

1/2019

ελληνική επιθεώρηση ευρωπαϊκού δικαίου

τόμος 39

ελληνική επιθεώρηση ευρωπαϊκού δικαίου

revue hellénique de droit européen

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟ ΝΟΜΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

1/2019

Τόμος 39
Ιανουάριος - Μάρτιος

Άρθρα

Μ.-Χ. Μιχαηλίδου
Η έννοια του εργαζομένου κατά το άρθρο 45 ΣΛΕΕ

Ε. Αντωνιάδου
Οι συνέπειες της μεταβίβασης επιχείρησης στις συλλογικές εργασιακές σχέσεις κατά το ενωσιακό και ελληνικό δίκαιο

Μ. Σαπαρδάνη
Η έννοια της αναπηρίας υπό το πρίσμα της νομολογίας του ΔΕΕ και του ΕΔΔΑ για την απαγόρευση των διακρίσεων

Επισκόπηση Νομολογίας

- ΔΕΕ - ΓεΔΕΕ (Δεκέμβριος 2018 - Φεβρουάριος 2019)
- ΕΔΔΑ (Νοέμβριος 2018 - Ιανουάριος 2019)

Σχολιασμένη Νομολογία

- Πρόγραμμα στήριξης χρηματοπιστωτικής σταθερότητας της Κύπρου και εξωσυμβατική ευθύνη της ΕΕ
- Αμειβόμενη θρησκευτική αργία και διάκριση στην εργασία
- Δυνατότητα μονομερούς ανάκλησης της γνωστοποίησης της πρόθεσης αποχώρησης κράτους μέλους από την ΕΕ
- Αίτηση τρίτου κράτους περί έκδοσης πολίτη της ΕΕ με σκοπό την εκτέλεση ποινής
- Ζήτημα υποχρεωτικής εφαρμογής της Σαρία στη μουσουλμανική μειονότητα της Δ. Θράκης
- Ελευθερία της έκφρασης και προσβολή θρησκευτικών πεποιθήσεων
- Υποχρέωση αποστολής ελληνικού προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ

ΚΕΝΤΡΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ
ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΔΙΚΗΓΟΡΙΚΟΣ
ΣΥΛΛΟΓΟΣ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
REVUE HELLÉNIQUE DE DROIT EUROPÉEN

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟ ΝΟΜΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

ΙΔΙΟΚΤΗΤΕΣ:

ΚΕΝΤΡΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Ικάρων 1, 551 02 Καλαμαριά - Θεσσαλονίκη

ΔΙΚΗΓΟΡΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
26^{ης} Οκτωβρίου 3, 546 26 Θεσσαλονίκη

ΕΚΔΟΤΕΣ: Καθηγ. ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ - ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, Διευθύντρια ΚΔΕΟΔ (Ικάρων 1, 551 02 Καλαμαριά - Θεσσαλονίκη)
ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΚΟΥΤΣΟΧΗΝΑΣ, Πρόεδρος ΔΣΘ (26^{ης} Οκτωβρίου 3, 546 26 Θεσσαλονίκη)

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: Καθηγητής Β. ΣΚΟΥΡΗΣ (Ικάρων 1, 551 02 Καλαμαριά - Θεσσαλονίκη)

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ - ΕΚΤΥΠΩΣΗΣ: Γ.Σ. ΗΛΙΑΔΗΣ (Μεσολογγίου 21, 553 37 Τριανδρία - Θεσσαλονίκη)

REVUE JURIDIQUE TRIMESTRIELLE

PROPRIÉTAIRES:

CENTRE DE DROIT ÉCONOMIQUE INTERNATIONAL ET EUROPÉEN
Ikaron 1, 551 02 Kalamaria - Thessalonique

LE BARREAU DE THESSALONIKI
rue 26 Octobre 3, 546 26 Thessalonique

ÉDITEURS: Prof. CHRISTINA DELIYANNI - DIMITRAKOU, Directrice du CIEEL (Ikaron 1, 551 02 Kalamaria - Thessalonique)
EFSTATHIOS KOUTSOHINAS, Président du Barreau de Thessalonique (rue 26 Octobre 3, 546 26 Thessalonique)

DIRECTEUR: Prof. V. SKOURIS (Ikaron 1, 551 02 Kalamaria - Thessalonique)

IMPRIMERIE: G.S. ILIADIS (Mesologiou 21, 553 37 Triandria - Thessalonique)

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

REVUE HELLÉNIQUE DE DROIT EUROPÉEN

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ: Ε. ΜΟΥΑΜΕΛΕΤΖΗ, Δ.Ν., Σ. ΜΑΥΡΙΔΗΣ

Χειρόγραφα για δημοσίευση και βιβλία για παρουσίαση ή βιβλιοκρισίες αποστέλλονται στην υπεύθυνη σύνταξης κ. ΕΥΤΥΧΙΑ ΜΟΥΑΜΕΛΕΤΖΗ, Διευθύντρια Ερευνών ΚΔΕΟΔ (eny.mouameletzi@cieel.gr) – Ταχ. Θυρίδα 14, 551 02 Καλαμαριά - Θεσσαλονίκη, τηλ.: 2310 486 940

Εγγραφές συνδρομητών, παραγγελίες παλαιών τόμων, ανατύπων εξόφληση συνδρομών: Δικηγορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης
κ. ΣΤΕΛΛΑ ΔΟΔΟΥΡΑ
sdodoura@gmail.com
Δικαστικό Μέγαρο
26^{ης} Οκτωβρίου 3
546 26, Θεσσαλονίκη
τηλ.: 2310 542 986
fax: 2310 500 875

ΕΤΗΣΙΕΣ ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ - ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ
Φυσικά Πρόσωπα	€ 36
Νομικά Πρόσωπα	€ 42
Φοιτητές - ασκούμενοι δικηγόροι	€ 18
Τιμή παλαιών τόμων από 1981 έως 1990	€ 10
από 1991 έως 1993	€ 13
1994 και 1995	€ 15
1996	€ 18
1997 έως 2000	€ 30
2001 έως 2005	€ 36
Τιμή εκάστου τεύχους	€ 9

Εκτύπωση - Σελιδοποίηση: Γ.Σ. ΗΛΙΑΔΗΣ (Μεσολογγίου 21, 553 37 Τριανδρία - Θεσσαλονίκη, Τηλ. 2310 925768)

© 2019 Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

REVUE HELLÉNIQUE DE DROIT EUROPÉEN

SECRETARIAT: E. MOUAMELETZI, Docteur en Droit, S. MAVRIDIS

Tous les manuscrits ainsi que les livres pour présentation ou compte-rendu doivent être envoyés à Mme E. MOUAMELETZI, Directrice de Recherches du CIEEL, responsable pour la rédaction (evy.mouameletzi@cieel.gr) – Boîte Postale 14, 551 02 Kalamaria - Thessalonique, tel: 2310 486 940

Souscriptions, paiements, commandes des anciens volumes, extraits: Barreau de Thessalonique
Mme STELLA DODOURA
sdodoura@gmail.com
Palais de Justice
rue 26 Octobre 3, 546 26 Thessalonique
tél.: 2310 542 986
fax: 2310 500 875

ABONNEMENTS ANNUELS	GRÈCE - ÉTRANGER
Personnes physiques	€ 36
Personnes morales	€ 42
Étudiants - Avocats stagiaires	€ 18
Prix des anciens volumes	
de 1981 à 1990	€ 10
de 1991 à 1993	€ 13
1994 et 1995	€ 15
1996	€ 18
1997 à 2000	€ 30
2001 à 2005	€ 36
Prix de fascicule	€ 9

Η Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου πρωτοεκδόθηκε το 1981 από τον αείμνηστο Καθηγητή Δημήτριο Ευρυγενή, ο οποίος διετέλεσε και Διευθυντής της για την περίοδο 1981-1985. Διευθυντής της Επιθεώρησης διετέλεσε επίσης από το 1986 μέχρι το 1999 και ο αείμνηστος Καθηγητής Κρατερός Ιωάννου. Στην Γραμματεία της Επιθεώρησης συμμετείχαν από την αρχή της κυκλοφορίας της ο Αλκιβιάδης Παναγόπουλος, δικηγόρος και μέλος του Δ.Σ. του ΚΔΕΟΔ, η επιστημονική συνεργάτις του ΚΔΕΟΔ κ. Στέλλα Ιωαννίδου, δικηγόρος, και η κ. Σοφία Μεγγλίδου, Δ.Ν., δικηγόρος, που είχε και την ευθύνη της ύλης της Επιθεώρησης από το 1981 μέχρι το 2007.

Το Δ.Σ. του ΚΔΕΟΔ απαρτίζεται από τους:

Καθηγητή Β. ΣΚΟΥΡΗ, Πρόεδρο Δ.Σ.

Καθηγήτρια Χρ. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ - ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, Διευθύντρια του ΚΔΕΟΔ

ΕΥ. ΚΟΥΤΣΟΧΗΝΑ, εκπρόσωπο του Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης

Κ. ΜΩΡΑΪΤΙΔΗ, εκπρόσωπο του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης

Φ. ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ, εκπρόσωπο του ΥΠΟΙΑΝ

Σ' αυτό το τεύχος συνεργάστηκαν:

Αντωνιάδου Ελένη, Ασκ. Δικηγόρος

Γαμπά Δήμητρα, ΜΔΕ, Σπουδάστρια Εθνικής Σχολής Δικαστικών Λειτουργιών

Γαϊτενίδης Νικόλαος, Δρ. Διεθνών και Ευρωπαϊκών σπουδών, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ, Γραφείο Προγραμμάτων

Γούλας Δημήτριος, Δ.Ν., Δικηγόρος, Ερευνητής ΚΔΕΟΔ

Δημοπούλου Αφροδίτη-Κανέλλα, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Ερευνήτρια ΚΔΕΟΔ

Θεοδωρίδης Π. Κωνσταντίνος, LL.M., Δικηγόρος

Καλλίδου Αναστασία, LL.M., M.A., Δικηγόρος

Κόνιαρης Βασίλειος, Δρ. Διεθνών και Ευρωπαϊκών σπουδών, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ, Γραφείο Προγραμμάτων

Κρίκα Μαρία, ΜΔΕ, Ασκ. Δικηγόρος

Κώστογλου Ευστρατία, ΜΔΕ, Δικηγόρος

Λόραμ Κ. Έρρικα, LL.M., Δικηγόρος

Μιχαηλίδου Μαρία-Χριστίνα, Ασκ. Δικηγόρος

Παπακωνσταντής Μάρκος, Δ.Ν., Δικηγόρος

Σαπαρδάνη Μαρία, Ασκ. Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ

Σώμη Σοφία, Βιβλιοθηκονόμος ΚΔΕΟΔ

Τζάκας Λ. Δημήτριος-Παναγιώτης, Δ.Ν., Δικηγόρος

Τζώρτζη Βιργινία, Δ.Ν., Δικηγόρος, Επίκ. Καθηγήτρια Νομικής Σχολής ΔΠΘ, Γραμματέας ΚΔΕΟΔ

Τσιτσιπά Έλλη, Ασκ. Δικηγόρος

Φωτιάδου Ελένη, ΜΔΕ, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ

Χατζηκωνσταντίνου Χριστίνα, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Ερευνήτρια ΚΔΕΟΔ

ΑΡΘΡΑ

Μ.-Χ. Μιχαηλίδου

Η έννοια του εργαζομένου κατά το άρθρο 45 ΣΛΕΕ 1

Ε. Αντωνιάδου

Οι συνέπειες της μεταβίβασης επιχείρησης στις συλλογικές εργασιακές σχέσεις κατά το ενωσιακό και ελληνικό δίκαιο 9

Μ. Σαπαρδάνη

Η έννοια της αναπηρίας υπό το πρίσμα της νομολογίας του ΔΕΕ και του ΕΔΔΑ για την απαγόρευση των διακρίσεων: μία πολυδιάστατη προσέγγιση με κοινωνικές προεκτάσεις 23

ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΕ

I. Επικαιρότητα ΕΕ 37

II. e-πίκαιρα νομικής πληροφορικής 47

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

I. ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

A. Επισκόπηση Νομολογίας ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ (Δεκέμβριος 2018 – Φεβρουάριος 2019) 51

B. Σχολιασμένη Νομολογία ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ

ΓεΔΕΕ T-680/13, Chrysostomides, K. & Co κ.λπ./Συμβούλιο κ.λπ., 13.07.2018 (Πρόγραμμα στήριξης χρηματοπιστωτικής σταθερότητας της Κύπρου και εξωσυμβατική ευθύνη της ΕΕ) – Παρατηρήσεις Μ. Κρίκα 75

ΔΕΕ C-193/17, Cresco Investigation, 22.01.2019 (Αμειβόμενη θρησκευτική αργία και διάκριση στην εργασία) – Παρατηρήσεις Ε. Κώστογλου 79

ΔΕΕ C-621/18, Wightman κ.λπ., 10.12.2018 (Δυνατότητα μονομερούς ανάκλησης της γνωστοποίησης της πρόθεσης αποχώρησης κράτους μέλους από την ΕΕ) – Παρατηρήσεις Ε. Φωτιάδου 84

ΔΕΕ C-247/17, Raugėvičius, 13.11.2018 (Αίτηση τρίτου κράτους περί έκδοσης πολίτη της ΕΕ με σκοπό την εκτέλεση ποινής) – Παρατηρήσεις Μ. Σαπαρδάνη 89

II. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

A. Επισκόπηση Νομολογίας ΕΔΔΑ (Νοέμβριος 2018 – Ιανουάριος 2019) 95

B. Σχολιασμένη Νομολογία ΕΔΔΑ

ΕΔΔΑ, Προσφυγή Νο 20452/14, Molla Sali κατά Ελλάδα, 19.12.2018 (Ζήτημα υποχρεωτικής εφαρμογής της Σαρία στη μουσουλμανική μειονότητα της Δ. Θράκης) – Παρατηρήσεις Μ. Σαπαρδάνη	103
ΕΔΔΑ, Προσφυγή Νο 38450/12, ES κατά Αυστρία, 25.10.2018 (Ελευθερία της έκφρασης και προσβολή θρησκευτικών πεποιθήσεων) – Παρατηρήσεις Ν. Γαϊτενίδης	110
III. ΕΘΝΙΚΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ	
ΣτΕ (Τμ. Β' επταμ.), απόφαση αριθμ. 2568/2018, 05.12.2018 (Υποχρέωση αποστολής ελληνικού προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ) – Παρατηρήσεις Ε. Τσιτσιπά	115

ΠΑΙΔΕΙΑ – ΕΡΕΥΝΑ

Πρόγραμμα Διδυμοποίησης με το Αζερμπαϊτζάν – Επίσκεψη εργασίας στελεχών της ΑΑΔΕ στο Υπουργείο Φορολογίας του Αζερμπαϊτζάν με αντικείμενους «συμφωνίες προκαθορισμένων τιμών»	121
Πρόγραμμα Διδυμοποίησης με το Αζερμπαϊτζάν – Πενθήμερο σεμινάριο για βάσεις δεδομένων και πλατφόρμες διαχείρισης γνώσης στο πλαίσιο των ενδο-ομιλικών συναλλαγών	121
Πρόγραμμα Διδυμοποίησης με τη Γεωργία «Ενδυνάμωση των ικανοτήτων της Υπηρεσίας Λογιστικής, Αναφοράς και Ελέγχου στη Γεωργία»	121
Ημερίδα ΚΔΕΟΔ με τη δωρεά του ΙΣΝ «Διαχείριση Αποβλήτων – Επίκαιρα νομικά ζητήματα»	121
Ημερίδα ΚΔΕΟΔ με τη δωρεά του ΙΣΝ «Θρησκευτική Ελευθερία – Επίκαιρα νομικά ζητήματα»	122
Πρόγραμμα JUSTICE – Πενθήμερο σεμινάριο στο ΚΔΕΟΔ «Η καταπολέμηση της ρητορικής μίσους και των εγκλημάτων μίσους στην Ευρώπη»	123

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

I. Βιβλιοπαρουσιάσεις	125
II. Το δίκαιο ΕΕ στα ελληνόγλωσσα νομικά περιοδικά: Δ' τρίμηνο 2018 – Α' τρίμηνο 2019	129

Table of contents 1/2019

ARTICLES

M.-Ch. Michailidou

The notion of worker under article 45 TFEU 1

E. Antoniadou

The impact of business transfer on the collective labour relations under EU law and Greek Law 9

M. Sapardani

The notion of disability in the light of ECJ and ECtHR non-discrimination case-law: a multidimensional approach with social implications 23

DEVELOPMENTS IN THE EU

I. EU News 37

II. Information Technology e-news 47

CASE - LAW

I. COURT OF JUSTICE AND GENERAL COURT OF EU

A. Review of Jurisprudence (December 2018 – February 2019) 51

B. Annotations ECJ-EGC

EGT T-680/13, Chrysostomides, K. & Co. and Others/Council and Others, 13.07.2018 (*Financial stability support programme for Cyprus and non-contractual liability of the EU*) – Annotation M. Krika 75

ECJ C-193/17, Cresco Investigation, 22.01.2019 (*Paid religious holiday and discrimination in employment*) – Annotation E. Kostoglou 79

ECJ C-621/18, Wightman and Others, 10.12.2018 (*Right of unilateral revocation of the notification by a Member State of its intention to withdraw from the EU*) – Annotation E. Fotiadou 84

ECJ C-247/17, Raugevicius, 13.11.2018 (*Request by a third country seeking extradition of an EU citizen for the purpose of enforcing a custodial sentence*) – Annotation M. Sapardani 89

II. EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

A. Review of jurisprudence (November 2018 – January 2019) 95

B. Annotations

ECHR, Application No 20452/14, Molla Sali v. Greece, 19.12.2018 (*The question of the compulsory application of Sharia law on the Muslim minority in Western Thrace* – Annotation M. Sapardani) 103

ECHR, Application No 38450/12, ES v. Austria, 25.10.2018 (*Freedom of expression and insult to religious beliefs*) – Annotation N. Gaitenidis 110

III. NATIONAL COURTS

Council of State (Sect. B, seven-member), Judgment No 2568/2018, 05.12.2018 (*Obligation of a Greek court to submit a request for a preliminary ruling*) – Annotation E. Tsitsipa 115

CONFERENCES – RESEARCH

Twinning Programme with Azerbaijan – IAPR visit to the Azerbaijani Ministry of Taxation on “advanced pricing agreements” 121

Twinning Programme with Azerbaijan – Five-day seminar on databases and knowledge management platforms in the context of intra-group transactions 121

Twinning Programme with Georgia “Strengthening capacities of the service for Accounting, Reporting and Auditing Supervision in Georgia” 121

Conference CIEEL with the donation of the SNF “Waste management – Current legal issues” 121

Conference CIEEL with the donation of the SNF “Freedom of religion – Current legal issues” 122

“JUSTICE” Programme – Five-day seminar on “Combating hate speech and hate crimes in Europe” 123

BIBLIOGRAPHY

I. Book reviews 125

II. The EU Law in Hellenic Legal Reviews: 4th Trimester 2018 – 1st Trimester 2019 129

Table des matières 1/2019

DOCTRINE

M.-Ch. Mihailidou

La notion de travailleur au sens de l'article 45 du TFUE 1

E. Antoniadou

Conséquences du transfert d'entreprises vers des relations de travail collectives dans les législations européenne et grecque 9

M. Sapardani

La notion de handicap à la lumière de la jurisprudence de la CJUE et de la CEDH sur la non-discrimination: une approche multidimensionnelle comportant des implications sociales 23

DÉVELOPPEMENTS DANS L'UE

I. Nouvelles européennes 37

II. @-ctualités d'informatique juridique 47

JURISPRUDENCE

I. COUR DE JUSTICE ET TRIBUNAL DE L'UNION EUROPÉENNE

A. Revue de Jurisprudence (Décembre 2018 – Février 2019) 51

B. Notes

Tribunal de l'UE T-680/13, Chrysostomides, K. & Co. e.a./Conseil e.a., 13.07.2018 (*Programme de soutien à la stabilité financière de Chypre et responsabilité non contractuelle de l'UE*) – Notes M. Krika 75

CJUE C-193/17, Cresco Investigation, 22.01.2019 (*Jour de congé payé religieux et discrimination fondée sur l'emploi et le travail*) – Notes E. Kostoglou 79

CJUE C-621/18, Wightman e.a., 10.12.2018 (*Capacité d'un État Membre de l'UE à rappeler unilatéralement la notification de l'intention de se retirer*) – Notes E. Fotiadou 84

CJUE C-247/17, Raugėvicius, 13.11.2018 (*Demande d'un État tiers d'extrader un citoyen de l'UE aux fins de l'exécution d'une peine*) – Notes M. Sapardani 89

II. COUR EUROPÉENNE DES DROITS DE L'HOMME

A. Revue de Jurisprudence (Novembre 2018 – Janvier 2019) 95

B. Notes

CEDH, Requêtes No 20452/14, Molla Sali c. Grèce, 19.12.2018 (*La question de l'application obligatoire de la loi de Charia dans la minorité musulmane de la Thrace occidentale*) – Notes M. Sapardani 103

CEDH, Requêtes No 38450/12, ES c. Autriche, 25.10.2018 (<i>Liberté d'expression et insulte des croyances religieuses</i>) – Notes N. Gaitenidis	110
III. JURIDICTIONS NATIONALES	
Conseil d'État (Sect. B'), Arrêt No 2568/2018, 05.12.2018 (<i>Obligation d'envoyer une question préjudicielle grecque à la CJUE</i>) – Notes E. Tsitsipa	115
ÉDUCATION – RECHERCHE	
Programme de jumelage avec l'Azerbaïdjan – Visite de travail de fonctionnaires de l'AIRP (AADE) au Ministère de la Fiscalité de l'Azerbaïdjan sur les "accords sur les prix prédéfinis"	121
Programme de jumelage avec l'Azerbaïdjan – Séminaire de cinq jours sur les bases de données et les plateformes de gestion des connaissances dans les transactions intra-groupe	121
Programme de jumelage avec la Géorgie "Renforcement des capacités du Service de Comptabilité, de Reporting et d'Audit en Géorgie"	121
Journée CDEIE avec la donation de la FSN "Gestion des déchets - Questions d'actualité juridiques"	121
Journée CDEIE avec la donation de la FSN "Liberté religieuse - Questions d'actualité juridiques"	122
Programme "JUSTICE" - Séminaire de cinq jours au CDEIE "Combattre la haine et les crimes de haine en Europe"	123
DOCUMENTATION BIBLIOGRAPHIQUE	
I. Revue bibliographique	125
II. Le Droit de l'UE dans les revues juridiques helléniques: 4eme Trimestre 2018 – 1er Trimestre 2019	129

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΚΕ	: Αφρική, Καραϊβική, Ειρηνικός
Αρμ	: Αρμενόπουλος
ΑρχΝ	: Αρχείο Νομολογίας
ΓεΔΕΕ	: Γενικό Δικαστήριο Ευρωπαϊκής Ένωσης (μετονομασία του ΠΕΚ μετά την 01.12.2009)
ΓΣΔΕ	: Γενική Συμφωνία Δασμών και Εμπορίου (GATT)
Δ	: Δίκη
ΔΕΕ	: Δικαστήριο Ευρωπαϊκής Ένωσης (μετονομασία του ΔΕΚ μετά την 01.12.2009)
ΔΕΕτ.	: Δίκαιο Επιχειρήσεων και Εταιριών
ΔΕΚ	: Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΔΕΝ	: Δελτίο Εργατικής Νομοθεσίας
ΔηΣΚΕ & αγορά	: Δημόσιες Συμβάσεις - Κρατικές Ενισχύσεις & αγορά
ΔιΜΕΕ	: Δίκαιο Μέσων Ενημέρωσης & Επικοινωνίας
ΔιΔικ	: Διοικητική Δίκη
ΔτΑ	: Δικαιώματα του Ανθρώπου (RHDH)
ΔΦΝ	: Δελτίο Φορολογικής Νομοθεσίας
ΕΔΔΔΔ	: Επιθεώρησης Δημοσίου Δικαίου και Διοικητικού Δικαίου
Ε.Δ.Κ.Α.	: Επιθεώρησης Δικαίου Κοινωνικής Ασφάλισης
ΕΕ	: Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΕΕ	: Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΕΕυρΔ	: Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου (RHellDE)
ΕΖΕΣ	: Ευρωπαϊκή Ζώνη Ελεύθερων Συναλλαγών
ΕΕμπΔ	: Επιθεώρηση του Εμπορικού Δικαίου
ΕΕΝ	: Εφημερίς Ελλήνων Νομικών
ΕΕργΔ	: Επιθεώρησης Εργατικού Δικαίου
ΕΕυρΚ	: Επιθεώρηση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΕΚ	: Ευρωπαϊκή Κοινότητα
ΕλλΔνη	: Ελληνική Δικαιοσύνη
ΕΛΜ	: Ευρωπαϊκή Λογιστική Μονάδα
ΕΝΔ	: Επιθεώρηση Ναυτιλιακού Δικαίου
ΕΟΧ	: Ευρωπαϊκός Οικονομικός Χώρος
Επι.Δ.Ε.	: Επιθεώρηση Δημοσίων Έργων
ΕπισκΕΔ	: Επισκόπηση Εμπορικού Δικαίου
ΕΤρΑΞΧρΔ	: Επιθεώρηση Τραπεζικού Αξιογραφικού και Χρημαστηριακού Δικαίου
ΕυΒ	: Ευρωπαϊκό Βήμα
ΕυρΔΔΑ ή ΕΔΔΑ	: Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕυρΕΔΑ ή ΕΕΔΑ	: Ευρωπαϊκή Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕυρΚ	: Ευρωπαϊκές Κοινότητες
ΕυρΚοινβ	: Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο
ΕυρΠολ	: Ευρωπαϊών Πολιτεία
ΕυρΣΔΑ ή ΕΣΔΑ	: Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕφΑΔ	: Εφαρμογές Αστικού Δικαίου
ΕφημΔΔ	: Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου
ΘΠΔΔ	: Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου
ΚΕΠΑΑ	: Κοινή Ευρωπαϊκή Πολιτική για την Άμυνα και την Ασφάλεια
ΚΕΠΠΑ	: Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφάλειας
ΚριτΕπιθ	: Κριτική Επιθεώρηση Νομικής Θεωρίας και Πράξης
ΝοΒ	: Νομικό Βήμα
ΠΕΚ	: Πρωτοδικείο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΠερΔικ	: Περιβάλλον και Δίκαιο
ΠΛογ	: Ποινικός Λόγος
ΠΝ	: Πειραϊκή Νομολογία
ΠοινΔικ	: Ποινική Δικαιοσύνη
ΠοινΧρ	: Ποινικά Χρονικά
ΠρΠροσχ	: Πράξη περί των όρων προσχωρήσεως και προσαρμογής των συνθηκών

<i>ΣΛΕΕ</i>	: Συνθήκη για την Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης
<i>ΣΕΕ</i>	: Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση
<i>Συλλ.</i>	: Συλλογή Νομολογίας του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
<i>ΣυλλΥπ</i>	: Συλλογή Υπαλληλικών Υποθέσεων
<i>ΣυνΘΕΕ</i>	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Ένωσης
<i>ΣυνΘΕΚ</i>	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Κοινότητας
<i>ΣυνΘΕΚΑΕ</i>	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Κοινότητας Ατομικής Ενέργειας
<i>ΣυνΘΕΚΑΧ</i>	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα
<i>ΣυνΘΕΟΚ</i>	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας
<i>ΤεΣ</i>	: Τεύχος εκτός σειράς
<i>ΤοΣ</i>	: Σύνταγμα (Το)
<i>Υπερ</i>	: Υπεράσπιση
<i>ΦΠΑ</i>	: Φόρος Προστιθέμενης Αξίας
<i>ΧρηΔικ</i>	: Χρηματοπιστωτικό Δίκαιο
<i>ΧριΔ</i>	: Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου
<i>AcP</i>	: Archiv für civilische Praxis
<i>AFDI</i>	: Annuaire Français de Droit International
<i>AJCL</i>	: American Journal of Comparative Law (The)
<i>AJDA</i>	: Actualité Juridique du Droit Administratif
<i>AJIL</i>	: American Journal of International Law
<i>AöR</i>	: Archiv des öffentlichen Rechts
<i>ASL</i>	: Air and Space Law
<i>BB</i>	: Der Betriebs - Berater
<i>CDE</i>	: Cahiers de Droit Européen
<i>Clunet</i>	: Journal du Droit International (J.D.I.)
<i>C.M.L.R.</i>	: Common Market Law Reports
<i>CML Rev.</i>	: Common Market Law Review
<i>CommLP</i>	: Commercial Law Practitioner
<i>CONSUM.L.J.</i>	: Consumer Law Journal
<i>DZWir</i>	: Deutsche Zeitschrift für Wirtschaftsrecht
<i>EA</i>	: Europa-Archiv
<i>EBRL</i>	: European Business Law Review
<i>ECHR</i>	: European Convention on Human Rights
<i>ECJ</i>	: European Court of Justice
<i>E.C.L.R.</i>	: European Competition Law Review
<i>EELR</i>	: European Environmental Law Review
<i>EGC</i>	: European General Court
<i>E.H.R.L.R.</i>	: European Human Rights Law Review
<i>E.H.R.R.</i>	: European Human Rights Reports
<i>EIPR</i>	: European Intellectual Property Review
<i>EJIL</i>	: European Journal of International Law
<i>ELJ</i>	: European Law Journal
<i>E.L.Rev.</i>	: European Law Review
<i>Elrev./HR</i>	: European Law Review / Human Rights Survey
<i>EPL</i>	: European Public Law
<i>ERPL</i>	: European Review of Private Law- <i>Revue Européenne de Droit Privé</i> - <i>Europäische Zeitschrift für Privatrecht</i>
<i>EStAL</i>	: European State Aid Law Quarterly
<i>ETL</i>	: European Transport Law - <i>Droit Européen des Transports</i> - <i>Europäisches Transportrecht</i>
<i>EuGRZ</i>	: Europäische Grundrechte - Zeitschrift
<i>EuR</i>	: Europarecht
<i>EuZW</i>	: Europäische Zeitschrift für Wirtschaftsrecht
<i>EWS</i>	: Europäische Wirtschafts - und Steuerrecht
<i>GATT</i>	: General Agreement on Tariffs and Trade (ΓΣΔΕ)
<i>GATS</i>	: General Agreement on Trade Services
<i>GRUR Int.</i>	: Gewerblicher Rechtsschutz und Urheberrecht - Internationaler Teil
<i>HRLJ</i>	: Human Rights Law Journal

<i>HRQ</i>	: Human Rights Quarterly
<i>ICLQ</i>	: International and Comparative Law Quarterly (The)
<i>IIC</i>	: International Review of Industrial Property and Copyright Law
<i>I.L.M.</i>	: International Legal Materials
<i>IPRax</i>	: Praxis des Internationalen Privat - und Verfahrensrechts
<i>JCMS</i>	: Journal of Common Market Studies
<i>J.D.I.</i>	: Journal du Droit International (Clunet)
<i>JT</i>	: Journal des Tribunaux
<i>JT-DE</i>	: Journal des Tribunaux - Droit Européen
<i>JWT</i>	: Journal of World Trade
<i>JZ</i>	: Juristen Zeitung
<i>LIEI</i>	: Legal Issues of European Integration
<i>MJ</i>	: Maastricht Journal of European und Comparative Law
<i>MLR</i>	: Modern Law Review (The)
<i>NJW</i>	: Neue Juristische Wochenschrift
<i>NQHR</i>	: Netherlands Quarterly of Human Rights
<i>NVWZ</i>	: Neue Zeitschrift für Verwaltungsrecht
<i>PPLR</i>	: Public Procurement Law Review
<i>RabelsZ</i>	: Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht
<i>R.A.E.</i>	: Revue des Affaires Européennes
<i>RCADI</i>	: Recueil des Cours de l'Académie de Droit International de La Haye
<i>RCC</i>	: Revue de la Concurrence et de la Consommation - Droit et Marchés
<i>R.D.P.</i>	: Revue du droit public
<i>RDUE</i>	: Revue du Droit de l'Union Européenne (ως το 1999 Revue du Marché Unique Européen - RMUE)
<i>RECIEL</i>	: Revue of European Community and International Environmental Law - Access to Environmental Information
<i>REDC</i>	: Revue Européenne de Droit de la Consommation
<i>Rev.inst.eur.</i>	: Revista de instituciones europeas
<i>Rev.trim.dr.h.</i>	: Revue trimestrielle des droits de l'homme
<i>RFDA</i>	: Revue Française de Droit Administratif
<i>RFDC</i>	: Revue Française de Droit Constitutionnel
<i>RGDIP</i>	: Revue Générale de Droit International Public
<i>RHDH</i>	: Revue Hellénique de Droits de l'Homme (ΔΤΑ)
<i>RHDI</i>	: Revue Hellénique de Droit International
<i>RHelIDE</i>	: Revue Hellénique de Droit Européen (ΕΕΕυρΔ)
<i>RIDPC</i>	: Rivista Italiana di Diritto Pubblico Comunitario
<i>Riv.dir.eur.</i>	: Rivista di diritto europeo
<i>RIW</i>	: Recht der Internationalen Wirtschaft
<i>RMC</i>	: Revue du Marché Commun (από το 1991 Revue du Marché Commun et de l'Union Européenne - RMCUE)
<i>RMCUE</i>	: Revue du Marché Commun et de l'Union Européenne από το 1991 (ως το 1990 Revue du Marché Commun - RMC)
<i>RMUE</i>	: Revue du Marché Unique Européen (από το 2000 Revue du Droit de l'Union Européenne- RDUE)
<i>RTDeur.</i>	: Revue Trimestrielle de Droit Européen
<i>RUDH</i>	: Revue Universelle des Droits de l'Homme
<i>TRIPS</i>	: Trade Related Intellectual Property Rights
<i>WRP</i>	: Wettbewerb in Recht und Praxis
<i>WuW</i>	: Wirtschaft und Wettbewerb
<i>YBEL</i>	: Yearbook of European Law
<i>ZEuP</i>	: Zeitschrift für Europäisches Privatrecht
<i>ZEuS</i>	: Zeitschrift für Europarechtliche Studien
<i>ZfRV</i>	: Zeitschrift für Rechtsvergleichung - Internationales Privatrecht und Europarecht
<i>ZHR</i>	: Zeitschrift für das gesamte Handelsrecht und Wirtschaftsrecht
<i>ZSE</i>	: Zeitschrift für Staats - und Europawissenschaften
<i>ZVglRWiss</i>	: Zeitschrift für Vergleichende Rechtswissenschaft

Υπόδειγμα παραπομπής στην Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου: ΕΕΕυρΔ, 1981, σ. 259, RHelIDE, 1981, p. 259

Η έννοια του εργαζομένου στο δίκαιο της Ένωσης

Μαρία-Χριστίνα Μιχαηλίδου*

Αντικείμενο του παρόντος άρθρου είναι η έννοια του εργαζομένου σε επίπεδο ενωσιακού δικαίου. Αφορμή για την ανάλυση του εν λόγω ζητήματος αποτελεί η πάγια τάση του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής, ΔΕΕ) να αντιλαμβάνεται ευρέως την έννοια του εργαζομένου κατά την εφαρμογή όχι μόνο του πρωτογενούς αλλά και του δευτερογενούς ενωσιακού δικαίου. Η εν λόγω τάση του ΔΕΕ δικαιολογείται και ωθείται από τις ρυθμιστικές προκλήσεις του σύγχρονου εργασιακού τοπίου, όπως αυτό διαμορφώνεται μέσω των τεχνολογικών και οργανωτικών αλλαγών. Οι ανακύπτουσες ρυθμιστικές προκλήσεις συνίστανται στην αυξανόμενη ανάγκη διεύρυνσης του προστατευτικού πεδίου εφαρμογής του εργασιακού δικαίου με γνώμονα την επίτευξη του σκοπού του εργατικού δικαίου, την προστασία, δηλαδή, των προσώπων τα οποία δεν διαθέτουν την απαιτούμενη διαπραγματευτική ισχύ για τη διαμόρφωση εργασιακών όρων. Το τελευταίο αποτελεί, μεταξύ άλλων, κρίσιμο παράγοντα που καθιστά αναγκαία τη διεύρυνση της έννοιας του εργαζομένου, προκειμένου να καλύπτονται από το προστατευτικό πεδίο εφαρμογής των κανόνων του ενωσιακού δικαίου άτομα οικονομικά εξαρτημένα που, παρότι δεν εμπίπτουν στην κλασική έννοια του εργαζομένου, έτσι όπως αυτή γίνεται αντιληπτή από τις νομοθεσίες και τη νομολογία των κρατών μελών, βρίσκονται σε συγκρίσιμη με έναν εργαζόμενο θέση.

Στις ενότητες που ακολουθούν θα σκιαγραφηθεί η έννοια του εργαζομένου όπως εμφανίζεται σε επίπεδο πρωτογενούς και δευτερογενούς ενωσιακού δικαίου (κατωτέρω υπό 2), θα αναλυθούν τα επιμέρους στοιχεία της αυτόνομης έννοιας όπως αυτή έχει ήδη διαμορφωθεί από το ΔΕΕ (κατωτέρω υπό 3) και καταληκτικά θα σταχυολογηθούν οι συνέπειες της νομολογίας του ΔΕΕ προς την κατεύθυνση της διεύρυνσης και της εδραίωσης της εν λόγω έννοιας ως αυτόνομης έννοιας του ευρωπαϊκού εργατικού δικαίου ανεπηρέαστης από το εθνικό δίκαιο των κρατών μελών (κατωτέρω υπό 4).

έννοια εργαζομένου – ερμηνεία ενωσιακών νομικών εννοιών – αυτόνομη έννοια – πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο – άρθρο 45 ΣΛΕΕ – δευτερογενές ενωσιακό δίκαιο – Οδηγία 89/391/ΕΟΚ – Οδηγία 1999/70/ΕΚ – Οδηγία 98/59/ΕΚ

1. Ερμηνεία ενωσιακών νομικών εννοιών

Το ενωσιακό δίκαιο, ως ανεξάρτητη έννομη τάξη που παράγεται και εξελίσσεται ξεχωριστά από τις έννομες τάξεις των κρατών μελών, πρέπει να ερμηνεύεται αυτόνομα και ομοιόμορφα (αρχή της αυτόνομης ερμηνείας). Σκοπός της αυτόνομης ερμηνείας των νομικών εννοιών του ενωσιακού δικαίου είναι η δημιουργία ενός συμπαγούς δικαιοσύνης συστήματος, το οποίο αναπτύσσεται αυτοτελώς, πέραν της σφαίρας επιρροής των κρατών μελών¹. Με αυτόν τον τρόπο, άλλωστε, διασφαλίζεται το άμεσο αποτέλεσμα αυτού, η ανάπτυξη, δηλαδή, των αποτελεσμάτων του στο εσωτερικό των κρατών μελών αλλά και η υπεροχή² του σε σχέση με τα εθνικά δίκαια των κρατών μελών.

Αρμόδιο για την ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου κα-

θίσταται το ΔΕΕ σύμφωνα με το άρθρο 19 παρ. 1 ΣΕΕ, ενώ η ερμηνεία αυτή επιτυγχάνεται μέσω της διαδικασίας των προδικαστικών ερωτημάτων του άρθρου 267 ΣΛΕΕ, τα οποία υποβάλλουν ενώπιόν του τα εθνικά δικαστήρια σε περιπτώσεις όπου προκύπτει αμφιβολία σχετικά με το περιεχόμενο συγκεκριμένης νομικής έννοιας που περιλαμβάνεται σε κανόνα δικαίου, ο οποίος καθίσταται καθοριστικός για την κρίση του εθνικού δικαστή σε συγκεκριμένη υπόθεση. Η παραπάνω αρμοδιότητα του ΔΕΕ συνίσταται στην αυθεντική ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου και μόνο. Για τον λόγο αυτό, καθίσταται ιδιαίτερα κρίσιμη η διαπίστωση περί του αν πρόκειται κάθε φορά, πράγματι, για ενωσιακή έννοια ή αντίθετα για εθνική έννοια, λόγω παραπομπής της ενωσιακής διάταξης στο εθνικό δίκαιο για την ανεύρεση του περιεχομένου της, οπότε και η ερμηνεία της αποτελεί πλέον έργο του εθνικού δικαστή.

Συνοπτικά, στην περίπτωση κατά την οποία ενωσιακή διάταξη παραπέμπει για τον προσδιορισμό νομικής έννοιας στο αντίστοιχο εθνικό δίκαιο των κρατών μελών, η έννοια αυτή δεν διαθέτει ενωσιακή διάσταση και, συνεπώς, ούτε αυτονομία· άρα, πρέπει να ακολουθείται το περιεχόμενο που αποδίδεται στη συγκεκριμένη έννοια από τα κράτη μέλη. Εφόσον, όμως, δεν συντρέχει η παραπάνω περίπτωση πρέπει να διερευνηθεί αν για την

* Ασκ. Δικηγόρος

1. Βλ. Ε. ΣΑΧΠΕΚΙΔΟΥ, Ευρωπαϊκό Δίκαιο, εκδ. Σάκκουλα, 2011, σ. 483.

2. Αρχή η οποία διατυπώθηκε για πρώτη φορά στην απόφαση-σταθμό ΔΕΚ C-6/64, *Costa/E.N.E.L.*, 15.07.1964, ECLI:EU:C:1964:66 και, ακολούθως, προσδιορίστηκαν τα όρια αυτής με την απόφαση ΔΕΚ C-11/70, *Internationale Handelsgesellschaft mbH/ Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel*, 17.12.1970, ECLI:EU:C:1970:114.

ερμηνευτέα κάθε φορά έννοια υφίσταται νομοθετικός ορισμός είτε στο πρωτογενές είτε στο δευτερογενές ενωσιακό δίκαιο. Αν ανευρίσκεται, τότε ακολουθείται σε πρώτο στάδιο αυτός και, αναλόγως του βαθμού συγκεκριμενοποίησης της έννοιας που παρέχει, διαμορφώνονται αντίστοιχα και τα περιθώρια του ΔΕΕ για αυτόνομη ερμηνεία. Τέλος, αν ελλείπει ενωσιακός νομοθετικός ορισμός της υπό συγκεκριμενοποίηση έννοιας, τότε το ΔΕΕ καθίσταται πλέον αποκλειστικά αρμόδιο για την αυθεντική και αυτόνομη ερμηνεία αυτής³.

2. Η έννοια του εργαζομένου στο πρωτογενές και δευτερογενές ενωσιακό δίκαιο

2.1. Πρωτογενές δίκαιο – Άρθρο 45 ΣΛΕΕ

Η συζήτηση σχετικά με τον ορισμό της έννοιας του εργαζομένου σε επίπεδο ενωσιακού δικαίου αφορμάται κατά βάση από τον τρόπο με τον οποίο αυτή ερμηνεύεται στο πλαίσιο του άρθρου 45 ΣΛΕΕ που καθιερώνει την ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων στο γενικότερο πλαίσιο της εγκαθίδρυσης της ενιαίας αγοράς. Η εν λόγω ελευθερία διατυπώνεται κατά τρόπο απόλυτο και αμετάκλητο στη διάταξη της παρ. 1 του άρθρου 45 ΣΛΕΕ, όπου ορίζεται ότι «εξασφαλίζεται η ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων εντός της Ένωσης». Η ελευθερία αυτή συνεπάγεται την κατάργηση κάθε διάκρισης λόγω ιθαγένειας μεταξύ των εργαζομένων των κρατών μελών όσον αφορά την απασχόληση, την αμοιβή και τους άλλους όρους εργασίας (άρθρο 45 παρ. 2 ΣΛΕΕ). Περιλαμβάνει, επίσης, τέσσερις εγγενείς μερικότερες ελευθερίες - δικαιώματα των εργαζομένων (άρθρο 45 παρ. 3 ΣΛΕΕ)⁴, οι οποίες, σύμφωνα με το άρθρο 46 ΣΛΕΕ, υλοποιούνται μέσω ενωσιακών πράξεων. Το πρώτο εκ των ανωτέρω αναφερόμενων δικαιωμάτων συνίσταται στην αποδοχή κάθε πραγματικής προσφοράς εργασίας, το δεύτερο στην ελεύθερη κυκλοφορία στην επικράτεια των κρατών μελών για τον παραπάνω σκοπό, το τρίτο στο δικαίωμα των εργαζομένων να διαμένουν σε κράτος μέλος με σκοπό να ασκούν εκεί ορισμένη εργασία σύμφωνα με νομοθετικές, κανονιστικές και διοικητικές διατάξεις που διέπουν την απασχόληση των εργαζομένων υπηκόων αυτού του κράτους μέλους και το τέταρτο στην παραμονή τους στην επικράτεια κράτους μέλους και μετά την άσκηση σε αυτό ορισμένης εργασίας κατά τους όρους

Κανονισμών που θα εκδώσει η Επιτροπή. Η απαρίθμηση, μάλιστα, των ανωτέρω δικαιωμάτων στη διάταξη της παρ. 3 του άρθρου 45 ΣΛΕΕ δεν είναι περιοριστική.

Η διάταξη του άρθρου 45 ΣΛΕΕ έχει άμεση εφαρμογή στην έννομη τάξη κάθε κράτους μέλους⁵, ενώ λόγω της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου, τα κράτη μέλη υποχρεούνται να σέβονται και να εγγυώνται τις απορρέουσες από το εν λόγω άρθρο ελευθερίες, αφήνοντας ανεφάρμοστη κάθε αντίθετη διάταξη.

Παρά την κρισιμότητα του συγκεκριμένου άρθρου για την καθιέρωση της ανεμπόδιστης μετακίνησης των εργαζομένων εντός της Ένωσης και, συνεπακόλουθα, για την ολοκλήρωση της ενιαίας αγοράς στο εσωτερικό αυτής, κανένας ορισμός της έννοιας του εργαζομένου δεν περιλαμβάνεται στις Συνθήκες. Το έργο, λοιπόν, της ερμηνείας της έννοιας του εργαζομένου επωμίστηκε το ΔΕΕ με αφορμή, ιδίως, υποθέσεις που τέθηκαν ενώπιόν του μέσω της διαδικασίας της προδικαστικής παραπομπής (άρθρο 267 ΣΛΕΕ).

Το ΔΕΕ έχει επανειλημμένως τονίσει ότι δεν υπάρχει ενιαίος ορισμός της έννοιας του εργαζομένου σε επίπεδο ενωσιακού δικαίου και ότι η εν λόγω έννοια στο πλαίσιο του δικαίου της Ένωσης θα πρέπει να προσδιορίζεται με κριτήρια αντικειμενικά, τα οποία, εν όψει των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων των μερών, είναι χαρακτηριστικά για την εκάστοτε εργασιακή σχέση. Σημείο αφετηρίας για τη διαμόρφωση της έννοιας του εργαζομένου αποτέλεσε η απόφαση-σταθμός *Lawrie-Blum*⁶, όπου το ΔΕΕ κλήθηκε να την ερμηνεύσει για πρώτη φορά για τους σκοπούς του άρθρου 45 ΣΛΕΕ. Πριν την κλασική απόφαση *Lawrie-Blum*, το ΔΕΕ είτε αποφαινόταν ως προς συγκεκριμένες μόνο πτυχές της έννοιας του εργαζομένου⁷ είτε δεν παρείχε καν ορισμό αυτής⁸.

Στο σημείο αυτό κρίσιμη καθίσταται για την κατανόηση της έννοιας του εργαζομένου – όπως αυτή γινόταν αντιληπτή από το ΔΕΕ πριν την απόφαση-σταθμό *Lawrie-Blum* όπου δόθηκε για πρώτη φορά σαφής και αυτόνομος ορισμός – η απόφαση *Levin* στην οποία το ΔΕΕ διευκρίνισε ότι η έννοια του εργαζομένου, στο πλαίσιο τουλάχιστον της ελευθερίας μετακίνησης των εργαζομένων, διαθέτει αυτονομία σε επίπεδο ενωσιακού δικαίου· δεν μπορεί, δηλαδή, να ερμηνεύεται ποι-

3. Βλ. CALLIESS / RUFFERT, *EUV/AEV Kommentar*, 5. Aufl., C.H.Beck, 2016, σημ. 13-17 και STREINZ / EHRICKE, *EUV/AEU Kommentar*, 3. Aufl., 2018, σημ. 18.

4. Βλ. Λ. ΚΟΤΣΙΡΗΣ, *Ευρωπαϊκό Εμπορικό Δίκαιο*, εκδ. Σάκκουλα, 2012, σ. 203 και αναλυτικότερα για το υπό ανάλυση άρθρο βλ. GRABITZ / HILF / NETTESHEIM, *Das Recht der Europäischen Union – Kommentar I*, C.H. Beck, 2010.

5. ΔΕΚ C-167/73, *Επιτροπή/Γαλλία*, 04.04.1973, ECLI:EU:C:1974:35.

6. ΔΕΚ C-66/85, *Lawrie-Blum/Land Baden-Württemberg*, 03.07.1986, ECLI:EU:C:1986:284.

7. ΔΕΚ C-53/81, *Levin/Staatssecretaris van Justitie*, 23.05.1982, ECLI:EU:C:1982:105.

8. ΔΕΚ C-36/74, *Walrave and Koch/Association Union Cycliste Internationale and Others*, 12.12.1974, ECLI:EU:C:1974:140 και C-13/76, *Dona/Mantero*, 14.07.1976, ECLI:EU:C:1976:115.

κιλοτρόπως ανάλογα με το εκάστοτε εθνικό δίκαιο, καθώς είναι έννοια ενωσιακή. Επειδή, μάλιστα, η συγκεκριμένη έννοια προσδιορίζει το πεδίο εφαρμογής μίας εκ των θεμελιωδών ελευθεριών, την απόλαυση των οποίων εγγυάται η ΣΛΕΕ, δεν θα πρέπει να ερμηνεύεται στενά⁹. Το ΔΕΕ συνέχισε επισημαίνοντας ότι ο όρος «εργαζόμενος» καλύπτει άτομα που ασκούν δραστηριότητα ως εργαζόμενοι μερικής απασχόλησης και, δυνάμει του γεγονότος αυτού, λαμβάνουν αμοιβή χαμηλότερη από την ελάχιστη εγγυημένη στον υπό εξέταση κάθε φορά τομέα. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι το ΔΕΕ σε προγενέστερες της *Lawrie-Blum* αποφάσεις δεν προσανατολιζόταν προς τη διαμόρφωση συγκεκριμένου ορισμού της έννοιας του εργαζομένου¹⁰.

Αντιθέτως, στην απόφαση *Lawrie-Blum* το ΔΕΕ προχώρησε για πρώτη φορά στον ορισμό της έννοιας του εργαζομένου. Στην εν λόγω υπόθεση, το Γραφείο Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Στουτγάρδης δεν επέτρεψε στην Deborah Lawrie-Blum, λόγω της βρετανικής της ιθαγένειας, να συμμετάσχει στην προπαρασκευαστική πρακτική άσκηση (*Vorbereitungsdienst*) καθηγητών, με την ολοκλήρωση της οποίας σε συνδυασμό με την απόκτηση διπλώματος κρατικής εξέτασης οι επιτυχόντες υποψήφιοι διορίζονται ως καθηγητές στο γερμανικό *Gymnasium*. Η συμμετοχή στην ανωτέρω πρακτική άσκηση επιτρεπόταν, όμως, μόνο σε άτομα τα οποία συγκέντρωναν τις αναγκαίες υποκειμενικές προϋποθέσεις για τον διορισμό τους ως δημοσίων υπαλλήλων, μία εκ των οποίων συνίστατο στην κτήση της γερμανικής ιθαγένειας. Το ΔΕΕ στην απόφαση επί του προδικαστικού ερωτήματος που τέθηκε ενώπιόν του επανέλαβε την ήδη διατυπωθείσα στην απόφαση *Levin* θέση του, ότι η έννοια του εργαζομένου πρέπει να ερμηνεύεται ευρέως. Ακολούθως, προχώρησε στον ορισμό της έννοιας αυτής αποφαινόμενο ότι «το κύριο χαρακτηριστικό της σχέσης εργασίας είναι το γεγονός ότι ένα πρόσωπο παρέχει κατά την διάρκεια ορισμένου χρόνου, προς ένα άλλο πρόσωπο και υπό την διεύθυνση αυτού του τελευταίου, υπηρεσίες έναντι των οποίων λαμβάνει αμοιβή»¹¹. Και ο ορισμός αυτός είναι ιδιαίτερα ευρύς, καθ' ό μέρος, αφενός μεν ελλείπει οποιαδήποτε αναφορά στη νομική αιτία στην οποία βασίζεται η εργασιακή σχέση, αφετέρου δε ερμηνεύεται με ευρύτητα το διευθυντικό δικαίωμα (*Weisungsrecht*), το οποίο αποτελεί καθοριστικό στοιχείο της εργασιακής σχέσης. Τα δύο αυτά στοιχεία του ορισμού της έννοιας του

εργαζομένου, όπως διατυπώθηκε από το ΔΕΕ, διευρύνουν με τη σειρά τους τα περιθώρια ώστε να καταστεί δυνατή η υπαγωγή και άλλων προσώπων στο προστατευτικό πεδίο εφαρμογής του ευρωπαϊκού εργατικού δικαίου, τα οποία υπό το προγενέστερο νομολογιακό καθεστώς και την κλασική θεώρηση της έννοιας του εργαζομένου δεν μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως μισθωτοί. Το πρώτο στοιχείο – η παράλειψη αναφοράς της νομικής αιτίας στην οποία βασίζεται η εργασιακή σχέση – επέτρεψε στη νομολογία του ΔΕΕ τη διείσδυση του ευρωπαϊκού εργατικού δικαίου στις δημοσιοϋπαλληλικές σχέσεις¹². Και αυτό επετεύχθη καθώς, με βάση των ανωτέρω ορισμό από το ΔΕΕ, είναι αδιάφορο το εάν η δραστηριότητα στην οποία βασίζεται η έννομη σχέση ανήκει στο ιδιωτικό ή στο δημόσιο δίκαιο. Για τον λόγο αυτό, άλλωστε, κατέστη δυνατή η υπαγωγή δημοσίων υπαλλήλων κάθε κατηγορίας στην κατά το άρθρο 45 ΣΛΕΕ έννοια του εργαζομένου. Σε απόλυτη συνέπεια με τα παραπάνω, η προβλεπόμενη στο άρθρο 45 παρ. 4 ΣΛΕΕ εξαίρεση περί μη εφαρμογής της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων στη δημόσια διοίκηση, ερμηνεύεται ιδιαίτερα στενά¹³. Από την άλλη πλευρά, το δεύτερο στοιχείο – η ευρεία ερμηνεία του διευθυντικού δικαιώματος (*Weisungsrecht*) – επέτρεψε τη διείσδυση του ευρωπαϊκού εργατικού δικαίου σε τομείς δραστηριότητας οι οποίοι αντιμετωπίζονται σύμφωνα με τις αντιλήψεις εθνικών δικαίων ως γνήσια παροχή ανεξαρτήτων υπηρεσιών. Και αυτό το τελευταίο επετεύχθη δεδομένου ότι η εργασιακή σχέση μπορεί να διακριθεί με καθοριστικό κριτήριο το διευθυντικό δικαίωμα (*Weisungsrecht*) από την παροχή ανεξαρτήτων υπηρεσιών, διάκριση η οποία καθίσταται κρίσιμη για την ελευθερία παροχής υπηρεσιών (άρθρο 49 ΣΛΕΕ), την ελευθερία εγκατάστασης (άρθρο 56 ΣΛΕΕ) και για τους σκοπούς του ευρωπαϊκού δικαίου του ανταγωνισμού (άρθρο 101 ΣΛΕΕ)¹⁴.

2.2. Δευτερογενές δίκαιο

Η μοναδική περίπτωση αυτόνομου νομοθετικού ορισμού της έννοιας του εργαζομένου συναντάται στην Οδηγία 89/391/ΕΟΚ για την ασφάλεια και την υγεία των εργαζομένων κατά την εργασία, η οποία βέβαια, καθ' όσον η συγκεκριμένη, οδηγεί απλώς στο συμπέρασμα περί του ευρέως προσδιοριζόμενου πεδίου εφαρμογής. Σύμφωνα με το άρθρο 3 στοιχείο α' της Οδηγίας, εργαζόμενος είναι «κάθε πρόσωπο που απασχολείται από έναν εργοδότη, συμπεριλαμβανομένων των ασκου-

9. ΔΕΚ C-53/81, ό.π., σκ. 13.

10. Αναλυτικότερα για τη νομολογία του ΔΕΕ πριν και μετά την απόφαση *Lawrie-Blum*, βλ. M. RISAK / T. DULLINGER, *The concept of 'worker' in EU law*, Report 140, European Trade Union Institute, σσ. 27-30.

11. ΔΕΚ C-66/85, ό.π., σκ. 17.

12. Βλ. F. TEMMING, *Μεταποίσεις του συστήματος προκαλούμενες από τη μεταβολή της έννοιας του εργαζομένου στο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης – Εξελίξεις, προκλήσεις και προοπτικές*, ΕΕργΔ, 2017, σ. 1057.

13. ΔΕΚ C-66/85, ό.π., σκ. 26 επ.

14. Βλ. F. TEMMING, ό.π., σ.1058.

μένων και των μαθητευομένων, εκτός από το υπηρετικό προσωπικό». Στο άρθρο 3 στοιχείο β' γίνεται λόγος γενικά για σχέσεις εργασίας, ενώ σύμφωνα με το άρθρο 2 παρ. 1 στο πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας εμπίπτουν όλες οι δραστηριότητες του ιδιωτικού ή δημοσίου τομέα, συμπεριλαμβανομένων των εκπαιδευτικών και των πολιτιστικών δραστηριοτήτων, καθώς και των δραστηριοτήτων αναψυχής.

Στις λοιπές περιπτώσεις όπου συναντάται η εν λόγω έννοια και ανακύπτει ανάγκη ερμηνείας, οι εξελίξεις αναφορικά με την ερμηνεία της βαίνουν παράλληλα με εκείνες που παρατηρούνται στο πρωτογενές δίκαιο και αναλύθηκαν ανωτέρω (υπό 2.1.). Το γεγονός αυτό οφείλεται στο ότι η έννοια του εργαζομένου, όπως ερμηνεύεται από το ΔΕΕ στο πλαίσιο εφαρμογής του άρθρου 45 ΣΛΕΕ, εξελίσσεται σε σημείο αναφοράς για τις διατάξεις του δευτερογενούς δικαίου, οι οποίες βέβαια επιτρέπουν μια αυτόνομη ερμηνεία της έννοιας του εργαζομένου. Σαφής είναι η θέση του ΔΕΕ – όπως διατυπώθηκε στην υπόθεση *Dieter May* – ως προς το πώς αντιλαμβάνεται το ίδιο την εν λόγω έννοια στις περιπτώσεις στις οποίες καλείται να την ερμηνεύσει στα πλαίσια εφαρμογής του δευτερογενούς δικαίου, ότι «αυτή η κρίση του Δικαστηρίου όσον αφορά την έννοια του εργαζομένου κατά το άρθρο 45 ΣΛΕΕ, ισχύει και για την αντίστοιχη έννοια που χρησιμοποιείται στις νομοθετικές πράξεις του άρθρου 288 ΣΛΕΕ»¹⁵.

Οι Οδηγίες στις οποίες συναντάται η έννοια του εργαζομένου μπορούν να ομαδοποιηθούν σε αυτές που αφήνουν περιθώρια για την ερμηνεία της παραπάνω έννοιας – με συνέπεια τη διαμόρφωση νέου τοπίου από το ΔΕΕ στον χώρο του ευρωπαϊκού εργατικού δικαίου – και σε εκείνες οι οποίες παραπέμπουν για τον προσδιορισμό της έννοιας στις εθνικές νομοθεσίες των κρατών μελών. Είναι εμφανές ότι η πρώτη κατηγορία Οδηγιών επέτρεψε την αυτόνομη ερμηνεία της έννοιας από το ΔΕΕ, η οποία με τη σειρά της λειτούργησε καταλυτικά στη διείσδυση του ευρωπαϊκού εργατικού δικαίου στο δημοσιοϋπαλληλικό δίκαιο. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η απόφαση *Dieter Fuß* κατά του Δήμου Halle¹⁶, κατά την οποία ο Fuß, αξιωματικός της πυροσβεστικής υπηρεσίας με δημοσιοϋπαλληλική θέση, επικαλέσθηκε με επιτυχία την Οδηγία 2003/88/EK για τον χρόνο εργασίας, αμυνόμενος κατά της πειθαρχικής μετακίνησής του από την εξωτερική στην εσωτερική υπηρεσία. Ο δήμος Halle είχε προβεί στη μετακίνηση αυτή επειδή ο Fuß είχε απαιτήσει την τήρηση των δεσμευτικών διατάξεων της Οδηγίας για τον χρόνο εργασίας. Από την άλλη πλευρά, η διείσδυση του ευρωπαϊκού εργατικού δικαίου γίνεται εμφανής

στις αποφάσεις *Danosa*¹⁷ και *Balkaya*¹⁸. Στην πρώτη απόφαση, το ΔΕΕ επεξέτεινε το πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 92/85/EK για την προστασία της μητρότητας σε μέλος του διοικητικού συμβουλίου κεφαλαιουχικής εταιρίας, επισημαίνοντας ότι «μέλος του διοικητικού συμβουλίου κεφαλαιουχικής εταιρίας το οποίο παρέχει υπηρεσίες και αποτελεί αναπόσπαστο μέρος αυτής πρέπει να θεωρείται ως έχον την ιδιότητα του εργαζομένου για τους σκοπούς εφαρμογής της Οδηγίας 92/85/EK εφόσον η δραστηριότητά του ασκείται κατά τη διάρκεια ορισμένης χρονικής περιόδου, υπό τη διεύθυνση και τον έλεγχο άλλου οργάνου της οικείας εταιρίας και εφόσον ως αντάλλαγμα για τη δραστηριότητά του αυτή εισπράττει αμοιβή». Στη δεύτερη απόφαση το ΔΕΕ ακολούθησε με συνέπεια την διατυπωθείσα στην υπόθεση *Danosa* θέση του διευκρινίζοντας ότι «... το γεγονός ότι ένα πρόσωπο έχει την ιδιότητα του διευθυντικού στελέχους κεφαλαιουχικής εταιρίας, δεν απέκλειε, αυτό καθ'εαυτό, το να τελεί το πρόσωπο αυτό σε σχέση εξάρτησης προς την εν λόγω εταιρία. Συγκεκριμένα, πρέπει να εξετασθούν οι όροι διορισμού του, η φύση των καθηκόντων που του ανατέθηκαν, το πλαίσιο εντός του οποίου ασκούνται τα καθήκοντα αυτά, η έκταση των εξουσιών του εν λόγω προσώπου, και ο έλεγχος που ασκεί επ'αυτού η εταιρία, καθώς και οι περιστάσεις υπό τις οποίες είναι δυνατή η παύση από τα καθήκοντά του».

Πέραν όμως της παραπάνω αναφερόμενης κατηγορίας Οδηγιών, η οποία αφήνει περιθώρια εξέλιξης της αυτόνομης ερμηνείας της έννοιας του εργαζομένου από το ΔΕΕ, ιδιαίτερο ενδιαφέρον εμφανίζει η κατηγορία των Οδηγιών εκείνων που για τον προσδιορισμό της έννοιας του εργαζομένου παραπέμπουν στις εθνικές έννομες τάξεις των κρατών μελών. Και αυτό διότι, και σε αυτή την κατηγορία Οδηγιών και παρά την παραπομπή που περιέχουν στις εθνικές νομοθεσίες των κρατών μελών, το ΔΕΕ προχωρά το ίδιο σε αυτόνομη ερμηνεία της έννοιας του εργαζομένου, ακολουθώντας, μάλιστα, αποφασιστική γραμμή¹⁹. Η τακτική αυτή, όμως, του ΔΕΕ καθιστά, συχνά, θολά τα όρια μεταξύ ερμηνείας και εφαρμογής των ενωσιακών κανόνων δικαίου, περιορίζοντας κατ'αυτόν τον τρόπο και το εύρος της εξουσίας των εθνικών δικαστηρίων των κρατών μελών²⁰. Από το 2007, λοιπόν, το ΔΕΕ υπάγει στο πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 1999/70/EK για τις συμβάσεις ορισμένου χρόνου, και τους δημοσίους υπαλλήλους που έχουν

15. ΔΕΕ C-519/09, *May*, 07.04.2011, ECLI:EU:C:2011:221, σκ. 22.

16. ΔΕΕ C-243/09, *Fuß*, 14.10.2010, ECLI:EU:C:2010:609.

17. ΔΕΕ C-232/09, *Danosa*, 11.11.2010, ECLI:EU:C:2010:674.

18. ΔΕΕ C-229/14, *Balkaya*, 09.07.2015, ECLI:EU:C:2015:455.

19. Βλ. F. TEMMING, ό.π., σ.1060.

20. Για το γενικότερο ζήτημα των ορίων μεταξύ ερμηνείας και εφαρμογής ενωσιακού δικαίου, το οποίο ανακύπτει από τις αποφάσεις του ΔΕΕ, βλ. P. GRAIG / G. BURGA, *EU Law, Text, Cases and Materials*, Oxford, 2015, σ. 496.

προσληφθεί για ορισμένο χρόνο. Η εν λόγω νομολογία εγκαινιάστηκε με την απόφαση *Yolanda del Cerro Alonso*²¹ στην οποία το ΔΕΕ βασιζόμενο στην πρακτική αποτελεσματικότητα (*effet utile*) του ενωσιακού δικαίου εν συνόλω – πρωτογενές και δευτερογενές δηλαδή – διευκρίνισε ότι «Το γεγονός και μόνον ότι μια θέση εργασίας χαρακτηρίζεται ως «μόνιμη» κατά το εθνικό δίκαιο και παρουσιάζει ορισμένα χαρακτηριστικά δημοσίου λειτουργήματος του οικείου κράτους μέλους λυσιτελής συναφώς, διαφορετικά θα θιγόταν η πρακτική αποτελεσματικότητα της Οδηγίας 1999/70 και της συμφωνίας-πλαίσιου, καθώς και η ομοιόμορφη εφαρμογή τους στα κράτη μέλη, αφού αυτά θα μπορούσαν να αποκλείουν κατά το δοκούν ορισμένες κατηγορίες προσώπων από την προστασία που παρέχουν οι κοινοτικοί αυτοί μηχανισμοί»²². Τα κράτη μέλη, συνεπώς, δεν είναι απόλυτα ελεύθερα στον προσδιορισμό της κατηγορίας εργαζομένων που θα απολαύουν της προστασίας που παρέχει η Οδηγία 1999/70/ΕΚ για τους απασχολούμενους με διαδοχικές συμβάσεις ορισμένου χρόνου²³. Η νομολογία αυτή εξελίσσεται περαιτέρω με τις αποφάσεις *Gavieiro Gavieiro, Santana και Lorenzo Martinez*²⁴ και, καθώς παγιώνεται, εμποδίζει κατ' ουσίαν την παραπομπή στο εθνικό εργατικό δίκαιο των κρατών μελών με σκοπό την ερμηνεία της έννοιας του εργαζομένου. Η συγκεκριμενοποίηση, συνεπώς, της εν λόγω νομικής έννοιας παραμένει στο πεδίο της Ένωσης με κύριο ερμηνευτή το ΔΕΕ, το οποίο με αποφασιστικότητα και συνέπεια επιλέγει να την ερμηνεύει ευρέως, προσδίδοντάς της αυτονομία υπό την ιδιότητά της ως έννοιας ενωσιακής.

Τέλος, διασταλτικά ερμηνεύεται η έννοια του εργαζομένου και στην Οδηγία 98/59/ΕΚ για τις ομαδικές απολύσεις. Εδώ, η συγκεκριμένη έννοια καθίσταται κρίσιμη για την κατάφαση της εφαρμογής της παραπάνω Οδηγίας – καθώς για την εφαρμογή της απαιτείται η απασχόληση στην εκάστοτε επιχείρηση περισσότερων από είκοσι εργαζομένων – αλλά και για τον υπολογισμό των ορίων πέραν των οποίων οι απολύσεις θεωρούνται ομαδικές (άρθρο 1 παρ. 1). Και σε αυτήν την περίπτωση, λοιπόν, πρόκειται για έννοια ενωσιακού δικαίου η οποία θα πρέπει να ερμηνεύεται αυτοτελώς με απώτερο στόχο την καθιέρωση ομοιομορφίας ως προς τον προσδιορισμό του περιεχομένου της στην ενωσιακή έννομη τάξη. Διαφορετικά, ο τρόπος υπολογισμού

των προβλεπόμενων στην Οδηγία ορίων και συνεπακόλουθα τα ίδια τα όρια θα καθορίζονταν κάθε φορά από τα κράτη μέλη, γεγονός που θα συνεπαγόταν ανομοιόμορφο προσδιορισμό του πεδίου εφαρμογής και, επομένως, αποδυνάμωση της αποτελεσματικότητάς της. Γίνεται, μάλιστα, δεκτό ότι και πρόσωπο το οποίο έχει την ιδιότητα διευθυντικού στελέχους κεφαλαιουχικής εταιρίας, όπως ο διαχειριστής Ε.Π.Ε., δεν αποκλείεται να τελεί σε σχέση εξάρτησης προς την εταιρία και να θεωρηθεί «εργαζόμενος», εφόσον ασκεί τη δραστηριότητά του έναντι αμοιβής, υπό τη διεύθυνση και τον έλεγχο άλλου οργάνου και δεν κατέχει κανένα μερίδιο στην εταιρία²⁵. Επομένως, λαμβάνεται υπόψη και το πρόσωπο αυτό για τον υπολογισμό των προβλεπόμενων στη σχετική Οδηγία και στον Ν. 1387/1983 ορίων, πέραν των οποίων οι απολύσεις θεωρούνται «ομαδικές».

3. Αυτόνομος ορισμός της έννοιας του εργαζομένου – Τα επιμέρους στοιχεία

Από τα ως άνω αναφερθέντα, προκύπτει η εμφανής τάση του ΔΕΕ να αντιλαμβάνεται με ιδιαίτερη ευρύτητα το περιεχόμενο της έννοιας του εργαζομένου, είτε αυτή συναντάται στο πρωτογενές είτε στο δευτερογενές ενωσιακό δίκαιο. Αξιοποιώντας τη θεμελιώδη ελευθερία μετακίνησης των εργαζομένων του άρθρου 45 ΣΛΕΕ, η οποία στοχεύει στην επίτευξη ενιαίας αγοράς εντός της Ένωσης, το ΔΕΕ διευκρινίζει πως ο «εργαζόμενος» πρέπει να ορίζεται με αντικειμενικά κριτήρια, τα οποία ενόψει των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων των μερών καθίστανται καθοριστικά για την εργασιακή σχέση, καθιερώνοντας με τον τρόπο αυτό τη διάταξη του άρθρου 45 παρ. 1 ΣΛΕΕ αφετηριακό σημείο για τον περαιτέρω προσδιορισμό της έννοιας. Η αυτόνομη ερμηνεία, επομένως, για τους σκοπούς του άρθρου 45 ΣΛΕΕ αποτελεί θεμέλιο για τον προσδιορισμό της έννοιας και σε επίπεδο δευτερογενούς δικαίου – κυρίως κατά την εφαρμογή Οδηγιών – με το επιπρόσθετο αυτή τη φορά επιχείρημα της πρακτικής αποτελεσματικότητας των Οδηγιών (*effet utile*). Εφόσον, λοιπόν, έχουν αναλυθεί η θέση του ΔΕΕ και τα επιχειρήματα αυτής, τα οποία οδηγούν στη διαμόρφωση μιας αυτόνομης ενωσιακής έννοιας του εργαζομένου, αντιλαμβανόμενης ιδιαίτερα διασταλτικά, απαραίτητη καθίσταται και η ανάλυση των επιμέρους στοιχείων της αυτόνομης αυτής έννοιας.

3.1. Παροχή υπηρεσιών

Το ΔΕΕ έχει επανειλημμένως τονίσει πως η άσκηση δραστηριοτήτων εμπίπτει στο πεδίο του ενωσιακού δικαίου κατά το μέτρο που αποτελεί οικονομική δραστηρι-

21. ΔΕΚ C-307/05, *Del Cerro Alonso*, 13.09.2007, ECLI:EU:C:2007:509.

22. *Ibid*, σκ. 29.

23. Βλ. Δ. ΖΕΡΔΕΛΗΣ, Ζητήματα ερμηνείας του ευρωπαϊκού εργατικού δικαίου, ΕΕργΔ, 2018, σ. 149.

24. ΔΕΕ C-444/09, *Gavieiro Gavieiro και Iglesias Torres*, 22.12.2010, ECLI:EU:C:2010:819, ΔΕΕ C-177/10, *Rosado Santana*, 08.09.2011, ECLI:EU:C:2011:557 και ΔΕΕ C-556/11, *Lorenzo Martvnez*, 09.02.2012, ECLI:EU:C:2012:67.

25. ΔΕΕ C-232/09, ό.π. και ΔΕΕ C-229/14, ό.π.

ότητα. Το κριτήριο όμως αυτό, δεδομένου ότι αποτελεί επίσης προϋπόθεση για τον ορισμό του αυτοαπασχολούμενου κατά το άρθρο 49 ΣΛΕΕ²⁶, δεν είναι ασφαλές και καθοριστικό. Για αυτόν τον λόγο απαιτείται, ειδικότερα, οι παρεχόμενες υπηρεσίες να είναι πραγματικές και γνήσιες (effective and genuine activities). Κρίσιμη καθίσταται εδώ η οικονομική αξία που απαιτείται να ενυπάρχει κάθε φορά στις παρεχόμενες υπηρεσίες²⁷. Για τον χαρακτηρισμό των παρεχόμενων υπηρεσιών ως γνήσιων και πραγματικών δεν ενδιαφέρουν η φύση της εργασίας, το είδος της εργασιακής σχέσης και η διάρκεια αυτής. Σε κάθε περίπτωση, απαιτείται οι παρεχόμενες υπηρεσίες να μην είναι καθαρά περιθωριακές και επουσιώδεις. Η κρίση περί του εάν συντρέχουν τα παραπάνω στοιχεία εναπόκειται στα εθνικά δικαστήρια, τα οποία σε κάθε περίπτωση οφείλουν να εφαρμόζουν αντικειμενικά κριτήρια λαμβανομένων υπόψη των σχετικών με τη φύση της δραστηριότητας και της σχέσης εργασίας συνθηκών²⁸. Τέλος, κριτήρια ενδεικτικά πραγματικών και γνήσιων υπηρεσιών, τα οποία το εθνικό δικαστήριο θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη, είναι οι ώρες εργασίας και το ύψος της αμοιβής, ενώ στην περίπτωση της πρακτικής άσκησης είναι οι επαρκείς ώρες εργασίας, ώστε να θεωρηθεί ότι το παρέχον τις υπηρεσίες πρόσωπο έχει εξοικειωθεί με την εκτέλεση των καθηκόντων του.

3.2. Το στοιχείο της εξάρτησης

Είναι αδιαμφισβήτητο ότι το στοιχείο της εξάρτησης (personal dependency/persönliche Abhängigkeit) είναι το πλέον καθοριστικό στην εργασιακή σχέση και δικαιολογητικό της ιδιαίτερης προστασίας την οποία παρέχει το εργατικό δίκαιο στον εργαζόμενο – αρχικά σε επίπεδο εθνικής νομοθεσίας και μετέπειτα σε ενωσιακό. Σύμφωνα με το ΔΕΕ, «εργαζόμενος» θεωρείται το πρόσωπο εκείνο που παρέχει υπηρεσίες (πραγματικές και γνήσιες, όπως αναφέρθηκε ανωτέρω υπό 3.1.) σε άλλο πρόσωπο και υπό τη διεύθυνση αυτού. Ειδικότερα, η εξάρτηση θα πρέπει να αφορά το αντικείμενο της εργασίας και τους όρους αυτής, καθώς και την αμοιβή. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος με τον οποίο αξιοποιεί το ΔΕΕ το στοιχείο αυτό στην περίπτωση των προσώπων τα οποία έχουν την ιδιότητα μέλους διοικητικού συμβουλίου κεφαλαιουχικής εταιρίας. Στις περιπτώσεις αυτές (οι οποίες συνοπτικά αναλύθηκαν

ανωτέρω υπό 3.1.), ενδεικτικά στοιχεία της συνδρομής του στοιχείου της εξάρτησης των προσώπων αυτών είναι οι όροι διορισμού τους ως μελών διοικητικού συμβουλίου, η φύση των καθηκόντων που τους έχουν ανατεθεί, το εύρος εξουσίας που τυχόν διαθέτουν, η ένταση του ελέγχου στον οποίο υπόκεινται από την εταιρία, ο βαθμός ενσωμάτωσής τους στην εταιρία, τυχόν ποσοστό επί των μετοχών της εταιρίας, ο βαθμός επιρροής της βούλησης του διαχειριστικού οργάνου της εταιρίας και, τέλος, οι όροι υπό τους οποίους είναι δυνατό να παυθούν από τα καθήκοντά τους. Είναι προφανές – καθώς η εν λόγω έννοια αποσυνδέεται από τις εθνικές νομοθεσίες των κρατών μελών και αυτονομείται αποκτώντας ευρύ περιεχόμενο υπό την ενωσιακή της διάσταση – ότι δεν απαιτείται ύπαρξη σχέσης εξαρτημένης εργασίας κατά το εκάστοτε εθνικό δίκαιο.

3.3. Αμοιβή

Ουσιώδεις στοιχείο της εργασιακής σχέσης αποτελεί η αμοιβή του εργαζομένου ως αντάλλαγμα για τις παρεχόμενες υπηρεσίες του. Η αμοιβή μπορεί να δίδεται είτε σε χρήμα είτε σε είδος και να είναι σταθερού ή κυμαινόμενου ύψους. Το γεγονός και μόνον ότι το παρέχον υπηρεσίες πρόσωπο αμειβεται βάσει ποσοστού επί των κερδών δεν αρκεί για να του στερήσει την ιδιότητα του εργαζομένου. Αδιάφορη είναι, επίσης, η προέλευση της λαμβανόμενης αμοιβής, ακόμη και αν αυτή καλύπτεται κατά σημαντικό μέρος από κρατικούς πόρους, καθώς και το αν καταβάλλεται άμεσα ή όχι από τον αντισυμβαλλόμενο του εργαζομένου²⁹.

4. Η τάση του ΔΕΕ προς την διεύρυνση της έννοιας του εργαζομένου κατά το ενωσιακό δίκαιο – Οι συνέπειες

Η ολοένα και εντονότερη τάση του ΔΕΕ προς την καθιέρωση ενωσιακής έννοιας του εργαζομένου αποκομμένης από την κλασική θεώρηση αυτής στο πλαίσιο εθνικών νομοθεσιών επιφέρει με τη σειρά της αλλαγές στο πεδίο εφαρμογής του ευρωπαϊκού εργατικού δικαίου και τη σχέση μεταξύ Ε.Ε. και κρατών μελών. Το ΔΕΕ, καθιερώνοντας την ευρεία ερμηνεία του «εργαζομένου», υπάγει στο πεδίο εφαρμογής του ευρωπαϊκού εργατικού δικαίου σχέσεις που έχουν ως αντικείμενο δραστηριότητες με γενικά χαρακτηριστικά εξάρτησης³⁰. Σχέσεις με τα παραπάνω χαρακτηριστικά συναντώνται στον χώρο του δημοσιοϋπαλληλικού δικαίου και στην περίπτωση προσώπων στον χώρο του ιδιωτικού δικαίου τα οποία τελούν σε οικονομική εξάρτηση από τον αντισυμβαλλομένο τους (economic dependency).

26. Αναλυτικότερα για το εν λόγω στοιχείο ως προϋπόθεση εφαρμογής και του άρθρου 45 ΣΛΕΕ αλλά και του 49 ΣΛΕΕ, βλ. D. CHALMER / G. DAVIES / G. MONTI, European Union Law, Cambridge University Press, 2014, σσ. 852-856.

27. W. FRENZ, Handbuch Europa-Recht Band I, Europäische Grundfreiheiten, Springer, 2012, σ. 479.

28. M. RISAK / T. DULLINGER, The concept of 'worker' in EU law, Report 140, European Trade Union Institute, σ. 31.

29. W. FRENZ, ό.π., σ. 480.

30. Βλ. F. TEMMING, ό.π., σ.1063.

Αναφορικά με τον χώρο του ιδιωτικού δικαίου, το ΔΕΕ υπάγει στην έννοια του εργαζομένου και συνεπακόλουθα στο πεδίο εφαρμογής το ευρωπαϊκού εργατικού δικαίου τους αυτοαπασχολούμενους, οι οποίοι βρίσκονται σε συγκρίσιμη με τους μισθωτούς σχέση (arbeitnehmerähnliche Selbständige). Πρόκειται για τους αυτοαπασχολούμενους οι οποίοι, κατά την αντίληψη που επικρατεί στο γερμανικό δίκαιο, είναι μεν προσωπικά ανεξάρτητοι, τελούν όμως σε οικονομική εξάρτηση από κάποιον εντολέα και για τον λόγο αυτό έχουν ανάλογη ανάγκη για προστασία όπως και οι μισθωτοί. Σε επίπεδο, άλλωστε, ελληνικού δικαίου – και ειδικότερα συλλογικού εργατικού δικαίου – η συγκεκριμένη κατηγορία προσώπων εξομοιώνεται, βάσει του άρθρου 1 παρ. 2 Ν. 1876/90, με τους μισθωτούς απολαμβάνοντας τον ίδιο βαθμό προστασίας με τους τελευταίους στο πεδίο των συλλογικών διαπραγματεύσεων για τη σύναψη συλλογικών συμβάσεων εργασίας. Όσον αφορά το ΔΕΕ, καθίσταται σαφές ότι, λαμβανομένης υπόψη της παραπάνω θέσης σχετικά με τους αυτοαπασχολούμενους, αποκρίνεται στα ερωτήματα που έθεσε η Επιτροπή για πρώτη φορά το 2006 στην Πράσινη Βίβλο για τον εκσυγχρονισμό του εργατικού δικαίου για την αντιμετώπιση των προκλήσεων του 21^{ου} αιώνα³¹. Το πρώτο αφορούσε το αν θα έπρεπε να ενοποιηθεί η έννοια του εργαζομένου στις Οδηγίες και το δεύτερο αν είναι αναγκαίο ένα σύνολο διατάξεων το οποίο θα εφαρμόζεται στους απασχολούμενους εν συνόλω, συμπεριλαμβανομένων και των αυτοαπασχολούμενων. Το ΔΕΕ, όμως, εφαρμόζει ήδη μέσω της

31. ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ, Εκσυγχρονισμός του εργατικού δικαίου για την αντιμετώπιση των προκλήσεων του 21ου αιώνα, COM(2006).

ευρείας ερμηνείας της έννοιας του εργαζομένου στη νομολογία του τις διατάξεις του ευρωπαϊκού εργατικού δικαίου και σε κατηγορίες απασχολούμενων, ανεξαρτήτως της μορφής της σύμβασής τους.

Η επόμενη συνέπεια της αυτόνομης ερμηνείας στην οποία προβαίνει το ΔΕΕ αφορά τη σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ αυτού και των κρατών μελών³². Το ΔΕΕ δεν αρκείται στην ερμηνεία της έννοιας του εργαζομένου στις περιπτώσεις κατά τις οποίες αυτή εμφανίζεται στο ενωσιακό δίκαιο και ενεργοποιείται η ερμηνευτική του αρμοδιότητα ελλείψει ενωσιακού νομοθετικού ορισμού. Αντιθέτως, σπεύδει να ερμηνεύσει την εν λόγω έννοια ακόμη και στις περιπτώσεις κατά τις οποίες υφίσταται ρητή παραπομπή των Οδηγιών στις εθνικές νομοθεσίες των κρατών μελών για τον προσδιορισμό της. Η παραπομπή αυτή, παρ'ότι δεσμευτική, έχει απολέσει πλέον την ισχύ της καθώς έχει παραμεριστεί από τη δυναμική ερμηνεία στην οποία προβαίνει το ΔΕΕ. Η νομολογία του ΔΕΕ τείνει να αποκτήσει συγκεντρωτικό χαρακτήρα, καθ'ό μέρος απορροφά τις αρμοδιότητες των κρατών μελών. Την ίδια, όμως, στιγμή το ΔΕΕ – μέσω της καθιέρωσης της αυτόνομης έννοιας του εργαζομένου – καθίσταται καταλυτικός παράγοντας ενοποίησης και σε ενδότερο δικαιοϊκό επίπεδο· σε αυτό του ευρωπαϊκού εργατικού δικαίου, το οποίο ολοένα και συχνότερα καλείται να αντεπεξέλθει στις αυξανόμενες προκλήσεις του σύγχρονου εργασιακού κόσμου.

32. Για τη διαλεκτική σχέση μεταξύ του ΔΕΕ και των δικαστηρίων των κρατών μελών, βλ. A. ARNULL / D. CHALMERS, *The Oxford Handbook of European Union Law*, Oxford University Press, 2015, σσ. 403-411.

Οι συνέπειες της μεταβίβασης επιχείρησης στις συλλογικές εργασιακές σχέσεις κατά το ενωσιακό και ελληνικό δίκαιο

Ελένη Αντωνιάδου*

Μία από τις εξαιρέσεις στον κανόνα της προσωπικής φύσης της εργασιακής σχέσης αποτελεί η περίπτωση μεταβολής του προσώπου του εργοδότη. Λόγω των κινδύνων που ενέχει η μεταβίβαση επιχείρησης στα δικαιώματα των εργαζομένων της μεταβιβασθείσας επιχείρησης, έχει διαμορφωθεί το κατάλληλο νομικό πλαίσιο προστασίας σε ενωσιακό και εθνικό επίπεδο. Αντικείμενο της παρούσας μελέτης αποτελεί, συγκεκριμένα, το ζήτημα των συνεπειών της μεταβίβασης στις συλλογικές εργασιακές σχέσεις, βάσει του άρθρου 3 παρ. 3 της Οδηγίας 2001/23/ΕΚ και του άρθρου 4 παρ. 2 του ΠΔ 178/2002. Συμπεραίνεται, λοιπόν, ότι η Οδηγία και μεν επιβάλλει αυτοδικαίως και *ex lege* στον διάδοχο εργοδότη την υποχρέωση τήρησης της συλλογικής σύμβασης εργασίας (στο εξής, ΣΣΕ) της μεταβιβασθείσας επιχείρησης, ωστόσο θέτει σε αυτόν σαφή χρονικά όρια και προϋποθέσεις, προβλέποντας τρόπους αποδέσμευσής του από τις συλλογικές ρυθμίσεις του προκατόχου του, ώστε η δέσμευση να μην διαρκεί τελικά εσαεί. Επίσης, επισημαίνεται ότι προς συμμόρφωση με το ενωσιακό δίκαιο εισήχθη το άρθρο 4 παρ. 2 του ΠΔ 178/2002, διασφαλίζοντας τη δέσμευση του διαδόχου εργοδότη από τις συλλογικές ρυθμίσεις που κατήρτισε ο μεταβιβάζων εργοδότης, ακόμη κι αν δεν πληρούνται οι προϋποθέσεις του Ν. 1876/1990. Τέλος, τονίζεται ότι επιβάλλεται η σύμφωνη με το γράμμα και το πνεύμα της Οδηγίας ερμηνεία του εν λόγω άρθρου του εθνικού δικαίου, καθώς στη λακωνικότερη διατύπωσή του δεν θέτει κάποιο χρονικό πλαίσιο για τη δέσμευση του διαδόχου εργοδότη, δίνοντας έτσι την εντύπωση ότι η υποχρέωση αυτή διαρκεί για αόριστο χρονικό διάστημα, πράγμα ασυμβίβαστο προς το ενωσιακό δίκαιο.

μεταβίβαση επιχείρησης – συλλογικές εργασιακές σχέσεις μεταβιβασθείσας επιχείρησης – δέσμευση διαδόχου εργοδότη – χρονικά όρια δέσμευσης – σύμφωνη με την Οδηγία ερμηνεία του ΠΔ 178/2002

I. Εισαγωγή

Η εργασιακή σχέση αποτελεί μια ιδιόμορφη διαλεκτική σχέση στο πλαίσιο της οποίας επιδιώκεται η αναμόρφωση των αντιτιθέμενων συμφερόντων των συμβαλλόμενων μερών με απώτερο σκοπό την παρεχόμενη εργασία. Η εργασιακή σχέση εδράζεται στην αλληλεξάρτηση μεταξύ εργαζόμενου και εργοδότη. Χωρίς τη διάθεση της παραγωγικής μονάδας και των κατευθυντήριων οδηγιών - εντολών του εργοδότη η εργασία δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί και, αντιστοίχως, χωρίς τη διάθεση της εργασιακής δύναμης του εργαζομένου δεν υφίσταται παραγωγική διαδικασία. Η προσωπική φύση της σχέσεως αυτής καθιερώνεται από τον κανόνα του άρθρου 651 ΑΚ, σύμφωνα με τον οποίο η αξίωση του εργοδότη για παροχή εργασίας είναι αμεταβίβαστη. Βάσει λοιπόν του ανωτέρω κανόνα, ο μεν εργαζόμενος είναι υποχρεωμένος, κατ' αρχήν, να παρέχει την εργασία του μόνο στον εργοδότη με τον οποίο συνεβλήθη, ο δε εργοδότης δεν μπορεί να τον υποχρεώσει μονομερώς να προσφέρει την εργασία του σε τρίτο¹. Ο κανόνας, όμως, αυτός επιδέχεται εξαιρέσεις, με χαρακτηριστικότερη την περίπτωση της μεταβολής του προσώπου του εργοδότη. Η μεταβολή του προσώπου του εργοδότη αποτελεί ειδική περίπτωση μεταβίβασης της αξίωσης για παροχή εργασίας. Με την αλλαγή του φορέα της επιχείρησης προκύπτει έντονη ανάγκη να προστατευθούν τα δικαιώματα των μισθωτών, όπως και η ίδια η θέση

εργασίας τους, έναντι και του παλαιού εργοδότη και του διαδόχου του². Πριν από τη θέσπιση μιας συγκεκριμένης διάταξης νόμου για την περίπτωση αυτή, η νομολογία στηριζόταν σε διατάξεις διάφορων εργατικών Νόμων που προβλέπουν την κατοχύρωση των εργασιακών δικαιωμάτων στην περίπτωση της μεταβολής του προσώπου του εργοδότη. Ενδεικτικά, αναφέρεται η διάταξη του άρθρου 6 παρ. 1 του Ν. 2112/1920 και το Β.Δ. 16/18.07.1920, που ορίζουν ότι η μεταβολή του προσώπου του εργοδότη, με όποιον τρόπο και αν γίνεται, δεν επηρεάζει την εφαρμογή των ευεργετικών για τους εργαζόμενους διατάξεων που αφορούν στην καταγγελία της σύμβασης εργασίας, καθώς και η διάταξη του άρθρου 6 του Ν. 3239/1955, σύμφωνα με την οποία οι υποχρεώσεις του εργοδότη, τις οποίες του επιβάλλει ο ανωτέρω Νόμος, μεταβιβάζονται αυτοδικαίως σε περίπτωση μεταβολής του προσώπου του στον νέο εργοδότη³.

Στο πλαίσιο, μάλιστα, της ενιαίας αγοράς, της ελευθερίας εγκατάστασης και της ελεύθερης κυκλοφορίας κεφαλαίων στους κόλπους της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οι μεταβολές στη διάρθρωση των επιχειρήσεων για την αντιμετώπιση μικροοικονομικών κρίσεων και την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας επιτυγχάνονται με τη μεταβίβαση επιχειρήσεων, με αποτέλεσμα η τελευταία να έχει αποτελέσει από νωρίς ζήτημα κοινοτικής ρυθ-

* Ασκ. Δικηγόρος

1. Σ. ΒΛΑΣΤΟΣ, Ατομικό Εργατικό Δίκαιο, εκδ. Σάκκουλα, 1999, σ. 314.

2. Α. ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗΣ / Σ. ΓΑΡΔΙΚΑΣ, Ατομικό Εργατικό Δίκαιο, εκδ. Σάκκουλα, 1995, σ. 177.

3. Ibid, σ. 177 επ.

μίσεως⁴. Η ελληνική νομοθεσία με το ΠΔ 572/1988 εναρμονίστηκε με την Οδηγία 77/187/ΕΟΚ. Με τη ρύθμιση αυτή, αποσαφηνίστηκε και κωδικοποιήθηκε η προστασία των εργαζομένων σε περιπτώσεις μεταβιβάσεων επιχειρήσεων, εκμεταλλεύσεων ή τμημάτων αυτών. Η Οδηγία 77/187/ΕΟΚ τροποποιήθηκε με τη νεότερη Οδηγία 98/50/ΕΚ, η οποία διευκρινίζει ορισμένα ζητήματα ερμηνείας που είχαν ανακύψει κατά την εφαρμογή της πρώτης και ενσωματώθηκε στο ελληνικό δίκαιο με το ΠΔ 178/2002. Η τελευταία δε Οδηγία 2001/23/ΕΚ είναι κωδικοποιητική, καθώς στην ουσία επαναλαμβάνει τις ρυθμίσεις της προηγούμενης, έχοντας ως βασικό γνώμονα την αυτοδίκαιη μεταβίβαση του όλου πλέγματος των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων από τον αρχικό εργοδότη στον διάδοχο του⁵.

Ιδιαίτερο, βέβαια, ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση των συλλογικών σχέσεων εργασίας, όπως άλλωστε προκύπτει και από τις οικείες διατάξεις της Οδηγίας 2001/23/ΕΚ και του ΠΔ 178/2002, οι οποίες αναφέρονται στην τύχη των συλλογικών συμβάσεων εργασίας μετά τη μεταβίβαση. Η τύχη της εφαρμογής των ΣΣΕ, οι οποίες αποτελούν ουσιαστικά το γόνιμο αποτέλεσμα διαπραγματεύσεων των κοινωνικών εταίρων ως φορέων της συλλογικής αυτονομίας, καθώς και των κανονισμών εργασίας, έρχεται περισσότερο από ποτέ, στην περίπτωση της μεταβίβασης επιχείρησης, αντιμέτωπη με τα συμφέροντα του διαδόχου εργοδότη, ο οποίος αποβλέπει στην αποτελεσματικότερη λειτουργία και κερδοφορία της μεταβιβαθείσας επιχείρησης. Στο πλαίσιο, λοιπόν, αυτό και, λαμβανομένης υπόψη της αντικειμενικοποίησης των σχέσεων εργασίας και της ευθείας σύνδεσής τους με την επιχείρηση, η οποία αποτελεί το σταθερό στοιχείο για τη μεταβίβαση⁶, δεν πρέπει να λησμονείται ότι πρωταρχικός σκοπός της Οδηγίας 2001/23/ΕΚ και του ΠΔ 178/2002 είναι η προστασία των εργασιακών δικαιωμάτων των εργαζομένων, αρχή η οποία αποτελεί θεμέλιο για το Εργατικό Δίκαιο.

II. Το άρθρο 3 παρ. 3 της Οδηγίας 2001/23/ΕΚ

A. Η δέσμευση του διαδόχου εργοδότη

Η Οδηγία 2001/23/ΕΚ, πέραν της κεντρικής διάταξης του άρθρου 3 παρ. 1⁷, που αφορά τις συνέπειες της μεταβί-

βασης επιχείρησης στις εργασιακές σχέσεις των εργαζομένων εν γένει, περιλαμβάνει και ειδική ρύθμιση στην τρίτη παράγραφο του ίδιου άρθρου, αναφορικά με τις συνέπειες της μεταβίβασης επιχείρησης στις συλλογικές εργασιακές σχέσεις συγκεκριμένα. Η διάταξη αυτή προβλέπει τα εξής: «Μετά τη μεταβίβαση, ο εκδοχέας εξακολουθεί να τηρεί συμφωνηθέντες με συλλογική σύμβαση όρους εργασίας, ως αυτοί εφαρμόζονται και έναντι του εκχωρητή, σύμφωνα με τη σύμβαση, μέχρι την ημερομηνία της καταγγελίας ή λήξεως της συλλογικής συμβάσεως ή της ενάρξεως της ισχύος ή εφαρμογής άλλης συλλογικής συμβάσεως. Τα κράτη μέλη μπορούν να περιορίσουν την περίοδο τηρήσεως των εν λόγω όρων εργασίας, υπό την αίρεση ότι η περίοδος αυτή δεν θα είναι κατώτερη του έτους». Παρατηρείται ότι η ιδιαίτερη αυτή προστασία – κατόπιν της μεταβίβασης – των όρων εργασίας που πηγάζουν από συλλογική σύμβαση εργασίας αποτέλεσε κοινή συνισταμένη και των τριών κοινοτικών Οδηγιών που εξεδόθησαν σχετικά με τη μεταβίβαση επιχείρησης, αφού και οι τρεις αυτές Οδηγίες περιέλαβαν στο σώμα τους την προαναφερθείσα διάταξη⁸.

Καθίσταται, λοιπόν, σαφές ότι η Οδηγία 2001/23/ΕΚ επιβάλλει στον διάδοχο εργοδότη, καταρχήν, την υποχρέωση να συνεχίζει να εφαρμόζει τους όρους της ΣΣΕ που είχε συνάψει ο μεταβιβάζων εργοδότης⁹, ώστε τελικά να παρέχεται μια πιο ολοκληρωμένη προστασία στους εργαζομένους της μεταβιβαθείσας επιχείρησης, αφού είναι αναντίρρητο ότι η προστασία των ισχυόντων – πριν από τη μεταβίβαση – όρων εργασίας παρέχεται ανεξάρτητα από την πηγή προέλευσής τους¹⁰. Συνεπώς, η διατήρηση των όρων εργασίας μέσω της *eo ipsu* και *in toto* υπεισελέυσης του διαδόχου εργοδότη στις προϋφιστάμενες σχέσεις εργασίας αφορά, μεταξύ άλλων, και τις ΣΣΕ¹¹.

Στο σημείο αυτό πρέπει να υποβληθούν ορισμένες παρατηρήσεις σχετικά με τη δέσμευση του διαδόχου εργοδότη από τις διατάξεις της ισχύουσας – στη μεταβιβαθείσα επιχείρηση – ΣΣΕ. Καταρχάς, σημειώνεται ότι η δέσμευση αυτή ισχύει ανεξάρτητα από το είδος, την κατηγορία και το επίπεδο της ΣΣΕ που είχε συνάψει ο μεταβιβάζων εργοδότης, δηλαδή ανεξάρτητα από το εάν πρόκειται για επιχειρησιακή, κλαδική, ομοιοεπαγγελματική ή εθνική γενι-

4. Δ. ΤΡΑΥΛΟΣ-ΤΖΑΝΕΤΑΤΟΣ, *Μεταβίβαση επιχείρησης και μεταφορά προσωπικού της σε τρίτο*, ΕΕργΔ, 1997, σ. 770.

5. Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ (ΙΝΕ), *Δίκτυο Υπηρεσιών Πληροφόρησης και Συμβουλευτικής εργαζομένων 2012-2015*.

6. Ι. ΚΟΥΚΙΑΔΗΣ, *Εργατικό δίκαιο, ατομικές εργασιακές σχέσεις και το δίκαιο της ευελιξίας της εργασίας*, εκδ. Σάκκουλα, 2014, σ. 406.

7. «Τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις του εκχωρητή, που απορρέουν από σύμβαση εργασίας ή από εργασιακή σχέση υφιστάμενη κατά την ημερομηνία της μεταβιβάσεως, μεταβιβάζονται, διά της μεταβιβάσεως αυτής, στον εκδοχέα».

8. Α. ΛΕΒΕΝΤΗ, *Μεταβίβαση επιχείρησης και συλλογικές σχέσεις εργασίας*, εκδ. Σάκκουλα, 2016, σσ. 67-68.

9. Γ. ΛΕΒΕΝΤΗΣ, *Συλλογικό εργατικό δίκαιο*, εκδ. ΔΕΝ, 2007, σ. 512. C. BARNARD, *EU employment law*, 4th ed., Oxford University Press, 2012, σ. 608.

10. Μεταξύ άλλων, ενδεικτικά βλ. Α. ΚΑΖΑΚΟΣ, *Μεταβίβαση επιχείρησης, χειροτέρευση των όρων ιδιωτικής ασφάλισης προσωπικού και εκπροσώπηση εργαζομένων*, ΕΕργΔ, 2004, σ. 194.

11. Μεταξύ άλλων, ενδεικτικά βλ. Δ. ΤΡΑΥΛΟΣ-ΤΖΑΝΕΤΑΤΟΣ, *Εργατοδιεθνολογικά ζητήματα από την υπερόρια μεταφορά ή (και) μεταβίβαση εκμετάλλευσης*, Η τύχη των συλλογικών συμβάσεων εργασίας ειδικότερα, ΕΕργΔ, 2016, σ. 519.

κή ΣΣΕ¹². Επιπλέον, γίνεται δεκτό πως η υποχρέωση τήρησης των όρων της ΣΣΕ περιορίζεται μόνο στις εργασιακές σχέσεις που υφίστανται κατά τον χρόνο της μεταβίβασης της επιχείρησης, καθώς επιδίωξη του κοινοτικού νομοθέτη ήταν να διασφαλίσει το *status quo* – από άποψη ατομικού και συλλογικού εργατικού δικαίου – μόνο για αυτές τις εργασιακές σχέσεις¹³. Συνεπώς, η υποχρέωση τήρησης της ΣΣΕ της μεταβιβαθείσας επιχείρησης δεν επεκτείνεται στους νεοπροσληφθέντες του διαδόχου εργοδότη κατόπιν της μεταβίβασης, αλλά ούτε και στο προσωπικό που αυτός απασχολούσε πριν από τη μεταβίβαση¹⁴. Επίσης, υπογραμμίζεται ότι η δέσμευση του διαδόχου εργοδότη από τις ΣΣΕ της μεταβιβαθείσας επιχείρησης έχει στατικό και όχι δυναμικό χαρακτήρα, δηλαδή περιορίζεται μονάχα στις ΣΣΕ που ίσχυαν κατά τον χρόνο της μεταβίβασης, χωρίς να επεκτείνεται και σε μεταγενέστερες ΣΣΕ του ίδιου πεδίου ισχύος, οι οποίες εισάγουν τροποποιήσεις στις ΣΣΕ που είχε συνάψει ο μεταβιβάζων εργοδότης¹⁵. Τη συγκεκριμένη τοποθέτηση έχει κάνει και το ίδιο το ΔΕΕ στις αποφάσεις *Alemo-Herron*¹⁶ και *Werhof*¹⁷.

Τέλος, τονίζεται ότι η δέσμευση του διαδόχου εργοδότη από τη ΣΣΕ/ΔΑ ή κανονισμό που είχε συνάψει ο μεταβιβάζων εργοδότης επέρχεται αυτοδικαίως και εκ του νόμου, χωρίς να είναι ανάγκη, δηλαδή, να συντρέξουν οι προϋποθέσεις που θέτει το εκάστοτε εθνικό δίκαιο αναφορικά με τον κύκλο των δεσμευόμενων – από ΣΣΕ – προσώπων¹⁸. Μάλιστα, γίνεται ομόφωνα δεκτό πως για να επέλθει πράγματι η υποχρέωση του διαδόχου εργοδότη να τηρεί τους όρους των ΣΣΕ που είχε συνάψει ο μεταβιβάζων εργοδότης, δεν απαιτείται καν η συναίνεση και η γνώση του διαδόχου εργοδότη ούτε και των εργαζομένων¹⁹.

Β. Η νομική φύση της δέσμευσης του διαδόχου εργοδότη

Ζήτημα ανακύπτει σε σχέση με τη νομική φύση της δέσμευσης του διαδόχου εργοδότη από τις συλλογικές ρυθμίσεις του προκατόχου του, δηλαδή εάν πρόκειται για κανονικής ή για ενοχικής φύσεως δέσμευση. Το θέμα

αυτό δεν έχει καθαρά θεωρητική σημασία, αλλά αντίθετα αναπτύσσει και πρακτική κρισιμότητα, δεδομένου ότι, εάν δεχτούμε πως η δέσμευση του διαδόχου εργοδότη είναι κανονιστική, τότε οι όροι εργασίας που περιλαμβάνονται στις συλλογικές ρυθμίσεις που είχε συνάψει ο μεταβιβάζων εργοδότης μπορούν να μεταβληθούν από τον διάδοχο μόνο με μεταγενέστερες συλλογικές ρυθμίσεις του ίδιου επιπέδου, αλλά σε καμία περίπτωση με ατομικές συμφωνίες μεταξύ του διαδόχου εργοδότη και του εργαζομένου. Και τούτο διότι, σε μια τέτοια περίπτωση, οι ευνοϊκότεροι όροι των συλλογικών ρυθμίσεων που δέσμευαν αρχικά τον διάδοχο εργοδότη θα υπερίσχυαν των μεταγενέστερων δυσμενέστερων ατομικών συμφωνιών δυνάμει της αρχής της εύνοιας. Αντίθετα, εάν δεχτούμε πως η δέσμευση του διαδόχου εργοδότη είναι ενοχικής φύσεως, αυτό σημαίνει ότι οι μεταβιβασθέντες εργαζόμενοι και ο διάδοχος εργοδότης έχουν την ευχέρεια να τροποποιήσουν τους όρους των συλλογικών ρυθμίσεων που ίσχυαν στη μεταβιβαθείσα επιχείρηση, ακόμα και με ατομικές συμφωνίες²⁰.

Φυσικά, όπως ήταν αναμενόμενο, έχουν υποστηριχθεί στη θεωρία και οι δύο απόψεις. Κρατούσα φαίνεται να είναι – τουλάχιστον στην ελληνική θεωρία²¹ – η άποψη που τάσσεται υπέρ της διατήρησης της κανονιστικής ισχύος των όρων των ΣΣΕ/ΔΑ/κανονισμών εργασίας που δεσμεύουν τον διάδοχο εργοδότη, εκ του άρθρου 3 παρ. 3 της Οδηγίας. Συνεπώς, κρατούσης της εν λόγω προσέγγισης, είναι δεδομένο ότι ο διάδοχος εργοδότης δεν δύναται να τροποποιήσει τους όρους αυτούς με ατομικές συμφωνίες με τους μεταβιβασθέντες εργαζομένους κατόπιν της μεταβίβασης. Υποστηρίχθηκε μεμονωμένα και η αντίθετη άποψη, ότι δηλαδή οι όροι των συλλογικών ρυθμίσεων που δεσμεύουν τον διάδοχο εργοδότη δεν διατηρούν την κανονιστική τους ισχύ, αλλά αντίθετα αποκτούν έναν οιονεί ενοχικό χαρακτήρα, ώστε τελικά να μπορούν να μεταβληθούν με ατομικές συμφωνίες του διαδόχου εργοδότη και των εργαζομένων της μεταβιβαθείσας επιχείρησης²².

Μια τρίτη και τελευταία άποψη έχει προσφάτως υποστηριχθεί επί του εν λόγω ζητήματος. Συγκεκριμένα, υποστη-

12. Θ. ΚΑΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, Οι έννομες συνέπειες της μεταβιβάσεως επιχειρήσεως στις εργασιακές σχέσεις, ΕΕργΔ, 1996, σ. 1051· Ι. ΛΗΞΟΥΡΙΩΤΗΣ, Ατομικές εργασιακές σχέσεις, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2013, σ. 573· Χ. ΤΣΙΜΠΟΥΚΗΣ, Η συσχέτιση των πηγών του εργατικού δικαίου σε περίπτωση συγχωνεύσεως επιχειρήσεων, ΕΕργΔ, 2002, σ. 1464.

13. Δ. ΖΕΡΔΕΛΗΣ, Εργατικό Δίκαιο, ατομικές εργασιακές σχέσεις, εκδ. Σάκκουλα, 2014, σ. 954.

14. Ibid, σσ. 954-955.

15. Ibid, σ. 955 και Ι. ΛΗΞΟΥΡΙΩΤΗΣ, ό.π., σσ. 573-574.

16. ΔΕΕ C-426/11, *Alemo-Herron* κ.λπ., 18.07.2013, ECLI:EU:C:2013:521.

17. ΔΕΚ C-499/04, *Werhof*, 09.03.2006, ECLI:EU:C:2006:168.

18. Α. ΛΕΒΕΝΤΗ, ό.π., σ. 133.

19. Γ. ΛΕΒΕΝΤΗΣ, ό.π., σ. 517.

20. Ι. ΛΗΞΟΥΡΙΩΤΗΣ, ό.π., σ. 573.

21. Την άποψη αυτή υποστηρίζουν οι εξής θεωρητικοί: Β. ΔΟΥΚΑ, Μεταβίβαση επιχείρησης και ατομικές σχέσεις εργασίας, εκδ. Σάκκουλα, 1997, σ. 396· Δ. ΖΕΡΔΕΛΗΣ, ό.π., σ. 954· Α. ΚΑΖΑΚΟΣ, Συλλογικό εργατικό δίκαιο, εκδ. Σάκκουλα, 2013, σ. 473· Ι. ΚΟΥΚΙΑΔΗΣ, Εργατικό δίκαιο, συλλογικές εργασιακές σχέσεις, εκδ. Σάκκουλα, 2013, σσ. 741, 744· Γ. ΛΕΒΕΝΤΗΣ, ό.π., σσ. 517, 519-520· Κ. ΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Εξαγορά επιχειρήσεως και εργασιακές σχέσεις, ΔΕΕ, 2000, σ. 1191 επ· Δ. ΝΙΚΗΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ζητήματα ισχύος των ΣΣΕ κατά τη μεταβίβαση των επιχειρήσεων, ΔΕΝ, 2008, σ. 211· Δ. ΤΡΑΥΛΟΣ-ΤΖΑΝΕΤΑΤΟΣ, ό.π., σσ. 519-520· Χ. ΤΣΙΜΠΟΥΚΗΣ, ό.π., σ. 1464.

22. Ι. ΛΗΞΟΥΡΙΩΤΗΣ, ό.π., σ. 573.

ρίζεται ότι δεν έχει ιδιαίτερη σημασία να ταχθούμε υπέρ της μίας ή της άλλης εκ των προαναφερόμενων απόψεων, αλλά αντίθετα θα ήταν ορθότερο να δεχτούμε ότι η δέσμευση του διαδόχου εργοδότη από τη μεταβίβαση είναι ακριβώς της ίδιας φύσεως με τη δέσμευση του προκατόχου του. Δηλαδή, εάν η συλλογική ρύθμιση δέσμευε τον μεταβιβάζοντα εργοδότη κανονιστικά, τότε κανονιστικά θα δεσμεύει και τον διάδοχο, ενώ εάν τον δέσμευε ως ενδοτικής φύσεως κανόνας (ευρισκόμενη η ΣΣΕ στο στάδιο της μετενέργειας), ενδοτικής φύσεως θα είναι και η δέσμευση του διαδόχου εργοδότη²³. Η άποψη αυτή υποστηρίζει ότι πρόκειται για την ορθότερη λύση, καθότι το άρθρο 3 παρ. 3 της Οδηγίας δεν προσδιορίζει ποια είναι η φύση της δέσμευσης του διαδόχου εργοδότη, αλλά ούτε από το γράμμα ή τον σκοπό της διάταξης και τη χρήση των διαφόρων μεθόδων ερμηνείας θα μπορούσε να προκύψει σαφής απάντηση²⁴.

Σημειώνεται ότι όσα ειπώθηκαν στην αμέσως προηγούμενη ανάλυση ισχύουν και όσον αφορά τη νομική φύση της δέσμευσης του διαδόχου εργοδότη κατά το άρθρο 4 παρ. 2 του ΠΔ 178/2002, οπότε δεν θα επαναληφθούν στο οικείο κεφάλαιο.

Γ. Τα χρονικά όρια της δέσμευσης του διαδόχου εργοδότη

Καταρχάς, πρέπει να σημειωθεί πως η διατύπωση του άρθρου 3 παρ. 3 της Οδηγίας είναι σαφής και θέτει συγκεκριμένα χρονικά πλαίσια για τη δέσμευση του διαδόχου εργοδότη από τις συλλογικές ρυθμίσεις της μεταβιβαθείσας επιχείρησης. Συγκεκριμένα, ορίζει ότι η υποχρέωση του διαδόχου εργοδότη να τηρεί τους εν λόγω όρους εργασίας ισχύει μέχρι την ημερομηνία της καταγγελίας ή της λήξης με οποιονδήποτε τρόπο της ΣΣΕ ή μέχρι την ημερομηνία της έναρξης ισχύος ή εφαρμογής άλλης ΣΣΕ²⁵. Επιπλέον, η Οδηγία δίνει την ευχέρεια στα κράτη μέλη να περιορίσουν την περίοδο τήρησης αυτών των όρων εργασίας, αρκεί η περίοδος να μην είναι κατώτερη του ενός έτους.

Παρατηρείται, λοιπόν, ότι η Οδηγία να μην επιβάλλει την υποχρέωση στον διάδοχο να συνεχίσει να εφαρμόζει τους όρους της ΣΣΕ που είχε συνάψει ο μεταβιβάζων, ωστόσο θέτει και χρονικούς περιορισμούς στην υποχρέωση αυτή. Επομένως, αντιλαμβάνεται κανείς ότι στόχος της Οδηγίας – όπως προκύπτει από την εν λόγω ρύθμιση – είναι να εξασφαλίσει μια ισορροπία μεταξύ της σταθερότητας της σχέσης εργασίας και της ελαστικότητας της δράσης του εργοδότη²⁶. Πράγματι, το κοινοτικό δίκαιο – σεβόμενο τη

συλλογική ρύθμιση που ίσχυε στη μεταβιβαθείσα επιχείρηση – διασφαλίζει τη διατήρηση των συμφωνηθέντων με ΣΣΕ όρων εργασίας και μετά τη μεταβίβαση, ταυτόχρονα, όμως, σέβεται και τη συνδικαλιστική ελευθερία του διαδόχου εργοδότη και των απασχολούμενων του, δηλαδή δεν παραβλέπει το δικαίωμά τους να επιδιώξουν και αυτοί μια άλλη αυτόνομη ρύθμιση²⁷. Με τον τρόπο αυτόν, εξισορροπούνται τα συμφέροντα της εργατικής και της εργοδοτικής πλευράς, λαμβανομένης υπόψη και της ανάγκης της τελευταίας να προβαίνει στις αλλαγές και προσαρμογές που είναι απαραίτητες για την οργάνωση της δραστηριότητάς της²⁸.

Μια ακόμη παρατήρηση που αξίζει να σημειωθεί είναι ότι οι περιορισμοί στην υποχρέωση τήρησης των συλλογικών ρυθμίσεων, που ενσωματώνει το άρθρο 3 παρ. 3 της Οδηγίας, δεν επαναλαμβάνονται στο άρθρο 3 παρ. 1 της Οδηγίας, πράγμα που σημαίνει ότι ο κοινοτικός νομοθέτης επέλεξε συνειδητά να μην θέσει περιορισμούς στη δέσμευση του διαδόχου εργοδότη ως προς την τήρηση των όρων εργασίας των ατομικών συμβάσεων εργασίας. Έτσι, ο διάδοχος εργοδότης δεσμεύεται στην ίδια ακριβώς έκταση με αυτή που δεσμευόταν και ο μεταβιβάζων, σαν να είχε συμφωνήσει ο ίδιος τους όρους της ατομικής σύμβασης, χωρίς βέβαια να προβλέπονται συγκεκριμένα χρονικά πλαίσια για την εν λόγω δέσμευση, έχοντας όμως σε κάθε περίπτωση τα ίδια μέσα αποδέσμευσης από τους όρους αυτούς όπως και ο μεταβιβάζων²⁹. Για τους λόγους αυτούς, έχει υποστηριχθεί ότι η απαλλαγή του διαδόχου εργοδότη από την υποχρέωση τήρησης των όρων της ΣΣΕ λόγω λήξης ή καταγγελίας ή έναρξης ισχύος ή εφαρμογής άλλης ΣΣΕ, δεν ισχύει στις ρήτρες παραπομπής, δηλαδή στις περιπτώσεις όπου οι όροι της ΣΣΕ αποτελούν πλέον περιεχόμενο της ατομικής σύμβασης εργασίας, διότι θα πρέπει πλέον να αντιμετωπίζονται όπως οι λοιποί συμβατικοί όροι και να τύχει εφαρμογής η πρώτη παράγραφος του άρθρου 3 της Οδηγίας, και όχι η τρίτη παράγραφος, με τους συνεπαγόμενους περιορισμούς που θέτει³⁰. Το ζήτημα αυτό βέβαια παραπέμπει στη νομολογία του ΔΕΕ.

Αναλυτικά, ως προς τα χρονικά όρια της δέσμευσης του διαδόχου εργοδότη που αναφέρονται στο άρθρο 3 παρ. 3 της Οδηγίας, σημειώνονται τα εξής: Αρχικά, προβλέπεται ότι η δέσμευση του διαδόχου εργοδότη παύει όταν η ΣΣΕ του μεταβιβάζοντος λήξει ή καταγγελθεί. Αυτό σημαίνει ότι η Οδηγία δεν υποχρεώνει τον διάδοχο να συνεχίσει να τηρεί τους όρους της ΣΣΕ που έχει λήξει ή καταγγελθεί, ακόμα κι όταν το χρονικό σημείο της λήξης ή της καταγγελίας συμπίπτει με το χρονικό σημείο της μεταβίβασης της

23. Α. ΛΕΒΕΝΤΗ, ό.π., σ. 172.

24. Ibid.

25. Βλ. και C. BARNARD, ό.π., σσ. 608-609.

26. Χ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Μεταβίβαση επιχειρήσεων, Επιθ-ΙΚΑ, 2009, σ. 195.

27. Α. ΛΕΒΕΝΤΗ, ό.π., σσ. 68-69.

28. Δ. ΝΙΚΗΤΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ. 211.

29. Δ. ΖΕΡΔΕΛΗΣ, Η τύχη των κανονισμών εργασίας σε περίπτωση συγχώνευσης επιχειρήσεων, ΔΕΝ, 2016, σσ. 1138-1139.

30. Ibid, σ. 1140.

επιχείρησης, αφού η Οδηγία δεν επιδιώκει βέβαια να αποκλίνει από τη βούληση των συμβαλλομένων στη ΣΣΕ μερών³¹. Μάλιστα, υποστηρίζεται ότι από τη διατύπωση του άρθρου 3 παρ. 3 της Οδηγίας προκύπτει ότι και ο ίδιος ο διάδοχος έχει δικαίωμα, ακόμη και αμέσως μετά τη μεταβίβαση, να καταγγείλει τη ΣΣΕ της μεταβιβασθείσας επιχείρησης και να επιδιώξει τη σύναψη νέας ΣΣΕ³². Συνεπώς, η δέσμευση του διαδόχου εργοδότη παύει σε κάθε περίπτωση που η ΣΣΕ του προκατόχου του, την οποία υποχρεούται να εξακολουθήσει να τηρεί, λήξει για οποιονδήποτε λόγο ή καταγγελθεί. Επιπρόσθετα, σύμφωνα με το άρθρο 3 παρ. 3 της Οδηγίας, η δέσμευση του διαδόχου εργοδότη παύει και όταν αρχίσει να ισχύει ή εφαρμόζεται ήδη για το προσωπικό του διαδόχου εργοδότη άλλη ΣΣΕ, η οποία θα πρέπει βέβαια να είναι του ίδιου επιπέδου με την αρχική και να δεσμεύει και τους εργαζομένους που προέρχονται από τη μεταβιβασθείσα επιχείρηση³³. Σημειώνεται πως, προκειμένου να παύσει η υποχρέωση τήρησης των όρων της συλλογικής ρύθμισης του προκατόχου εργοδότη στις περιπτώσεις αυτές, δεν απαιτείται η παρέλευση ορισμένης προθεσμίας από τη μεταβίβαση της επιχείρησης, κι έτσι μπορεί η δέσμευση να παύσει ακόμη και αμέσως από το χρονικό σημείο της μεταβίβασης, εάν πράγματι λάβει χώρα κάποιο από τα περιστατικά που αναφέρθηκαν³⁴. Συνεπώς, κατόπιν της ανάλυσης αυτής, καθίσταται σαφές ότι το άρθρο 3 παρ. 3 της Οδηγίας, θέτοντας όρια και προϋποθέσεις, προβλέπει τρόπους αποδέσμευσης του διαδόχου εργοδότη από τις συλλογικές ρυθμίσεις του προκατόχου του, ώστε η δέσμευσή του τελικά να μην διαρκεί εσαεί, αλλά να διαρκεί όσο χρονικό διάστημα ουσιαστικά θα διαρκούσε και η δέσμευση του εργοδότη που συνήψε τη ΣΣΕ, εάν δεν είχε λάβει χώρα η μεταβίβαση³⁵.

Τέλος, όσον αφορά την ευχέρεια που παρέχει η Οδηγία στα κράτη μέλη να περιορίσουν τη διάρκεια της δέσμευσης του εργοδότη, όχι σε διάστημα όμως μικρότερο του ενός έτους, πρέπει να υπογραμμιστεί ότι πρόκειται για έναν επικουρικό περιορισμό, δηλαδή για έναν περιορισμό για την περίπτωση που, είτε κατά τον χρόνο της μεταβίβασης είτε μεταγενέστερα, ακόμη και εντός του έτους, δεν συντρέξει μια από τις περιπτώσεις που προαναφέρθηκαν³⁶. Συγκεκριμένα, το ΔΕΚ στην υπόθεση *Werhof*³⁷ επισημαίνει ότι «η ρύθμιση αυτή της Οδηγίας είναι τρόπον τινά επικουρική διότι μπορεί να τύχει εφαρμογής εάν κανένα από τα προμνησθέντα γεγονότα, ήτοι η καταγγελία της υφιστάμενης συλλογικής συμβάσεως ή η λήξη της ισχύος της ή

ακόμη η εφαρμογή νέας συλλογικής συμβάσεως, δεν συμβεί εντός της προθεσμίας του έτους από της μεταβίβασης». Επομένως, εάν αμέσως μετά τη μεταβίβαση λάβει χώρα κάποιο από τα γεγονότα που αναφέρονται στο άρθρο 3 παρ. 3 της Οδηγίας, τότε παύει αυτοδικαίως η δέσμευση του διαδόχου εργοδότη από τη ΣΣΕ του προκατόχου του, έστω κι εάν δεν έχει παρέλθει ένα έτος από τη μεταβίβαση, ενώ, αντίθετα, εάν δεν λάβουν χώρα τα παραπάνω γεγονότα, τότε συνεχίζεται η δέσμευση του διαδόχου³⁸.

Στο σημείο αυτό, κρίνεται απαραίτητο να γίνει μια συνοπτική αναφορά στην απόφαση *Scattolon*³⁹ του ΔΕΕ, καθώς συνδέεται με το εξεταζόμενο – στο υποκεφάλαιο αυτό – θέμα των χρονικών ορίων της δέσμευσης του διαδόχου εργοδότη. Στην υπόθεση αυτή, το ΔΕΕ κλήθηκε να αποφανθεί εάν επιτρέπεται στον διάδοχο εργοδότη να εφαρμόσει, ήδη από την ημερομηνία της μεταβίβασης, τους όρους εργασίας που προβλέπει η ισχύουσα για αυτόν ΣΣΕ, σε αντικατάσταση των όρων της ΣΣΕ που ίσχυε για τον εκχωρητή, όταν η εν λόγω αντικατάσταση συνεπάγεται μείωση των αποδοχών του αναληφθέντος προσωπικού λόγω μη αναγνώρισης σημαντικού τμήματος της προϋπηρεσίας που διανύθηκε στην υπηρεσία του εκχωρητή. Το ΔΕΕ απεφάνθη ότι, καταρχήν, το άρθρο 3 παρ. 3 πλέον της Οδηγίας 2001/23/ΕΚ δεν απαγορεύει στον εκδοχέα να εφαρμόσει, ακόμη και από το χρονικό σημείο της μεταβίβασης, άλλη ΣΣΕ από την ισχύουσα για τον εκχωρητή, εφόσον επέλθει ένα από τα γεγονότα που προβλέπει το ως άνω άρθρο. Δηλαδή, η Οδηγία δεν απαγορεύει, καταρχήν, την αντικατάσταση της ισχύουσας στην επιχείρηση του εκχωρητή ΣΣΕ από την ισχύουσα στην επιχείρηση του εκδοχέα ΣΣΕ, ακόμη και από το χρονικό σημείο της μεταβίβασης⁴⁰. Ωστόσο, το ΔΕΕ υπογράμμισε στην εν λόγω υπόθεση ότι η πραγματοποιούμενη με αυτόν τον τρόπο μισθολογική ενσωμάτωση των εργαζομένων της μεταβιβασθείσας επιχείρησης πρέπει να πραγματοποιηθεί κατά τρόπο σύμφωνο προς τον σκοπό της Οδηγίας, ο οποίος συνίσταται στο να μην περιέλθουν οι εργαζόμενοι σε δυσμενέστερη θέση λόγω της μεταβίβασης⁴¹.

Κατόπιν των σκέψεων αυτών, το ΔΕΕ κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η χρήση αυτής της ευχέρειας, η οποία συνίσταται στην άμεση αντικατάσταση των όρων εργασίας που ίσχυαν για τους εργαζομένους της μεταβιβασθείσας επιχείρησης δυνάμει της ισχύουσας για τον εκχωρητή συλλογικής σύμβασης από τους όρους εργασίας που προβλέπει η ισχύουσα για τον εκδοχέα συλλογική σύμβαση, δεν

31. Ibid, σ. 1139.

32. Γ. ΛΕΒΕΝΤΗΣ, ό.π., σ. 512.

33. Ibid, σ. 513.

34. Δ. ΖΕΡΔΕΛΗΣ, ό.π., σ. 1139.

35. Α. ΛΕΒΕΝΤΗΣ, ό.π., σ. 131.

36. Δ. ΖΕΡΔΕΛΗΣ, ό.π., σ. 1140.

37. ΔΕΚ C-499/04, ό.π., σκ. 30.

38. Α. ΛΕΒΕΝΤΗΣ, ό.π., σσ. 134-135.

39. ΔΕΕ C-108/10, *Scattolon*, 06.09.2011, ECLI:EU:C:2011:542.

40. Ε. ΔΙΟΝΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Η ισχύς των κανονιστικών όρων της επιχειρησιακής σ.σ.ε. σε περίπτωση απώλειας της οργανωτικής αυτοτέλειας της επιχείρησης ή της εκμετάλλευσης κατόπιν μεταβίβασης, ΕΕργΔ, 2012, σ. 1218.

41. ΔΕΕ C-108/10, ό.π., σκ. 75.

μπορεί να έχει ως σκοπό ή αποτέλεσμα να επιβληθούν στους εν λόγω εργαζόμενους συνθήκες εργασίας συνολικά δυσμενέστερες σε σχέση με εκείνες που ίσχυαν πριν τη μεταβίβαση. Αν γινόταν δεκτό το αντίθετο, θα διακυβεύονταν η επίτευξη του επιδιωκόμενου με την Οδηγία σκοπού σε όλους τους κλάδους όπου ισχύουν συλλογικές συμβάσεις, με συνέπεια να πλήττεται η πρακτική αποτελεσματικότητα της εν λόγω Οδηγίας⁴². Συνεπώς, το ΔΕΕ στην εν λόγω απόφαση ερμήνευσε το άρθρο 3 παρ. 3 της Οδηγίας σε συνδυασμό με την πρώτη παράγραφο, κρίνοντας έτσι ότι ένας όρος της ΣΣΕ, ο οποίος αφορούσε στον ανταλλακτικό χαρακτήρα της ατομικής σύμβασης εργασίας, ελέγχεται ως προς τη συμβατότητά του προς τον σκοπό της Οδηγίας, δηλαδή τη μη περιέλευση των εργαζομένων σε δυσμενέστερη θέση εξαιτίας της μεταβίβασης καθαυτής. Κατ' ουσίαν, λοιπόν, το ΔΕΕ απεφάνθη ότι ο εργοδότης δεν δικαιούται – κατά το χρονικό σημείο της μεταβίβασης ή κατά χρονικό σημείο που συνδέεται άμεσα με αυτή – να μεταβάλει επί το δυσμενέστερον τους όρους της ΣΣΕ που ίσχυε στη μεταβιβασθείσα επιχείρηση, ούτε καν με τη σύμφωνη γνώμη των εκπροσώπων των εργαζομένων. Επομένως, σύμφωνα με το ΔΕΕ, η έναρξη ισχύος ή εφαρμογής άλλης ΣΣΕ στην επιχείρηση του διαδόχου εργοδότη, εφόσον επενεργεί επί το δυσμενέστερον στο περιεχόμενο των ατομικών συμβάσεων εργασίας, δεν μπορεί να ανατρέξει στο χρονικό σημείο της μεταβίβασης ή σε χρονικό σημείο που συνδέεται άμεσα με αυτή⁴³. Βέβαια, είναι ανοιχτό το ζήτημα ποιο είναι το χρονικό σημείο από το οποίο και στο εξής είναι δυνατή η τροποποίηση επί τα χείρω των όρων εργασίας του αναληφθέντος προσωπικού κατόπιν καταγγελίας ή έναρξης εφαρμογής άλλης ΣΣΕ.

Σαφώς, επισημαίνεται ότι η εν λόγω απόφαση του Δικαστηρίου, έχει υποστεί δριμύτατη κριτική με το επιχείρημα ότι υπερβαίνει το γράμμα, αλλά και τον σκοπό του άρθρου 3 παρ. 3 της Οδηγίας. Κι αυτό διότι, όπως υποστηρίζει η προσέγγιση αυτή, σκοπός του άρθρου δεν είναι να περιορίσει το δικαίωμα του διαδόχου εργοδότη να ρυθμίζει κι αυτός με ΣΣΕ τους όρους εργασίας των μεταβιβασθέντων εργαζομένων, αλλά αντίθετα να εντάξει την ΣΣΕ που αυτοί φέρουν στο σύστημα ΣΣΕ που ισχύει στην επιχείρηση του διαδόχου εργοδότη, προκειμένου να έχει και ο τελευταίος τη δυνατότητα να ασκεί την επιχειρηματική του ελευθερία και να προσαρμόζει τους όρους εργασίας στην εξέλιξη της επιχείρησης⁴⁴. Κατά τη συλλογιστική αυτή, λοιπόν, η προηγουμένως αναλυθείσα άποψη που στηρίζεται στην απόφαση *Scattolon* του ΔΕΕ, υπερβαίνει το γράμμα και το πνεύμα της Οδηγίας 2001/23/ΕΚ⁴⁵.

42. Ε. ΔΙΟΝΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., σ. 1218 και C. BARNARD, ό.π., σ. 609.

43. Ε. ΔΙΟΝΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., σ. 1219.

44. Α. ΛΕΒΕΝΤΗ, ό.π., σ. 239.

45. Αναλυτικά, ο λόγος για τον οποίο η απόφαση αυτή έχει δεχτεί τα πυρά αρκετών θεωρητικών του Εργατικού Δικαίου, κυρίως

Δ. «Όροι εργασίας» ΣΣΕ

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, στο άρθρο 3 παρ. 3 της Οδηγίας 2001/23/ΕΚ προβλέπεται η υποχρέωση του διαδόχου εργοδότη να τηρεί τους συμφωνηθέντες με ΣΣΕ όρους εργασίας που ίσχυαν στη μεταβιβασθείσα επιχείρηση κατά τον χρόνο της μεταβίβασης. Ζήτημα, λοιπόν, ανακύπτει σε σχέση με την ερμηνεία της έννοιας «όροι εργασίας» και, συγκεκριμένα, σε σχέση με το εάν ο κοινοτικός νομοθέτης αναφέρεται μονάχα στους κανονιστικούς ή και στους ενοχικούς όρους της ΣΣΕ, τους οποίους οφείλει ο διάδοχος εργοδότης να συνεχίσει να τηρεί εντός των χρονικών πλαισίων δέσμευσης, όπως αυτά αναλύθηκαν προηγουμένως.

Είναι, βέβαια, γνωστό ότι οι ΣΣΕ περιλαμβάνουν, εκτός από τους κανονιστικούς όρους, και ενοχικούς. Καταρχάς, κανονιστικοί είναι οι όροι που αναπτύσσουν άμεση και αναγκαστική ενέργεια επί των ατομικών συμβάσεων εργασίας και ρυθμίζουν με υποχρεωτικό τρόπο τους όρους εργασίας των δεσμευόμενων από τη ΣΣΕ προσώπων⁴⁶. Από την άλλη, το ενοχικό μέρος ρυθμίζει τις σχέσεις των συμβαλλομένων στη ΣΣΕ μερών⁴⁷. Ειδικότερα, στο ενοχικό μέρος ρυθμίζονται τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις των συμβαλλομένων μερών, όσον αφορά την τήρηση και την ισχύ του κανονιστικού μέρους και για τον λόγο αυτόν, εξάλλου, το ενοχικό μέρος συνδέεται αναπόσπαστα με το

Γερμανών, είναι επειδή – όπως υποστηρίζουν – υπερβαίνει το γράμμα και τον σκοπό του άρθρου 3 παρ. 3 της Οδηγίας, αλλά επιπλέον προκαλεί και σύγχυση σχετικά με την εφαρμογή της αρχής της τάξης. Έτσι, λοιπόν, υποστηρίζεται ότι ο κίνδυνος επιδείνωσης των όρων εργασίας σε βάρος των εργαζομένων λόγω αντικατάστασης των κανονιστικών όρων της ΣΣΕ από μια άλλη ΣΣΕ που ισχύει στην επιχείρηση του διαδόχου εργοδότη είναι υπερβολικός, καθώς οι εργαζόμενοι της μεταβιβασθείσας επιχείρησης αντιμετωπίζουν το ενδεχόμενο να μεταβληθούν οι όροι της ΣΣΕ από μια νεότερη και ίσως δυσμενέστερη ΣΣΕ του αυτού είδους, το οποίο μπορεί να επέλθει σε κάθε περίπτωση, ακόμη και χωρίς την πραγματοποίηση μεταβίβασης. Επίσης, όσοι ασκούν κριτική στην εν λόγω απόφαση του ΔΕΕ υπενθυμίζουν ότι, εξάλλου, από το άρθρο 3 παρ. 3 της Οδηγίας δεν συνάγεται η βούληση του κοινοτικού νομοθέτη να περιορίσει τη διαδοχή των ΣΣΕ στην περίπτωση μεταβίβασης της επιχείρησης, επιτρέποντας μονάχα ευνοϊκότερες ΣΣΕ. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, επισημαίνεται ότι η εξαιτίας της μεταβίβασης άμεση αντικατάσταση της ΣΣΕ του μεταβιβαζόμενου εργοδότη με προφανή σκοπό την επιβολή δυσμενέστερων όρων εργασίας στους μεταβιβασθέντες εργαζομένους, θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί στο πλαίσιο της απαγόρευσης καταχρηστικής συμπεριφοράς (ΑΚ 281). Βλ. Α. ΛΕΒΕΝΤΗ, ό.π., σ. 181 επ. Αντίθετη άποψη έχει υποστηριχθεί από Ε. ΔΙΟΝΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., σσ. 1218-1219.

46. Γ. ΛΕΒΕΝΤΗΣ, ό.π., σ. 387.

47. Α. ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗΣ, Η συλλογική σύμβαση εργασίας, Τυπογραφία Κ.Μ., Αθήναι, 1974, σ. 138 επ.· Κ. ΚΡΕΜΑΛΗΣ, Το ενοχικό μέρος των ΣΣΕ, 1976, σ. 25 επ.· Γ. ΛΕΒΕΝΤΗΣ, ό.π., σ. 387· Ι. ΛΗΘΟΥΡΙΩΤΗΣ, Συλλογικές εργασιακές σχέσεις, 2013, σ. 180 επ.

κανονιστικό, το οποίο και υπηρετεί⁴⁸. Οι ενοχικοί όροι των ΣΣΕ έχουν ευρύτατο περιεχόμενο και μπορεί να αφορούν ποικίλα ζητήματα, τα οποία είτε προωθούν, διευκολύνουν ή υπηρετούν την εφαρμογή των κανονιστικών όρων είτε οργανώνουν τις σχέσεις των συμβαλλομένων στη ΣΣΕ μερών θεσπίζοντας σχετικούς κανόνες⁴⁹. Βέβαια, είναι υπαρκτό το ενδεχόμενο ένας όρος ΣΣΕ να είναι εν μέρει ενοχικός και εν μέρει κανονιστικός, έχοντας έτσι μεικτή νομική φύση. Συνεπεία όλων αυτών, αντιλαμβάνεται κανείς τη στενή σύνδεση και αλληλοσυσχέτιση του ενοχικού με το κανονιστικό μέρος, λόγω της οποίας, βέβαια, δεν επιτρέπεται το πρώτο να υπονομεύει ή να καταστρατηγεί το δεύτερο⁵⁰, καθότι είναι απαραίτητη η συνύπαρξή τους για την ορθή εφαρμογή μιας ΣΣΕ.

Στο ερώτημα εάν στο άρθρο 3 παρ. 3 της Οδηγίας ο κοινοτικός νομοθέτης επιθυμούσε τη δέσμευση του διαδόχου εργοδότη μονάχα από τους κανονιστικούς όρους της ΣΣΕ που είχε συνάψει ο μεταβιβάζων εργοδότης ή εάν στην υποχρέωση τήρησης περιλαμβάνονται και οι ενοχικοί όροι, έχουν υποστηριχθεί και οι δύο απόψεις. Θα μπορούσε κανείς να πει ότι – στην ελληνική τουλάχιστον θεωρία – κρατούσα φαίνεται να είναι η θέση που τάσσεται υπέρ της πρώτης άποψης. Πράγματι, πολλοί είναι οι θεωρητικοί του Εργατικού Δικαίου⁵¹, οι οποίοι έχουν υποστηρίξει ότι η υποχρέωση του νέου φορέα της επιχείρησης να τηρεί τους όρους της ΣΣΕ αφορά μονάχα το κανονιστικό μέρος αυτής και δεν καταλαμβάνει σε καμία περίπτωση το ενοχικό, καθώς η έννοια «όροι εργασίας» του άρθρου 3 παρ. 3 της Οδηγίας αναφέρεται αποκλειστικά στους κανόνες της ΣΣΕ που δημιουργούν δικαιώματα και υποχρεώσεις για τα μέρη της εργασιακής σχέσης. Ωστόσο, προσφάτως έχει υποστηριχθεί με πειστικά επιχειρήματα και η άποψη ότι, κατ' ουσίαν, στο άρθρο 3 παρ. 3 της Οδηγίας προβλέπεται η υποχρέωση του διαδόχου εργοδότη να τηρεί τους κανονιστικούς μεν όρους της ΣΣΕ, όμως όπως αυτοί συνεπικουρούνται από τους ενοχικούς όρους, καθώς ο διαχωρισμός του ενοχικού από το κανονιστικό μέρος – όπως τονίζεται – θα οδηγούσε σε άτοπα αποτελέσματα⁵².

48. Α. ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗΣ, ό.π., σ. 138 επ.· Γ. ΛΕΒΕΝΤΗΣ, ό.π., σ. 387· Α. ΛΕΒΕΝΤΗ, ό.π., σ. 158.

49. Γ. ΛΕΒΕΝΤΗΣ, ό.π., σ. 412· Α. ΛΕΒΕΝΤΗ, ό.π., σ. 158.

50. Α. ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗΣ, ό.π., σ. 141· Γ. ΛΕΒΕΝΤΗΣ, ό.π., σ. 387.

51. Η άποψη αυτή έχει υποστηριχθεί από τους εξής συγγραφείς: Β. ΔΟΥΚΑ, ό.π., σ. 397· Δ. ΖΕΡΔΕΛΗΣ, Εργατικό Δίκαιο, ατομικές εργασιακές σχέσεις, εκδ. Σάκκουλα, 2014, σ. 954· Θ. ΚΑΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ. 1051· Ι. ΛΗΘΟΥΡΙΩΤΗΣ, ό.π., σ. 574· Κ. ΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ. 1198· Χ. ΤΣΙΜΠΟΥΚΗΣ, ό.π., σ. 1464.

52. Η άποψη αυτή υποστηρίχθηκε από: Α. ΛΕΒΕΝΤΗ, ό.π., σ. 159, η οποία μάλιστα σημειώνει ότι δεν θα ήταν εύλογο να υποθέσει κανείς ότι η Οδηγία επιβάλλει στον διάδοχο εργοδότη την υποχρέωση να εφαρμόζει τη ΣΣΕ του αρχικού εργοδότη, αλλά οι μεταβιβασθέντες εργαζόμενοι δεν έχουν υποχρέωση ειρήνης για όσο διαρκεί η ισχύς της ΣΣΕ αυτής.

Συνεπώς, σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, ο διάδοχος εργοδότης δεσμεύεται να τηρεί και τους ενοχικούς όρους της ΣΣΕ, όπως ακριβώς και ο προκάτοχός του εργοδότης. Υπέρ της ερμηνείας αυτής συνηγορεί και η ίδια η διατύπωση του άρθρου 3 παρ. 3 της Οδηγίας, που ορίζει ότι «... ο εκδοχέας εξακολουθεί να τηρεί τους συμφωνηθέντες με ΣΣΕ όρους εργασίας, ως αυτοί εφαρμόζονται και έναντι του εκχωρητή ...».

Τέλος, στο πλαίσιο της ερμηνείας του όρου «όροι εργασίας» δεν μπορεί να παραλειφθεί η αναφορά και σε μια άλλη θεωρητική διαφωνία που έχει προκύψει σχετικά με το νόημα του εν λόγω όρου. Συγκεκριμένα, η διαφωνία αφορά το εάν οι «όροι εργασίας» αναφέρονται μονάχα στους όρους των ΣΣΕ που έχουν ως αντικείμενο τη σύναψη, το περιεχόμενο και τη λήξη της ατομικής σύμβασης εργασίας⁵³, ή εάν, αντίθετα, αναφέρονται και στους όρους που αφορούν την οργάνωση της επιχείρησης, των σχέσεων του προσωπικού, κ.λπ.. Εν προκειμένω, η μία άποψη που έχει υποστηριχθεί προβαίνει σε στενή ερμηνεία της έννοιας «όροι εργασίας», υπογραμμίζοντας έτσι ότι ο κοινοτικός νομοθέτης αναφέρεται στο άρθρο 3 παρ. 3 της Οδηγίας μόνο στους όρους των ΣΣΕ που αφορούν τη σύναψη, το περιεχόμενο και τη λήξη της ατομικής σύμβασης εργασίας, ενώ αποκλείονται οι όροι που δεν ρυθμίζουν το περιεχόμενο της εργασιακής σχέσης και τα δικαιώματα των μερών, αλλά αντίθετα αφορούν την οργάνωση της επιχείρησης και του προσωπικού⁵⁴. Η αντίθετη άποψη τάσσεται υπέρ μιας ευρείας ερμηνείας της έννοιας «όροι εργασίας», υπάγοντας στην εν λόγω έννοια το σύνολο των όρων που περιλαμβάνει μια ΣΣΕ, είτε οι όροι αυτοί ρυθμίζουν την ανταλλακτική σύμβαση εργασίας είτε αφορούν στην οργάνωση και λειτουργία της εκμετάλλευσης και αντανakλούν έμμεσα στις συμβάσεις εργασίας⁵⁵. Η προσέγγιση αυτή αντλεί επιχειρήματα κυρίως από τη γραμματική διατύπωση του άρθρου 3 παρ. 3 της Οδηγίας, αλλά και από την ιστορική ερμηνεία της διάταξης, τονίζοντας ότι το τελικό κείμενο της Οδηγίας δεν απομακρύνθηκε από τον αρχικό σκοπό του κοινοτικού νομοθέτη, δηλαδή από την επίτευξη της δέσμευσης του εκδοχέα από το σύνολο των όρων της ΣΣΕ, και καταλήγει, έτσι, στο συμπέρασμα ότι τόσο από το γράμμα όσο και από τον σκοπό της Οδηγίας προκρίνεται μια ευρεία ερμηνεία της έννοιας «όροι εργασίας»⁵⁶. Βέβαια, στο σημείο αυτό επισημαίνεται ότι και οι υποστηρικτές της προηγούμενης άποψης σημειώνουν ότι, όταν συγκεκριμένα πρόκειται για κανόνες που ρυθμίζουν τη λειτουργία της εργασιακής σχέσης μέσα

53. Οι οποίοι προβλέπονται στο άρθρο 2 εδάφιο α' Ν. 1876/1990.

54. Η άποψη αυτή έχει υποστηριχθεί κυρίως από: Β. ΔΟΥΚΑ, ό.π., σ. 397· Κ. ΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ. 1198.

55. Ε. ΔΙΟΝΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., σ. 1226· Α. ΛΕΒΕΝΤΗ, ό.π., σ. 240.

56. Βλ. αναλυτικά την επιχειρηματολογία, με περαιτέρω παραπομπές σε Ε. ΔΙΟΝΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., σσ. 1226-1227.

στην εκμετάλλευση, την εξέλιξή της και γενικά κανόνες που έμμεσα επηρεάζουν το περιεχόμενο της ατομικής σύμβασης εργασίας, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον κανονισμό της μεταβιβασθείσας επιχείρησης, θα πρέπει να γίνει δεκτό ότι, εφόσον η συγκεκριμένη ρύθμιση δεν έχει ως σημείο αναφοράς τη μεταβιβαζόμενη επιχείρηση ούτε τελεί σε εξάρτηση από άλλες ρυθμίσεις που έχουν τέτοιο σημείο αναφοράς, αλλά αντίθετα μπορεί από τη φύση της αυτοτελώς να αποτελέσει περιεχόμενο οποιασδήποτε ατομικής σύμβασης εργασίας, τότε μεταβιβάζεται μαζί με τους υπόλοιπους όρους και δεσμεύει τον διάδοχο εργοδότη⁵⁷.

Σημειώνεται πως, όσα αναφέρθηκαν στο συγκεκριμένο κεφάλαιο σχετικά με την ερμηνεία του όρου «όροι εργασίας» του άρθρου 3 παρ. 3 της Οδηγίας 2001/23/EK, ισχύουν και όσον αφορά τον αντίστοιχο όρο που περιλαμβάνεται στο άρθρο 4 παρ. 2 του ΠΔ 178/2002, οπότε δεν θα επαναληφθεί η εν λόγω ανάλυση στο επόμενο κεφάλαιο.

Ε. Η δέσμευση του διαδόχου εργοδότη σε περίπτωση απώλειας της οργανωτικής αυτοτέλειας της μεταβιβασθείσας επιχείρησης/εκμετάλλευσης

Στο σημείο αυτό θα μας απασχολήσει το ερώτημα εάν η υποχρέωση του διαδόχου εργοδότη για διατήρηση της ισχύος των όρων μιας συλλογικής ρύθμισης συνδέεται με τη διατήρηση της οργανωτικής αυτοτέλειας της μεταβιβασθείσας επιχείρησης. Το ερώτημα αυτό είναι καίριο, γι' αυτό και εν προκειμένω θα γίνει αναφορά στο πώς το ίδιο το ΔΕΕ αντιμετώπισε το εν λόγω ζήτημα σε μία υπόθεση που το απασχόλησε.

Καταρχάς, πρέπει να σημειωθεί ότι η έννοια «οργανωτική αυτοτέλεια» της μεταβιβασθείσας επιχείρησης/εκμετάλλευσης διακρίνεται σαφώς από την έννοια «διατήρηση της ταυτότητας» της επιχείρησης/εκμετάλλευσης. Όπως είναι γνωστό, η διατήρηση της ταυτότητας μιας επιχείρησης αποτελεί ρητά κατά το άρθρο 1 παρ. 1 εδάφιο β' της Οδηγίας προϋπόθεση προκειμένου να θεωρηθεί ότι συντρέχει μεταβίβαση επιχείρησης, κι επομένως, προκειμένου να τύχει εφαρμογής το πλέγμα των προστατευτικών διατάξεων της Οδηγίας⁵⁸. Αντίθετα, η διατήρηση της οργανωτικής αυτοτέλειας της μεταβιβασθείσας επιχείρησης αποτελεί μεν στοιχείο που συνεκτιμάται για την κατάφαση της διατήρησης της ταυτότητας της μεταβιβαζόμενης οικονομικής οντότητας⁵⁹, ωστόσο, σύμφωνα με τη νομολογία του ΔΕΕ, οι δύο έννοιες διαφοροποιούνται, ώστε η διατήρηση της οργανωτικής αυτοτέλειας να μην αποτελεί προϋπόθεση υπαγωγής στο πεδίο της Οδηγίας 2001/23/

EK⁶⁰.

Αναλυτικά, το ΔΕΚ στην υπόθεση *Klarenberg*, σημείωσε τα εξής⁶¹: «43. Εντούτοις, λαμβανομένου ιδίως υπόψη του σκοπού που επιδιώκει η Οδηγία 2001/23/EK, ο οποίος έγκειται στη διασφάλιση της αποτελεσματικής προστασίας των δικαιωμάτων των εργαζομένων σε περίπτωση μεταβίβασης επιχειρήσεως, δεν μπορεί να γίνει δεκτή η προτεινόμενη από την εναγομένη της κύριας δίκης ερμηνεία της έννοιας “ταυτότητα” της οικονομικής οντότητας, στο μέτρο που στηρίζεται σε ένα και μόνο κριτήριο, ήτοι της οργανωτικής αυτοτέλειας. Πράγματι, τούτο θα σήμαινε ότι απλώς και μόνο η απόφαση του νέου εργοδότη να διαλύσει το τμήμα της επιχειρήσεως ή εγκαταστάσεως το οποίο απέκτησε και να το ενσωματώσει στην υφιστάμενη δομή της δικής του επιχειρήσεως ή εγκαταστάσεως αρκεί για να αποκλειστεί η εφαρμογή της Οδηγίας 2001/23/EK στο τμήμα αυτό, με συνέπεια να στερηθούν οι οικείοι εργαζόμενοι την προστασία που παρέχει η οδηγία αυτή. 44. Όσον αφορά συγκεκριμένα το οργανωτικό στοιχείο, το Δικαστήριο έχει μεν κρίνει ότι το στοιχείο αυτό συμβάλλει στον προσδιορισμό της ταυτότητας της οικονομικής οντότητας (...), πλην όμως έχει επίσης αποφανθεί ότι η τροποποίηση της οργανωτικής δομής της μεταβιβασθείσας οικονομικής οντότητας δεν συνιστά λόγο αποκλεισμού της εφαρμογής της Οδηγίας 2001/23/EK (...). Συνεπώς, από την εν λόγω απόφαση του ΔΕΚ θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει με βεβαιότητα ότι η διατήρηση της οργανωτικής αυτοτέλειας δεν αποτελεί προϋπόθεση υπαγωγής στο προστατευτικό πεδίο της Οδηγίας, άρα και στο άρθρο 3 παρ. 3 αυτής, κι έτσι ο διάδοχος εργοδότης υποχρεούται να συνεχίσει να τηρεί τους όρους των συλλογικών ρυθμίσεων που είχε συνάψει ο προκάτοχός του εντός των χρονικών ορίων δέσμευσης, ακόμη κι αν η μεταβιβασθείσα επιχείρηση απολέσει την οργανωτική της αυτοτέλεια μετά τη μεταβίβαση και ενσωματωθεί στην υφιστάμενη επιχείρηση του διαδόχου⁶².

Βέβαια, υποστηρίζεται και η άποψη που προτείνει ότι μετά την κατάφαση της μεταβίβασης της επιχείρησης, θα πρέπει – σε ένα δεύτερο στάδιο – να εξεταστεί εάν η μεταβιβασθείσα αυτή επιχείρηση διατήρησε την ταυτότητά της και μετά τη μεταβίβαση, ώστε τελικά να κριθεί εάν θα διατηρηθεί υπό τον διάδοχο εργοδότη η ισχύς της ΣΣΕ ή του κανονισμού εργασίας που δέσμευε τους μεταβιβασθέντες εργαζομένους⁶³. Συνεπώς, κατά την προσέγγιση αυτή, η διατήρηση της οργανωτικής αυτοτέλειας της επιχείρησης κατόπιν της μεταβίβασης αποτελεί προϋπόθεση για τη δέσμευση του διαδόχου εργοδότη και, άρα, για την εφαρμογή του άρθρου 3 παρ. 3 της Οδηγίας. Βέβαια, οι

57. Κ. ΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ. 1198.

58. Ε. ΔΙΟΝΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., σ. 1220· Α. ΛΕΒΕΝΤΗ, ό.π., σ. 160.

59. ΔΕΚ C-466/07, *Klarenberg*, 12.02.2009, ECLI:EU:C:2009:85, σκ. 43-44 και αναλυτικά τις προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα.

60. Ε. ΔΙΟΝΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., σ. 1220.

61. ΔΕΚ C-466/07, ό.π.

62. Ε. ΔΙΟΝΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., σ. 1222.

63. Α. ΛΕΒΕΝΤΗ, ό.π., σ. 160.

θιασώτες της άποψης αυτής σημειώνουν ότι στη δεύτερη αυτή φάση εξετάζεται η διατήρηση της ταυτότητας της μεταβιβασθείσας επιχείρησης υπό άλλο πρίσμα, και συγκεκριμένα, εξετάζεται εάν αυτή συνεχίζει να λειτουργεί και μετά τη μεταβίβαση ως αυτόνομη μονάδα με το δικό της προσωπικό, τη δική της οργανωτική δομή, τον δικό της μηχανισμό διοίκησης και τρόπο λειτουργίας, τη δική της συνδικαλιστική οργάνωση ή εάν, αντίθετα, έχει ενσωματωθεί σε άλλο οργανωμένο σύνολο κι έτσι έχει χάσει τα ως άνω χαρακτηριστικά⁶⁴. Σημειώνεται, βέβαια, ότι, όσον αφορά την έννοια της «οργανωτικής αυτοτέλειας», το ΔΕΕ στην προηγηθείσα απόφαση δέχτηκε ότι αυτή έχει προεχόντως λειτουργικό χαρακτήρα και αφορά κυρίως τον δεσμό αλληλεξάρτησης και συμπληρωματικότητας που υφίσταται μεταξύ των συντελεστών παραγωγής και τους επιτρέπει να συνεργάζονται για την άσκηση μιας συγκεκριμένης οικονομικής δραστηριότητας⁶⁵.

III. Το άρθρο 4 παρ. 2 του ΠΔ 178/2002

A. Η ρύθμιση του άρθρου 4 παρ. 2 του ΠΔ 178/2002 και η αναγκαιότητα θέσπισής της

Όπως είναι γνωστό, το ΠΔ 178/2002 εκδόθηκε προκειμένου να ενσωματωθεί στο εθνικό μας δίκαιο η Οδηγία 2001/23/ΕΚ σχετικά με τη μεταβίβαση επιχειρήσεων. Το εν λόγω ΠΔ ήρθε να αντικαταστήσει το προϊσχύσαν καθεστώς που διεπόταν από το ΠΔ 572/1988, ωστόσο παρατηρείται ότι το άρθρο 4 παρ. 2 του ΠΔ 178/2002, που αναφέρεται στις συνέπειες της μεταβίβασης επιχείρησης στις (συλλογικές κυρίως) εργασιακές σχέσεις, μετέφερε αυτούσια την προηγούμενη ρύθμιση του άρθρου 3 παρ. 2 του ΠΔ 572/1988. Έτσι, λοιπόν, προβλέπεται ότι: «Με την επιφύλαξη της επόμενης παραγράφου, μετά τη μεταβίβαση, ο διάδοχος εξακολουθεί να τηρεί τους όρους εργασίας που προβλέπονται από συλλογική σύμβαση εργασίας, απόφαση διαιτησίας, κανονισμό ή ατομική σύμβαση εργασίας». Με τη λιτή αυτή διατύπωση, προσπάθησε ο Έλληνας νομοθέτης να μεταφέρει στην έννομη τάξη μας το αντίστοιχο άρθρο 3 παρ. 3 της Οδηγίας, όπως αναλύθηκε ανωτέρω.

Το πρώτο ερώτημα που προκύπτει είναι για ποιο λόγο ήταν αναγκαία η θέσπιση της παραγράφου αυτής στο άρθρο 4 του ΠΔ 178/2002 και ποια είναι η *ratio* αυτής, δεδομένου ότι ήδη η πρώτη παράγραφος του άρθρου αυτού προβλέπει τον κυρίαρχο κανόνα – σχετικά με τις συνέπειες της μεταβίβασης επιχείρησης – ότι: «Διά της μεταβιβάσεως και από την ημερομηνία αυτής, όλα τα υφιστάμενα δικαιώματα και υποχρεώσεις που έχει ο μεταβιβάζων από σύμβαση ή σχέση εργασίας μεταβιβάζονται στο διάδοχο ...». Καταρχάς, πρέπει να τονιστεί ότι είναι σαφές

πως η ουσιαστική χρησιμότητα του άρθρου 4 παρ. 2 συνίσταται κυρίαρχα στο πεδίο των συλλογικών εργασιακών σχέσεων, στο οποίο άλλωστε αποκλειστικά αναφέρεται η αντίστοιχη διάταξη του άρθρου 3 παρ. 3 της Οδηγίας, και όχι στο πεδίο των ατομικών σχέσεων εργασίας, οι οποίες υπάγονται χωρίς αμφιβολία στον κανόνα της αυτοδίκαιης υπεισέλευσης του διαδόχου εργοδότη, κατά την παρ. 1⁶⁶.

Η ειδική πρόβλεψη του άρθρου 4 παρ. 2, με την οποία διασφαλίζεται η κατ' αρχήν συνέχιση της ισχύος των συλλογικών ρυθμίσεων που ίσχυαν στη μεταβιβασθείσα επιχείρηση, ήταν αναγκαία κυρίως λόγω του γεγονότος ότι, σύμφωνα με τα όσα ισχύουν στο ελληνικό δίκαιο των ΣΣΕ, οι κανονιστικοί όροι των ΣΣΕ και των ΔΑ δεν ενσωματώνονται στις ατομικές συμβάσεις εργασίας και δεν καθίστανται περιεχόμενο των τελευταίων, αλλά αντίθετα επιδρούν έξωθεν στις εργασιακές σχέσεις, ως αναγκαστικοί κανόνες, όπως ακριβώς και ο νόμος⁶⁷.

Ωστόσο, υπάρχει ακόμα ένας λόγος για τον οποίο κρίθηκε αναγκαία η εισαγωγή της εν λόγω διάταξης και αφορά την αρνητική συνδικαλιστική ελευθερία του διαδόχου εργοδότη. Η τελευταία κατοχυρώνεται στα άρθρα 12 και 5 παρ. 1 Σ και απαγορεύει τον εξαναγκασμό κάποιου, που έχει επιλέξει να απέχει από την συνδικαλιστική οργάνωση και δράση, να υπαχθεί σε ρυθμίσεις που προϋποθέτουν ενεργό άσκηση του δικαιώματος της θετικής συνδικαλιστικής ελευθερίας⁶⁸. Αυτό σημαίνει κατ' ουσίαν ότι, προκειμένου να γεννηθεί δέσμευση του διαδόχου εργοδότη από τους όρους μιας συλλογικής ρύθμισης, στην οποία δεν συμβλήθηκε ο ίδιος κι επομένως δεν συντρέχουν οι προϋποθέσεις δέσμευσης κατά το δίκαιο των ΣΣΕ, ήταν αναγκαία η επέμβαση του νομοθέτη και η θέσπιση ειδικής ρητής διάταξης, η οποία να αντιμετωπίζει τα ανωτέρω προβλήματα και να προβλέπει αυτοδίκαιη και εκ του νόμου υποχρέωση του διαδόχου εργοδότη για τήρηση των όρων των ΣΣΕ/ΔΑ/κανονισμών που δέσμευαν και τον μεταβιβάζοντα⁶⁹. Έτσι, όπως υποστηρίζεται, το άρθρο 4 παρ. 2 εισάγει έναν περιορισμό της αρνητικής συνδικαλιστικής ελευθερίας του διαδόχου εργοδότη και μια εξαίρεση από το σύστημα των νόμιμων προϋποθέσεων δέσμευσης από ΣΣΕ, ο οποίος όμως περιορισμός είναι επιτρεπτός και θεμιτός, καθότι η δέσμευση του διαδόχου είναι συγκεκριμένη ως προς το αντικείμενο, τη διάρκεια και τα πρόσωπα⁷⁰.

Κατόπιν όλων αυτών, αντιλαμβάνεται κανείς πόσο κρίσιμη ήταν η θεσμοθέτηση του άρθρου 4 παρ. 2 του ΠΔ 178/2002 εκ μέρους του Έλληνα νομοθέτη καθώς, στην

64. Ibid, σσ. 160-161.

65. Βλ. αναλυτικά, με τις εκεί περαιτέρω παραπομπές Ε. ΔΙΟΝΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., σσ. 1222-1223.

66. Κ. ΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ. 1196.

67. Δ. ΖΕΡΔΕΛΗΣ, ό.π., σ. 952· Κ. ΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ. 1197.

68. Κ. ΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ. 1197.

69. Βλ. αναλυτικά, Κ. ΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ. 1197.

70. Ibid, σ. 1198.

περίπτωση που δεν είχε εισαχθεί η διάταξη αυτή, η αυτοδίκαιη υπεισέλευση του διαδόχου εργοδότη στις υποχρεώσεις του προκατόχου του, που απορρέουν από συλλογικές ρυθμίσεις, θα συναντούσε πολλά κωλύματα.

Β. Το πεδίο εφαρμογής και η επικουρικότητα του άρθρου 4 παρ. 2 του ΠΔ 178/2002

Είναι σαφές από την προηγηθείσα ανάπτυξη ότι *ratio* του άρθρου 4 παρ. 2 του ΠΔ 178/2002 είναι να διασφαλιστεί ότι ο διάδοχος εργοδότης θα υποχρεωθεί να εξακολουθήσει να τηρεί, σε κάθε περίπτωση που επέρχεται μεταβίβαση επιχείρησης, τους όρους των συλλογικών ρυθμίσεων που είχε συνάψει ο προκάτοχός του και ίσχυαν στη μεταβιβαθείσα επιχείρηση, ανεξάρτητα από το εάν πληρούνται οι προϋποθέσεις της δέσμευσης αυτής εκ του Ν. 1876/1990⁷¹. Για τον λόγο αυτό, η εν λόγω δέσμευση του διαδόχου εργοδότη εκ του άρθρου 4 παρ. 2 επέρχεται αυτοδικαίως και εκ του νόμου, στηριζόμενη στο αποκλειστικό στοιχείο της ιδιότητας του διαδόχου της επιχείρησης και, συνεπώς, κατά απόκλιση των κανόνων του Ν. 1876/1990⁷².

Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει κανείς κατόπιν της διαπίστωσης αυτής είναι, πράγματι, ότι το πεδίο εφαρμογής της διάταξης του άρθρου 4 παρ. 2 του ΠΔ 178/2002 είναι εξαιρετικά περιορισμένο, με αποτέλεσμα η διάταξη αυτή να λειτουργεί τελικά επικουρικά. Αυτό σημαίνει ότι η *ex lege* (εκ του άρθρου 4 παρ. 2) υποχρέωση του διαδόχου εργοδότη να τηρεί τη ΣΣΕ/ΔΑ/κανονισμό που δέσμευε τον μεταβιβάζοντα, δεν εφαρμόζεται στις περιπτώσεις, όπου – βάσει των κανόνων του δικαίου των ΣΣΕ – προκύπτει ήδη δέσμευση από τις κανονιστικές ρυθμίσεις που δέσμευαν και τον προκάτοχό του⁷³. Έτσι, η διάταξη αυτή δεν εφαρμόζεται, καθώς και δίχως αυτή ο διάδοχος εργοδότης υποχρεούται να εξακολουθήσει να τηρεί τους εξής κανονιστικούς όρους ΣΣΕ: I) τους μη μισθολογικούς όρους, που προβλέπονται σε εθνική γενική ΣΣΕ και δεσμεύουν όλους τους εργοδότες, αλλά και τους μισθολογικούς όρους της εθνικής γενικής ΣΣΕ, εφόσον ο διάδοχος εργοδότης είναι μέλος της συμβαλλόμενης – στη ΣΣΕ αυτή – εργοδοτικής οργάνωσης, II) τους όρους των ομοιοεπαγγελματικών και κλαδικών ΣΣΕ, εάν φυσικά είναι και ο ίδιος ο διάδοχος εργοδότης μέλος των εργοδοτικών συνδικαλιστικών οργανώσεων που συμβλήθηκαν στις εν λόγω ΣΣΕ ή εάν, παρά την έλλειψη ιδιότητας μέλους, οι ΣΣΕ αυτές έχουν κηρυχθεί ως υποχρεωτικές

με απόφαση του Υπουργού Εργασίας⁷⁴. Στις περιπτώσεις αυτές, λοιπόν, δεν τίθεται θέμα εφαρμογής του άρθρου 4 παρ. 2 του ΠΔ 178/2002, καθώς αν υποστηριζόταν το αντίθετο, θα προέκυπτε το άτοπο αποτέλεσμα μια όμοια κατάσταση να ρυθμίζεται πολλαπλώς από το δίκαιό μας, μολονότι σε κάθε περίπτωση θα καταλήγαμε στις ίδιες νομικές συνέπειες⁷⁵.

Αντίθετα, η διάταξη αυτή ενεργοποιείται όταν καθίσταται αδύνατη η διατήρηση της κανονιστικής ισχύος των όρων της ΣΣΕ, που καλύπτει τους μεταβιβασθέντες εργαζομένους, μετά τη μεταβίβαση της επιχείρησης, διότι δεν συντρέχουν οι προϋποθέσεις δέσμευσης εκ του Ν. 1876/1990⁷⁶. Συνεπώς, το άρθρο 4 παρ. 2 βρίσκει εφαρμογή κυρίως στην περίπτωση όπου στη μεταβιβαθείσα επιχείρηση ισχύει ομοιοεπαγγελματική ή κλαδική ΣΣΕ, η οποία έχει συναφθεί από εργοδοτικές οργανώσεις στις οποίες δεν συμμετέχει ο διάδοχος εργοδότης και, φυσικά, δεν έχει κηρυχθεί ούτε γενικώς υποχρεωτική⁷⁷. Επομένως, καθίσταται σαφές ότι η εφαρμογή της διάταξης αυτής στις προαναφερθείσες περιπτώσεις επιδιώκει να αποτρέψει τον κίνδυνο να καταστεί δυσμενέστερη η θέση των εργαζομένων δυνάμει της μεταβίβασης, καλύπτοντας έτσι ένα κενό στην προστασία των συμφερόντων των εργαζομένων⁷⁸.

Γ. Η ατελής μεταφορά του άρθρου 3 παρ. 3 της Οδηγίας με το άρθρο 4 παρ. 2 του ΠΔ 178/2002

Κρατεί η άποψη στους θεωρητικούς κύκλους της χώρας ότι το άρθρο 4 παρ. 2 του ΠΔ 178/2002, όπως αναλύθηκε ανωτέρω, δεν ενσωματώνει ορθά την αντίστοιχη διάταξη του άρθρου 3 παρ. 3 της Οδηγίας 2001/23/ΕΚ κι, επομένως, αναγκαία είναι μια σύμφωνη με την Οδηγία ερμηνεία του. Τα προβλήματα που ανακύπτουν, εν προκειμένω, αφορούν δύο κυρίως ζητήματα.

Το πρώτο ζήτημα έγκειται στο γεγονός ότι το άρθρο 4 παρ. 2 του ΠΔ 178/2002 ρυθμίζει από κοινού την τύχη των όρων των ατομικών συμβάσεων εργασίας με τους όρους των συλλογικών ρυθμίσεων, ενώ αντίθετα το άρθρο 3 παρ. 3 της Οδηγίας αναφέρεται αποκλειστικά και μόνο στις συνέπειες που επιφέρει η μεταβίβαση της επιχείρησης στους όρους των ΣΣΕ⁷⁹. Με αυτόν τον τρόπο, όμως, ο Έλληνας νομοθέτης φαίνεται πως εξισώνει και μεταχειρίζεται δύο τελείως διαφορετικές κατηγορίες όρων εργασίας: από τη μία τους όρους εργασίας που απορρέουν

71. Ι. ΚΟΥΚΙΑΔΗΣ, ό.π., σ. 617.

72. Ibid, σ. 744· Γ. ΛΕΒΕΝΤΗΣ, ό.π., σ. 517.

73. Η άποψη περί επικουρικότητας της διάταξης υποστηρίζεται ενδεικτικά από τους εξής θεωρητικούς: Δ. ΖΕΡΔΕΛΗΣ, ό.π., σσ. 952-953· Α. ΛΕΒΕΝΤΗ, ό.π., σ. 155 επ· Δ. ΤΡΑΥΛΟΣ-ΤΖΑΝΕΤΑΤΟΣ, ό.π., σ. 520.

74. Δ. ΖΕΡΔΕΛΗΣ, ό.π., σ. 953· Α. ΛΕΒΕΝΤΗ, ό.π., σσ. 155-156.

75. Α. ΛΕΒΕΝΤΗ, ό.π., σ. 156.

76. Ibid, σ. 156.

77. Δ. ΖΕΡΔΕΛΗΣ, ό.π., σ. 953.

78. Ibid, σ. 953.

79. Δ. ΖΕΡΔΕΛΗΣ, Η τύχη των κανονισμών εργασίας σε περίπτωση συγχώνευσης επιχειρήσεων, ΔΕΝ, 2016, σ. 1141· Α. ΛΕΒΕΝΤΗ, ό.π., σ. 132· Κ. ΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π. σ. 1198.

από ΣΣΕ/ΔΑ/κανονισμό και, από την άλλη, τους όρους της ατομικής σύμβασης εργασίας⁸⁰. Σε κάθε περίπτωση, πρέπει να σημειωθεί πως η αναφορά του άρθρου 4 παρ. 2 και στους όρους της ατομικής σύμβασης είναι πλήρως περιττή, καθότι η υποχρέωση του διαδόχου εργοδότη ως προς την τήρησή τους απορρέει ήδη, με σαφή τρόπο, από την πρώτη παράγραφο του άρθρου 4 του ΠΔ 178/2002⁸¹. Εκτός από περιττή όμως, η αναφορά αυτή είναι – όπως εύστοχα έχει παρατηρηθεί⁸² – και παραπλανητική, στο μέτρο που αναμειγνύει όρους εργασίας διαφορετικής προελεύσεως. Κι αυτό, διότι, όπως έχει ήδη ειπωθεί, η Οδηγία 2001/23/ΕΚ συνδέει με όρια και περιορισμούς τη δέσμευση του διαδόχου εργοδότη μονάχα από τους όρους ΣΣΕ, ενώ αντίθετα τέτοιοι περιορισμοί δεν προκύπτουν όσον αφορά την υποχρέωση του διαδόχου να τηρεί τους όρους των ατομικών συμβάσεων εργασίας των μεταβιβασθέντων εργαζομένων⁸³. Για τον λόγο αυτό, η διάταξη του άρθρου 4 παρ. 2 του ΠΔ 178/2002 χαρακτηρίζεται ως αμφίσημη, δυνάμενη να προκαλέσει ερμηνευτικά ζητήματα. Βέβαια, σε γενικές γραμμές, διαπιστώνεται ότι η αναφορά του Έλληνα νομοθέτη και σε όρους της ατομικής σύμβασης εργασίας δεν δημιουργεί περαιτέρω προβλήματα επί της ουσίας, καθώς μάλλον οφείλεται στην αντίληψη του Έλληνα νομοθέτη ότι ο πλεονασμός στη μεταφορά κοινοτικών ρυθμίσεων εργασιακών σχέσεων δεν βλάπτει⁸⁴. Σε κάθε περίπτωση, η άστοχη αυτή διάταξη δημιουργεί την πεποίθηση ότι δεν αποδόθηκε στο ελληνικό δίκαιο η δέουσα σημασία στο ζήτημα των συνεπειών της μεταβίβασης επιχείρησης στις συλλογικές εργασιακές σχέσεις⁸⁵.

Το σπουδαιότερο πρόβλημα που δημιουργεί η διατύπωση του άρθρου 4 παρ. 2 του ΠΔ 178/2002 αφορά το ζήτημα των χρονικών ορίων δέσμευσης του διαδόχου εργοδότη. Όπως ειπώθηκε στο οικείο κεφάλαιο, η Οδηγία 2001/23/ΕΚ θέτει συγκεκριμένα όρια και προϋποθέσεις υπό τις οποίες είναι δυνατή η αποδέσμευση του διαδόχου εργοδότη από την υποχρέωση εφαρμογής της ΣΣΕ που δέσμευε τον προκάτοχό του. Το άρθρο 3 παρ. 3 ναι μεν προβλέπει τη δέσμευση του διαδόχου εργοδότη, αλλά στη συνέχεια ορίζει ότι η δέσμευση αυτή δεν διαρκεί επ' άπειρον, αλλά μέχρι την ημερομηνία της καταγγελίας ή της λήξης της ΣΣΕ ή της έναρξης ισχύος ή εφαρμογής άλλης ΣΣΕ, κι επίσης δίνει την ευχέρεια στα κράτη μέλη να περιορίσουν τη χρονική διάρκεια της δέσμευσης στο ένα, κατά κατώτατο όριο, έτος. Αντίθετα, η λακωνικότερη διατύπωση του άρθρου 4 παρ. 2 του ΠΔ 178/2002 δεν εκ-

φράζει πλήρως το γράμμα και το πνεύμα της κοινοτικής διάταξης, αφού θεσπίζει την υποχρέωση του διαδόχου εργοδότη να τηρεί τους όρους των συλλογικών ρυθμίσεων της μεταβιβασθείσας επιχείρησης, χωρίς όμως να θέτει κάποιο χρονικό πλαίσιο για τη δέσμευση αυτή, δίνοντας έτσι την εντύπωση ότι η υποχρέωση του εργοδότη διαρκεί εσαεί⁸⁶. Επιπλέον, είναι σαφές ότι η χώρα μας δεν έκανε χρήση της ευχέρειάς της να περιορίσει τη δέσμευση του διαδόχου εργοδότη σε συγκεκριμένο χρονικό διάστημα.

Επομένως, από μια πρώτη συσχέτιση των δύο διατάξεων – αναφορικά με τα χρονικά όρια δέσμευσης του διαδόχου εργοδότη – γίνεται αντιληπτό ότι η εθνική μας ρύθμιση, σε πλήρη αντίθεση με την κοινοτική και παραγνωρίζοντας τον σκοπό της τελευταίας, δεν ορίζει πότε και πώς λήγει η υποχρέωση του διαδόχου εργοδότη να τηρεί τις συλλογικές ρυθμίσεις που είχε συνάψει ο προκάτοχός του, και συνεπώς ούτε κάνει αναφορά στους ενδεχόμενους τρόπους αποδέσμευσης του διαδόχου εργοδότη από τις κανονιστικές αυτές ρυθμίσεις⁸⁷. Η απουσία της σχετικής ρύθμισης από τον Έλληνα νομοθέτη συνιστά ελλιπή μεταφορά της Οδηγίας 2001/23/ΕΚ στο εσωτερικό μας δίκαιο και, ως εκ τούτου, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως αποτελεί νομοθετικό κενό στο εθνικό μας δίκαιο, με αποτέλεσμα να ενεργοποιείται η ανάγκη ερμηνείας της διάταξης του άρθρου 4 παρ. 2 του ΠΔ 178/2002 βάσει του Ν. 1876/1990, αλλά και κυρίως βάσει της διάταξης του άρθρου 3 παρ. 3 της Οδηγίας⁸⁸. Φυσικά, λόγω της ατελούς αυτής μεταφοράς της Οδηγίας, προκύπτουν ορισμένα δύσκολα ερμηνευτικά ζητήματα που σχετίζονται, κυρίως, με την ισχύ που θα έχουν κατόπιν της μεταβίβασης οι ΣΣΕ/ΔΑ/κανονισμοί εργασίας, που δέσμευαν τον μεταβιβαζόμενα εργοδότη κατά τη μεταβίβαση, αλλά συνδυάζονται και με το γεγονός ότι το άρθρο 4 παρ. 2 του ΠΔ 178/2002 δεν διευκρινίζει καν τη νομική φύση της δέσμευσης του διαδόχου εργοδότη⁸⁹.

Δ. Η σύμφωνη με την Οδηγία ερμηνεία του άρθρου 4 παρ. 2 του ΠΔ 178/2002

Όπως προαναφέρθηκε, η ελλιπής μεταφορά του άρθρου 3 παρ. 3 της Οδηγίας 2001/23/ΕΚ με το άρθρο 4 παρ. 2 του ΠΔ 178/2002 αποτελεί στην ουσία ένα νομοθετικό κενό, το οποίο οφείλουμε να καλύψουμε ερμηνευτικά, προκειμένου να μπορέσουμε να αντιμετωπίσουμε τα ανακύπτοντα ερμηνευτικά ζητήματα. Στο κεφάλαιο αυτό θα γίνει αναφορά κυρίως στην παράλειψη του Έλληνα νομοθέτη να προβλέψει συγκεκριμένα χρονικά όρια δέσμευσης του διαδόχου εργοδότη από τις συλλογικές ρυθμίσεις της με-

80. Α. ΛΕΒΕΝΤΗ, *ό.π.*, σ. 132.

81. Δ. ΖΕΡΔΕΛΗΣ, *ό.π.* (υποσημ. 79)· Α. ΛΕΒΕΝΤΗ, *ό.π.*, σ. 133.

82. Κ. ΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.*, σ. 1198.

83. Δ. ΖΕΡΔΕΛΗΣ, *ό.π.*, σσ. 1138-1139.

84. Κ. ΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.*, σ. 1198 (υποσημ. 29).

85. Α. ΛΕΒΕΝΤΗ, *ό.π.*, σ. 133.

86. Γ. ΛΕΒΕΝΤΗΣ, *ό.π.*, σσ. 513-514.

87. *Ibid* και Α. ΛΕΒΕΝΤΗ, *ό.π.*, σσ. 132, 135.

88. Α. ΛΕΒΕΝΤΗ, *ό.π.*, σ. 135.

89. *Ibid*, σσ. 147-153, για τα ερωτήματα που προκύπτουν λόγω της ατελούς μεταφοράς της Οδηγίας.

ταβιρασθείσας επιχείρησης, καθώς η απουσία αυτή είναι που προκαλεί τα περισσότερα προβλήματα και δημιουργεί ζήτημα ασυμβατότητας με το άρθρο 3 παρ. 3 της Οδηγίας. Η πιο κατάλληλη μέθοδος ερμηνείας που μπορούμε να επιστρατεύσουμε, προκειμένου να καλύψουμε το εν λόγω κενό, είναι η τελεολογική μέθοδος⁹⁰.

Συνεπώς, η λύση που προτείνουν οι περισσότεροι θεωρητικοί του εργατικού δικαίου είναι η σύμφωνη με την Οδηγία ερμηνεία του άρθρου 4 παρ. 2 του ΠΔ 178/2002, ώστε το τελευταίο να εναρμονιστεί με το γράμμα αλλά και το πνεύμα του άρθρου 3 παρ. 3 της Οδηγίας, όπως αυτό αναλύθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο⁹¹. Έτσι, λοιπόν, τονίζεται ότι θα πρέπει να θεωρηθεί ως δεδομένο και ως αφετηρία της σκέψης μας ότι δεν είναι δυνατόν να γίνει δεκτό πως η διάταξη του άρθρου 4 παρ. 2 αποσκοπεί στην εσαεί απαγόρευση τροποποίησης των μεταβιβαζομένων όρων εργασίας⁹². Αντίθετα, θα πρέπει να ερμηνευτεί με τέτοιο τρόπο, ώστε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα πως ο διάδοχος εργοδότης έχει σαφώς την υποχρέωση να συνεχίζει να εφαρμόζει όρους εργασίας που προβλέπονται σε ΣΣΕ/ΔΑ/κανονισμό του μεταβιβάζοντος εργοδότη, ωστόσο η δέσμευσή του αυτή έχει συγκεκριμένα χρονικά πλαίσια. Ειδικότερα, και σύμφωνα με όσα έχουν προεκτεθεί στην ανάλυση του άρθρου 3 παρ. 3 της Οδηγίας, η δέσμευση του διαδόχου εργοδότη διαρκεί μέχρι την ημερομηνία καταγγελίας ή λήξης της συλλογικής ρύθμισης ή μέχρι την ημερομηνία έναρξης ισχύος ή εφαρμογής άλλης συλλογικής ρύθμισης στην μεταβιβασθείσα επιχείρηση, δηλαδή ουσιαστικά μέχρι την, με οποιοδήποτε τρόπο, αντικατάστασή της⁹³.

Επομένως, θα πρέπει να θεωρηθεί ότι, παρά την απουσία σχετικής πρόβλεψης στην εθνική μας ρύθμιση, τα όρια που θέτει η κοινοτική ρύθμιση στην υποχρέωση του διαδόχου εργοδότη να τηρεί τους όρους των συλλογικών ρυθμίσεων που είχε συνάψει ο μεταβιβάζων εργοδότης θα πρέπει να αξιοποιηθούν και στην ερμηνεία του άρθρου 4 παρ. 2 του ΠΔ 178/2002, καθώς υπηρετούν τον επιδιωκόμενο – από το άρθρο 3 παρ. 3 της Οδηγίας – σκοπό, δηλαδή τη διασφάλιση μιας δίκαιης ισορροπίας μεταξύ των συμφερόντων των μεταβιβασθέντων εργαζομένων και των συμφερόντων του διαδόχου εργοδότη⁹⁴. Αντιλαμβάνεται κανείς, λοιπόν, ότι και στο ελληνικό δίκαιο ο διάδοχος εργοδότης διαθέτει μέσα και τρόπους αποδέσμευσης από τη συλλογική ρύθμιση, από την οποία δεσμεύεται εκ του ΠΔ 178/2002, και, μάλιστα, τους ίδιους με αυτούς που διέθετε και ο μεταβιβάζων εργοδότης⁹⁵, καθότι δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί ότι ο διάδοχος εργοδότης δεσμεύεται επί μακρότερο χρόνο από αυτόν που δεσμευόταν ο ίδιος ο μεταβιβάζων που συνήψε τη ΣΣΕ/ΔΑ/κανονισμό⁹⁶.

Αναλυτικά, η δέσμευση του διαδόχου εργοδότη – εκ του άρθρου 4 παρ. 2 του ΠΔ, ερμηνευόμενο υπό το φως του άρθρου 3 παρ. 3 της Οδηγίας – παύει τόσο από τη στιγμή που η εν λόγω συλλογική ρύθμιση που δεσμεύει τον διάδοχο δεν ισχύει πια (λόγω καταγγελίας, λόγω παρόδου της χρονικής διάρκειας ισχύος της, λόγω τροποποίησής της από συλλογική ρύθμιση που δεν δεσμεύει τον διάδοχο) όσο και από τη στιγμή που ο διάδοχος και οι μεταβιβασθέντες εργαζόμενοι δεσμεύονται κανονιστικά από κάποια άλλη συλλογική ρύθμιση, βάσει του ελληνικού δικαίου των ΣΣΕ⁹⁷. Συνεπώς, όλα συνηγορούν υπέρ του ότι ο διάδοχος εργοδότης έχει κάθε δικαίωμα να επιδιώξει νέα διαφορετική ρύθμιση των όρων εργασίας που ισχύουν στην επιχείρηση που ανέλαβε και με τον τρόπο αυτό να αποδεσμευτεί από μια συλλογική ρύθμιση την οποία δεν είχε συνάψει ο ίδιος, ούτε καν συμμετείχε στη σύναψή της⁹⁸. Επίσης, σε περίπτωση που στην επιχείρηση του διαδόχου εργοδότη ισχύει άλλη συλλογική ρύθμιση του αυτού επιπέδου με την συλλογική ρύθμιση του μεταβιβάζοντος εργοδότη, η οποία δεσμεύει σαφώς και τους εργαζομένους της μεταβιβασθείσας επιχείρησης, τότε η δέσμευση του διαδόχου εργοδότη εκ του ΠΔ 178/2002 παύει, κι έτσι απαλλάσσεται από την υποχρέωση να τηρεί

90. Στο παρόν άρθρο, λόγω οικονομίας χώρου, θα αναφερθούμε μονάχα στη σύμφωνη με την Οδηγία ερμηνεία του ΠΔ, χωρίς να κάνουμε αναφορά στις ρυθμίσεις του Ν. 1876/1990, σχετικά με τους τρόπους λήξης των ΣΣΕ/ΔΑ, αναφορά η οποία βέβαια κρίνεται απαραίτητη για μια ολοκληρωμένη επισκόπηση του θέματος. Γι' αυτό, παραπέμπουμε για το θέμα αυτό στην αναλυτική μονογραφία της Α. ΛΕΒΕΝΤΗ, *ό.π.*, σσ. 161-166.

91. Ε. ΔΙΟΝΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *ό.π.*, σσ. 1225-1226· Δ. ΖΕΡΔΕΛΗΣ, *ό.π.*, σσ. 1141-1142· Α. ΛΕΒΕΝΤΗ, *ό.π.*, σ. 157 επ· Γ. ΛΕΒΕΝΤΗΣ, *ό.π.*, σσ. 515-516· Γ. ΛΕΒΕΝΤΗΣ / Δ. ΖΕΡΔΕΛΗΣ, Η ισχύς του κανονισμού εργασίας μετά την απορρόφηση επιχειρήσεως από άλλη επιχείρηση στην οποία ισχύει άλλος κανονισμός εργασίας, ΔΕΝ, 2007, σσ. 1095-1096.

92. Α. ΛΕΒΕΝΤΗ, *ό.π.*, σ. 157.

93. Η άποψη αυτή γίνεται ομόφωνα δεκτή από το σύνολο της ελληνικής θεωρίας, βλ. ενδεικτικά Ε. ΔΙΟΝΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *ό.π.*, σσ. 1225-1226· Β. ΔΟΥΚΑ, *ό.π.*, σ. 435· Δ. ΖΕΡΔΕΛΗΣ, Εργατικό Δίκαιο, ατομικές εργασιακές σχέσεις, εκδ. Σάκκουλα, 2014, σ. 954· Θ. ΚΑΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.*, σ. 1051· Ι. ΚΟΥΚΙΑΔΗΣ, *ό.π.*, σσ. 617, 744· Ι. ΚΟΥΚΙΑΔΗΣ, Εργατικό δίκαιο, ατομικές εργασιακές σχέσεις και το δίκαιο της ευελιξίας της εργασίας, εκδ. Σάκκουλα, 2014, σσ. 418-419· Γ. ΛΕΒΕΝΤΗΣ, *ό.π.*, σσ. 515-516· Γ. ΛΕΒΕΝΤΗΣ / Δ. ΖΕΡΔΕΛΗΣ, *ό.π.*, σσ. 1095-1096· Α. ΛΕΒΕΝΤΗ, *ό.π.*, σ. 157 επ· Γ. ΛΕΒΕΝΤΗΣ, Γνωμοδότηση, ΔΕΝ, 1999, σ. 1576· Γ. ΛΕΒΕΝΤΗΣ,

ΔΕΝ, 2001, σ. 314· Α. ΜΕΤΖΗΤΑΚΟΣ, *ό.π.*, σ. 103· Ε. ΜΗΛΙΑΡΑ, Προστασία εργαζομένων κατά τη μεταβίβαση επιχειρήσεων, ΕΕργΔ, 2002, σ. 771· Κ. ΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.*, σ. 1196· Δ. ΝΙΚΗΤΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.*, σ. 213· Δ. ΤΡΑΥΛΟΣ-ΤΖΑΝΕΤΑΤΟΣ, *ό.π.*, σ. 520.

94. Δ. ΖΕΡΔΕΛΗΣ, Η τύχη των κανονισμών εργασίας σε περίπτωση συγχώνευσης επιχειρήσεων, ΔΕΝ, 2016, σσ. 1141-1142.

95. Ε. ΔΙΟΝΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *ό.π.*, σ. 1226.

96. Γ. ΛΕΒΕΝΤΗΣ, Συλλογικό εργατικό δίκαιο, 2007, σ. 516.

97. Α. ΛΕΒΕΝΤΗ, *ό.π.*, σ. 173.

98. Γ. ΛΕΒΕΝΤΗΣ, *ό.π.*, σ. 516.

τους όρους της συλλογικής ρύθμισης που είχε συνάψει ο μεταβιβάζων⁹⁹.

Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η «άλλη» συλλογική ρύθμιση, η έναρξη ισχύος ή εφαρμογής της οποίας απαλλάσσει τον διάδοχο εργοδότη από την υποχρέωση του άρθρου 4 παρ. 2 μπορεί να καταρτίζεται μετά τη μεταβίβαση, μπορεί όμως και να προϋπάρχει αυτής, αρκεί να είναι του ίδιου είδους και να ρυθμίζει τους ίδιους όρους εργασίας¹⁰⁰. Το κρισιμότερο, όμως, στοιχείο σχετικά με τη «νέα» αυτή συλλογική ρύθμιση που σηματοδοτεί την παύση της δέσμευσης του διαδόχου εργοδότη είναι ότι δεν ενδιαφέρει εάν είναι δυσμενέστερη ή ευνοϊκότερη προς τα συμφέροντα των μεταβιβασθέντων εργαζομένων, προκειμένου να αντικαταστήσει τη συλλογική ρύθμιση που είχε συνάψει ο μεταβιβάζων εργοδότης, καθώς κατά τη συσχέτιση των συλλογικών αυτών ρυθμίσεων ισχύει η αρχή της διαδοχής των τάξεων και όχι η θεμελιώδης αρχή της εύννοιας¹⁰¹. Τέλος, σημειώνεται πως ο διάδοχος εργοδότης δεν δεσμεύεται καν από ΣΣΕ που δεν ίσχυε ή δεν δέσμευε τους εργαζομένους κατά τη χρονική στιγμή της μεταβίβασης, αλλά συνήφθη μεταγενέστερα, έστω κι αν αυτή έχει αναδρομική ισχύ¹⁰².

Κλείνοντας το κεφάλαιο αυτό, δεν μπορεί να παραβλεφθεί η υποβολή μιας σημαντικής παρατήρησης. Ανεξάρτητα από την ασυμβατότητα του άρθρου 4 παρ. 2 του ΠΔ 178/2002 προς την Οδηγία 2001/23/ΕΚ λόγω της παράλειψης θέσπισης χρονικών ορίων ισχύος της δέσμευσης του διαδόχου εργοδότη, πρέπει σε κάθε περίπτωση να έχουμε κατά νου ότι η εν λόγω ρύθμιση, ερμηνευόμενη με διαφορετικό τρόπο από αυτόν που μόλις εκτέθηκε, θα ερχόταν σε αντίθεση και με συνταγματικές διατάξεις. Κι αυτό, καθότι είναι εμφανές πως η ρύθμιση αυτή εισάγει περιορισμό στη συμβατική και επιχειρηματική ελευθερία του διαδόχου εργοδότη, που κατοχυρώνεται στο άρθρο 5 παρ. 1 Σ και άρθρο 17 παρ. 1 Σ, προκειμένου να προστατευτούν οι όροι εργασίας των μεταβιβασθέντων εργαζομένων. Ωστόσο, σε καμία περίπτωση ο περιορισμός αυτός δεν επιτρέπεται να φτάσει έως την προσβολή του πυρήνα των συνταγματικών αυτών ελευθεριών, γεγονός που θα επερχόταν εάν δεχόμασταν την επ' άπειρον δέσμευση του διαδόχου εργοδότη από τη συλλογική ρύθμιση του μεταβιβάζοντος και δεν θέταμε χρονικά πλαίσια. Και για

αυτούς τους λόγους, λοιπόν, επιβάλλεται η ορθή - τελεολογική ερμηνεία του άρθρου 4 παρ. 2 του ΠΔ 178/2002, προκειμένου να μην παραβιάζει ούτε το κοινοτικό, αλλά ούτε το εθνικό μας συνταγματικό δίκαιο¹⁰³.

IV. Επίλογος

Κατόπιν της προηγηθείσας ανάλυσης, καθίσταται σαφέστερο το ζήτημα των συνεπειών που επιφέρει η μεταβίβαση επιχείρησης στις συλλογικές εργασιακές σχέσεις, τόσο σε ενωσιακό όσο και σε εθνικό επίπεδο. Σε επίπεδο ενωσιακού δικαίου, λοιπόν, τυγχάνει εφαρμογής το άρθρο 3 παρ. 3 της Οδηγίας 2001/23/ΕΚ, το οποίο επιβάλλει την υποχρέωση στον διάδοχο εργοδότη να συνεχίσει να εφαρμόζει τους κανονιστικούς όρους της ΣΣΕ/ΔΑ που είχε συνάψει ο μεταβιβάζων εργοδότης υπό συγκεκριμένους χρονικούς περιορισμούς. Μάλιστα, όπως αναλύθηκε, η υποχρέωση αυτή του νέου εργοδότη δεν εξαρτάται από την προϋπόθεση διατήρησης της οργανωτικής αυτοτέλειας της μεταβιβασθείσας επιχείρησης.

Σε επίπεδο εθνικού δικαίου, το ζήτημα των συνεπειών της μεταβίβασης επιχείρησης στις συλλογικές εργασιακές σχέσεις ρυθμίζεται από το άρθρο 4 παρ. 2 του ΠΔ 178/2002, το οποίο ενσωματώνει το άρθρο 3 παρ. 3 της Οδηγίας 2001/23/ΕΚ. Το σημαντικότερο ζήτημα που τέθηκε από την ερμηνεία της εν λόγω εθνικής διάταξης αφορά το θέμα της ατελούς μεταφοράς της αντίστοιχης ενωσιακής. Πράγματι, ενόψει της λακωνικότητας διατύπωσης της εθνικής ρύθμισης, γίνεται αντιληπτό ότι η τελευταία, σε πλήρη αντίθεση με την αντίστοιχη ενωσιακή και παραγνωρίζοντας τον σκοπό της, δεν ορίζει πότε και πώς λήγει η υποχρέωση του διαδόχου εργοδότη να τηρεί τις συλλογικές ρυθμίσεις που είχε συνάψει ο προκάτοχός του. Όπως εκτέθηκε αναλυτικά, το εν λόγω νομοθετικό κενό καλύπτεται ερμηνευτικά σύμφωνα με το γράμμα και το πνεύμα του άρθρου 3 παρ. 3 της Οδηγίας. Έτσι, το συμπέρασμα στο οποίο οφείλει κανείς να καταλήξει είναι ότι ο διάδοχος εργοδότης έχει σαφώς την υποχρέωση να συνεχίζει να εφαρμόζει τους όρους εργασίας που προβλέπονται σε ΣΣΕ/ΔΑ/κανονισμό του μεταβιβάζοντος εργοδότη, ωστόσο η δέσμευσή του αυτή έχει συγκεκριμένα χρονικά πλαίσια.

99. Ibid και Α. ΛΕΒΕΝΤΗ, ό.π., σ. 238.

100. Α. ΛΕΒΕΝΤΗ, ό.π., σσ. 239-240.

101. Ibid, σ. 238. Η άποψη αυτή περί εφαρμογής της αρχής της τάξεως στις εν λόγω περιπτώσεις γίνεται ομόφωνα δεκτή από την ελληνική θεωρία. Βλ. ανωτέρω υποσημ. 83 και Χ. ΓΚΟΥΤΟΣ, Συνέπειες της μεταβίβασης επιχείρησης, ΔΕΝ, 2012, σ. 1171· Σ. ΒΛΑΣΤΟΣ, Συγχώνευση επιχειρήσεων και κατάλυση εργασιακών δικαιωμάτων, ΕΕργΔ, 2001, σ. 965· Χ. ΤΣΙΜΠΟΥΚΗΣ, ό.π., σ. 1465.

102. Α. ΛΕΒΕΝΤΗ, ό.π., σ. 238.

103. Ε. ΜΗΛΙΑΡΑ, ό.π., σ. 771.

Η έννοια της αναπηρίας υπό το πρίσμα της νομολογίας του ΔΕΕ και του ΕΔΔΑ για την απαγόρευση των διακρίσεων: μία πολυδιάστατη προσέγγιση με κοινωνικές προεκτάσεις

Μαρία Σαπαρδάνη*

Η Διεθνής Σύμβαση του Ο.Η.Ε. για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία (στο εξής, Δ.Σ.Δ.Α.Α.) αποτελεί, αφενός, το πρώτο ολοκληρωμένο διεθνές κείμενο που ρυθμίζει λεπτομερέστατα, με ουσιαστικού δικαίου διατάξεις, όλους τους τομείς της ζωής των ατόμων με αναπηρία και, αφετέρου, την πρώτη διεθνή συνθήκη στο πεδίο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που υπέγραψε και κύρωσε η Ευρωπαϊκή Ένωση από κοινού με τα κράτη μέλη της. Η σπουδαιότερη καινοτομία που εισήγαγε η Σύμβαση έγκειται, κυρίως, στη σφαιρική προσέγγιση της έννοιας της αναπηρίας κατά το λεγόμενο «κοινωνικό μοντέλο». Η υιοθέτηση των σύγχρονων αντιλήψεων περί αναπηρίας σηματοδοτεί την απόρριψη του απαρχαιωμένου «ιατρικού μοντέλου», που δίνει έμφαση στη βιολογική ανεπάρκεια του ανθρώπινου σώματος, και αποβλέπει στην υλοποίηση της ουσιαστικής ισότητας και στην προώθηση της πλήρους και πραγματικής απόλαυσης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Μέσω της παράθεσης αντιπροσωπευτικών νομολογιακών παραδειγμάτων, η παρούσα μελέτη επιχειρεί να σκιαγραφήσει τη σταδιακή διεύρυνση της έννοιας της αναπηρίας από το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής, ΔΕΕ) και το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (στο εξής, ΕΔΔΑ), τα οποία, διαπνεόμενα από τη φιλελεύθερη πρόθεση των διατάξεων της Σύμβασης, τάσσονται υπέρ ενός συνεχούς εμπλουτισμού των περιπτώσεων μειονεκτικότητας που εμπίπτουν στον «κοινωνικό» ορισμό της έννοιας της αναπηρίας. Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στην οροθετικότητα, ως ειδική μορφή αναπηρίας, με μία σύντομη αναφορά στον τρόπο αντιμετώπισης της από τα ελληνικά δικαστήρια.

αναπηρία – διακρίσεις λόγω αναπηρίας – ειδικές ανάγκες – κοινωνικό μοντέλο – Διεθνής Σύμβαση για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία – κοινωνικός αποκλεισμός – οροθετικότητα

I. Προλεγόμενα

Η Δ.Σ.Δ.Α.Α.¹ επιχειρεί μια ολιστική – σφαιρική προσέγγιση της έννοιας της αναπηρίας, η οποία κρίνεται απαραίτητη προκειμένου να μπορεί να εξασφαλισθεί η αποτελεσματική προώθηση της πλήρους και ισότιμης απόλαυσης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων από το σύνολο των ατόμων που πάσχουν από κάποιας μορφής αναπηρία, παρά την έντονη ποικιλομορφία που ενδέχεται να παρουσιάζουν μεταξύ τους ως προς το είδος και τον βαθμό της μειονεκτικότητας. Αυτός είναι και ο πρωταρχικός σκοπός της Σύμβασης, ο οποίος διατυπώνεται πανηγυρικά στο εναρκτήριο άρθρο αυτής και διαπνέει όλο το πλέγμα των διατάξεών της. Το περιεχόμενο της Δ.Σ.Δ.Α.Α. εξοπλίζεται, λοιπόν, με μια εξαιρετικής σημασίας δυναμική, η οποία λειτουργεί αμφίδρομα: από τη μια πλευρά, καθώς έχει αναπόφευκτα ενσωματώσει τις θεμελιώδεις αρχές άλλων προγενέστερων διεθνών κειμένων για τα άτομα με αναπηρία, με τα οποία το Ε.Δ.Δ.Α. είναι περισσότερο εξοικειωμένο, το Δικαστήριο του Στρασβούργου εμφανίζεται συχνά πρόθυμο να την επικαλείται ως σημείο αναφοράς για τον σχηματισμό δικανικής πεποιθήσης. Από την άλλη πλευρά, πολλές διατάξεις της επαναλαμβάνουν σχεδόν αυτούσιο το περιεχόμενο των άρθρων του Αναθεωρημένου Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη του 1996, με αποτέ-

λεσμα το διεθνές όργανο που είναι επιφορτισμένο με τον έλεγχο εφαρμογής του Χάρτη να παραπέμπει συστηματικά στη νομολογία του στην εν λόγω Σύμβαση. Εξαιτίας τούτων, η κανονιστικότητα των διατάξεων της Σύμβασης έχει ενισχυθεί και πρακτικά στη συνείδηση των ενωσιακών δικαστών και έχει, αναπόφευκτα, προκαλέσει την εκβάθρων επαναδιαμόρφωση του ισχύοντος νομικού πλαισίου που διέπει το ζήτημα των ατόμων με αναπηρία σε πολλά κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

II. Από το ιατρικό στο κοινωνικό μοντέλο για την αναπηρία

A. Ιατρικό μοντέλο – Η υπόθεση *Chacón Navas*

Αρχικά, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι ο ακριβής ορισμός της έννοιας της αναπηρίας είναι πρωταρχικής σημασίας για την εφαρμογή της Σύμβασης, καθώς βάσει αυτού κρίνεται εάν ένα πρόσωπο βρίσκεται πράγματι σε κατάσταση αναπηρίας και, άρα, εμπίπτει στο προστατευτικό της πεδίο. Η Οδηγία 2000/78/ΕΚ² δεν περιλαμβάνει ορισμό της έννοιας της αναπηρίας³, με αποτέλεσμα κατά

* Ασκ. Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ

1. Η Δ.Σ.Δ.Α.Α. υιοθετήθηκε από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών στις 13 Δεκεμβρίου 2006 και ετέθη σε ισχύ στις 3 Μαΐου 2008. Κυρώθηκε από την Ελλάδα με τον Ν. 4074/2012, ΦΕΚ Α' 88.

2. Οδηγία 2000/78/ΕΚ του Συμβουλίου, της 27ης Νοεμβρίου 2000, για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία, ΕΕ 2000 L 303/16. Στην ελληνική έννομη τάξη έχει ενσωματωθεί με τον Ν. 3304/2005, ΦΕΚ Α' 16.

3. Η έλλειψη ορισμού της αναπηρίας στην Οδηγία 2000/78/ΕΚ οφείλεται στο γεγονός ότι η αναπηρία ως έννοια, σε αντίθεση με τα λοιπά προστατευόμενα χαρακτηριστικά, παρουσιάζει έναν δυνα-

τα πρώτα χρόνια εφαρμογής της από τα ενωσιακά δικαστήρια να επικρατεί σύγχυση ως προς τα πρόσωπα που φέρουν την ιδιότητα του αναπήρου. Ελλείπει ρητού ορισμού, είχε κυριαρχήσει η υιοθέτηση του ιατρικού (ή προνοιακού) μοντέλου⁴ που παρέπεμπε αστόχως σε προνοιακές πρακτικές ή έννοιες της ασφαλιστικής νομοθεσίας, όπου οι επιδιωκόμενοι στόχοι έχουν παντελώς διαφορετικό χαρακτήρα από τους στόχους του δικαίου μη διάκρισης.

Στην υπόθεση *Chacón Navas*⁵ το Δικαστήριο επιχείρησε για πρώτη φορά να διατυπώσει έναν σαφή ορισμό της έννοιας της αναπηρίας, επ' ευκαιρία ερμηνείας της έννοιας «ειδικές ανάγκες» για τους σκοπούς της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ. Η υπόθεση αφορούσε την απόλυση μίας εργαζόμενης αποκλειστικώς λόγω παρατεταμένης απουσίας της από την εργασία εξαιτίας ασθένειας. Η προσφεύγουσα επικαλέστηκε διάκριση λόγω αναπηρίας, κατά τα οριζόμενα στην Οδηγία 2000/78/ΕΚ, και αιτήθηκε τη δικαστική ακύρωση της απόλυσής της. Το εθνικό δικαστήριο ενώπιον του οποίου ήχθη η διαφορά διερωτήθηκε, εύλογα, εάν η ασθένεια μπορεί να θεωρηθεί μορφή ειδικής ανάγκης κατά την έννοια της Οδηγίας και, σε περίπτωση αρνητικής απάντησης, εάν η ασθένεια εμπίπτει κοντολογίς στο πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας.

Αρχικά, το Δικαστήριο υπογράμμισε ότι, ελλείψει ρητού ορισμού της έννοιας της αναπηρίας από την επίμαχη Οδηγία, είναι αναγκαίο να δοθεί μία αυτοτελής και ενιαία, σε ολόκληρη την Κοινότητα, ερμηνεία με βάση τα συμφραζόμενα και τον σκοπό που επιδιώκει η σχετική κανονιστική ρύθμιση, ώστε να περιοριστεί η διακριτική ευχέρεια των κρατών μελών να προστρέχουν σε ορισμούς της εθνικής τους νομοθεσίας⁶. Ακολούθως, το Δικαστήριο όρισε την «ειδική ανάγκη» ως μειονεκτικότητα οφειλόμενη, ιδίως, σε φυσική, διανοητική ή ψυχική πάθηση, η οποία εμποδίζει τη συμμετοχή του συγκεκριμένου ατόμου στον επαγγελματικό βίο⁷. Το Δικαστήριο επεσήμανε ότι τα εθνικά δικαστήρια οφείλουν να σεβαστούν τις επιλογές του ενωσιακού νομοθέτη, ο οποίος συνειδητά χρησιμοποίησε τον όρο «αναπηρία» αντί του όρου «ασθένεια» στο κείμε-

νο του άρθρου 1 της Οδηγίας, και να προτιμήσουν μια συσταλτική (γραμματική) ερμηνεία που αποκλείει την άνευ ετέρου εξομοίωση των δύο εννοιών μέσω επίκλησης της γενικής αρχής της ισότητας⁸.

Υπέρ της απόψεως αυτής τάχθηκε και ο Γεν. Εισαγγελέας Geelhoed, ο οποίος – παραδεχόμενος μεν ότι απομακρύνεται από τις τολμηρές ερμηνευτικές θέσεις που είχε υιοθετήσει το Δικαστήριο στην κρίση του επί της υπόθεσης *Mangold*⁹ – τόνισε ότι η περιοριστική απαρίθμηση των απαγορευμένων λόγων δυσμενούς διάκρισης από τον ενωσιακό νομοθέτη θα πρέπει να εκλαμβάνεται ως καθόλα σκόπιμη¹⁰. Επομένως, άτομα με ειδικές ανάγκες θα πρέπει να θεωρούνται μόνον πρόσωπα με σοβαρούς λειτουργικούς περιορισμούς μόνιμου ή μακροχρόνιου χαρακτήρα που οφείλονται σε (σωματικές, πνευματικές ή ψυχικές) βλάβες και το πρόβλημα υγείας τους ως αιτία του λειτουργικού περιορισμού δεν θα πρέπει, κατ' αρχήν, να συγγέται με αυτόν τον περιορισμό¹¹. Μία ασθένεια, λοιπόν, δεν μπορεί να εξομοιώνεται με περίπτωση ειδικής ανάγκης, εκτός εάν κατά τη διάρκεια της ασθένειας αυτής εμφανιστούν μακροχρόνιοι ή μόνιμοι λειτουργικοί περιορισμοί, οι οποίοι μπορούν να χαρακτηριστούν ως περίπτωση ειδικών αναγκών ανεξαρτήτως της ασθένειας¹².

Είναι χαρακτηριστικό ότι, ακόμα και στο πρώιμο αυτό στάδιο όπου το Δικαστήριο επικαλείται το «ιατρικό μοντέλο», εντοπίζει κανείς δειλά ψήγματα της ριζοσπαστικής θέσης που θα λάβει λίγα χρόνια αργότερα, όταν θα ορίζει πλέον την έννοια της αναπηρίας «με όρους ανθρωπίνων δικαιωμάτων»¹³. Κοντολογίς, ενώ ο Γεν. Εισαγγελέας ορίζει τα άτομα με ειδικές ανάγκες ως «πρόσωπα με σοβαρούς λειτουργικούς περιορισμούς που οφείλονται σε σωματικές, πνευματικές ή ψυχικές βλάβες»¹⁴, αναγνωρίζει εμμέσως τον ρόλο του κοινωνικού περιβάλλοντος εντός του οποίου δρα το άτομο με αναπηρία, αφού η αναπηρία που δεν γίνεται αντιληπτή από το κοινωνικό περιβάλλον σπάνια θα οδηγήσει σε διακρίσεις¹⁵.

μικό χαρακτήρα και μία έντονη ποικιλομορφία που δεν επιτρέπει τη διατύπωση ενός εξαντλητικού και στατικού ορισμού. Βλ. σχετικά Α. HENDRIKS, *The UN Disability Convention and (multiple) discrimination: Should EU non-discrimination law be modeled accordingly?*, *European Yearbook of Disability Law*, 2010, σ. 21.

4. Η πιστή εφαρμογή του «ιατρικού μοντέλου» για την αναπηρία από τα βρετανικά εργατικά δικαστήρια προκάλεσε τη δριμύεια κριτική του Α. McCOLGAN, *Country Report UK 2010 on measures to combat discrimination*, *European network of legal experts in the non-discrimination field*, 2011, σ. 48.

5. ΔΕΚ C-13/05, *Chacón Navas*, 11.07.2006, ECLI:EU:C:2006:456.

6. *Ibid*, σκ. 40 και 42.

7. *Ibid*, σκ. 43.

8. *Ibid*, σκ. 44.

9. ΔΕΚ C-144/04, *Mangold*, 22.11.2005, ECLI:EU:C:2005:709, σκ. 74-76.

10. ΔΕΚ C-13/05, ό.π., Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα, ECLI:EU:C:2006:184, σημ. 47 και 56.

11. *Ibid*, σημ. 77.

12. *Ibid*, σημ. 78-79.

13. Μ. BLATMAN, *Διεθνείς και εθνικές διαστάσεις της καταπολέμησης των διακρίσεων λόγω αναπηρίας*, ΕΕργΔ, 2016, σ. 1182.

14. ΔΕΚ C-13/05, Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα, ό.π., σημ. 76.

15. D. SCHIEK, *Intersectionality and the notion of disability in EU discrimination law*, *CML Rev.*, 2016, σ. 54· Χ. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, *Οι πολλαπλές διακρίσεις: συγκριτική προσέγγιση*, ΕΕργΔ, 2012, σ. 961 επ.

Β. Συγκαλυμμένες διακρίσεις λόγω αναπηρίας

Οφείλουμε να αναφέρουμε ότι η θεωρία τήρησε επιφυλακτική στάση απέναντι στην απόφαση *Chacón Navas* υποστηρίζοντας ότι μία τόσο άκαμπτη θεώρηση της έννοιας της αναπηρίας συνιστά προκλητική υπαναχώρηση από τις βασικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις του Δικαστηρίου στην απόφαση *Mangold*¹⁶. Ένα πρώτο δείγμα μεταστροφής της άτολμης έως τότε νομολογίας του ΔΕΕ συναντούμε στη θεμελιώδη απόφαση *Coleman*¹⁷. Εν προκειμένω, το Δικαστήριο διευκρίνισε ότι από την ερμηνεία που δόθηκε στην απόφαση *Chacón Navas* δεν προκύπτει ότι η αρχή της ίσης μεταχείρισης, κατά τα οριζόμενα στο άρθρο 2 παρ. 1 της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ, και η απαγόρευση της άμεσης διάκρισης της παρ. 2 στοιχείο α' του ίδιου άρθρου δεν μπορούν να έχουν εφαρμογή σε περιπτώσεις, όπου η δυσμενής μεταχείριση που ισχυρίζεται ότι υπέστη ένας εργαζόμενος στηρίζεται στις ειδικές ανάγκες του τέκνου του¹⁸. Η περίπτωση αυτή κατά την οποία το άτομο με ειδικές ανάγκες, ως φορέας του δικαιώματος, δεν ταυτίζεται με το πρόσωπο που υφίσταται τη διακριτική μεταχείριση, ονομάστηκε «διάκριση λόγω σχέσης ή συσχετισμού» (*discrimination par association*) και ενετάχθη στο εξής στο προστατευτικό πεδίο της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ¹⁹. Διαφορετική ερμηνεία θα μπορούσε να «στερήσει από την οδηγία ένα σημαντικό μέρος της πρακτικής αποτελεσματικότητάς της και να μειώσει την προστασία που θεωρείται ότι προσφέρει»²⁰.

Γ. Κοινωνικό μοντέλο – Η υπόθεση *HK Danmark*

Με την ενσωμάτωση της Δ.Σ.Δ.Α.Α. στην έννομη τάξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης²¹, οι σύγχρονες αντιλήψεις περί αναπηρίας που διαπνέουν το σύνολο των διατάξεων της Σύμβασης διείσδυσαν ταχύτατα στο ενωσιακό δίκαιο και έδωσαν νέα κατεύθυνση στη σχετική νομολογία του ΔΕΕ. Σε αντίθεση με την κλασική «ιατρική» αντίληψη που εκλαμβάνει την αναπηρία ως παρέκκλιση από την κυρίαρχη κανονικότητα λόγω σωματικής (ή νοητικής) ατέλειας ή δυσλειτουργίας, το «κοινωνικό μοντέλο» που υιοθετεί η Σύμβαση φέρει στο προσκήνιο ως νομικά κρίσιμο τον αποκλεισμό και τις διακρίσεις που υφίστανται τα άτομα με κάποιας μορφής μειονεξία εξαιτίας αδυναμίας της κοινωνίας να εξασφαλίσει σε αυτά ισότιμη συμμετοχή στον οικονομικό και κοινωνικό βίο. Σύμφωνα με το στοι-

χείο ε' του Προοιμίου της Σύμβασης, «η αναπηρία είναι μια εξελισσόμενη έννοια και απορρέει από την αλληλεπίδραση μεταξύ ατόμων με βλάβη και διαταραχές συμπεριφοράς καθώς και από τα εμπόδια που προέρχονται από το περιβάλλον τους, τα οποία δυσχεραίνουν την πλήρη και αποτελεσματική συμμετοχή τους στην κοινωνία σε ίση βάση με όλους τους άλλους». Επιπλέον, το άρθρο 1 εδάφιο β' της Σύμβασης ορίζει ότι «στα άτομα με αναπηρίες περιλαμβάνονται και εκείνα τα άτομα που έχουν μακροχρόνια σωματικά, διανοητικά, πνευματικά ή αισθητηριακά εμπόδια, τα οποία, σε αλληλεπίδραση με διάφορα άλλα εμπόδια, μπορούν να παρακλύσουν την πλήρη και αποτελεσματική συμμετοχή τους στην κοινωνία σε ίση βάση με όλους τους άλλους». Κινούμενο προς την ίδια κατεύθυνση, το άρθρο 2 της Σύμβασης θεωρεί ως διάκριση λόγω αναπηρίας «κάθε διάκριση, αποκλεισμό ή περιορισμό λόγω αναπηρίας, που έχει ως στόχο ή αποτέλεσμα να ελαττώνει ή να ακυρώνει την αναγνώριση, την απόλαυση ή την άσκηση όλων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και θεμελιωδών ελευθεριών σε ισότιμη βάση με όλους τους άλλους. Περιλαμβάνει όλες τις μορφές διακρίσεων, ακόμα και την άρνηση ευλόγων προσαρμογών».

Χάρη στον ως άνω ερμηνευτικό εμπλουτισμό της έννοιας της αναπηρίας που εισάγει η Σύμβαση, η Οδηγία 2000/78/ΕΚ, η οποία καλύπτει ζητήματα που διέπονται από την Δ.Σ.Δ.Α.Α., οφείλει πλέον, στο μέτρο του δυνατού, να ερμηνεύεται υπό το φως της τελευταίας. Η σχετική υποχρέωση απορρέει από το άρθρο 216 παρ. 2 ΣΛΕΕ, σύμφωνα με το οποίο οι συμβάσεις που συνάπτει η Ένωση υπερισχύουν των πράξεων του παραγώγου ενωσιακού δικαίου²². Χαρακτηριστικό νομολογιακό παράδειγμα που καταδεικνύει τη διείσδυση των σύγχρονων αντιλήψεων περί αναπηρίας στο ενωσιακό δίκαιο αποτελούν οι συνεκδικασθείσες υποθέσεις *HK Danmark*²³, όπου το ΔΕΕ έδωσε απάντηση στα προδικαστικά ερωτήματα που τέθηκαν ενώπιόν του σχετικά με την ερμηνεία της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ με γνώμονα τις διατάξεις της Σύμβασης.

Η πρώτη εκ των υποθέσεων αφορούσε μία εργαζόμενη η οποία έπασχε από μακροχρόνια και μη ιάσιμη ασθένεια που της προκαλούσε έντονους οσφυϊκούς πόνους, εξαιτίας των οποίων απουσίαζε επανειλημμένως από την εργασία της. Η δεύτερη υπόθεση αφορούσε μία εργαζόμενη η οποία είχε υποστεί αυχενικό τραύμα σε τροχαίο ατύχημα και εξαιτίας τούτου δεν ήταν σε θέση να προσέλθει στην εργασία της για μεγάλο χρονικό διάστημα. Και στις δύο περιπτώσεις, η συνεχόμενη απουσία από την εργασία προκάλεσε την απόλυση των εργαζομένων κατόπιν τηρή-

16. L. WADDINGTON, Case C-13/05, *Chacón Navas v. Eurest Colectividades SA*, CML Rev., 2007, σ. 487.

17. ΔΕΚ C-303/06, *Coleman*, 17.07.2008, ECLI:EU:C:2008:415.

18. Ibid, σκ. 43-44.

19. Ν. ΓΑΒΑΛΑΣ, Παρατηρήσεις στην C-303/06, ΕΕργΔ, 2013, σ. 798.

20. ΔΕΚ C-303/06, ό.π., σκ. 51.

21. Η Ε.Ε. προσχώρησε στη Σύμβαση με την υπ' αριθμ. 2010/48/ΕΚ απόφαση του Συμβουλίου, της 26^{ης} Νοεμβρίου 2009, ΕΕ 2010 L 23/35.

22. Βλ. και αντίθετη άποψη στην ΔΕΕ C-363/12, Ζ., 18.03.2014, ECLI:EU:C:2014:159, σκ. 90, όπου το Δικαστήριο έκρινε ότι οι διατάξεις της Σύμβασης δεν αναπτύσσουν άμεσο αποτέλεσμα στο δίκαιο της Ένωσης.

23. ΔΕΕ C-335/11 και C-337/11, *HK Danmark*, 11.04.2013, ECLI:EU:C:2013:222.

σεως προθεσμίας προειδοποίησης μειωμένης διάρκειας – μία δυνατότητα που προέβλεπε η εργατική νομοθεσία της Δανίας. Ενεργούσα εκ μέρους των εργαζομένων, μία συνδικαλιστική οργάνωση ήγειρε αγωγή κατά των εργοδοτών με αίτημα την καταβολή αποζημίωσης λόγω άκυρης απόλυσης, υποστηρίζοντας ότι αμφότερες οι εργαζόμενες εμπίπτουν στην έννοια των ατόμων με αναπηρία και, συνεπώς, οι εργοδότες τους είχαν την υποχρέωση να προβούν προηγουμένως στην υλοποίηση ευλόγων προσαρμογών κατά τα οριζόμενα στο άρθρο 5 της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ²⁴.

Ορίζοντας εκ νέου την έννοια της «ειδικής ανάγκης», υπό το πρίσμα πλέον της Σύμβασης, το Δικαστήριο επεσήμανε ότι η επίμαχη έννοια υποδηλώνει μακροχρόνια μειονεκτικότητα οφειλόμενη, ιδίως, σε σωματική, διανοητική ή ψυχική πάθηση (ιάσιμη ή ανίατη), η οποία, σε συνδυασμό με διάφορους περιορισμούς που επιβάλλει το κοινωνικό περιβάλλον, μπορεί να παρακλύσει την πλήρη και αποτελεσματική συμμετοχή του συγκεκριμένου ατόμου στον επαγγελματικό βίο σε ισότιμη βάση με τους υπόλοιπους εργαζόμενους²⁵. Η έννοια, όμως, του «μακροχρόνιου» χαρακτήρα της αναπηρίας δεν ορίζεται από τη Σύμβαση του ΟΗΕ. Ομοίως, η Οδηγία 2000/78/ΕΚ δεν διευκρινίζει το περιεχόμενο του «μακροχρόνιου» περιορισμού της ικανότητας του προσώπου στο πλαίσιο ερμηνείας της έννοιας των «ειδικών αναγκών». Με το ζήτημα αυτό ασχολήθηκε το Δικαστήριο ενδελεχώς λίγα χρόνια αργότερα στην υπόθεση *Daouidi*²⁶, όπου τέθηκε το ερώτημα εάν η προσωρινή ανικανότητα προς εργασία λόγω εργατικού ατυχήματος της οποίας η διάρκεια δεν είναι γνωστή, μπορεί να θεωρηθεί αναπηρία κατά την έννοια της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ.

Αρχικά, το Δικαστήριο επεσήμανε ότι, ελλείψει ρητής παραπομπής στο δίκαιο των κρατών μελών, η έννοια του «μακροχρόνιου» περιορισμού της ικανότητας του προσώπου πρέπει να αποτελέσει αντικείμενο αυτοτελούς και ομοιόμορφης ερμηνείας στους κόλπους του ενωσιακού δικαίου. Για τη διάκριση μεταξύ μακροχρόνιας και περιορισμένης διάρκειας μειονεκτικότητας τα εθνικά δικαστήρια οφείλουν να λαμβάνουν υπόψη τα πραγματικά περι-

στατικά εκάστοτε υποθέσεως και το σύνολο των διαθέσιμων αντικειμενικών στοιχείων που έχουν καταρτισθεί βάσει των σύγχρονων ιατρικών και επιστημονικών γνώσεων και δεδομένων²⁷. Ένα σχετικά ασφαλές κριτήριο για την εξακρίβωση μακροχρόνιας βλάβης είναι, επίσης, το κατά πόσον διαφαίνεται σαφής προοπτική να παύσει σύντομα η ανικανότητα του προσώπου κατά την ημερομηνία του γεγονότος που φέρεται ότι εισάγει διάκριση²⁸.

Παράλληλα, η αιτία της ανικανότητας είναι αδιάφορη. Η ύπαρξή της μπορεί να οφείλεται σε ατύχημα, σε ασθένεια ή σε υπαιτιότητα του πάσχοντος, αλλά μπορεί να υφίσταται και ως μια εκ γενετής ατυχής κατάσταση. Από την άλλη πλευρά, η έννοια της αναπηρίας έχει ανεξαρτητοποιηθεί σε τέτοιο βαθμό από την έννοια της ασθένειας που κάλλιστα μπορεί να υφίσταται και χωρίς αυτή, ως το αποτέλεσμα στερεοτύπων και προκαταλήψεων του κοινωνικού περιγύρου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η «διάκριση λόγω νομιζόμενων χαρακτηριστικών» και ο στιγματισμός ατόμων για ανύπαρκτη, παρελθούσα ή εικαζόμενη μελλοντική ασθένεια. Για τον λόγο αυτό, η αναπηρία υπό το κοινωνικό μοντέλο καλύπτει και φορείς ασυμπτωματικών ασθενειών, όπως τους οροθετικούς²⁹. Πράγματι, η νόσος του HIV αποτελεί κλασική περίπτωση αναπηρίας όπου, μολονότι δεν παρατηρείται ουσιώδης κάμψη των ικανοτήτων του ασθενούς κατά το διάστημα που παραμένει απλός φορέας του ιού του AIDS, παρακλύεται η ισότιμη συμμετοχή του στην απασχόληση και στην κοινωνία εν γένει. Συνεπώς, κατά το κοινωνικό μοντέλο η «αναπηρία» μπορεί να είναι το αποτέλεσμα ενός κινητικού περιορισμού, μίας σωματικής δυσμορφίας ή ανωμαλίας, μίας ψυχικής διαταραχής, αβάσιμου φόβου και ανασφάλειας, μιας κοινωνικής αντίληψης, μίας εικαζόμενης μειονεκτικότητας ή του συνδυασμού όλων αυτών.

Επανερχόμενοι στην ανάλυση των καινοτομιών που εισήγαγε η απόφαση *HK Danmark*, παρατηρούμε ότι το Δικαστήριο διευκρίνισε περαιτέρω ότι η έννοια της «ειδικής ανάγκης» υποδηλώνει απλώς δυσχέρεια ασκήσεως επαγγελματικής δραστηριότητας και όχι απαραίτητα ολική αδυναμία εκτέλεσης της εργασίας. Συνεπώς, η κατάσταση της υγείας ατόμου με αναπηρία το οποίο έχει ικανότητα να εργάζεται, έστω και με μειωμένο ωράριο, ενδέχεται να εμπίπτει στην έννοια της «ειδικής ανάγκης»³⁰. Εξάλλου, η συμμετοχή των αναπήρων στην αγορά εργασίας υπό καθεστώς μερικής απασχόλησης συναντάται συχνά στην πράξη και συνιστά περίπτωση εύλογης προσαρμογής στην οποία οφείλει να προβαίνει ένας εργοδότης κατ' άρθρο 5 της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ, προκειμένου να ενθαρρύ-

24. «Για να εξασφαλισθεί η τήρηση της αρχής της ίσης μεταχείρισης έναντι προσώπων με ειδικές ανάγκες, προβλέπονται εύλογες προσαρμογές. Αυτό σημαίνει ότι ο εργοδότης λαμβάνει τα ενδεδειγμένα μέτρα, ανάλογα με τις ανάγκες που παρουσιάζονται σε μια συγκεκριμένη κατάσταση, ώστε το πρόσωπο με ειδικές ανάγκες να μπορεί να έχει πρόσβαση σε θέση εργασίας, να ασκεί ή να προάγεται στο επάγγελμά του, ή προκειμένου να του παρέχεται εκπαίδευση, αρκεί τα μέτρα αυτά να μην συνεπάγονται δυσανάλογη επιβάρυνση για τον εργοδότη. Η επιβάρυνση δεν είναι δυσανάλογη όταν αντισταθμίζεται επαρκώς με μέτρα λαμβανόμενα στο πλαίσιο της πολιτικής ενός κράτους μέλους υπέρ των ατόμων με ειδικές ανάγκες».

25. ΔΕΕ C-335/11 και C-337/11, ό.π., σκ. 38-41.

26. ΔΕΕ C-395/15, *Daouidi*, 01.12.2016, ECLI:EU:C:2016:917.

27. *Ibid*, σκ. 57.

28. *Ibid*, σκ. 56.

29. Bundesarbeitsgericht, 19.12.2013, 6 AZR 190/12, NZA, 2014, σ. 372, σκ. 56-58.

30. ΔΕΕ C-335/11 και C-337/11, ό.π., σκ. 43.

νει την ένταξη των αναπήρων στην επαγγελματική ζωή. Διαφορετική ερμηνεία θα ερχόταν, εξάλλου, σε αντίθεση προς τον σκοπό της Οδηγίας, που είναι, μεταξύ άλλων, να έχουν τα άτομα με αναπηρία δυνατότητα ισότιμης προσβάσεως στην απασχόληση³¹.

Κρίσιμη στις υπό εξέταση συνεκδικασθείσες υποθέσεις ήταν η διαπίστωση ότι αμφότερες οι εργαζόμενες ήταν σε θέση να παρέχουν την εργασία τους με μειωμένο ωράριο, καθώς τα προβλήματα υγείας από τα οποία έπασχαν δεν ήταν τέτοιας σοβαρότητας ώστε να αποκλείονται πλήρως από την άσκηση επαγγελματικής δραστηριότητας. Το αιτούν δικαστήριο, λοιπόν, διερωτήθηκε εάν η μείωση του ωραρίου εργασίας μπορεί να αποτελεί ένα από τα προβλεπόμενα στο άρθρο 5 της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ μέτρα προσαρμογής που υποχρεούται να λάβει ο εργοδότης για την ομαλή συνέχιση της σχέσεως εργασίας των εργαζομένων με αναπηρία. Εκκινώντας από τη διαπίστωση ότι οι εύλογες προσαρμογές απαριθμούνται περιοριστικώς στο κείμενο της Οδηγίας³² και, επιπλέον, ότι ο σχετικός όρος διατυπώνεται ευρέως τόσο στη Σύμβαση όσο και στο ενωσιακό δίκαιο, το Δικαστήριο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η μείωση του ωραρίου εργασίας ενδέχεται να αποτελεί μέτρο προσαρμογής, εφόσον μία τέτοια διαρρύθμιση καθιστά δυνατή για τον εργαζόμενο τη συνέχιση παροχής της εργασίας του και υπό την προϋπόθεση ότι το εν λόγω μέτρο δεν συνεπάγεται δυσανάλογη επιβάρυνση για τον εργοδότη³³. Η Γενική Εισαγγελέας Kokott επιβεβαίωσε την άποψη αυτή αποφαινόμενη ότι «σύμφωνα με το πνεύμα και τον σκοπό της Οδηγίας, οι εργαζόμενοι με ειδικές ανάγκες οι οποίοι δύνανται να εργασθούν, τουλάχιστον εν μέρει, δεν πρέπει να αποκλείονται πλήρως από την αγορά εργασίας, αλλά να καθίσταται δυνατή η δέουσα συμμετοχή τους στον επαγγελματικό βίο διά της προσφοράς θέσεων εργασίας μερικής απασχόλησης»³⁴.

Οι ανωτέρω διαπιστώσεις επιβεβαιώνουν την απομάκρυνση του Δικαστηρίου από την παραδοσιακή – και μάλλον – ξεπερασμένη θεώρηση της αναπηρίας και συμβαδίζουν πλήρως με το λεγόμενο «κοινωνικό-πολιτικό μοντέλο»³⁵, το οποίο προσεγγίζει το πρόβλημα από την

οπτική της αδυναμίας της κοινωνίας να δημιουργήσει τις κατάλληλες συνθήκες για την ένταξη των ατόμων με αναπηρία³⁶ εγκαταλείποντας τις προσδοκίες της «κανονικότητας»³⁷. Ενόψει τούτων, αντιλαμβάνεται κανείς ότι η απόφαση *HK Danmark* επηρέασε καθοριστικά τη διαμόρφωση της σύγχρονης έννοιας της αναπηρίας, καθόσον μετατόπισε το επίκεντρο του ενδιαφέροντος από την κατάσταση της υγείας του ατόμου στους περιορισμούς που το ίδιο υφίσταται λόγω στερεοτυπικών αντιλήψεων του περιβάλλοντός του³⁸. Διευρύνθηκε, έτσι, το ρυθμιστικό βεληνεκές της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ, η οποία καλύπτει πλέον ακόμα και περιπτώσεις διακρίσεων λόγω προκατάληψης ή φόβου για παρελθούσα ή πιθανή μελλοντική ασθένεια³⁹ ή για ασυμπτωματικές ασθένειες.

Η εξέλιξη αυτή, που ανταποκρίνεται πλήρως στην πραγματικότητα και στα σύγχρονα πορίσματα της ιατρικής επιστήμης, θα μπορούσε, βέβαια, να είχε ακολουθηθεί πολύ νωρίτερα από τη νομολογία του ΔΕΕ, ακόμα και χωρίς την ανάγκη σύμφωνης με τη Σύμβαση του ΟΗΕ ερμηνείας του ενωσιακού δικαίου⁴⁰. Αυτό αποδεικνύεται, για παράδειγμα, από τις θέσεις που υιοθέτησε το Δικαστήριο στην υπόθεση *Coleman*, η οποία εκδόθηκε σε χρόνο που η Ε.Ε. δεν είχε ακόμη προσχωρήσει στη Σύμβαση. Εξάλλου, ήδη από το 1976, η Ένωση των αναπήρων *UPIAS*⁴¹ όριζε την αναπηρία ως «μειονέκτημα ή περιορισμό της δραστηριότητας που προκαλείται από τη σύγχρονη κοινωνία, η οποία δεν λαμβάνει καθόλου υπόψη τους ανθρώπους με σωματικές διαταραχές και έτσι τους αποκλείει από την επικρατούσα κοινωνική δραστηριότητα» εστιάζοντας σε πρακτικά ζητήματα, όπως είναι η προσβασιμότητα των ατόμων με αναπηρία στα κτίρια και στις δημόσιες συγκοινωνίες⁴². Επρόκειτο για μία επιστημονική θεώρηση στο πλαίσιο της κοινωνιολογίας και της πολιτικής οικονομίας που αντι-

31. *Ibid*, σκ. 44.

32. Αιτιολογική σκ. 20 της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ: «Πρέπει να προβλέπονται κατάλληλα μέτρα, δηλαδή μέτρα αποτελεσματικά και πρακτικά για τη διαμόρφωση της θέσης εργασίας ανάλογα με τις ειδικές ανάγκες, παραδείγματος χάριν με τη διαμόρφωση του χώρου ή με την προσαρμογή του εξοπλισμού, του ρυθμού εργασίας, της κατανομής καθηκόντων ή της παροχής μέσων κατάρτισης ή πλαισίωσης».

33. ΔΕΕ C-335/11 και C-337/11, ό.π., σκ. 53-56 και 58-60.

34. *Ibid*, Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα, ECLI:EU:C:2012:775, σημ. 58.

35. Αναλυτικά για το «κοινωνικό μοντέλο», βλ. ενδεικτικά Α. LAWSON, *The EU rights based approach to disability: Strategies for shaping an inclusive society*, 6 *International Journal for*

Discrimination and the Law, 2006, σσ. 269-287. D. MABBETT, *Some are more equal than others: Definitions of disability in social policy and discrimination law in Europe*, *Journal of Social Policy*, 2002, σσ. 215-233.

36. Δ. ΓΟΥΛΑΣ, *Παρατηρήσεις στην C-335/11 και C-337/11*, ΕΕΕυρΔ, 2013, σ. 370.

37. S. FREDMAN, *Discrimination Law*, 2nd ed., OUP, 2011, σ. 96.

38. G. YEUNG, *Identity politics and discrimination law: addressing essentialism and assimilationism in disability and transgender discrimination*, ORA, 2017, σσ. 38-39.

39. L. WADDINGTON / A. LAWSON, *The UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities in Practice: A Comparative Analysis of the Role of Courts*, Oxford University Press, 2018, σσ. 145-146.

40. Δ. ΓΟΥΛΑΣ, ό.π., σ. 368.

41. *Union of Physically Impaired Against Segregation*.

42. *The Union of the Physically Impaired Against Segregation and the Disability Alliance discuss Fundamental Principles of Disability: being a summary of the discussion held on 22nd November 1975 and containing commentaries from each organization*, London, 1976, σσ. 13-14.

λαμβάνεται την αναπηρία περισσότερο ως μία κοινωνική κατασκευή παρά ως μία ιατρική κατάσταση⁴³. Η άποψη αυτή περί αναπηρίας αναπόφευκτα παραπέμπει και στη μαρξιστική θεωρία, η οποία τοποθετεί τις οικονομικές σχέσεις στο επίκεντρο των αιτιών για τη δημιουργία της αναπηρίας, εξαιτίας της μεγάλης σημασίας που αποδίδει η σύγχρονη κοινωνία στην εργασία για το κοινωνικό κύρος του ατόμου⁴⁴. Οι κοινωνιολογικές και υλιστικές αυτές τοποθετήσεις, παρά την κριτική που δέχθηκαν⁴⁵, έθεσαν τις βάσεις για τη σταδιακή ανάπτυξη του εναλλακτικού «κοινωνικού μοντέλου» περί αναπηρίας και συνθέτουν σήμερα το θεωρητικό πλαίσιο εντός του οποίου γεννήθηκε – έστω με κάποια καθυστέρηση – η νεότερη νομολογία του ΔΕΕ στον τομέα της προστασίας των ατόμων με αναπηρία.

Πάντως, οφείλουμε να παραθέσουμε και τη διαφορετική άποψη που έχει διατυπωθεί στη θεωρία, ότι δηλαδή στην υπόθεση *HK Danmark* στην πραγματικότητα δεν ακολουθήθηκε το «κοινωνικό μοντέλο»⁴⁶, καθώς το Δικαστήριο διολισθαίνει εμφανώς προς το κυρίαρχο ακόμη τότε «ιατρικό μοντέλο». Έχει υποστηριχθεί ότι, κατά τη συλλογιστική του στην επίμαχη απόφαση, η αναπηρία δεν ορίζεται ως το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης του ατόμου που βαρύνεται από κάποια μορφή μειονεξία με τους κοινωνικούς αποκλεισμούς. Αναγνωρίζεται, απλώς, ότι οι κοινωνικοί αποκλεισμοί ενδέχεται να παρακωλύσουν ακόμα περισσότερο τη συμμετοχή του ατόμου στον κοινωνικό βίο λειτουργώντας σωρευτικά με τις δυσκολίες που αυτό αντιμετωπίζει ούτως ή άλλως εξαιτίας της βιολογικής του ανεπάρκειας⁴⁷. Με αυτόν τον τρόπο, η οφειλόμενη στην πάθηση μειονεκτικότητα «συνεχίζει να παρουσιάζεται ως ένα αναγκαίο πρώτο βήμα, με τους λοιπούς περιορισμούς να παραμένουν σε δεύτερο ρόλο»⁴⁸. Η αδυναμία του Δικαστηρίου να εφαρμόσει με επιτυχία το «κοινωνικό μοντέλο» περί αναπηρίας κατέστη περισ-

σότερη ορατή σε μεταγενέστερες αποφάσεις του⁴⁹, όπου άλλοτε αμφιταλαντεύεται μεταξύ ιατρικού και κοινωνικού μοντέλου και άλλοτε αγκιστρώνεται αμιγώς στο ιατρικό - ατομικό μοντέλο.

III. Το νομολογιακό τοπίο μετά την απόφαση *HK Danmark*

A. Η υπόθεση Ζ.

Η υπόθεση Ζ.⁵⁰ αφορούσε εργαζόμενη η οποία υποστήριζε ότι είχε υποστεί δυσμενή διάκριση λόγω φύλου, οικογενειακής καταστάσεως και αναπηρίας. Η διακριτική μεταχείριση συνίστατο στην άρνηση του εργοδότη της να της χορηγήσει άδεια μετ' αποδοχών που αντιστοιχεί σε άδεια μητρότητας ή σε άδεια υιοθεσίας, μολονότι η ίδια είχε υποβληθεί σε διαδικασία εξωσωματικής γονιμοποίησης εξαιτίας μίας σπάνιας πάθησης, συνεπεία της οποίας δεν μπορούσε να κυοφορήσει.

Ειδικότερα, όσον αφορά την υπόνοια περί διάκρισης λόγω αναπηρίας, το Δικαστήριο επανέλαβε τον ορισμό της έννοιας των «ειδικών αναγκών» που είχε υιοθετήσει στην απόφαση-ορόσημο *HK Danmark*, ο οποίος φέρει στο προσκήνιο ως νομικά κρίσιμες για τη διαπίστωση της αναπηρίας τις κοινωνικές προκαταλήψεις⁵¹. Εντούτοις, το ΔΕΕ φαίνεται να εστιάζει εδώ περισσότερο στη σωματική μειονεκτικότητα, δηλαδή στην αδυναμία της εργαζόμενης να κυοφορήσει το τέκνο της ως αιτία πρόκλησης περιορισμών, παρά στις κοινωνικές συνθήκες που μπορούν να μετατρέψουν την αδυναμία μίας γυναίκας να αποκτήσει τέκνο με συμβατικά μέσα σε αναπηρία. Ο ίδιος ο Γενικός Εισαγγελέας Wahl παραδέχεται, καταρχήν, ότι «βάσει της ευρύτερης κοινωνικής αντίληψης περί της αναπηρίας, η οποία απορρέει από τη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών, ενδέχεται, υπό ορισμένες συνθήκες, η μειονεκτικότητα αυτή να παρακωλύει την πλήρη και αποτελεσματική συμμετοχή ενός προσώπου στην κοινωνία»⁵². Στη συνέχεια, ωστόσο, διαπιστώνει ότι «η αδυναμία αποκτήσεως τέκνου με συμβατικά μέσα, αυτή καθαυτήν, δεν παρακωλύει την κατά νόμο μητέρα από το να έχει πρόσβαση στην απασχόληση και από το να ασκεί αποτελεσματικά το επάγγελμά της. Εν προκειμένω, από την απόφαση περί παραπομπής δεν προκύπτει ότι η ίδια η πάθηση από την οποία πάσχει η Ζ. είχε ως συνέπεια την αδυναμία της ενδιαφερόμενης να φέρει εις πέρας την εργασία της ή ότι αποτέλεσε εμπόδιο στην εκ μέρους της άσκηση

43. G. QUINN, *The UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities: European and Scandinavian perspectives*, Leiden, Martinus Nijhoff Publishers, Boston, 2009, σ. 319.

44. M. OLIVER, *Implementing the Social Model of Disability: Theory and Research*, The Disability Press, 2004, σ. 21.

45. C. THOMAS, *Developing the Social Relational in the Social Model of Disability: a theoretical agenda-Implementing the Social Model of Disability: theory and research*, The Disability Press, 2004, σσ. 32-47· S. RIDDLE / N. WATSON, *Disability, Culture and Identity*, 2003, σσ. 1-16.

46. G. MAUCEC, *Combating discrimination on the grounds of disability in international and EU law*, *Innovative Issues and Approaches in Social Sciences*, 2013, σ. 68.

47. D. SCHIEK, *ό.π.*, σ. 55.

48. Δ. ΓΟΥΛΑΣ / Σ. ΚΟΦΙΝΗΣ, *Ο νεότερος νόμος 4443/2016 για την απαγόρευση των διακρίσεων: Μία πρώτη ερμηνευτική και κριτική προσέγγιση*, *ΕΕργΔ*, 2016, σ. 1317.

49. Βλ. ενδεικτικά ΔΕΕ C-312/11, *Επιτροπή/Ιταλία*, 04.07.2013, ECLI:EU:C:2013:446· ΔΕΕ C-198/15, *Invamed Group κ.λπ.*, 26.05.2016, ECLI:EU:C:2016:362· ΔΕΕ C-406/15, *Milkova*, 09.03.2017, ECLI:EU:C:2017:198.

50. ΔΕΕ C-363/12, *ό.π.*

51. *Ibid*, σκ. 76.

52. ΔΕΕ C-363/12, *ό.π.*, Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα, ECLI:EU:C:2013:604, σημ. 93.

επαγγελματικής δραστηριότητας»⁵³.

Στο σημείο αυτό παρατηρείται η αποτυχημένη προσπάθεια του Δικαστηρίου να συνδυάσει τις δύο διαφορετικές εκδοχές της έννοιας της αναπηρίας: αφενός, γίνεται αναφορά στην κατάσταση της υγείας – ή μάλλον στο ποσοστό «κανονικότητας» που συγκεντρώνει το άτομο – αφετέρου, στους αποκλεισμούς που ενδέχεται να υποστεί κατά την άσκηση της επαγγελματικής δραστηριότητας. Από την αντιπαραβολή των δύο διαφορετικών αυτών θέσεων προκύπτει το συμπέρασμα του Δικαστηρίου, ότι ένα άτομο που εμφανίζει όλους τους δείκτες θηλυκότητας πέραν την έλλειψης μήτρας, δεν μπορεί να θεωρηθεί ως άτομο με ειδικές ανάγκες στον επαγγελματικό βίο και, ως εκ τούτου, να διεκδικήσει άδεια μητρότητας λόγω γέννησης τέκνου κατόπιν συμφωνίας παρένθετης μητρότητας. Η άποψη αυτή επικρίθηκε ως οπισθοδρομική αναφορικά με τις σύγχρονες αντιλήψεις περί αναπηρίας που είχαν υιοθετηθεί στην υπόθεση *HK Danmark* και χαρακτηρίστηκε ως ατυχής προσπάθεια του Δικαστηρίου να επιλύσει το ζήτημα με όρους ανθρωπίνων δικαιωμάτων⁵⁴.

B. Η υπόθεση *Glatzel*

Η εν λόγω υπόθεση⁵⁵ αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα σαφούς επιστροφής του Δικαστηρίου στην παραδοσιακή θεώρηση της αναπηρίας ως μειονεκτικότητας του ανθρώπινου σώματος. Εν προκειμένω, η άρνηση χορήγησης άδειας οδήγησης βαρέων φορτηγών οχημάτων λόγω διαπίστωσης ότι ο ενδιαφερόμενος πάσχει από αμβλυωπία συνεπαγόμενη σημαντική λειτουργική μείωση της όρασης του ενός οφθαλμού κατά τα οριζόμενα στην εθνική νομοθεσία, θεωρήθηκε από τον ίδιο ότι συνιστά περίπτωση δυσμενούς διάκρισης λόγω αναπηρίας.

Κατά τη συλλογιστική του, το Δικαστήριο αρχικά υπονόησε την εφαρμογή του «κοινωνικού μοντέλου» περί αναπηρίας⁵⁶. Σύντομα, όμως, κατέστη σαφές ότι το ΔΕΕ προτίθεται περισσότερο να αναλύσει την πραγματική οξύτητα της όρασης του προσφεύγοντος με ιατρικούς όρους και επιστημονικά δεδομένα παρά να προσεγγίσει το ζήτημα ευρύτερα από μίαν κοινωνιολογική σκοπιά. Το Δικαστήριο, επικαλούμενο τα ευρήματα εμπειρογνομόνων, διαπίστωσε ότι ο αιτών διαθέτει «πλήρη» οξύτητα όταν χρησιμοποιεί και τους δύο οφθαλμούς, παρόλο που η οπτική οξύτητα του οφθαλμού με τη λιγότερο καλή όραση είναι πολύ χαμηλή. Συνεπώς, απέφυγε τεχνηέντως να δώσει απάντηση στο ερώτημα αν η κατάσταση του συνιστά πε-

ρίπτωση αναπηρίας, αρκούμενο να αναφέρει ότι «το Δικαστήριο δεν διαθέτει επαρκή στοιχεία για να εκτιμήσει αν η βλάβη αυτή συνιστά αναπηρία»⁵⁷. Στη συνέχεια, το ΔΕΕ απεφάνθη κατά απολύτως διπλωματικό τρόπο ότι, ακόμη και αν ήθελε θεωρηθεί ότι ο αιτών εμπίπτει στην έννοια του αναπήρου, η μη χορήγηση σε αυτόν άδειας οδήγησης με την αιτιολογία ότι η οπτική οξύτητά του είναι ανεπαρκής, μπορεί να δικαιολογηθεί αντικειμενικώς βάσει επιτακτικών λόγων οδικής ασφάλειας⁵⁸. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι απουσιάζει ακόμα και η παραμικρή αναφορά στην αλληλεπίδραση του ατόμου που βαρύνεται από κάποιας μορφής μειονεκτικότητα με το κοινωνικό περιβάλλον. Η συντηρητική αυτή εκτίμηση του Δικαστηρίου εύλογα εξέθεσε τη συγκεκριμένη απόφαση σε αυστηρή κριτική⁵⁹.

Από την άλλη πλευρά, ο Γενικός Εισαγγελέας Βοτ προκρίνει παραδειγματικά την εφαρμογή του «κοινωνικού μοντέλου» περί αναπηρίας. Μολονότι έχει στη συλλογιστική του την ίδια αφετηρία με το Δικαστήριο, διαπιστώνει δηλαδή ότι από ιατρική άποψη ο αιτών πράγματι στερείται πλήρους οράσεως από τον έναν οφθαλμό, εστιάζει τελικώς στις κοινωνικές συνέπειες αυτής της μειονεξίας. Ο Γεν. Εισαγγελέας φέρει στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος τις κοινωνικές προεκτάσεις της αναπηρίας, τονίζοντας ότι «η αναπηρία δεν πρέπει να νοείται αναλόγως του βαθμού του επίμαχου προβλήματος, αλλά να καθορίζεται σε σχέση με τις συνέπειες του προβλήματος αυτού εντός ενός κοινωνικού πλαισίου, ενός συγκεκριμένου περιβάλλοντος. Επομένως, η προσοχή μας πρέπει να επικεντρωθεί στις συνέπειες αυτές και όχι στο πρόβλημα καθαυτό. Όταν η αλληλεπίδραση μεταξύ ενός προβλήματος και ενός συγκεκριμένου περιβάλλοντος έχει ως συνέπεια τον περιορισμό της δραστηριότητας του οικείου προσώπου ούτως ώστε να μην μπορεί πλέον να μετέχει πλήρως και αποτελεσματικώς στον επαγγελματικό βίο ισότιμα με τους λοιπούς εργαζομένους, τότε ευρισκόμεθα ενώπιον αναπηρίας»⁶⁰. Από την ανάλυσή του, διαπιστώνει ότι η βλάβη του προσφεύγοντος εμπίπτει στην έννοια της αναπηρίας διότι εμποδίζει σε αυτόν την πρόσβαση στο επάγγελμα του οδηγού βαρέων οχημάτων. Ωστόσο, καταλήγει στο ίδιο συμπέρασμα με το Δικαστήριο θεωρώντας ότι η μη χορήγηση άδειας οδήγησης βάσει της νομοθεσίας αποτελεί θεμιτό περιορισμό για λόγους οδικής ασφάλειας και σέβεται την αρχή της αναλογικότητας.

Αντιθέτως, στην υπόθεση *Odar*⁶¹ το Δικαστήριο εφάρμο-

53. Ibid, σημ. 95-97.

54. D. GUTIERREZ COLOMINAS, Disability under the Light of the Court of Justice of European Union: Towards an expansion of the protection of Directive 2000/78?, Autonomous University of Barcelona (UAB), Bellaterra, 2017, σ. 9

55. ΔΕΕ C-356/12, *Glatzel*, 22.05.2014, ECLI:EU:C:2014:350.

56. Ibid, σκ. 45.

57. Ibid, σκ. 47.

58. Ibid, σκ. 48.

59. Βλ. C.R. O'BRIEN, Driving down disability equality? Case C-356/12, MJ, 2014, σ. 726.

60. ΔΕΕ C-356/12, ό.π., Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα, ECLI:EU:C:2013:505, σημ. 35.

61. ΔΕΕ C-152/11, *Odar*, 06.12.2012, ECLI:EU:C:2012:772.

σε την αρχή της αναλογικότητας και κατέληξε σε εντελώς διαφορετικό συμπέρασμα, αναγνωρίζοντας περίπτωση αδικαιολόγητης δυσμενούς διάκρισης λόγω αναπηρίας. Ειδικότερα, θεωρήθηκε ότι εθνική ρύθμιση που καταλήγει κατ'αποτέλεσμα στην καταβολή κατώτερης αποζημιώσεως απολύσεως για οικονομοτεχνικούς λόγους σε εργαζόμενο με βαριά αναπηρία σε σχέση με εκείνη που λαμβάνει υγιής εργαζόμενος, θίγει υπερβολικά τα θεμιτά συμφέροντα των εργαζομένων με βαριά αναπηρία και υπερβαίνει, συνεπώς, το αναγκαίο μέτρο για την επίτευξη των σκοπών κοινωνικής πολιτικής που επιδιώκει ο εθνικός νομοθέτης⁶². Στη συλλογιστική του το Δικαστήριο αναφέρθηκε εκτενώς στις αυξημένες δυσχέρειες που αντιμετωπίζουν τα άτομα με αναπηρία – πολλώ δε μάλλον τα άτομα με βαριά αναπηρία – όσον αφορά την επανένταξή τους στην αγορά εργασίας. Εν προκειμένω, εκπλήσσει θετικά το γεγονός ότι το ΔΕΕ αρχίζει να κινείται και πάλι (έστω με κάποια διστακτικότητα) προς την υιοθέτηση του κοινωνικού μοντέλου της αναπηρίας.

Γ. Η υπόθεση *Daouidi*

Όπως αναφέρθηκε ανωτέρω, με την απόφαση *Daouidi* το Δικαστήριο διευκρίνισε την έννοια του «μακροχρόνιου» χαρακτήρα της μειονεκτικότητας από την οποία πρέπει να πάσχει κανείς προκειμένου να αναγνωρισθεί στο πρόσωπό του η ιδιότητα του αναπήρου. Η απόφαση αυτή αποσαφηνίζει ορισμένες σημαντικές πτυχές της έννοιας της μακρόχρονης ανικανότητας ως προϋπόθεσης για την εφαρμογή των προστατευτικών διατάξεων της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ. Το εάν συντρέχει περίπτωση μακροχρόνιας μειονεκτικότητας απόκειται στα εθνικά δικαστήρια να το αξιολογήσουν, λαμβάνοντας υπόψη τα διαθέσιμα κάθε φορά αντικειμενικά στοιχεία και επιστημονικά δεδομένα. Ορθώς το ΔΕΕ παραπέμπει εδώ στην κρίση του αιτούντος δικαστηρίου, καθόσον πρόκειται για ένα αμιγώς πρακτικό ζήτημα.

Μεταξύ των κριτηρίων που μπορεί να χρησιμοποιήσει ο εθνικός δικαστής κατά την αξιολόγηση των πραγματικών περιστατικών, το Δικαστήριο προκρίνει να εξετασθεί το κατά πόσον η βλάβη φέρεται ικανή να παραταθεί πέραν του χρόνου ο οποίος είναι συνήθως αναγκαίος για την ίασή της. Το κριτήριο αυτό, αν και ανταποκρίνεται στην κοινή λογική και πείρα, δεν οδηγεί πάντοτε σε ασφαλή συμπεράσματα και δεν συνεκτιμά την εγγενή πολυμορφία των αναπήρων. Καθόσον η αναπηρία εκλαμβάνεται ως έννοια δυναμική και συνεχώς εξελισσόμενη, δεν μπορούμε συχνά να είμαστε απολύτως βέβαιοι ότι η εκ πρώτης όψεως βραχεία διάρκεια μειονεκτικότητα δεν θα οδηγήσει σε μακροχρόνια ανικανότητα. Η απρόβλεπτη αυτή εξέλιξη μπορεί να οφείλεται σε αιφνίδιες επιπλοκές ή ακόμα και σε υπαιτιότητα του ίδιου του πάσχοντος. Αντιστρόφως, η νομολογία *Daouidi* δεν καλύπτει και τις περι-

πτώσεις εκείνες όπου πάσχοντες από φαινομενικά μακροχρόνιες ασθένειες παρουσιάζουν παρ'ελπίδα απότομη ανάκαμψη, καθώς και τις ασυμπτωματικές ασθένειες. Το κριτήριο που προτείνει το Δικαστήριο μπορεί να εφαρμοσθεί με επιτυχία μόνο σε καταστάσεις όπου η υγεία του ατόμου με κάποιας μορφής μειονεκτικότητα ακολουθεί επακριβώς την πορεία που είχε προβλεφθεί.

Και στην απόφαση αυτή το Δικαστήριο αδυνατεί να αποδεσμευτεί πλήρως από το «ιατρικό μοντέλο» περί αναπηρίας, καθώς αποδίδει βαρύνουσα σημασία στην εκτίμηση ιατρικών πορισμάτων και πιστοποιητικών. Έτσι, όμως, παραβλέπει τον τρόπο με τον οποίο το κοινωνικό περιβάλλον συμβάλλει στη διατήρηση ή επιδείνωση της βλάβης του ατόμου. Ειδικά στην περίπτωση των ψυχικά ή πνευματικά διαταραγμένων ατόμων⁶³, οι κοινωνικές σχέσεις και αλληλεπιδράσεις παίζουν καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη και ίαση της νόσου, αφού πολλές φορές αυτές καθαυτές ευθύνονται για την πρόκλησή της⁶⁴. Η παντελής έλλειψη αναφοράς στους περιορισμούς που γεννά ο κοινωνικός περίγυρος δηλώνει την άτολμη προσέγγιση του εν λόγω ζητήματος από το Δικαστήριο.

IV. Η παχυσαρκία ως περίπτωση αναπηρίας

Η έννοια της αναπηρίας διευρύνθηκε εντυπωσιακά από το ΔΕΕ στην υπόθεση *FOA*⁶⁵, όπου το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι η παχυσαρκία εργαζομένου μπορεί να συνιστά περίπτωση αναπηρίας κατά τα οριζόμενα στην Οδηγία 2000/78/ΕΚ, εφόσον συντρέχουν συγκεκριμένες προϋποθέσεις⁶⁶. Στο πλαίσιο προδικαστικής παραπομπής από δικαστήριο της Δανίας, που είχε επιληφθεί υπόθεσης απόλυσης ενός παιδοκόμου αποκλειστικώς λόγω της σωματικής του διάπλασης, το ΔΕΕ κλήθηκε να κρίνει εάν το δίκαιο της Ένωσης προβλέπει αυτοτελή απαγόρευση των δυσμενών διακρίσεων λόγω παχυσαρκίας, άλλως, εάν η παχυσαρκία εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ. Αρχικά, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι καμία διάταξη των ιδρυτικών συνθηκών δεν περιέχει ρητή απαγόρευση των δυσμενών διακρίσεων λόγω αυτής καθαυτήν της παχυσαρκίας⁶⁷. Συνεπώς, όπως και στην υπό-

62. Ibid, σκ. 69-70.

63. Βλ. Δ. ΓΟΥΛΑΣ, Οι διακρίσεις σε βάρος εργαζομένων με προβλήματα ψυχικής υγείας, ΕΕργΔ, 2018, σσ. 513-536.

64. M. BELL / L. WADDINGTON, The Employment Equality Directive and supporting people with psychosocial disabilities in the workplace: a legal analysis of the situation in the EU Member States, European Commission, 2016.

65. ΔΕΕ C-354/13, *FOA*, 18.12.2014, ECLI:EU:C:2014:2463.

66. Βλ. N. ΓΑΒΑΛΑ, Η έννοια της «αναπηρίας» στο περιβάλλον της προστασίας από τις διακρίσεις, ΕΕργΔ, 2016, σ. 1208· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Το ΔΕΕ εντάσσει την χρόνια παχυσαρκία στην έννοια της αναπηρίας, ΕΕργΔ, 2015, σσ. 432-434.

67. ΔΕΕ C-354/13, ό.π., σκ. 33.

θεση *Chacón Navas*, αρνήθηκε να επεκτείνει ερμηνευτικά το πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ πέραν των περιπτώσεων δυσμενούς διάκρισης για τους λόγους που εξαντλητικώς απαριθμούνται στο άρθρο 1 αυτής⁶⁸.

Ωστόσο, υπό το πρίσμα των διατάξεων της Δ.Σ.Δ.Α.Α., το Δικαστήριο απεφάνθη ότι, σε περίπτωση που η παχυσαρκία εργαζομένου συνεπάγεται μακροχρόνια μειονεκτικότητα, οφειλόμενη ιδίως σε σωματική, διανοητική ή ψυχική πάθηση, η οποία σε συνδυασμό με διάφορους περιορισμούς μπορεί να παρακωλύσει την πλήρη και αποτελεσματική συμμετοχή του ως άνω προσώπου στον επαγγελματικό βίο σε ισότιμη βάση με τους λοιπούς εργαζομένους, τότε συνιστά περίπτωση αναπηρίας κατά την έννοια της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ⁶⁹. Πάντως, η ανευ ετέρου εξομίσωση των δύο εννοιών αποκλείεται, καθώς η αναπηρία δεν έχει κατ' ανάγκη ως αποτέλεσμα τη μειονεκτικότητα του ατόμου⁷⁰. Πράγματι, η «απλή παχυσαρκία» δεν ικανοποιεί τα κριτήρια της νομολογίας του ΔΕΕ σχετικά με την έννοια της «ειδικής ανάγκης» κατά την Οδηγία 2000/78/ΕΚ. Αντιθέτως, η «παχυσαρκία προχωρημένου βαθμού», που καθιστά αντικειμενικά πιο δύσκολη και πιο απαιτητική την εκτέλεση της εργασίας (λόγω προβλημάτων κινητικότητας ή αντοχής), συνιστά περίπτωση «ειδικής ανάγκης»⁷¹. Το εάν η παχυσαρκία του συγκεκριμένου απολυμένου εργαζομένου εμπίπτει στον ορισμό της Οδηγίας περί αναπηρίας απόκειται στο δικαστήριο της παραπομπής να κρίνει βάσει των πραγματικών περιστατικών. Κατά την αποδεικτική διαδικασία, τα εθνικά δικαστήρια οφείλουν να εφαρμόζουν το άρθρο 10 παρ. 1 της Οδηγίας, το οποίο εισάγει την αντιστροφή του βάρους απόδειξης κατά του εναγομένου⁷².

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι ανησυχίες που έχουν διατυπωθεί κατά καιρούς από την εργοδοτική πλευρά αναφορικά με τον χαρακτηρισμό οποιασδήποτε μορφής παχυσαρκίας ως ειδικής ανάγκης⁷³. Ειδικότερα, έχει υποστηριχθεί ότι μία τέτοια εξέλιξη μπορεί μακροπρόθεσμα να οδηγήσει σε μη επιθυμητά και καταχρηστικά αποτελέσματα, στο να θεωρούνται, δηλαδή, ως «ειδικές ανάγκες» ο αλκοολισμός και η εξάρτηση από ψυχοτρόπες ουσίες. Πράγματι, η υποχρέωση του εργοδότη να ανέχεται μία τέτοια συμπεριφορά εκ μέρους ενός εργαζομένου, ο οποίος τυχόν προσέρχεται στην εργασία του υπό την επήρεια μέθης ή ναρκωτικών ουσιών, προκαλεί το περί

δικαίου αίσθημα. Κατά τον Γενικό Εισαγγελέα Jääksinen, ο προβληματισμός αυτός είναι αβάσιμος από τη στιγμή που μία τέτοια συμπεριφορά από τον εργαζόμενο συνιστά αθέτηση των συμβατικών του υποχρεώσεων και, άρα, μπορεί ανά πάσα στιγμή να δικαιολογήσει τη καταγγελία της σύμβασης από τον εργοδότη⁷⁴. Ο Γενικός Εισαγγελέας αναγνωρίζει ότι τέτοιου είδους εξαρτήσεις συνιστούν σοβαρές παθήσεις. Θεωρεί, ωστόσο, δεδομένο ότι ο εργαζόμενος που έχει επίγνωση ότι πάσχει από τη συγκεκριμένη νόσο, θα επιδιώξει εύλογα να λάβει την κατάλληλη ιατρική θεραπεία που θα του επιτρέψει να απέχει από την κατανάλωση ουσιών (τουλάχιστον) όσο εργάζεται.

Κατά την άποψή μας, ο Γενικός Εισαγγελέας αναδεικνύει μια πολύ ενδιαφέρουσα πτυχή αυτού του ζητήματος. Θεωρούμε, ωστόσο, ότι ο αλκοολισμός και η εξάρτηση από ναρκωτικές ουσίες δεν αποτελούν πάντοτε ελεύθερη προσωπική επιλογή⁷⁵. Οι εξαρτήσεις δεν συνιστούν σαφώς οριοθετημένη κατάσταση, αλλά ποικίλουν από την ήπια ροπή ενός ατόμου στο αλκοόλ και τα ναρκωτικά μέχρι την παθολογική εξάρτηση. Συνεπώς, η απαλλαγή από τη νόσο συχνά δεν εξαρτάται από τη βούληση του πάσχοντος⁷⁶ και, παρά τη λήψη φαρμακευτικής αγωγής, πολλές φορές ενδέχεται να έχει σοβαρές μακροπρόθεσμες συνέπειες, όπως ψυχικές διαταραχές και σωματικές δυσλειτουργίες⁷⁷.

Στο ζήτημα της παχυσαρκίας ως περίπτωσης αναπηρίας το ΔΕΕ επανήλθε προσφάτως στην υπόθεση *Conejero*⁷⁸. Εν προκειμένω, η απόλυση εργαζομένου στηρίχθηκε στη συνεχόμενη απουσία του από την εργασία, έστω και αν αυτή ήταν δικαιολογημένη, εξαιτίας προβλημάτων υγείας του που επιδεινώνονταν λόγω παχυσαρκίας. Το Δικαστήριο επανέλαβε τις βασικές ερμηνευτικές θέσεις που υιοθέτησε στην απόφαση *FOA*, ότι δηλαδή η παχυσαρκία μπορεί υπό προϋποθέσεις να συνιστά περίπτωση αναπηρίας, και τις χρησιμοποίησε ως αφετηρία προκειμένου να δώσει απάντηση στο ερώτημα εάν εθνική ρύθμιση που προβλέπει το ίδιο ανώτατο όριο δικαιολογημένων απουσιών από την εργασία για εργαζομένους με αναπηρία και εργαζομένους χωρίς αναπηρία και επιτρέπει την απόλυση εξαιτίας υπέρβασης του ορίου αυτού συνιστά έμμεση διάκριση λόγω αναπηρίας.

68. Ibid, σκ. 36.

69. Ibid, σκ. 59.

70. Ibid, σκ. 58.

71. ΔΕΕ C-354/13, ό.π., Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα, ECLI:EU:C:2014:2106, σημ. 54-56.

72. ΔΕΕ C-354/13, ό.π., σκ. 63.

73. Βλ. σχετικά Η. ALDRED, Employers disagree obesity should be protected by disability law, Employee benefits, 2014.

74. ΔΕΕ C-354/13, ό.π., Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα, σημ. 59.

75. S. COHEN, Review of Social disability: Alcoholism, drug addiction, crime and social disadvantage, Contemporary Psychology: A Journal of Reviews, 1975, σσ. 258-258.

76. B.P. BROWN, Alcoholism as a Disability Under the Social Security Act: Rutherford v. Schweiker, Georgia Law Review, 1982, σσ. 217-229.

77. Βλ. A. PULVER, An Imperfect Fit: Obesity, Public Health, and Disability Antidiscrimination Law, Columbia Journal of Law and Social Problems, 2008, σ. 365 επ.

78. ΔΕΕ C-270/16, *Ruiz Conejero*, 19.10.2017, ECLI:EU:C:2018:17.

Καταρχάς, διευκρινίστηκε ότι η υπαιτιότητα του εργαζομένου στην πρόκληση της παχυσαρκίας είναι αδιάφορη: η κατάσταση του μπορεί να οφείλεται σε εν γένει δυσλειτουργίες του ενδοκρινικού-μεταβολικού συστήματος ή απλώς σε κακές διατροφικές συνήθειες⁷⁹. Στη συνέχεια, εκκινώντας από την παραδοχή ότι τα άτομα με αναπηρία διατρέχουν τον πρόσθετο κίνδυνο ασθένειας σχετιζόμενης με την κατάστασή τους και, ως εκ τούτου, διατρέχουν αυξημένο κίνδυνο απουσίας από την εργασία λόγω ασθένειας, το Δικαστήριο απεφάνθη ότι η επίμαχη εθνική ρύθμιση εισάγει κατ' αρχήν έμμεση διάκριση λόγω αναπηρίας. Τελικώς, εξετάστηκε εάν η ρύθμιση αυτή μπορεί να δικαιολογηθεί αντικειμενικώς ως επιδιώκουσα θεμιτούς στόχους στο πλαίσιο της κοινωνικής πολιτικής και της πολιτικής στον τομέα της απασχόλησης. Πράγματι, «εθνικό μέτρο το οποίο αποσκοπεί στην καταπολέμηση του φαινομένου των πολύ συχνών απουσιών από τον χώρο εργασίας όταν υπάρχουν ενδείξεις ότι οι απουσίες αυτές προκαλούν σημαντική ζημία τόσο σε εθνικό επίπεδο όσο και στους ιδιώτες εργοδότες οι οποίοι υφίστανται τις συνέπειές τους, μπορεί να θεωρηθεί ότι συνιστά θεμιτό σκοπό για τους σκοπούς του άρθρου 2 παρ. 2 στοιχείο β' της οδηγίας»⁸⁰, εφόσον τηρείται η αρχή της αναλογικότητας.

Παρά το γεγονός ότι η ένταξη της παχυσαρκίας στο εννοιολογικό περιεχόμενο της αναπηρίας συνιστά θετική εξέλιξη της νομολογίας του Δικαστηρίου⁸¹, καθώς διευρύνεται το προστατευτικό πεδίο της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ, εντούτοις διαπιστώνεται για μία ακόμη φορά η αδυναμία πλήρους αποδέσμευσης από το «ιατρικό μοντέλο». Η παχυσαρκία θεωρείται ως αναπηρία από το Δικαστήριο μόνον υπό την προϋπόθεση ότι συνεπάγεται σοβαρούς λειτουργικούς περιορισμούς και έχει λάβει διαστάσεις χρόνιας πάθησης. Ενώ, όμως, η παχυσαρκία αποτελεί κατεξοχήν περίπτωση αναπηρίας με συνεχιζόμενο στίγμα και χωρίς να υπάρχει καν η σύνδεση με οποιαδήποτε βιολογική δυσλειτουργία, το ΔΕΕ δεν αναφέρεται διόλου στα στερεότυπα που αναπαράγει η κοινωνία μας αναφορικά με τους παχύσαρκους. Παραβλέπεται το γεγονός ότι η παχυσαρκία μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα όχι μόνον σωματικούς περιορισμούς που δημιουργούν εμπόδια για την πλήρη και αποτελεσματική συμμετοχή στον επαγγελ-

ματικό βίο, είτε λόγω μειωμένης κινητικότητας είτε λόγω παθολογιών ή συμπτωμάτων που απορρέουν από αυτές, αλλά και περιορισμούς στην αγορά εργασίας λόγω προκαταλήψεων που οι εργοδότες έχουν συχνά με βάση την εξωτερική εμφάνιση των εργαζομένων. Στην απόφαση FOA είναι ιδιαίτερα εμφανής η προσκόλληση του Δικαστηρίου στο ιατρικό μοντέλο, καθώς για τον χαρακτηρισμό της παχυσαρκίας ως αναπηρίας κρίνεται απαραίτητη η διάκριση μεταξύ «απλής» και «παθολογικής/ακραίας» παχυσαρκίας με αναφορά σε αριθμητικά δεδομένα και ιατρικές εκτιμήσεις.

Ωστόσο, δεν θα πρέπει να παροράται το γεγονός ότι ακόμα και σε περιπτώσεις όπου η παχυσαρκία δεν συνεπάγεται ουσιαστικούς λειτουργικούς περιορισμούς κατά την παροχή της εργασίας, εντούτοις είναι ικανή να παρακλώσει την ισότιμη συμμετοχή στον επαγγελματικό βίο λόγω περιθωριοποίησης του ατόμου εξαιτίας της σωματικής του διάπλασης. Ως εκ τούτου, η αμιγής εφαρμογή του κοινωνικού μοντέλου θα κάλυπτε εν προκειμένω και περιπτώσεις «ήπιας» – από ιατρική σκοπιά – παχυσαρκίας, η οποία όμως συνεπάγεται για το άτομο σοβαρούς κοινωνικούς αποκλεισμούς ανάλογα με το φύλο, την ηλικία, το είδος της εργασίας και άλλους παράγοντες. Το Δικαστήριο δεν τόλμησε εδώ να απαγκιστρωθεί από το ιατρικό μοντέλο και να χαρακτηρίσει ως «αναπηρία» κάθε μορφή παχυσαρκίας, φοβούμενο ίσως ότι μία τέτοια διεύρυνση της έννοιας ενδέχεται να οδηγήσει σε καταχρήσεις και μη αποδεκτά αποτελέσματα. Επί παραδείγματι, το γεγονός ότι για τους σκοπούς της Οδηγίας 2000/78 η έννοια της παχυσαρκίας ως ειδικής ανάγκης δεν εξαρτάται από το εάν «προκλήθηκε από το ίδιο το άτομο», υπό την έννοια ότι το άτομο αυτό συνέβαλε αιτιωδώς στην πρόκληση της παχυσαρκίας λόγω υπερβολικής πρόσληψης θερμίδων, θα μπορούσε να οδηγήσει σε καταχρηστική επίκληση της Οδηγίας για διακρίσεις λόγω παχυσαρκίας. Υπό το πρίσμα αυτό, εύλογα το Δικαστήριο τήρησε μια πιο συντηρητική στάση απέναντι στην παχυσαρκία ως περίπτωση αναπηρίας.

V. Η οροθετικότητα ως περίπτωση αναπηρίας

A. Ενώπιον των ελληνικών δικαστηρίων

Με την απόφαση 676/2009⁸² ο Άρειος Πάγος βρέθηκε για πρώτη φορά αντιμέτωπος με το ζήτημα της καταγγελίας εργασιακής σχέσης εκ μέρους του εργοδότη αποκλειστικά λόγω οροθετικότητας του εργαζομένου. Η εν λόγω απόφαση επικρίθηκε εντονότατα από τη θεωρία, καθώς ανέτρεψε τις δύο προηγούμενες αποφάσεις των δικαστηρίων την ουσίας⁸³ και έκρινε νόμιμη την απόλυση οροθε-

79. M. RUBENSTEIN, Recent and Current Employment Discrimination Cases in the Court of Justice of the European Union, *The Equal Rights Review*, 2015, σ. 66.

80. ΔΕΕ C-270/16, ό.π., Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα, ECLI:EU:C:2017:788, σημ. 60-64.

81. Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας θεωρεί ότι η παχυσαρκία είναι χρόνια και διαρκής πάθηση. Ομοίως, στο δίκαιο των Η.Π.Α. η παχυσαρκία χαρακτηρίζεται ως «ειδική ανάγκη» από την American Disabilities Act 1990, βλ. σχετικά την απόφαση του United States District, Easter District of Louisiana, *E.E.O.C. v. Resurces for Human Dev. Inc.* 827 F. Supp. 2d 688, 693-94 (E.D. La. 2011).

82. Α.Π. 676/2009, ΕΕργΔ, 2010, σ. 1449.

83. ΜΠΑΘ 1042/2006, ΔΕΕ, 2007, σ. 1359 και ΕφΑΘ 764/2008, ΕΕργΔ, 2010, σ. 1438.

τικού εργαζομένου αποκλειστικώς λόγω της ασθένειας από την οποία έπασχε. Το Ανώτατο Ακυρωτικό Δικαστήριο της χώρας μας, παραλείποντας στη συλλογιστική του ακόμα και την παραμικρή αναφορά σε διατάξεις και υπερθετικά νομοθετικά κείμενα θεμελιώδους σημασίας για την ερμηνεία του νομοθετικού πλαισίου που διέπει το δικαίωμα εργοδοτικής καταγγελίας, εκπλήσσει δυσάρεστα και προκαλεί το περί δικαίου αίσθημα. Η κρίση του ΑΠ στην εν λόγω απόφαση οδήγησε στην καταδίκη της χώρας μας ενώπιον του ΕΔΔΑ για προφανή παραβίαση των άρθρων 8 και 14 της ΕΣΔΑ και επιβεβαίωσε ότι, για ακόμη μία φορά, τα ελληνικά δικαστήρια απέτυχαν να σταθούν στο ύψος των περιστάσεων και να αποδώσουν ουσιαστική δικαιοσύνη στον απολυθέντα οροθετικό.

Αρχικά, το αναιρετικό δικαστήριο επανέλαβε ότι η καταγγελία της συμβάσεως εξαρτημένης εργασίας αορίστου χρόνου έχει τον χαρακτήρα μονομερούς αναιτιώδους δικαιιοπραξίας και χωρεί ελευθέρως οποτεδήποτε, εκτός εάν κρίνεται καταχρηστική λόγω υπέρβασης των άκρων ορίων που επιβάλλουν η καλή πίστη και τα χρηστά ήθη (άρθρο 281 ΑΚ). Ειδικότερα, τέτοια περίπτωση καταχρηστικότητας συντρέχει εάν ο εργοδότης ενεργεί από εμπάθεια ή εκδικητικότητα προς το πρόσωπο του εργαζομένου. Εν προκειμένω, ο ΑΠ απέδωσε την απόλυση στις έντονες πιέσεις που δέχθηκε ο εργοδότης από τους υπόλοιπους εργαζομένους, οι οποίοι είχαν αναστατωθεί εξαιτίας της σοβαρότητας της ασθένειας, και όχι στην ασθένεια αυτή καθαυτή. Στη συνέχεια, και χωρίς να προβεί έστω και σε υποτυπώδη στάθμιση των συγκρουόμενων συμφερόντων εργοδότη - εργαζομένου δυνάμει του άρθρου 281 ΑΚ, αναίρεσε παμφηφεί την εφετειακή απόφαση.

Το δευτεροβάθμιο δικαστήριο είχε επικυρώσει την πρωτόδικη απόφαση και είχε ορθώς συνδέσει την απόλυση του εργαζομένου αποκλειστικώς με την κατάσταση της υγείας του. Ακολούθως, από τα πραγματικά περιστατικά είχε διαπιστώσει ότι ο αναιρεσίβλητος ούτε απουσίαζε από την εργασία του ούτε και προβλεπόταν, τουλάχιστον στο άμεσο μέλλον, συχνή απουσία αυτού εξαιτίας της ασθένειάς του. Πράγματι, σύμφωνα με τα πορίσματα της επιστήμης, για μακρό χρονικό διάστημα ο ασθενής παραμένει απλός φορέας του ιού του AIDS χωρίς κανένα σύμπτωμα και χωρίς να παρατηρείται περιορισμός της λειτουργικότητάς του. Το Εφετείο δεν δίστασε, μάλιστα, να έρθει σε ρήξη με τον ΑΠ και να αποδομήσει το καθεστώς της αναιτιώδους εργοδοτικής καταγγελίας, όταν αυτή είναι αντικειμενικά αδικαιολόγητη. Ενώ, δηλαδή, ο ΑΠ δέχεται παγίως ότι το δικαίωμα αναιτιώδους εργοδοτικής καταγγελίας περιορίζεται μόνο στην περίπτωση που ασκείται από εμπάθεια, το Εφετείο αναγνώρισε ότι και η μη οφειλόμενη σε εμπάθεια του εργοδότη απόλυση μπορεί να είναι καταχρηστική, όταν στερείται αντικειμενικής αιτιολογίας. Κατά το δευτεροβάθμιο δικαστήριο, ο φόβος και η αναστάτωση των λοιπών εργαζομένων της επιχεί-

ρησης για την κατάσταση της υγείας τους δεν είχε κανένα επιστημονικό έρεισμα, αφού ο ιός του AIDS μεταδίδεται με πολύ συγκεκριμένους τρόπους. Συνεπώς, «η ανησυχία τους υπήρξε ουσιαστικά προϊόν προκατάληψης και όχι κάποιου υπαρκτού κινδύνου και, ως εκ τούτου, η ασθένεια του αναιρεσίβλητου δεν ήταν ικανή στην πραγματικότητα να επηρεάσει δυσμενώς την ομαλή λειτουργία της επιχείρησης»⁸⁴. Αντιθέτως, ο ΑΠ αναπαράγει στερεοτυπικές αντιλήψεις σχετικά με την οροθετικότητα⁸⁵ και, παρά τα επιστημονικά δεδομένα που πιστοποιούν ότι η ασθένεια μεταδίδεται με συγκεκριμένους τρόπους, κάνει λόγο στο σκεπτικό του για «σοβαρότατη και μεταδοτική νόσο».

Επιπλέον, αρνητική εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι ο ΑΠ δεν χρησιμοποιεί ως ερμηνευτικά εργαλεία για την εξειδίκευση της γενικής ρήτρας του άρθρου 281 ΑΚ διατάξεις του ενωσιακού και διεθνούς δικαίου που αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της εσωτερικής έννομης τάξης και κατοχυρώνουν θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα⁸⁶ ούτε αντιμετωπίζει την καταγγελία ως διακριτική συμπεριφορά του εργοδότη οφειλόμενη σε προσωπική ιδιότητα του απολυθέντος⁸⁷. Για παράδειγμα, εάν ο ΑΠ είχε επιχειρήσει να επιλύσει το ζήτημα της νομιμότητας της καταγγελίας υπό το πρίσμα της Δ.Σ.Δ.Α.Α. ή της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ (και του Ν. 3304/2005), θα είχε ευλόγως καταλήξει στο αντίθετο συμπέρασμα, ότι δηλαδή η απόλυση οροθετικού απλώς και μόνο λόγω της ασθένειάς του συνιστά απαγορευμένη διακριτική μεταχείριση λόγω αναπηρίας. Η οροθετικότητα εμπίπτει, εξάλλου, ως «άλλη κατάσταση» στο προστατευτικό πεδίο του άρθρου 14 της ΕΣΔΑ⁸⁸ και του άρθρου 2 του Ν. 3304/2005 που απαγορεύει κάθε διάκριση και λόγω αναπηρίας. Μάλιστα, έχει υποστηριχθεί ότι η άσκηση πίεσης για την απόλυση οροθετικού εργαζομένου συνιστά και περίπτωση ηθικής παρενόχλησης (mobbing) που προσβάλλει την εγγενή αξιοπρέπεια

84. Π. ΜΠΟΥΜΠΟΥΧΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Παρατηρήσεις στην απόφαση Α.Π. 676/2009, ΔΕΕ, 2010, σ. 88 επ.

85. Βλ. Δ. ΓΟΥΛΑΣ, Discrimination against people with HIV/AIDS in Greek, EU and Australian Law: The Employment Law perspective, Presentation at the 15th Greek - Australian International Legal & Medical Conference (31 May-06 June 2015, Thessaloniki), σ. 16 επ.

86. Παρόλο που ο αναιρεσίβλητος δεν επικαλέστηκε τα νομοθετικά αυτά κείμενα, το Δικαστήριο ήταν υποχρεωμένο να τα λάβει αυτεπαγγέλτως υπόψη σύμφωνα με την αρχή *jura novit curia*. Η μη λήψη υπόψη από τα δικαστήρια νομοθετικών κειμένων που έχουν κυρωθεί και ενσωματωθεί στην εθνική έννομη τάξη γεννά ευθύνη του κράτους κατά τα άρθρα 105-106 ΕισΝΑΚ και ιδρύει λόγο αναίρεσης.

87. Δ. ΤΡΑΥΛΟΣ-ΤΖΑΝΕΤΑΤΟΣ, Απόλυση εργαζομένου μολυσθέντος από τον ιό του AIDS/HIV, ιδίως κατόπιν απαίτησης του προσωπικού - Με αφορμή τις πρόσφατες εξελίξεις στη νομολογία, ΕΕργΔ, 2010, σ. 210.

88. ΕΔΔΑ *Kiyutin κατά Ρωσίας* (Προσφυγή No 2700/10), απόφαση της 10^{ης} Μαρτίου 2011.

του ασθενούς, ο οποίος στιγματίζεται και περιθωριοποιείται ανεπανόρθωτα αποκλειστικώς λόγω της κατάστασης της υγείας του⁸⁹. Σε μία τέτοια περίπτωση, ο εργοδότης οφείλει να προστατεύσει το θύμα της διάκρισης από την επιθετική συμπεριφορά των συναδέλφων του⁹⁰, επιβάλλοντας τις κατάλληλες κυρώσεις (πειθαρχικές ποινές, μετάταξη ή ακόμα και απόλυση λόγω υπαίτιας διατάραξης της ειρήνης στην επιχείρηση).

Παρά το γεγονός ότι η αναιρετική απόφαση βρέθηκε στο στόχαστρο δριμείας κριτικής εκ μέρους της θεωρίας, έχει διατυπωθεί δειλά και η αντίθετη άποψη, η οποία επίσης έχει επικριθεί⁹¹. Ότι, δηλαδή, «ο εργοδότης εξήντησε κάθε δυνατότητα για την εξεύρεση λύσης στο πρόβλημα που είχε δημιουργηθεί»⁹² και τελικά ενέδωσε στις πιέσεις του προσωπικού να απολύσει τον οροθετικό εργαζόμενο, προκειμένου να προστατεύσει τα «καλώς νοούμενα συμφέροντα της επιχείρησης».

Αντίστοιχη ήταν η κρίση του ΑΠ σε νεότερη απόφασή του⁹³, η οποία αφορούσε τη νομιμότητα απόλυσης εργαζομένης για οικονομικοτεχνικούς λόγους. Η απολυθείσα επελέγη μεταξύ των συναδέλφων της αποκλειστικώς λόγω της μειωμένης αποδοτικότητάς της εξαιτίας αναπηρίας σε ποσοστό άνω του 67%. Και στην περίπτωση αυτή, το αναιρετικό δικαστήριο δεν εφήρμοσε τον Ν. 3304/2005 προκειμένου να διαπιστωθεί αν συντρέχει περίπτωση άμεσης ή έμμεσης διάκρισης λόγω αναπηρίας και, γενικότερα, δεν διατύπωσε κανέναν προβληματισμό αναφορικά με τη συμβατότητα της συμπεριφοράς του εργοδότη με τη νομοθεσία για την απαγόρευση των διακρίσεων. Παρατηρούμε ότι και στην απόφαση αυτή ο ΑΠ εμμένει στην πάγια εφαρμογή του καθεστώτος της αναιτιώδους εργοδοτικής καταγγελίας και στον έλεγχο καταχρηστικότητας υπό το πρίσμα του άρθρου 281 ΑΚ και «δεν εφαρμόζει το κατά πολύ ευνοϊκότερο για την εργαζόμενη άρθρο 10 του Ν. 3304/2005, όπως θα όφειλε»⁹⁴. Και, ενώ το Εφετείο είχε κρίνει καταχρηστική την απόλυση με το σκεπτικό ότι η απολυθείσα θα μπορούσε να απασχοληθεί σε άλλη θέση, ο ΑΠ ανείρεσε την πρωτοβάθμια απόφαση διότι δεν πεί-

σθηκε επαρκώς για την καταχρηστικότητα της απόλυσης.

Διαφορετική ήταν η κρίση του ΑΠ στην πιο πρόσφατη απόφαση 750/2016⁹⁵, όπου το δικαστήριο απέρριψε την αναίρεση της εργοδότης εταιρείας και αναγνώρισε ότι είχε καταστεί υπερήμερη και υποχρεούται να καταβάλλει στον αναιρεσίβλητο αποδοχές υπερημερίας, διότι η άρνησή της να επανακαθορίσει τα εργασιακά του καθήκοντα και να αναθέσει σε αυτόν εργασία ανάλογη με τη νέα μετά τον τραυματισμό του κατάσταση της υγείας του, αποτελεί καταχρηστική άσκηση του διευθυντικού δικαιώματος και απαγορευμένη διακριτική μεταχείριση. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγήθηκε ο ΑΠ επικαλούμενος για μία ακόμη φορά το άρθρο 281 ΑΚ και χωρίς καμία αναφορά στο δίκαιο μη διάκρισης της Ευρωπαϊκής Ένωσης ή του ΟΗΕ.

Β. Ενώπιον του ΕΔΔΑ

Η αδυναμία του ΑΠ να προστατεύσει αποτελεσματικά τα θεμελιώδη δικαιώματα του απολυθέντος οροθετικού με την υπ' αριθμ. 676/2009 απόφασή του, όπως αναλύθηκε ανωτέρω, οδήγησε τον ηττηθέντα διάδικο στην άσκηση ατομικής προσφυγής ενώπιον του ΕΔΔΑ⁹⁶, επικαλούμενος ότι είχε παραβιασθεί το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ για την προστασία της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής του σε συνδυασμό με το άρθρο 14 που απαγορεύει τις διακρίσεις κατά την απόλυση των ουσιαστικών δικαιωμάτων που κατοχυρώνει η Σύμβαση⁹⁷.

Η Ελληνική Κυβέρνηση προέβαλε δύο αδύναμους περί παραδέκτου της προσφυγής ισχυρισμούς, όπως αποδεικνύεται από την ευκολία με την οποία το Δικαστήριο του Στρασβούργου κήρυξε την προσφυγή παραδεκτή και προχώρησε στην επί της ουσίας εξέταση της υπόθεσης. Συγκεκριμένα, η καθ' ης η προσφυγή υποστήριξε, πρώτον, ότι ο προσφεύγων δεν είχε στραφεί κατά των λοιπών εργαζομένων και, δεύτερον, ότι δεν είχε εξαντλήσει προηγουμένως τα εσωτερικά ένδικα μέσα διότι δεν είχε επικαλεστεί ενώπιον των ελληνικών δικαστηρίων τα άρθρα 8 και 14 της ΕΣΔΑ. Ως προς την πρώτη ένσταση, το Δικαστήριο αντέταξε ότι όλα τα ένδικα μέσα ορθώς είχαν ασκηθεί κατά του εργοδότη και όχι κατά των λοιπών εργαζομένων, διότι εκείνος προχώρησε στην καταγγελία της σύμβασης εργασίας. Ακόμη και αν ήθελε υποτεθεί ότι οι συνάδελφοι του απολυθέντος υπήρξαν «ηθικοί αυτουργοί» στην απόλυση, δεν συνδέονταν μαζί του με κανενός είδους συμβατική σχέση. Ως προς την ετέρα ένσταση, το Δικαστήριο αντέταξε ότι ο προσφεύγων είχε υπονοήσει ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων την παραβίαση της ιδιωτικής και οικογενειακής του ζωής και είχε επικαλεστεί δυσμενείς διακρίσεις και προσβολή της προσωπικότητας.

89. Δ. ΤΡΑΥΛΟΣ-ΤΖΑΝΕΤΑΤΟΣ, Απόλυση εργαζομένου λόγω ασθένειας: Με αφορμή την απόφαση C-13/05 του ΔΕΚ – υπόθεση *Navas*, ΕΕργΔ, 2011, σ. 321.

90. Ο Δ. Ζερδελής κάνει λόγο για «υποχρέωση πρόνοιας» εκ μέρους του εργοδότη. Δ. ΖΕΡΔΕΛΗΣ, Εργατικό Δίκαιο, Ατομικές εργασιακές σχέσεις, 3η έκδ., 2015, σ. 1016 επ.

91. Ν. ΓΑΒΑΛΑΣ, Το Ε.Δ.Δ.Α. αποδομεί το καθεστώς της «αναιτιώδους» καταγγελίας – Η απόφαση Ι.Β. κατά Ελλάδος επί απολύσεως οροθετικού εργαζομένου, ΕΕργΔ, 2015, σ. 290.

92. Μ. ΤΣΙΠΡΑ, Σχόλιο στην Α.Π. 676/2009, ΝοΒ, σ. 950.

93. Α.Π. 1421/2015, ΕΕργΔ, 2016, σ. 291.

94. Ν. ΓΑΒΑΛΑΣ, Ο Ν. 3304/2005 για την απαγόρευση των διακρίσεων λόγω αναπηρίας ετέθη εκτός ισχύος; Σχόλιο στην Α.Π. 1421/2015, ΕΕργΔ, 2016, σ. 290.

95. Α.Π. 750/2016, ΕΕργΔ, 2017, σ. 402.

96. Δυνάμει του άρθρου 34 ΕΣΔΑ.

97. ΕΔΔΑ Ι.Β. κατά Ελλάδος (Προσφυγή Νο 552/10), απόφαση της 3^{ης} Οκτωβρίου 2013.

Ρητή μνεία στις εν λόγω διατάξεις της Σύμβασης δεν ήταν απαραίτητη, καθώς «ο δικαστής γνωρίζει το δίκαιο».

Κατά την εξέταση της ουσίας της υπόθεσης, το Δικαστήριο ερμήνευσε το άρθρο 8 ΕΣΔΑ προκειμένου να διαπιστώσει εάν η απόλυση αποτελεί επέμβαση στο δικαίωμα του προσφεύγοντος για την προστασία της ιδιωτικής του ζωής⁹⁸. Καταρχάς, το άρθρο 8 έχει κατά καιρούς ερμηνευθεί από το Δικαστήριο με μεγάλη ευρύτητα. Έτσι, δεν περιλαμβάνει μόνο τις προσωπικές επιλογές του ατόμου «αλλά επεκτείνεται και στο επάγγελμα, το οποίο εξασφαλίζει όχι μόνο τα υλικά μέσα για την απόλαυση της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής, αλλά επηρεάζει σε πολύ μεγάλο βαθμό την ανάγκη και την ικανότητα του ανθρώπου να ανοίγεται προς την κοινωνία (...) και εν γένει να ολοκληρώνει την προσωπικότητά του»⁹⁹. Μάλιστα, το άρθρο 8 εφαρμόζεται και στις ιδιωτικές σχέσεις με αποτέλεσμα, εν προκειμένω, να διαπιστώνεται σαφής παραβίασή του από τον εργοδότη για δύο λόγους: πρώτον, διότι γενεσιουργός αιτία της απόλυσης αποτέλεσε η ασθένεια του εργαζομένου αυτή καθαυτή και, δεύτερον, διότι η απόλυση χωρίς αντικειμενικό έρεισμα συνεπάγεται περιθωριοποίηση, κοινωνικό ρατσισμό και προσβολή της προσωπικότητας του οροθετικού. Ο εργοδότης είχε, μάλιστα, τη θετική υποχρέωση να προστατεύσει άνευ ετέρου την ιδιωτικότητα του προσφεύγοντος¹⁰⁰ από εχθρικές παρεμβάσεις εκ μέρους του προσωπικού και όχι να τον εκθέσει ακόμη περισσότερο σε ρατσιστικές συμπεριφορές. Κατόπιν τούτων, η εφαρμογή του συμπληρωματικού άρθρου 14 ΕΣΔΑ θεωρήθηκε προφανής από το Δικαστήριο. Τέλος, το ΕΔΔΑ προέβη στον γνωστό έλεγχο αναλογικότητας σταθμίζοντας τα

αντικρουόμενα συμφέροντα εργοδότη και εργαζομένου και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι δεν υφίστανται ικανοποιητικοί και αντικειμενικοί λόγοι που να δικαιολογούν την επέμβαση του εργοδότη στα δικαιώματα των άρθρων 8 και 14 ΕΣΔΑ του οροθετικού εργαζομένου.

VI. Συμπεράσματα

Όπως προκύπτει από την παράθεση της νομολογίας που προηγήθηκε, η Δ.Σ.Δ.Α.Α. έχει επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό τις νεότερες αποφάσεις του ΔΕΕ και του ΕΔΔΑ¹⁰¹. Από τη μία πλευρά, το ΕΔΔΑ έχει να επιδείξει αρκετές αποφάσεις που επιβεβαιώνουν την αποτελεσματική προώθηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και θεμελιωδών ελευθεριών των ατόμων με αναπηρίες υπό το φως των διατάξεων της Σύμβασης, από την άλλη πλευρά το ΔΕΕ κινείται με περισσότερο αργά αλλά σταθερά βήματα προς τη συνεχή διεύρυνση της έννοιας της αναπηρίας διαπνεόμενο από τις αντιλήψεις του κοινωνικού μοντέλου. Σε εθνικό επίπεδο τα νομολογιακά δεδομένα δεν είναι ιδιαίτερα ενθαρρυντικά, ωστόσο οι Έλληνες δικαστές οφείλουν να εξοικειωθούν περισσότερο με την άμεση εφαρμογή υπερεθνικών νομοθετικών κειμένων στο πεδίο του δικαίου μη διάκρισης, με γνώμονα την παροχή του υψηλότερου δυνατού επιπέδου προστασίας έναντι παραβιάσεων των θεμελιωδών δικαιωμάτων των ατόμων με αναπηρία.

98. Βλ. ΕΔΔΑ *Obst κατά Γερμανίας* (Προσφυγή No 425/03), απόφαση της 23^{ης} Σεπτεμβρίου 2010, όπου το Δικαστήριο δέχθηκε ρητά ότι η απόλυση εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 8 ΕΣΔΑ.

99. Ν. ΓΑΒΑΛΑΣ, ό.π., υποσημ. 91, σ. 292.

100. Βλ. ΕΔΔΑ *Schüth κατά Γερμανίας* (Προσφυγή No 1620/03), απόφαση της 23^{ης} Σεπτεμβρίου 2010.

101. Βλ. και ΕΔΔΑ *Glor κατά Ελβετίας* (Προσφυγή No 13444/04), απόφαση της 30ής Απριλίου 2009, με την οποία το Δικαστήριο ενέταξε τον σακχαρώδη διαβήτη στην έννοια της αναπηρίας και *Kiss κατά Ουγγαρίας* (Προσφυγή No 38832/06), απόφαση της 20ής Μαΐου 2010, με την οποία το Δικαστήριο χαρακτήρισε ως διάκριση λόγω αναπηρίας την απαγόρευση άσκησης πολιτικών δικαιωμάτων από άτομο που έχει τεθεί σε μερική δικαστική συμπαράσταση λόγω μανιοκατάθλιψης.

ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΕ

I. Επικαιρότητα ΕΕ

Επιμ.: Αναστασία Καλλίδου, Ελένη Φωτιάδου

I. ΘΕΣΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

► Καταψήφιση της συμφωνίας αποχώρησης μεταξύ Ευρωπαϊκής Ένωσης και Ηνωμένου Βασιλείου από το βρετανικό κοινοβούλιο. Ορισμός νέας ψηφοφορίας (15.01.2019)

συμφωνία για τους όρους αποχώρησης του Ηνωμένου Βασιλείου – μεταβατική περίοδος – μελλοντικές σχέσεις – Βόρεια Ιρλανδία – τελωνειακά ζητήματα – λύση «backstop» – ψηφοφορία – βρετανικό κοινοβούλιο – νέα ημερομηνία – σενάριο αποχώρησης χωρίς συμφωνία – διεργασίες ετοιμότητας

Η συμφωνία αποχώρησης στην οποία κατέληξαν τον περασμένο Δεκέμβριο η Ευρωπαϊκή Ένωση και η κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου καταψηφίστηκε από το βρετανικό κοινοβούλιο κατά την ψηφοφορία της 15ης Ιανουαρίου, καθώς 202 βουλευτές ψήφισαν υπέρ, ενώ 432 ψήφισαν κατά.

Είχε προηγηθεί κοινοβουλευτική συζήτηση επί της συμφωνίας, η οποία διήρκεσε πέντε ημέρες και ολοκληρώθηκε με ομιλία της πρωθυπουργού Τ. Μέι. Λίγο πριν από την έναρξη της συζήτησης, ο πρόεδρος της Βουλής των Κοινοτήτων Τζον Μπέρκαου, ασκώντας τη διακριτική του ευχέρεια, έδωσε άδεια για να διεξαχθεί ψηφοφορία επί πρότασης τροπολογίας που αφορά την όλη διαδικασία. Σύμφωνα με αυτή την τροπολογία, σε περίπτωση καταψήφισης της συμφωνίας του Brexit, η κυβέρνηση θα πρέπει να επιστρέψει με εναλλακτική πρόταση στο κοινοβούλιο εντός 3 ημερών και όχι εντός 21 ημερών που προβλέπει ο Νόμος περί αποχώρησης από την ΕΕ.

Η Τ. Μέι, ήδη κατά τη διάρκεια του υπουργικού συμβουλίου πριν από την έναρξη της κοινοβουλευτικής συζήτησης, φάνηκε να αποδέχεται το ενδεχόμενο η συμφωνία του Brexit να μην εγκριθεί από τη Βουλή των Κοινοτήτων, όπερ και τελικά συνέβη. Η Τ. Μέι χαιρεί ακόμη της εμπιστοσύνης του κοινοβουλίου, καθώς η επακολουθήσασα διαδικασία πρότασης μομφής σε βάρος της δεν ευδοκίμησε. Έτσι, δεν πρόκειται να παραιτηθεί, αλλά είναι επικεντρωμένη στην επιτυχή ολοκλήρωση του Brexit και αποφασισμένη να προχωρήσει στην αποχώρηση από την ΕΕ στις 29 Μαρτίου, χωρίς να έχει αποκλείσει, ωστόσο, το ενδεχόμενο αποχώρησης χωρίς συμφωνία.

Από την πλευρά της, η ΕΕ εξέφρασε τη θλίψη της για το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας και κάλεσε τη βρετανική κυβέρνηση να διευκρινίσει τις προθέσεις της όσον

αφορά τα επόμενα βήματα, το συντομότερο δυνατόν. Όπως δήλωσε ο εκπρόσωπος του Ντ. Τουσκ, η ΕΕ θα παραμείνει ενωμένη και υπεύθυνη, όπως ήταν καθ' όλη τη διάρκεια της διαδικασίας, και θα επιδιώξει να μειώσει τις ζημιές που προκαλεί το Brexit, προσθέτοντας πως θα συνεχιστεί η προετοιμασία για όλα τα ενδεχόμενα. Έτσι, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή εκδίδει προτάσεις έκτακτης ανάγκης προκειμένου να συμβάλει στην απάμβλυνση των συνεπειών μίας αποχώρησης χωρίς συμφωνία. Συγκεκριμένα, εξέδωσε προτάσεις για τον αλιευτικό τομέα, ενώ εντείνει τις δραστηριότητες ενημέρωσης των επιχειρήσεων της ΕΕ στον τομέα των τελωνείων και της έμμεσης φορολογίας, όπως ο ΦΠΑ, λόγω του διαφαινόμενου κινδύνου να αποχωρήσει το Ηνωμένο Βασίλειο από την ΕΕ στις 29 Μαρτίου του τρέχοντος έτους χωρίς συμφωνία. Η εκστρατεία αυτή αποσκοπεί στο να συμβάλει στην ενημέρωση των επιχειρήσεων που επιθυμούν να συνεχίσουν τις εμπορικές τους συναλλαγές με το Ηνωμένο Βασίλειο σχετικά με το τι πρέπει να πράξουν για να εξασφαλίσουν μια όσο το δυνατόν πιο ομαλή μετάβαση.

Παράλληλα, στη συνεδρίαση της Επιτροπής των Μόνιμων Αντιπροσώπων του Συμβουλίου οι αντιπρόσωποι των κρατών μελών ενέκριναν τη συμφωνία που επιτεύχθηκε με το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο για ένα σχέδιο Κανονισμού με το οποίο διασφαλίζεται η παράταση της εγκυρότητας ορισμένων πιστοποιητικών ασφάλειας της αεροπορίας, ακόμη και αν το Ηνωμένο Βασίλειο αποχωρήσει από την ΕΕ χωρίς να έχει επιτευχθεί συμφωνία. Ο Κανονισμός αφορά πιστοποιητικά ασφάλειας της αεροπορίας για ορισμένα αεροναυτικά προϊόντα, εξαρτήματα και εξοπλισμό, τα οποία χορηγούνται σε φυσικά και νομικά πρόσωπα που έχουν την κύρια εγκατάστασή τους στο Ηνωμένο Βασίλειο. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η ΕΕ λαμβάνει τα αναγκαία μέτρα ώστε να συνεχίσει να παρέχει ένα υψηλό επίπεδο αεροπορικής ασφάλειας στον εναέριο χώρο της, ανεξαρτήτως της εξέλιξης της διαδικασίας αποχώρησης του Ηνωμένου Βασιλείου.

Στον απόηχο της δυσάρεστης, αν και αναμενόμενης, για την πρωθυπουργό εξέλιξης, η τελευταία επιδιώκει να κερδίσει χρόνο μέχρι την ημερομηνία διεξαγωγής της νέας ψηφοφορίας επί της συμφωνίας αποχώρησης, αναζητώντας δεσμευτικές διαβεβαιώσεις από την ΕΕ ότι η επονομαζόμενη λύση «backstop» για το καθεστώς της Βόρειας Ιρλανδίας, βασικό σημείο διαφωνίας των ευρωσκεπτικιστών και Βορειοϊρλανδών βουλευτών, θα είναι προσωρινή. Όπως έχει όμως κατ' επανάληψη υπογραμμιστεί από την πλευρά της ΕΕ, δεν τίθεται θέμα επαναδιαπραγμάτευσης του περιεχομέ-

νου της συμφωνίας ούτε, συγκεκριμένα, της λύσης για το ζήτημα των ιρλανδικών συνόρων.

Νέα ψηφοφορία επί της συμφωνίας στο βρετανικό κοινοβούλιο ορίστηκε αρχικά για τις 29 Ιανουαρίου, αλλά έκτοτε αναβλήθηκε αρκετές φορές. Επικρατέστερο σενάριο πλέον διαφαίνεται η διεξαγωγή της ψηφοφορίας το αργότερο έως τις 12 Μαρτίου, δηλαδή λίγες μέρες πριν από την αποχώρηση. Με αυτή την κίνηση η Τ. Μεί ελπίζει πως θα έχει περισσότερο χρόνο για να προσπαθήσει να επαναδιαπραγματευθεί το κείμενο της συμφωνίας με την Ευρωπαϊκή Ένωση. Ταυτόχρονα, η πρωθυπουργός φαίνεται να εξετάζει πλέον την υποβολή επίσημου αιτήματος στις Βρυξέλλες ώστε να καθυστερήσει την αποχώρηση, εάν δεν μπορέσει να επιτευχθεί συμφωνία έως τις 12 Μαρτίου. Αναλυτικά:

https://ec.europa.eu/taxation_customs/uk-withdrawal-el

<https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-6780-2019-INIT/en/pdf>

<https://www.consilium.europa.eu/el/press/press-releases/2019/01/14/joint-letter-of-president-tusk-and-president-juncker-to-theresa-may-prime-minister-of-the-united-kingdom/>

II. ΥΓΕΙΑ

► Η Επιτροπή διευκολύνει την ασφαλή και διασυνοριακή πρόσβαση των πολιτών στα δεδομένα υγείας τους (06.02.2019)

ασθενείς – γιατροί – ψηφιακή πρόσβαση – ηλεκτρονικές συνταγογραφήσεις – ηλεκτρονικά ιατρικά μητρώα – εργαστηριακές αναλύσεις – ιατρικά εξιτήρια – ιατρικές απεικονίσεις – ποιότητα υπηρεσιών υγείας – υγειονομική περίθαλψη στο εξωτερικό – νοσοκομειακές δαπάνες – βιωσιμότητα συστημάτων υγείας

Η Επιτροπή παρουσίασε μια σειρά συστάσεων για τη δημιουργία ενός ασφαλούς συστήματος που θα επιτρέπει στους πολίτες να έχουν πρόσβαση στους ηλεκτρονικούς φακέλους υγείας τους σε όλα τα κράτη μέλη. Επί του παρόντος, η δυνατότητα πρόσβασης των Ευρωπαίων πολιτών στα ηλεκτρονικά ιατρικά μητρώα τους σε ολόκληρη την ΕΕ διαφέρει σημαντικά από χώρα σε χώρα. Ενώ ορισμένοι πολίτες έχουν δυνατότητα πρόσβασης σε ένα τμήμα των ηλεκτρονικών μητρώων υγείας τους σε εθνικό ή διασυνοριακό επίπεδο, πολλοί άλλοι έχουν περιορισμένη ή και μηδενική ψηφιακή πρόσβαση. Για τον λόγο αυτό, η Επιτροπή διατυπώνει ορισμένες συστάσεις, οι οποίες θα διευκολύνουν τη διασυνοριακή και ασφαλή πρόσβαση σε πλήρη συμμόρφωση με τον γενικό Κανονισμό για την προστασία των δεδομένων. Τα κράτη μέλη έχουν ήδη αρχίσει να καθιστούν προσβάσιμα και ανταλλάξιμα, σε διασυνοριακό επίπεδο, μερικά τμήματα ηλεκτρονικών μητρώων

υγείας. Για παράδειγμα, από τις 21 Ιανουαρίου 2019 οι Φινλανδοί πολίτες έχουν τη δυνατότητα να αγοράζουν φάρμακα στην Εσθονία χρησιμοποιώντας ηλεκτρονικές συνταγογραφήσεις, ενώ οι γιατροί του Λουξεμβούργου θα μπορούν σύντομα να έχουν πρόσβαση στα συνοπτικά ιστορικά υγείας των Τσέχων ασθενών.

Στις συστάσεις προτείνεται να επεκτείνουν τα κράτη μέλη τις εργασίες αυτές σε τρεις νέους τομείς του μητρώου υγείας και, συγκεκριμένα, στις εργαστηριακές αναλύσεις, στα ιατρικά εξιτήρια και στις ιατρικές απεικονίσεις, καθώς και στις γνωματεύσεις ιατρικών απεικονίσεων. Παράλληλα, αυτή η πρωτοβουλία προετοιμάζει το έδαφος για την ανάπτυξη τεχνικών προδιαγραφών που θα χρησιμοποιούνται για την ανταλλαγή μητρώων υγείας κατά περίπτωση. Συνεπώς, η πρόσβαση σε πλήρη και προσωπικά μητρώα υγείας σε ολόκληρη την ΕΕ μπορεί να αποφέρει τεράστια οφέλη στους Ευρωπαίους πολίτες. Για παράδειγμα, εάν σε πολίτη της Ένωσης συμβεί ατύχημα κατά τη διάρκεια ταξιδιού σε άλλο κράτος μέλος της ΕΕ, οι γιατροί θα έχουν άμεση πρόσβαση σε ιατρικές πληροφορίες του ασθενούς (π.χ. πληροφορίες σχετικά με χρόνιες παθήσεις, αλλεργίες ή δυσανεξίες σε ορισμένα φάρμακα), πράγμα που θα τους διευκολύνει σαφώς να παρέχουν την αποτελεσματικότερη θεραπεία το συντομότερο δυνατό. Άλλο όφελος που θα προκύψει για τους Ευρωπαίους πολίτες είναι η βελτίωση της ποιότητας και η εξασφάλιση της συνέχειας της περίθαλψής τους ενώ μετακινούνται στο εσωτερικό της ΕΕ. Επιπλέον, θα ενισχυθεί αναμφισβήτητα η ιατρική έρευνα για την αντιμετώπιση μεγάλων προκλήσεων στον τομέα της υγείας, όπως οι χρόνιες και οι νευροεκφυλιστικές ασθένειες, με τη διευκόλυνση της ανταλλαγής δεδομένων. Το σύστημα αυτό εξαρτάται από τη συναίνεση του πολίτη, έπειτα από ενημέρωση και σε πλήρη συμμόρφωση με τους ευρωπαϊκούς κανόνες για την προστασία των δεδομένων. Τέλος, μέσω του νέου συστήματος πρόσβασης, αναμένεται στήριξη της αποδοτικότητας και της βιωσιμότητας των συστημάτων υγείας, για παράδειγμα με την ανταλλαγή πρόσφατων εργαστηριακών ή ακτινογραφικών εξετάσεων ενός ασθενούς. Με αυτόν τον τρόπο δεν θα είναι αναγκαίο να επαναλαμβάνονται παρόμοιες εξετάσεις σε νοσοκομείο άλλου κράτους μέλους, με αποτέλεσμα να εξοικονομείται χρόνος και να μειώνονται οι νοσοκομειακές δαπάνες.

http://europa.eu/rapid/press-release_IP-19-842_el.htm

III. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

► Η Επιτροπή καλεί τους υπογράφοντες τον κώδικα δεοντολογίας για την παραπληροφόρηση να εντείνουν τις προσπάθειές τους (29.01.2019)

παραπληροφόρηση – πολιτικές διαφημίσεις – διαφημίσεις – αδιάβλητες εκλογές – ψεύτικοι λογαριασμοί – θέματα δημόσιου ενδιαφέροντος – διαδικτυακές εταιρείες – διαφημιστικός κλάδος – κυβερνοασφάλεια – προστασία δεδομένων

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή δημοσίευσε τις πρώτες εκθέσεις που υπέβαλαν οι υπογράφωντες τον κώδικα δεοντολογίας για την παραπληροφόρηση, που υπογράφηκε τον Οκτώβριο του 2018. Η Επιτροπή επικροτεί την πρόοδο που έχει σημειωθεί, καλεί, ωστόσο, τους υπογράφοντες να εντείνουν τις προσπάθειές τους ενόψει των ευρωπαϊκών εκλογών του 2019.

Οι εταιρείες Google, Facebook, Twitter και Mozilla, καθώς και επαγγελματικές ενώσεις που εκπροσωπούν τον διαφημιστικό κλάδο υπέβαλαν τις πρώτες εκθέσεις τους σχετικά με μέτρα που λαμβάνουν επί του παρόντος, προκειμένου να συμμορφωθούν με τον κώδικα δεοντολογίας για την παραπληροφόρηση. Έχουν πραγματοποιηθεί ορισμένα βήματα προόδου, ιδίως όσον αφορά την κατάργηση ψεύτικων λογαριασμών και τον περιορισμό της προβολής ιστοτόπων που προωθούν την παραπληροφόρηση. Ωστόσο, χρειάζονται πρόσθετα μέτρα για να εξασφαλιστεί η πλήρης διαφάνεια των πολιτικών διαφημίσεων έως την έναρξη της εκστρατείας για τις ευρωπαϊκές εκλογές σε όλα τα κράτη μέλη της ΕΕ. Με αυτόν τον τρόπο, θα διευκολυνθεί η κατάλληλη πρόσβαση σε δεδομένα των πλατφορμών για ερευνητικούς σκοπούς και θα διασφαλιστεί η κατάλληλη συνεργασία μεταξύ πλατφορμών και μεμονωμένων κρατών μελών μέσω σημείων επαφής στο Σύστημα Ταχείας Ειδοποίησης. Σύμφωνα με τις εκθέσεις, οι οποίες αφορούν τα μέτρα που λήφθηκαν έως τις 31 Δεκεμβρίου 2018, οι εργασίες των διαδικτυακών εταιρειών έχουν προχωρήσει περισσότερο και συνολικότερα σε ορισμένους τομείς, όπως, για παράδειγμα, στην κατάργηση ψεύτικων λογαριασμών και την εμπόδιση της δημιουργίας εσόδων των διακινητών παραπληροφόρησης, αλλά λιγότερο σε άλλους τομείς.

Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τις ως άνω εκθέσεις, η εταιρεία Facebook έχει λάβει ή λαμβάνει επί του παρόντος μέτρα που αποσκοπούν στην υλοποίηση όλων των δεσμεύσεων, πρέπει όμως πλέον να παράσχει μεγαλύτερη σαφήνεια όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο το κοινωνικό δίκτυο θα αξιοποιήσει τα οικεία εργαλεία ενίσχυσης του ρόλου των καταναλωτών και θα τονώσει τη συνεργασία με ελεγκτές γεγονότων και με την ακαδημαϊκή κοινότητα σε ολόκληρη την ΕΕ. Από την άλλη πλευρά, η εταιρεία Google έχει λάβει μέτρα για την εφαρμογή όλων των δεσμεύσεων της, ιδίως όσον αποσκοπούν στη βελτίωση του ελέγχου της τοποθέτησης διαφημίσεων, της διαφάνειας της πολιτικής διαφήμισης και της παροχής πληροφοριών, εργαλείων και στήριξης στους χρήστες ώστε να είναι καλύτερα

εφοδιασμένοι στο πλαίσιο της εμπειρίας τους στο διαδίκτυο. Ωστόσο, ορισμένα εργαλεία διατίθενται σε περιορισμένο μόνο αριθμό κρατών μελών. Η Επιτροπή καλεί, επίσης, την επιγραμμική μηχανή αναζήτησης να στηρίξει ερευνητικές δράσεις σε ευρύτερη κλίμακα. Η εταιρεία Twitter έχει δώσει προτεραιότητα σε μέτρα κατά κακόβουλων παραγόντων και στο κλείσιμο ψεύτικων ή ύποπτων λογαριασμών και αυτοματοποιημένων συστημάτων/μποτ. Ωστόσο, απαιτούνται περισσότερες πληροφορίες όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο τα εν λόγω μέτρα θα εμποδίσουν τους επίμονους διακινητές παραπληροφόρησης να προωθούν τα tweet τους. Η εταιρεία Mozilla σύντομα θα κυκλοφορήσει αναβαθμισμένη έκδοση του οικείου προγράμματος περιήγησης με προεπιλεγμένο αποκλεισμό της παρακολούθησης μεταξύ τομέων (cross-site tracking), ωστόσο, αυτό το πρόγραμμα περιήγησης θα πρέπει να γίνει πιο σαφές ως προς τον τρόπο με τον οποίο η εν λόγω έκδοση θα περιορίσει τις αποκαλυπτόμενες πληροφορίες που αφορούν τις δραστηριότητες περιήγησης των χρηστών και οι οποίες θα μπορούσαν, δυνητικά, να χρησιμοποιηθούν για σκοπούς εκστρατειών παραπληροφόρησης.

Στις επόμενες εκθέσεις, η Επιτροπή προσδοκά από τις εταιρείες Google, Facebook, Twitter και Mozilla να αναπτύξουν συστηματικότερη προσέγγιση για τη δέουσα και τακτική παρακολούθηση και αξιολόγηση, βάσει κατάλληλων δεδομένων επιδόσεων. Όσον αφορά τις επαγγελματικές οργανώσεις που εκπροσωπούν τον διαφημιστικό κλάδο (Παγκόσμια Ομοσπονδία Διαφημιστών, Ευρωπαϊκός Σύνδεσμος Επιχειρήσεων Επικοινωνίας και Γραφείο Διαδραστικής Διαφήμισης – Interactive Advertising Bureau Europe), η Επιτροπή αναγνωρίζει τις θετικές προσπάθειες ενημέρωσης που καταβάλλονται προκειμένου να ενισχυθεί η ευαισθητοποίηση σχετικά με τον κώδικα, επισημαίνει, όμως, την έλλειψη εταιρικών υπογραφόντων και τονίζει τον κεντρικό ρόλο που διαδραματίζουν οι μάρκες και οι διαφημιστές στις προσπάθειες εμπόδισης της δημιουργίας εσόδων των διακινητών παραπληροφόρησης.

Οι ως άνω εκθέσεις αφορούν τα μέτρα που λήφθηκαν από διαδικτυακές εταιρείες και από τον διαφημιστικό κλάδο έως τις 31 Δεκεμβρίου 2018. Εντός των προσεχών ημερών, οι επιγραμμικές πλατφόρμες θα πρέπει να υποβάλουν στην Επιτροπή αναλυτικά στοιχεία για τον Ιανουάριο του 2019. Αυτή η πρώτη μηνιαία έκθεση θα δημοσιευθεί τον Φεβρουάριο του 2019 και, στη συνέχεια, θα δημοσιεύονται παρόμοιες εκθέσεις κάθε μήνα έως τον Μάιο του 2019. Με τον τρόπο αυτό, η Επιτροπή θα είναι σε θέση να επαληθεύσει την ύπαρξη αποτελεσματικών πολιτικών που διασφαλίζουν τον αδιάβλητο χαρακτήρα της εκλογικής διαδικασίας πριν από τις ευρωπαϊκές εκλογές.

http://europa.eu/rapid/press-release_IP-19-746_el.htm

IV. ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ

► **Η Επιτροπή επισημαίνει πως η ενεργός επιβολή των κανόνων του ανταγωνισμού ευνοεί την πρόσβαση σε οικονομικώς προσιτά και καινοτόμα φάρμακα (28.01.2019)**

φαρμακευτικός κλάδος – αντιμονοπωλιακοί κανόνες – αντιανταγωνιστικές πρακτικές – κανόνες συγκεντρώσεων – υγεία – έρευνα – καινοτομία – κατάχρηση δεσπόζουσας θέσης – φάρμακα – γενόσημα προϊόντα – βιοομοειδή προϊόντα

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή δημοσίευσε έκθεση από την οποία προκύπτει ότι η ενεργός επιβολή της νομοθεσίας περί ανταγωνισμού, σε επίπεδο ΕΕ και σε εθνικό επίπεδο, στον φαρμακευτικό κλάδο συμβάλλει στην παροχή οικονομικώς πιο προσιτών φαρμάκων και περισσότερων επιλογών για τους ασθενείς και τα συστήματα υγείας, ενώ προωθεί και την περαιτέρω καινοτομία. Με βάση τις πληροφορίες που αντλούνται από την έκθεση, η Επιτροπή και οι εθνικές αρχές ανταγωνισμού θα συνεχίσουν τις προσπάθειές τους για την επιβολή της νομοθεσίας στον φαρμακευτικό κλάδο, ένα θέμα που εξακολουθεί να είναι υψηλής προτεραιότητας, λαμβανομένης υπόψη της σημασίας του κλάδου αυτού τόσο από οικονομική άποψη όσο και από την άποψη των επιπτώσεών του στην ευημερία και τη ζωή των ανθρώπων.

Η Επιτροπή και οι εθνικές αρχές ανταγωνισμού έχουν διερευνήσει από το 2009 πάνω από 100 υποθέσεις σχετικά με αντιανταγωνιστικές συμφωνίες και περιπτώσεις κατάχρησης δεσπόζουσας θέσης και έχουν εκδώσει 29 αποφάσεις κατά παραβατικών πρακτικών στην προμήθεια φαρμάκων. Με τις αποφάσεις αυτές επιβλήθηκαν πρόστιμα που υπερβαίνουν συνολικά το 1 δις ευρώ ή ανελήφθησαν δεσμευτικές υποχρεώσεις από τις εταιρείες για την επανόρθωση της αντιανταγωνιστικής τους συμπεριφοράς. Οι αντιανταγωνιστικές πρακτικές ήταν κυρίως οι ακόλουθες: i) πρακτικές αποκλεισμού για να καθυστερήσει η είσοδος γενόσημων στην αγορά, ii) πρακτικές καταμερισμού της αγοράς/καθορισμού των τιμών και iii) συμφωνίες αντίστροφης πληρωμής (pay-for-delay), κατά τις οποίες εταιρείες παραγωγής πρωτότυπων σκευασμάτων και εταιρείες γενόσημων συνέπρατταν για να παρεμποδίσουν την είσοδο των γενόσημων στην αγορά και, στη συνέχεια, μοιράζονταν τα κέρδη που αποκόμιζε η εταιρεία παραγωγής πρωτότυπων σκευασμάτων από την πρακτική αυτή. Ορισμένες έρευνες αφορούσαν, επίσης, iv) τη χρέωση υπερβολικά υψηλών τιμών για φάρμακα των οποίων η κατοχύρωση με δίπλωμα ευρεσιτεχνίας έχει λήξει. Όπως σημειώθηκε, η αύξηση των τιμών μπορεί επίσης να είναι αποτέλεσμα συγκεντρώσεων φαρμακευτικών εταιρειών, στο πλαίσιο των οποίων ενισχύεται η τιμολογιακή ισχύς της

εταιρείας που προκύπτει από τη συγκέντρωση. Για να αποτρέψει τον υπερβολικό βαθμό συγκέντρωσης στις φαρμακευτικές αγορές, η Επιτροπή εξέτασε πάνω από 80 συγκεντρώσεις στον φαρμακευτικό κλάδο. Εντοπίστηκαν προβλήματα ανταγωνισμού σε 19 υποθέσεις, στις οποίες οι συγκεντρώσεις θα μπορούσαν να έχουν οδηγήσει σε αυξήσεις τιμών, ιδίως για τα γενόσημα ή τα βιοομοειδή προϊόντα. Η Επιτροπή ενέκρινε τις εν λόγω συγκεντρώσεις μόνον αφότου οι επιχειρήσεις δεσμεύθηκαν να μεταβιβάσουν μέρος των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων τους, ώστε να διατηρηθεί το υφιστάμενο επίπεδο ανταγωνισμού ως προς τις τιμές.

Επιπλέον, σύμφωνα με την έκθεση, οι αρχές επιβολής της νομοθεσίας περί ανταγωνισμού συμβάλλουν στη διατήρηση του επιπέδου καινοτομίας στον κλάδο παρεμβαίνοντας, με χρήση αντιμονοπωλιακών κανόνων, κατά των πρακτικών που θα μπορούσαν να στρεβλώσουν τα κίνητρα για καινοτομία. Ειδικότερα, πρόκειται για απόπειρες καθυστέρησης της εισόδου γενόσημων στην αγορά, πράγμα που μπορεί να προσφέρει στις εταιρείες τη δυνατότητα να αποκομίζουν αδικαιολόγητα κέρδη από παλαιότερα προϊόντα αντί να αναγκάζονται να ανταγωνιστούν με νέα, καινοτόμα φάρμακα. Εκτιμάται ότι οι δραστηριότητες της Επιτροπής για τον έλεγχο των συγκεντρώσεων συνέβαλαν στην καινοτομία και στην αύξηση των επιλογών όσον αφορά τα φάρμακα, αποτρέποντας πράξεις που θα μπορούσαν να έχουν διακυβέυσει προσπάθειες έρευνας και ανάπτυξης για την προώθηση νέων φαρμάκων ή για την επέκταση της θεραπευτικής χρήσης των υφιστάμενων φαρμάκων.

http://europa.eu/rapid/press-release_IP-19-741_el.htm

V. ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

► **Η Επιτροπή υποβάλλει έκθεση σχετικά με τους κινδύνους που παρουσιάζουν τα συστήματα χορήγησης ιθαγένειας και άδειας διαμονής σε επενδυτές στην ΕΕ και περιγράφει τα μέτρα που πρέπει να ληφθούν για την αντιμετώπισή τους (23.01.2019)**

Σένγκεν – ιθαγένεια – άδεια διαμονής – πολιτογράφηση – επενδύσεις – νομιμοποίηση παράνομων εσόδων – φοροδιαφυγή – διαφθορά – ασφάλεια – σύνορα – ελεύθερη κυκλοφορία

Για πρώτη φορά, η Επιτροπή υπέβαλε ολοκληρωμένη έκθεση σχετικά με τα συστήματα χορήγησης ιθαγένειας και άδειας διαμονής σε επενδυτές που εφαρμόζουν ορισμένα κράτη μέλη της ΕΕ. Η έκθεση καταγράφει τις υφιστάμενες πρακτικές και εντοπίζει ορισμένους κινδύνους που συνεπάγονται τα συστήματα αυτά για την ΕΕ, ιδίως όσον αφορά την ασφάλεια, τη νομιμοποίηση εσόδων από παράνομες δραστηριότητες, τη φοροδι-

αφυγή και τη διαφθορά. Σύμφωνα με την έκθεση, η έλλειψη διαφάνειας στον τρόπο με τον οποίο λειτουργούν τα συστήματα αυτά και η έλλειψη συνεργασίας μεταξύ των κρατών μελών επιτείνει ακόμη περισσότερο τους υφιστάμενους κινδύνους.

Τρία κράτη μέλη της ΕΕ (η Βουλγαρία, η Κύπρος και η Μάλτα) εφαρμόζουν σήμερα συστήματα που χορηγούν σε επενδυτές την εθνική τους ιθαγένεια υπό όρους λιγότερο αυστηρούς σε σύγκριση με τα συνήθη καθεστώτα πολιτογράφησης. Στα τρία αυτά κράτη μέλη δεν υπάρχει υποχρέωση φυσικής διαμονής για το άτομο ούτε απαίτηση για άλλη πραγματική σχέση με τη χώρα πριν από την απόκτηση της ιθαγένειας. Τα συστήματα αυτά αφορούν την ΕΕ στο σύνολό της, αφού κάθε πρόσωπο που αποκτά την ιθαγένεια ενός κράτους μέλους αποκτά ταυτόχρονα και την ιθαγένεια της Ένωσης. Η απόφαση ενός κράτους μέλους να χορηγήσει ιθαγένεια σε ανταπόδοση για επενδύσεις παρέχει αυτομάτως δικαιώματα έναντι και των άλλων κρατών μελών, ιδίως το δικαίωμα της ελεύθερης κυκλοφορίας και της πρόσβασης στην εσωτερική αγορά της ΕΕ για την άσκηση οικονομικών δραστηριοτήτων, καθώς και το δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι στις ευρωπαϊκές και στις τοπικές εκλογές. Στην πράξη, αυτά τα συστήματα διαφημίζονται συχνά ως μέσο απόκτησης της ιθαγένειας της Ένωσης, μαζί με όλα τα δικαιώματα και τα προνόμια που συνδέονται με αυτή. Η έκθεση της Επιτροπής εντόπισε τα ακόλουθα προβληματικά σημεία: Καταρχάς, όσον αφορά την ασφάλεια, οι έλεγχοι που πραγματοποιούνται στους αιτούντες δεν είναι αρκετά αυστηροί, ενώ τα κεντρικά συστήματα πληροφοριών της ΕΕ, όπως το σύστημα πληροφοριών Σένγκεν (SIS), δεν χρησιμοποιούνται όσο συστηματικά θα έπρεπε. Κατά δεύτερον, σχετικά με τη νομιμοποίηση εσόδων από παράνομες δραστηριότητες, απαιτούνται προσεκτικότεροι έλεγχοι (δέουσας επιμέλειας), ώστε να εξασφαλίζεται ότι δεν καταστρατηγούνται οι κανόνες για την καταπολέμηση της νομιμοποίησης εσόδων από παράνομες δραστηριότητες. Επιπλέον, σχετικά με τη φοροδιαφυγή, η παρακολούθηση και η υποβολή εκθέσεων είναι αναγκαίες για να εξασφαλιστεί ότι δεν υπάρχουν άτομα τα οποία εκμεταλλεύονται τα συστήματα αυτά για να επωφεληθούν από ευνοϊκότερους φορολογικούς κανόνες. Τέλος, η έκθεση της Επιτροπής εντόπισε προβλήματα σχετικά με τη διαφάνεια και την πληροφόρηση, αφού διαπίστωσε έλλειψη σαφούς πληροφόρησης σχετικά με τον τρόπο λειτουργίας των συστημάτων, μεταξύ άλλων, όσον αφορά τον αριθμό των αιτήσεων που κατατίθενται, γίνονται δεκτές ή απορρίπτονται και όσον αφορά την προέλευση των αιτούντων. Επιπλέον, τα κράτη μέλη δεν ανταλλάσσουν πληροφορίες σχετικά με τα άτομα που υποβάλλουν αίτηση για να ενταχθούν σε τέτοιου είδους συστήματα ούτε ενημερώνουν το ένα το άλλο σχετικά με τις αιτή-

σεις που απορρίπτουν.

Τα συστήματα χορήγησης άδειας διαμονής σε επενδυτές, ενώ διαφέρουν από τα συστήματα χορήγησης ιθαγένειας όσον αφορά τα δικαιώματα που χορηγούν, ενέχουν εξίσου σοβαρούς κινδύνους για την ασφάλεια των κρατών μελών και της ΕΕ στο σύνολό της. Μια έγκυρη άδεια διαμονής παρέχει σε υπήκοο τρίτης χώρας το δικαίωμα να διαμένει στο συγκεκριμένο κράτος μέλος, αλλά και να ταξιδεύει ελεύθερα στον χώρο Σένγκεν. Αν και το δικαίωμα της ΕΕ ρυθμίζει τις προϋποθέσεις εισόδου για ορισμένες κατηγορίες υπηκόων τρίτων χωρών, η χορήγηση αδειών διαμονής σε επενδυτές δεν ρυθμίζεται επί του παρόντος σε επίπεδο ΕΕ και εξακολουθεί να αποτελεί εθνική αρμοδιότητα. Σήμερα, 20 κράτη μέλη εφαρμόζουν τέτοιου είδους συστήματα: η Βουλγαρία, η Τσεχία, η Εσθονία, η Ιρλανδία, η Ελλάδα, η Ισπανία, η Γαλλία, η Κροατία, η Ιταλία, η Κύπρος, η Λετονία, η Λιθουανία, το Λουξεμβούργο, η Μάλτα, οι Κάτω Χώρες, η Πολωνία, η Πορτογαλία, η Ρουμανία, η Σλοβακία και το Ηνωμένο Βασίλειο. Η έκθεση της Επιτροπής εντόπισε τα ακόλουθα προβληματικά σημεία: Καταρχάς, όσον αφορά την ασφάλεια, σύμφωνα με τη νομοθεσία της ΕΕ τίθενται ορισμένες υποχρεώσεις σχετικά με τον έλεγχο ασφάλειας που πρέπει να πραγματοποιείται πριν από την έκδοση θεώρησης ή άδειας διαμονής σε ξένους επενδυτές. Ωστόσο, δεν υπάρχουν διαθέσιμες πληροφορίες σχετικά με την πρακτική εφαρμογή και τη διακριτική ευχέρεια όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο τα κράτη μέλη προσεγγίζουν τα θέματα ασφάλειας. Κατά δεύτερον, σχετικά με την απαίτηση φυσικής διαμονής, οι άδειες διαμονής που αποκτώνται λόγω επενδύσεων και οι οποίες απαιτούν ελάχιστη ή και καθόλου φυσική διαμονή του επενδυτή στο συγκεκριμένο κράτος μέλος, θα μπορούσαν να έχουν αντίκτυπο στα δικαιώματα που συνδέονται με το καθεστώς του επί μακρόν διαμένοντος στην ΕΕ και στην άσκησή τους, ενώ θα μπορούσαν ακόμη και να αποτελέσουν μια σύντομη οδό για την απόκτηση της εθνικής ιθαγένειας και κατά συνέπεια της ιθαγένειας της ΕΕ. Τέλος, και εδώ, η έκθεση της Επιτροπής εντόπισε προβλήματα σχετικά με τη διαφάνεια, τονίζοντας την έλλειψη διαφάνειας και εποπτείας στα συστήματα αυτά, ιδίως όσον αφορά την παρακολούθηση και την απουσία στατιστικών στοιχείων σχετικά με τον αριθμό των ατόμων που λαμβάνουν άδεια διαμονής μέσω ενός τέτοιου συστήματος.

http://europa.eu/rapid/press-release_IP-19-526_el.htm

VI. ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

► Η Επιτροπή εγκαινιάζει συζήτηση για τη σταδιακή μετάβαση σε μια πιο αποτελεσματική και πιο δημοκρατική διαδικασία λήψης αποφάσεων στη φορολο-

γική πολιτική της ΕΕ (15.01.2019)

φορολογία – διαδικασία λήψης αποφάσεων – κανόνες ομοφωνίας – ειδική πλειοψηφία – ανάπτυξη – ανταγωνιστικότητα – δίκαιη φορολόγηση – ενιαία αγορά – απόψεις πολιτών – λογοδοσία – φορολογική απάτη – φοροδιαφυγή – κλιματική αλλαγή – δημόσια υγεία – ΦΠΑ – ειδικοί φόροι κατανάλωσης – κοινή ενοποιημένη βάση φορολογίας εταιρειών (ΚΕΒΦΕ) – ψηφιακή οικονομία

Η Επιτροπή ξεκίνησε τη συζήτηση σχετικά με τη μεταρρύθμιση της διαδικασίας λήψης αποφάσεων στον τομέα της φορολογικής πολιτικής της ΕΕ, στο πλαίσιο της οποίας απαιτείται σήμερα η ομοφωνία των κρατών μελών. Ωστόσο, η ομοφωνία συχνά δεν μπορεί να επιτευχθεί σχετικά με σημαντικές φορολογικές πρωτοβουλίες, οδηγώντας έτσι σε μη βέλτιστες πολιτικές και δαπανηρές καθυστερήσεις. Η ανακοίνωση που δημοσιεύθηκε προτείνει έναν χάρτη πορείας για την προοδευτική και στοχευμένη μετάβαση στην ψηφοφορία με ειδική πλειοψηφία στο πλαίσιο της συνήθους νομοθετικής διαδικασίας σε ορισμένους τομείς της κοινής φορολογικής πολιτικής της ΕΕ, όπως συμβαίνει ήδη στους περισσότερους άλλους τομείς πολιτικής της ΕΕ. Η δυνατότητα αυτή προβλέπεται από τις Συνθήκες της ΕΕ. Εξαιτίας του κανόνα της ομοφωνίας, ορισμένες σημαντικές προτάσεις για την ανάπτυξη, την ανταγωνιστικότητα και τη δίκαιη φορολόγηση εντός της ενιαίας αγοράς παραμένουν σε εκκρεμότητα εδώ και χρόνια. Ταυτόχρονα, το δημοκρατικά εκλεγμένο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο έχει μέχρι σήμερα συμβουλευτικό μόνο ρόλο στη διαδικασία λήψης αποφάσεων.

Η προσέγγιση που περιγράφεται θα εγκαινιάσει μια νέα δυναμική και θα τονώσει τη διαδικασία λήψης αποφάσεων σε αυτόν τον τομέα σε μια περίοδο κατά την οποία το μέλλον της φορολογίας έχει αναχθεί σε φλέγον ζήτημα για τη διεθνή κοινότητα. Η αντιμετώπιση των δυσχερειών που χαρακτηρίζουν το τρέχον πλαίσιο θα εδραιώσει τη φήμη της ΕΕ ως παγκόσμιας ηγετικής δύναμης όσον αφορά την εξεύρεση ρεαλιστικών λύσεων στα προβλήματα που αντιμετωπίζει η φορολογική πολιτική τον 21ο αιώνα. Συγκεκριμένα, εφαρμόζοντας την ειδική πλειοψηφία, τα κράτη μέλη θα μπορούν να καταλήγουν σε ταχύτερες, αποτελεσματικότερες και πιο δημοκρατικές συμβιβαστικές αποφάσεις επί φορολογικών θεμάτων, αξιοποιώντας το πλήρες δυναμικό αυτού του τομέα πολιτικής. Επίσης, στο πλαίσιο της συνήθους νομοθετικής διαδικασίας, οι αποφάσεις που αφορούν τη φορολογία θα λαμβάνονται βάσει συγκεκριμένων παρατηρήσεων που υποβάλλει το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, ώστε να εκπροσωπούνται καλύτερα οι απόψεις των πολιτών και να ενισχύεται η υποχρέωση λογοδοσίας. Η Επιτροπή δεν προτείνει καμία αλλαγή στις αρμοδιότητες της ΕΕ στον τομέα της φορολογίας ή στα δικαιώματα των κρατών μελών να φορολογούν

κατά το δοκούν τα φυσικά πρόσωπα ή τις επιχειρήσεις. Αντίθετα, στόχος της είναι να δώσει στα κράτη μέλη τη δυνατότητα να ασκούν αποτελεσματικότερα την ήδη κοινή κυριαρχία τους με τρόπο που θα συμβάλει στην ταχύτερη αντιμετώπιση των κοινών προκλήσεων.

Πιο αναλυτικά, η Επιτροπή ζητεί με την ανακοίνωσή της από τους ηγέτες της ΕΕ, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και άλλα ενδιαφερόμενα μέρη να εξετάσουν το ενδεχόμενο βαθμιαίας, σε τέσσερα στάδια, καθιέρωσης της λήψης αποφάσεων με ειδική πλειοψηφία, όπως ορίζεται παρακάτω: Στο Στάδιο 1, τα κράτη μέλη θα πρέπει να συμφωνήσουν για τη μετάβαση στη λήψη αποφάσεων με ειδική πλειοψηφία όσον αφορά μέτρα βελτίωσης της συνεργασίας και της αμοιβαίας συνδρομής μεταξύ τους με στόχο την καταπολέμηση της φορολογικής απάτης και της φοροδιαφυγής, καθώς και διοικητικές πρωτοβουλίες για τις επιχειρήσεις της ΕΕ, π.χ. εναρμονισμένες υποχρεώσεις για την παροχή στοιχείων. Τα μέτρα αυτά είναι συνήθως ευπρόσδεκτα από όλα τα κράτη μέλη, παρεμποδίζονται όμως για λόγους που δεν έχουν σχέση με τα εκάστοτε ζητήματα. Στο ίδιο πνεύμα, στο Στάδιο 2 θα καθιερωθεί η ειδική πλειοψηφία ως χρήσιμο εργαλείο για την προώθηση μέτρων στο πλαίσιο των οποίων η φορολογία στηρίζει άλλους στόχους πολιτικής, όπως είναι η καταπολέμηση της κλιματικής αλλαγής, η προστασία του περιβάλλοντος ή η βελτίωση της δημόσιας υγείας. Η ειδική πλειοψηφία στο πλαίσιο του Σταδίου 3 θα μπορούσε να συμβάλει στον εκσυγχρονισμό ήδη εναρμονισμένων κανόνων της ΕΕ, όπως των κανόνων για τον ΦΠΑ και για τους ειδικούς φόρους κατανάλωσης. Η ταχύτερη διαδικασία λήψης αποφάσεων σε αυτούς τους τομείς θα δώσει τη δυνατότητα στα κράτη μέλη να παρακολουθούν τις τελευταίες τεχνολογικές εξελίξεις και τις αλλαγές της αγοράς προς όφελος τόσο των χωρών της ΕΕ όσο και των επιχειρήσεων. Το Στάδιο 4 θα καταστήσει δυνατή τη μετάβαση στην ειδική πλειοψηφία για σημαντικές νομικές πράξεις στον τομέα της φορολογίας, όπως η κοινή ενοποιημένη βάση φορολογίας εταιρειών (ΚΕΒΦΕ) και ένα νέο σύστημα για τη φορολόγηση της ψηφιακής οικονομίας, που θα πρέπει να θεσπιστούν επειγόντως για να διασφαλίσουν μια δίκαιη και ανταγωνιστική φορολογία στην ΕΕ. Ειδικότερα, η ΚΕΒΦΕ εξακολουθεί να σημειώνει πρόοδο με πολύ αργούς ρυθμούς λόγω της λήψης αποφάσεων με ομοφωνία. Η ανακοίνωση προτείνει στα κράτη μέλη να αποφασίσουν, όσο το δυνατόν ταχύτερα, να υλοποιήσουν τα στάδια 1 και 2, καθώς και να εξετάσουν το ενδεχόμενο να υλοποιήσουν τα στάδια 3 και 4 έως το τέλος του 2025.

http://europa.eu/rapid/press-release_IP-19-225_el.htm

VII. ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

► **Πλαστικά μίας χρήσης: η Επιτροπή εκφράζει την ικανοποίησή της για τη φιλόδοξη συμφωνία σχετικά με νέους κανόνες για τη μείωση των θαλάσσιων απορριμμάτων (19.12.2018)**

θαλάσσια απορρίμματα – πλαστικά προϊόντα – πλαστικά μίας χρήσης – παραλίες – ωκεανοί – αλιευτικά εργαλεία – ρύπανση – βιωσιμότητα – κυκλική οικονομία – ανάπτυξη – καινοτομία

Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατέληξαν σε προσωρινή πολιτική συμφωνία όσον αφορά τα φιλόδοξα νέα μέτρα που πρότεινε η Επιτροπή για την αντιμετώπιση του προβλήματος των θαλάσσιων απορριμμάτων στην πηγή του, εστιάζοντας στα 10 πλαστικά προϊόντα που συναντάμε περισσότερο στις παραλίες μας καθώς και στα εγκαταλελειμμένα αλιευτικά εργαλεία. Η συμφωνία βασίζεται στην πρόταση για τα πλαστικά μίας χρήσης που υπέβαλε τον Μάιο η Επιτροπή στο πλαίσιο της παγκόσμιας πρώτης συνολικής στρατηγικής για τα πλαστικά υλικά, που εγκρίθηκε νωρίτερα φέτος, με στόχο την προστασία των πολιτών και του περιβάλλοντος από τη ρύπανση από πλαστικά, με παράλληλη ενίσχυση της ανάπτυξης και της καινοτομίας. Οι νέοι κανόνες συμβάλλουν σε μια ευρύτερη προσπάθεια να μετατραπεί η Ευρώπη σε μια πιο βιώσιμη, κυκλική οικονομία, προσπάθεια η οποία αντικατοπτρίζεται στο σχέδιο δράσης για την κυκλική οικονομία που εγκρίθηκε τον Δεκέμβριο του 2015. Οι προαναφερόμενοι κανόνες θα δώσουν το προβάδισμα στις επιχειρήσεις και στους καταναλωτές της Ευρώπης, παρέχοντάς τους παγκόσμια πρωτοπορία όσον αφορά την παραγωγή και τη χρήση βιώσιμων εναλλακτικών λύσεων, με στόχο την αποφυγή των θαλάσσιων απορριμμάτων και της ρύπανσης των ωκεανών και την αντιμετώπιση ενός προβλήματος με διεθνείς επιπτώσεις.

Η νέα Οδηγία της ΕΕ για τα πλαστικά μίας χρήσης αναμένεται να αποτελέσει το πλέον φιλόδοξο νομικό μέσο σε παγκόσμιο επίπεδο για την αντιμετώπιση των θαλάσσιων απορριμμάτων, προβλέπει δε διαφορετικά μέτρα που ισχύουν για διαφορετικές κατηγορίες προϊόντων. Όταν υπάρχουν εναλλακτικά προϊόντα εύκολα διαθέσιμα και οικονομικώς προσιτά, τα πλαστικά προϊόντα μίας χρήσης όπως μπατονέτες, μαχαιροπήρουνα, πιάτα, καλαμάκια, αναδευτήρες και καλαμάκια στήριξης μπαλονιών από πλαστικό, προϊόντα από οξο-διασπώμενα πλαστικά και περιέκτες τροφίμων και ποτών από διογκωμένο πολυστυρένιο, θα απαγορεύονται από την αγορά. Όσον αφορά άλλα προϊόντα, δίνεται έμφαση στον περιορισμό της χρήσης τους μέσω της μείωσης της κατανάλωσης σε εθνικό επίπεδο, απαιτή-

σεων σχεδιασμού και επισήμανσης, καθώς και υποχρεώσεων των κατασκευαστών τους για διαχείριση των αποβλήτων/καθαρισμό.

VIII. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ – ΑΣΦΑΛΕΙΑ – ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ

► **Συμφωνία για την πάταξη του παράνομου εμπορίου πολιτιστικών αγαθών (19.12.2018)**

παράνομο εμπόριο – εισαγωγές – εξαγωγές – άδειες εισαγωγής – πολιτιστικά αγαθά – τρομοκρατία – αρχαιολογική κληρονομιά – τελωνειακές αρχές – τρίτες χώρες – εξωτερικά σύνορα ΕΕ – πολιτιστικά αγαθά – αρχαιολογικά αντικείμενα – στοιχεία μνημείων

Η Επιτροπή εκφράζει την ικανοποίησή της για την πολιτική συμφωνία που συνήψαν το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και τα κράτη μέλη της ΕΕ σχετικά με την πρόληψη του παράνομου εμπορίου πολιτιστικών αγαθών, ιδίως όταν αυτό συντελεί στη χρηματοδότηση της τρομοκρατίας. Η παρούσα συμφωνία είναι ένα σημαντικό βήμα για το σχέδιο δράσης της Επιτροπής για την ενίσχυση της καταπολέμησης της χρηματοδότησης της τρομοκρατίας. Η ΕΕ απαγορεύει ήδη την εισαγωγή πολιτιστικών αγαθών από το Ιράκ και τη Συρία, αλλά δεν υπάρχει γενικό ενωσιακό πλαίσιο που να καλύπτει την εισαγωγή πολιτιστικών αγαθών από άλλες χώρες. Την εν λόγω έλλειψη κανόνων μπορούν και εκμεταλλεύονται αδίστακτοι εξαγωγείς και εισαγωγείς, οι οποίοι παρακάμπτουν τις σχετικές απαγορεύσεις εξαγωγών τα αγαθά προς την ΕΕ από διαφορετική τρίτη χώρα. Οι κοινοί κανόνες της ΕΕ θα διασφαλίσουν τη συνεπή μεταχείριση των εισαγωγών πολιτιστικών αγαθών σε όλο το μήκος των εξωτερικών συνόρων της Ένωσης. Με τον τρόπο αυτό, θα αποτραπούν η είσοδος παράνομων πολιτιστικών αγαθών στην ΕΕ και η άμεση υπονόμηση της πολιτιστικής, ιστορικής και αρχαιολογικής κληρονομιάς της χώρας προέλευσης. Στο πλαίσιο αυτό, τα κράτη μέλη της ΕΕ θα υποχρεωθούν να εξασφαλίσουν την επιβολή αποτελεσματικών, αναλογικών και αποτρεπτικών κυρώσεων κατά των ατόμων που δεν τηρούν τους κανόνες, ιδίως όσων προβαίνουν σε ψευδείς δηλώσεις ή υποβάλλουν ψευδή στοιχεία.

Οι ακόλουθες δράσεις θα καταστήσουν πολύ πιο δύσκολη την εισαγωγή παράνομων πολιτιστικών αγαθών. Καταρχάς, οι τελωνειακές αρχές θα έχουν επίσης την εξουσία να προβαίνουν σε κατάσχεση και δέσμευση των αγαθών στις περιπτώσεις που δεν μπορεί να αποδειχθεί ότι τα εν λόγω πολιτιστικά αγαθά έχουν εξαχθεί νόμιμα. Επιπρόσθετα, σχεδιάζεται η θέσπιση νέου κοινού ορισμού της ΕΕ για τα «πολιτιστικά αγαθά» κατά την εισαγωγή που θα καλύπτει μεγάλο εύρος αντικειμένων, συμπεριλαμβανομένων αρχαιολογικών

ευρημάτων, υπολειμμάτων ιστορικών μνημείων, χειρογράφων και σπάνιων βιβλίων, έργων τέχνης, συλλογών και αρχαιοτήτων. Οι νέοι κανόνες θα εφαρμοστούν στα πολιτιστικά αγαθά που έχει αποδειχθεί ότι διατρέχουν τον μεγαλύτερο κίνδυνο. Επίσης, αναμένεται η καθιέρωση ενός νέου συστήματος χορήγησης αδειών για την εισαγωγή αρχαιολογικών αντικειμένων και στοιχείων μνημείων που έχουν αποξηλωθεί. Οι εισαγωγείς θα υποχρεούνται να λαμβάνουν άδειες εισαγωγής από τις αρμόδιες πολιτιστικές αρχές της ΕΕ πριν προβούν στην εισαγωγή των εν λόγω αγαθών στην Ένωση. Τέλος, για λιγότερο ευαίσθητες κατηγορίες πολιτιστικών αγαθών, οι εισαγωγείς θα πρέπει πλέον να επιδεικνύουν ενισχυμένη δέουσα επιμέλεια κατά την αγορά των αντικειμένων, αφού θα είναι υποχρεωμένοι να υποβάλλουν στις τελωνειακές αρχές υπογεγραμμένη δήλωση ή ένορκη βεβαίωση ότι τα αγαθά εξήχθησαν νόμιμα από την τρίτη χώρα.

http://europa.eu/rapid/press-release_IP-18-6733_el.htm

ΙΧ. ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΑΓΑΘΩΝ

► **Οι διαπραγματευτές της ΕΕ κάνουν ένα σημαντικό βήμα προς τον εκσυγχρονισμό των κανόνων για τα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας (13.02.2019)**

ψηφιακή ενιαία αγορά – διαδικτυακή οικονομία – πολιτιστική κληρονομιά – δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας – μουσική – οπτικοακουστικά έργα – δημοσιογραφία – διαδικτυακές πλατφόρμες – δημιουργοί – ερμηνευτές – εκδότες – παραγωγοί χρήστες του διαδικτύου

Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο της ΕΕ και η Επιτροπή κατέληξαν σε πολιτική συμφωνία προκειμένου να καταστούν οι κανόνες για τα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας κατάλληλοι για την ψηφιακή εποχή στην Ευρώπη και να υπάρξουν απτά οφέλη για όλους τους δημιουργικούς κλάδους, τον τύπο, τους ερευνητές, τους εκπαιδευτές, τα ιδρύματα πολιτιστικής κληρονομιάς και τους πολίτες. Η πολιτική συμφωνία που επιτεύχθηκε θα προσαρμόσει τους κανόνες για τα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας στον σύγχρονο κόσμο, στον οποίο οι υπηρεσίες μουσικής συνεχούς ροής, οι πλατφόρμες διάθεσης βίντεο κατά παραγγελία, οι φορείς συγκέντρωσης ειδήσεων και οι πλατφόρμες περιεχομένου που αναφορτώνεται από τους χρήστες έχουν καταστεί οι κύριες πύλες εισόδου για την πρόσβαση σε δημιουργικό έργο και άρθρα του τύπου.

Η νέα Οδηγία ενισχύει τη θέση των Ευρωπαίων δημιουργών και ερμηνευτών στο ψηφιακό περιβάλλον και τη δημοσιογραφία υψηλού επιπέδου στην ΕΕ. Συγκεκριμένα, η νέα Οδηγία αναμένεται να αποφέρει απτά οφέλη σε όλους τους δημιουργικούς κλάδους, ειδικό-

τερα τους δημιουργούς και τους φορείς του οπτικο-ακουστικού τομέα και της μουσικής, ενισχύοντας τη θέση τους έναντι των πλατφορμών, ώστε να έχουν μεγαλύτερο έλεγχο της χρήσης ιδίου περιεχομένου που αναφορτώνεται στις πλατφόρμες αυτές από χρήστες, αλλά και να αμείβονται για το περιεχόμενο αυτό. Επιπλέον, θεσπίζεται για πρώτη φορά στην ευρωπαϊκή νομοθεσία για τα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας η αρχή της κατάλληλης και αναλογικής αμοιβής των δημιουργών και των ερμηνευτών, ενώ παράλληλα οι δημιουργοί και οι ερμηνευτές θα έχουν πρόσβαση σε διαφανείς πληροφορίες σχετικά με τον τρόπο εκμετάλλευσης των έργων και των ερμηνειών τους από τους ομολόγους τους (εκδότες και παραγωγούς). Το γεγονός αυτό θα τους διευκολύνει στις διαπραγματεύσεις μελλοντικών συμβάσεων και θα τους διασφαλίσει ένα δικαιότερο μερίδιο στα παραγόμενα έσοδα, ενώ αν οι εκδότες ή οι παραγωγοί δεν εκμεταλλευθούν τα δικαιώματα που τους έχουν εκχωρήσει οι δημιουργοί και οι ερμηνευτές, θα επιτρέπεται η ανάκληση των δικαιωμάτων αυτών. Ένα επιπλέον αναμενόμενο όφελος είναι ότι οι ευρωπαϊκοί οίκοι έκδοσης τύπου θα απολαύουν ενός νέου δικαιώματος, που στοχεύει στη διευκόλυνση του τρόπου με τον οποίο διαπραγματεύονται την εκ νέου χρήση του περιεχομένου τους στις διαδικτυακές πλατφόρμες. Θα δοθεί στους δημοσιογράφους το δικαίωμα να λαμβάνουν μεγαλύτερο μερίδιο των εσόδων που παράγονται από διαδικτυακές χρήσεις των δημοσιευμάτων τύπου. Το δικαίωμα αυτό δεν θα επηρεάσει τους πολίτες και τους μεμονωμένους χρήστες, οι οποίοι θα συνεχίσουν να απολαμβάνουν και να μοιράζονται υπερσυνδέσμους ειδήσεων, όπως συμβαίνει και σήμερα.

Όσον αφορά τους χρήστες, και αυτοί θα επωφεληθούν από τους νέους κανόνες χορήγησης άδειας που θα τους επιτρέπουν να αναφορτώνουν νόμιμα περιεχόμενο προστατευόμενο από δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας σε πλατφόρμες, όπως το YouTube ή το Instagram. Θα επωφεληθούν, επίσης, από εγγυήσεις που συνδέονται με την ελευθερία της έκφρασης όταν αναφορτώνουν βίντεο με περιεχόμενο προστατευόμενο από δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας, δηλαδή σε μιμίδια ή παρωδίες. Τα συμφέροντα των χρηστών διασφαλίζονται μέσω αποτελεσματικών μηχανισμών για την ταχεία αμφισβήτηση κάθε αδικαιολόγητης αφαίρεσης περιεχομένου τους από τις πλατφόρμες. Η νέα Οδηγία θα διασφαλίζει ευρύτερη πρόσβαση στη γνώση, μέσω της απλούστευσης των κανόνων για τα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας στους τομείς της εξόρυξης κειμένων και δεδομένων για ερευνητικούς και άλλους σκοπούς, της εκπαίδευσης και της διαφύλαξης της πολιτιστικής κληρονομιάς. Συγκεκριμένα, οι ερευνητικοί οργανισμοί, τα πανεπιστήμια και οι λοιποί χρήστες θα μπορούν να αξιοποιούν στο έπακρο τον

αυξανόμενο αριθμό δημοσιεύσεων και δεδομένων που διατίθενται στο διαδίκτυο για ερευνητικούς ή άλλους σκοπούς, διότι θα επωφεληθούν από εξαίρεση στα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας, η οποία θα επιτρέπει την εξόρυξη κειμένων και δεδομένων από μεγάλα σύνολα δεδομένων. Με τον τρόπο αυτό, θα ενισχυθεί επίσης η ανάπτυξη της ανάλυσης δεδομένων και της τεχνητής νοημοσύνης στην Ευρώπη. Επιπλέον, οι μαθητές και οι εκπαιδευτικοί θα μπορούν να χρησιμοποιούν υλικό που προστατεύεται από δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας σε διαδικτυακά μαθήματα, μεταξύ άλλων, και σε διασυνωριακό επίπεδο, παραδείγματος χάριν κατά τη διδασκαλία. Στο ίδιο πλαίσιο, η διαφύλαξη της πολιτιστικής κληρονομιάς στις συλλογές ευρωπαϊκών μουσείων, σε αρχεία και σε άλλα ιδρύματα πολιτιστικής κληρονομιάς δεν θα υπόκειται σε περιορισμούς πνευματικής ιδιοκτησίας. Οι χρήστες θα έχουν επίσης πρόσβαση σε έργα, ταινίες ή μουσικά αρχεία που δεν είναι πλέον διαθέσιμα στο εμπόριο στην Ευρώπη, καθώς και σε μεγαλύτερη ποικιλία ευρωπαϊκών οπτικοακουστικών έργων στις πλατφόρμες βίντεο κατά παραγγελία (VoD), ενώ θα έχουν απόλυτη ελευθερία ανταλλαγής αντιγράφων πινάκων, γλυπτών και άλλων έργων τέχνης που είναι διαθέσιμα δημοσίως, με πλήρη ασφάλεια δικαίου.

http://europa.eu/rapid/press-release_IP-19-528_el.htm

Χ. ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ

► **Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή χαιρετίζει την προσωρινή συμφωνία για την καλύτερη προστασία των μαρτύρων δημοσίου συμφέροντος σε ολόκληρη την ΕΕ (12.03.2019)**

μάρτυρες δημοσίου συμφέροντος – κυρώσεις – απόλυση – υποβιβασμός – κίνηση δικαστικών διαδικασιών – καταγγελίες για παραβάσεις του δικαίου της ΕΕ – παράνομες δραστηριότητες – φορολογία εταιρειών – προστασία προσωπικών δεδομένων – προστασία των οικονομικών συμφερόντων της Ένωσης – ασφάλεια τροφίμων – προστασία περιβάλλοντος – πυρηνική ασφάλεια

Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και τα κράτη μέλη κατέληξαν σε προσωρινή συμφωνία όσον αφορά νέους κανόνες που θα εγγυώνται υψηλό επίπεδο προστασίας για τους μάρτυρες δημοσίου συμφέροντος που καταγγέλλουν παραβάσεις του δικαίου της ΕΕ. Η προστασία που παρέχεται στους μάρτυρες δημοσίου συμφέροντος στην ΕΕ είναι επί του παρόντος κατακερματισμένη και άνιση. Στις περισσότερες χώρες της ΕΕ, η προστασία που παρέχεται είναι μερική και αφορά μόνο συγκεκρι-

μένους τομείς ή κατηγορίες εργαζομένων. Οι νέοι κανόνες καλύπτουν ευρύ φάσμα τομέων του δικαίου της ΕΕ και, συγκεκριμένα, τη νομιμοποίηση εσόδων από παράνομες δραστηριότητες, τη φορολογία εταιρειών, την προστασία των προσωπικών δεδομένων, την προστασία των οικονομικών συμφερόντων της Ένωσης, την ασφάλεια των τροφίμων και των προϊόντων, καθώς και την προστασία του περιβάλλοντος και την πυρηνική ασφάλεια. Επιπλέον, τα κράτη μέλη έχουν τη δυνατότητα να επεκτείνουν τους κανόνες αυτούς και σε άλλους τομείς. Η Επιτροπή παροτρύνει, μάλιστα, στο πλαίσιο αυτό τα κράτη μέλη να θεσπίσουν ολοκληρωμένα συστήματα για την προστασία των μαρτύρων δημοσίου συμφέροντος με βάση τις ίδιες αρχές.

Βασικό χαρακτηριστικό των νέων κανόνων είναι η θέσπιση σαφών διαδικασιών καταγγελίας και υποχρεώσεων για τους εργοδότες. Συγκεκριμένα, οι νέοι κανόνες θα θεσπίσουν ένα σύστημα ασφαλών διαύλων για την υποβολή καταγγελιών τόσο εντός ενός οργανισμού όσο και στις δημόσιες αρχές. Η ασφάλεια των διαύλων αυτών για την υποβολή καταγγελιών είναι ουσιώδης, ενώ οι μάρτυρες δημοσίου συμφέροντος θα καλούνται να υποβάλουν πρώτα την καταγγελία τους εσωτερικά, εάν η παράβαση που επιθυμούν να στηλιτεύσουν μπορεί να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά εντός του οργανισμού τους και δεν διατρέχουν τον κίνδυνο να υποστούν αντίποινα. Θα μπορούν, επιπλέον, να υποβάλουν την καταγγελία τους στις αρμόδιες αρχές, εάν το κρίνουν σκόπιμο, ανάλογα με τις εκάστοτε περιστάσεις. Επιπλέον, εάν δεν αναληφθεί δράση σε συνέχεια της καταγγελίας τους στις αρχές ή σε περίπτωση επικείμενου ή προφανούς κινδύνου για το δημόσιο συμφέρον ή σε περίπτωση που η καταγγελία αναμένεται να αποβεί άκαρπη, για παράδειγμα, επειδή οι αρχές συμπράττουν με τους υπαίτιους της αξιόποινης πράξης, οι μάρτυρες δημοσίου συμφέροντος μπορούν να προβαίνουν στη δημοσιοποίηση της καταγγελίας τους στα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Με τον τρόπο αυτό θα διασφαλίζεται η προστασία των μαρτύρων δημοσίου συμφέροντος που ενεργούν ως πηγές της ερευνητικής δημοσιογραφίας. Τέλος, σημαντικό παράγοντα συνιστά η πρόληψη των αντιποίνων και η αποτελεσματική προστασία των μαρτύρων. Στα πλαίσια αυτά, οι κανόνες θα προστατεύουν τους μάρτυρες δημοσίου συμφέροντος από απόλυση, υποβιβασμό και άλλες μορφές αντιποίνων. Θα απαιτούν, επίσης, από τις εθνικές αρχές να ενημερώνουν τους πολίτες σχετικά με τις διαδικασίες καταγγελίας και τη διαθέσιμη προστασία, η οποία θα παρέχεται ακόμα και σε δικαστικές διαδικασίες.

http://europa.eu/rapid/press-release_IP-19-1604_el.htm

ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΕ

II. e-πίκαιρα νομικής πληροφορικής

Επιμ.: Κωνσταντίνος Π. Θεοδωρίδης

► Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ενέκρινε κρατική ενίσχυση για ταχύτερες ευρυζωνικές υπηρεσίες στην Ελλάδα

Η ευρυζωνική συνδεσιμότητα έχει στρατηγική σημασία για την ευρωπαϊκή ανάπτυξη και καινοτομία σε όλους τους τομείς της οικονομίας, καθώς και για την κοινωνική και εδαφική συνοχή. Η ψηφιακή ατζέντα για την Ευρώπη αναγνωρίζει τα κοινωνικοοικονομικά οφέλη της ευρυζωνικότητας και θέτει στόχους για την ευρυζωνική ανάπτυξη στην Ευρώπη, που προβλέπουν, μεταξύ άλλων, ότι ποσοστό 50% ή περισσότερο των ευρωπαϊκών νοικοκυριών θα πρέπει να έχουν συνδέσεις στο διαδίκτυο με ταχύτητα πάνω από 100 Mbps. Στο πλαίσιο αυτό έχουν τεθεί στόχοι συνδεσιμότητας που θα πρέπει να επιτευχθούν έως το 2025, μεταξύ των οποίων και η ανάπτυξη δικτύων πολύ υψηλής χωρητικότητας, ικανών να παρέχουν ταχύτητες λήψης τουλάχιστον 100 Mbps, με δυνατότητα αναβάθμισης σε 1 Gbps, που αναμένεται να συμβάλει στην ευρεία χρήση προϊόντων, υπηρεσιών και εφαρμογών στην ψηφιακή ενιαία αγορά. Για τον σκοπό αυτόν, εφαρμόζονται συστήματα κουπονιών που μπορούν να χρησιμοποιηθούν με σκοπό την αύξηση των συνδρομών σε ευρυζωνικές υπηρεσίες με τη μείωση του κόστους για τους τελικούς χρήστες.

Όπως προκύπτει από τον Δείκτη Ψηφιακής Οικονομίας και Κοινωνίας 2018 (DESI 2018), η Ελλάδα εμφανίζει τα χαμηλότερα ποσοστά στην ΕΕ όσον αφορά τη χρήση ευρυζωνικών υπηρεσιών υψηλής ταχύτητας. Η ελληνική πλευρά εκτιμά ότι ένας από τους κύριους λόγους είναι η τιμή των σταθερών ευρυζωνικών συνδέσεων υψηλής ταχύτητας, η οποία είναι σημαντικά υψηλότερη από τον μέσο όρο της ΕΕ. Στις αρχές του 2019, λοιπόν, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ενέκρινε, σύμφωνα με τους κανόνες της ΕΕ για τις κρατικές ενισχύσεις, ένα σύστημα κουπονιών με στόχο την υποστήριξη της χρήσης ευρυζωνικών υπηρεσιών με ταχύτητες λήψης τουλάχιστον 100 Megabit ανά δευτερόλεπτο στην Ελλάδα. Το μέτρο αυτό θα συμβάλει στη μείωση του ψηφιακού χάσματος, ενώ ταυτόχρονα θα περιορίσει τις στρεβλώσεις του ανταγωνισμού.

Στόχος των ελληνικών αρχών είναι η αύξηση του αριθμού των καταναλωτών που χρησιμοποιούν «υπερταχείες ευρυζωνικές υπηρεσίες», οι οποίες ορίζονται από την Ελλάδα ως ευρυζωνικές υπηρεσίες που εξασφαλίζουν ταχύτητες λήψης τουλάχιστον 100 Megabit ανά δευτερόλεπτο (Mbps), με δυνατότητα εύκολης αναβάθμισης σε 1 Gigabit ανά δευτερόλεπτο (Gbps). Υπάρχουν ήδη υποδομές κατάλληλες για την παροχή αυτών των ευρυζωνικών υπηρεσιών στην Ελλάδα, αλλά το ποσοστό χρήσης τους

είναι πολύ χαμηλό. Τα κουπόνια θα στηρίξουν τη μεγαλύτερη χρήση των εν λόγω υπηρεσιών καλύπτοντας μέρος των δαπανών εγκατάστασης και του μηνιαίου τέλους για περίοδο έως και 24 μηνών. Οι χρήστες θα μπορούν να ενεργοποιήσουν τα κουπόνια μέχρι τις 31 Μαρτίου 2020.

Η Ελλάδα υπέβαλε το μέτρο στήριξης προς αξιολόγηση από την Επιτροπή σύμφωνα με τους κανόνες για τις κρατικές ενισχύσεις. Η Επιτροπή διαπίστωσε ότι, παρά το γεγονός ότι το σύστημα απευθύνεται κυρίως σε καταναλωτές, συνιστά κρατική ενίσχυση υπέρ των παρόχων τηλεπικοινωνιακών υπηρεσιών, οι οποίοι θα μπορούν να προσφέρουν αυτές τις υπηρεσίες μέσω των υφιστάμενων ευρυζωνικών υποδομών. Συνεπώς, η Επιτροπή αξιολόγησε το μέτρο σύμφωνα με τους κανόνες για τις κρατικές ενισχύσεις. Επίσης, η Επιτροπή έλαβε μέριμνα ώστε η Ελλάδα να θεσπίσει τα κατάλληλα μέτρα προκειμένου να αποφευχθεί κάθε αθέμιτη στρέβλωση του ανταγωνισμού και, ειδικότερα, θα ελέγχει ότι το σύστημα δεν χρησιμοποιείται απλώς για την αντικατάσταση υφιστάμενων συνδρομών σε άλλες ευρυζωνικές υπηρεσίες υψηλής ταχύτητας. Το σύστημα θα συνοδεύεται από λεπτομερή αξιολόγηση για την εκτίμηση του αντικτύπου του. Τα αποτελέσματα της εν λόγω αξιολόγησης θα υποβληθούν στην Επιτροπή από την Ελλάδα έως τον Δεκέμβριο του 2021.

Σχετικά links:

Σχετική απόφαση:

http://ec.europa.eu/competition/elojade/isef/case_details.cfm?proc_code=3_SA_49935

DESI 2018:

<https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/desi>

► Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή προωθεί τη διασυνοριακή πρόσβαση των πολιτών στα μητρώα υγείας τους

Στις 6 Φεβρουαρίου 2019, η Επιτροπή παρουσίασε μια σειρά συστάσεων για τη δημιουργία ενός ασφαλούς συστήματος που θα επιτρέπει στους πολίτες να έχουν πρόσβαση στους ηλεκτρονικούς φακέλους υγείας τους σε όλα τα κράτη μέλη. Επί του παρόντος, η δυνατότητα πρόσβασης των Ευρωπαίων πολιτών στα ηλεκτρονικά ιατρικά μητρώα τους σε ολόκληρη την ΕΕ διαφέρει σημαντικά από χώρα σε χώρα. Ενώ ορισμένοι πολίτες έχουν δυνατότητα πρόσβασης σ' ένα τμήμα των ηλεκτρονικών μητρώων υγείας τους σε εθνικό ή διασυνοριακό επίπεδο, πολλοί άλλοι έχουν περιορισμένη ή και μηδενική ψηφια-

κή πρόσβαση. Για τον λόγο αυτό, η Επιτροπή διατύπωσε ορισμένες συστάσεις, οι οποίες θα διευκολύνουν τη δι-ασυνοριακή και ασφαλή πρόσβαση, σε πλήρη συμμόρφωση με τον γενικό Κανονισμό για την προστασία των δεδομένων. Με τις εν λόγω συστάσεις, προτείνεται να επεκτείνουν τα κράτη μέλη τις εργασίες αυτές σε τρεις νέους τομείς του μητρώου υγείας και, συγκεκριμένα, στις εργαστηριακές αναλύσεις, στα ιατρικά εξιτήρια και στις ιατρικές απεικονίσεις, καθώς και στις γνωματεύσεις ιατρικών απεικονίσεων. Παράλληλα, αυτή η πρωτοβουλία προετοιμάζει το έδαφος για την ανάπτυξη τεχνικών προ-διαγραφών που θα χρησιμοποιούνται για την ανταλλαγή μητρώων υγείας κατά περίπτωση.

Η πρόσβαση σε πλήρη και προσωπικά μητρώα υγείας σε ολόκληρη την ΕΕ μπορεί να αποφέρει τεράστια οφέλη στους Ευρωπαίους πολίτες. Παραδείγματος χάρη, εάν ένας πολίτης έχει ατύχημα κατά τη διάρκεια ταξιδιού σε άλλο κράτος μέλος της ΕΕ, οι γιατροί θα έχουν άμεση πρόσβαση σε πληροφορίες για τον ασθενή (π.χ. πληροφορίες σχετικά με χρόνιες παθήσεις, αλλεργίες ή δυσανεξίες σε ορισμένα φάρμακα), πράγμα που θα διευκολύνει σαφώς τους γιατρούς να παρέχουν την αποτελεσματικότερη θεραπεία το συντομότερο δυνατόν. Επίσης, επιτυγχάνεται βελτίωση της ποιότητας και εξασφάλιση της συνέχειας της περίθαλψης για τους πολίτες ενώ μετακινούνται στο εσωτερικό της ΕΕ, ενώ ενισχύεται και η ιατρική έρευνα για την αντιμετώπιση μεγάλων προκλήσεων για την υγεία, όπως οι χρόνιες και οι νευροεκφυλιστικές ασθένειες, με τη διευκόλυνση της ανταλλαγής δεδομένων. Το σύστημα αυτό εξαρτάται από τη συναίνεση του πολίτη, έπειτα από ενημέρωση και σε πλήρη συμμόρφωση με τους ευρωπαϊκούς κανόνες για την προστασία των δεδομένων. Επιπλέον, βελτιώνεται η αποδοτικότητα και βιωσιμότητα των συστημάτων υγείας, για παράδειγμα με την ανταλλαγή πρόσφατων εργαστηριακών ή ακτινογραφικών εξετάσεων ενός ασθενούς. Με αυτόν τον τρόπο δεν θα είναι αναγκαίο να επαναλαμβάνονται παρόμοιες εξετάσεις σε νοσοκομείο άλλου κράτους μέλους, με αποτέλεσμα να εξοικονομείται χρόνος και να μειώνονται οι νοσοκομειακές δαπάνες.

Για να αναπτυχθεί περαιτέρω αυτό το σύστημα ανταλλαγής πληροφοριών, θα δημιουργηθεί μια κοινή διαδικασία συντονισμού μεταξύ της Επιτροπής και των κρατών μελών. Με τη διαδικασία αυτή, τα ενδιαφερόμενα μέρη, όπως οι εκπρόσωποι του κλάδου της βιομηχανίας, οι επαγγελματίες του τομέα της υγείας και οι εκπρόσωποι ασθενών, θα μπορούν να προσφέρουν τις συνεισφορές τους τόσο σε ενωσιακό όσο και εθνικό επίπεδο. Η κοινή διαδικασία συντονισμού θα διασφαλίσει τη συμμετοχή όλων των σχετικών φορέων στη διαδικασία περαιτέρω ανάπτυξης του ευρωπαϊκού μορφολογικού ανταλλαγής ηλεκτρονικών μητρώων υγείας. Στο πλαίσιο του δικτύου eHealth, τα κράτη μέλη θα καθορίσουν πρακτικές κατευ-

θυντήριες γραμμές για την υλοποίηση και την παρακολούθηση της προόδου του.

Σχετικά links:

Σχετικές συστάσεις:

<https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/communication-enabling-digital-transformation-health-and-care-digital-single-market-empowering>

Συχνές ερωτήσεις και απαντήσεις:

http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-19-853_el.htm

► Ηλεκτρονική χρονοσήμανση από τον ΟΠΙ

Στις 26 Φεβρουαρίου 2019 ξεκίνησε η παροχή της υπηρεσίας χρονοσήμανσης από τον Οργανισμό Πνευματικής Ιδιοκτησίας (ΟΠΙ). Με την υπηρεσία χρονοσήμανσης (time stamping) οι δημιουργοί και οι δικαιούχοι μπορούν να αποκτούν βέβαιη χρονολογία για το έργο τους και να έχουν ένα ασφαλές αποδεικτικό στοιχείο για την πνευματική τους δημιουργία σε περίπτωση δικαστικής ή άλλης αμφισβήτησης. Η υπηρεσία παρέχεται μέσω της ιστοσελίδας του ΟΠΙ και το σύνολο της διαδικασίας (αποστολή έργου, καταχώριση, καταβολή τέλους) πραγματοποιείται αποκλειστικά μέσω διαδικτύου και αφορά το σύνολο των πνευματικών έργων, αλλά και άλλων προστατευόμενων αντικειμένων που μπορούν να κατατεθούν σε μορφή ψηφιακού αρχείου, όπως κείμενα, φωτογραφίες, σχέδια κλπ.

Με την υπηρεσία αυτή, ο ΟΠΙ ταυτοποιεί μοναδικά το αρχείο - πνευματικό έργο συνδέοντάς το με την ημερομηνία και την ώρα που έχει πραγματοποιηθεί η υποβολή του. Το αρχείο δεν κρατείται στην ηλεκτρονική βάση, ούτε γίνεται έλεγχός του από το προσωπικό του ΟΠΙ ή τρίτο και, συνεπώς, δεν υπάρχει κίνδυνος αντιγραφής ή διαρροής του. Σημειώνεται ότι μέχρι σήμερα στην Ελλάδα δεν υπήρχε αντίστοιχη υπηρεσία. Οι συνήθεις τακτικές που χρησιμοποιούνται για τη διασφάλιση των δημιουργών και δικαιούχων είναι είτε πιο ακριβές, όπως η συμβολαιογραφική πράξη κατάθεσης, είτε δεν θεωρούνται τόσο αξιόπιστες, όπως η αποστολή συστημένης επιστολής, ενώ συχνά δημιουργούνται προβλήματα λόγω της ψηφιακής μορφής των έργων. Η υπηρεσία ηλεκτρονικής χρονοσήμανσης, λοιπόν, δημιουργήθηκε από τον ΟΠΙ για να καλύψει την ανάγκη όλων των δημιουργών (ανεξαρτήτως είδους έργων και ανεξαρτήτως εάν πρόκειται για επαγγελματίες ή ερασιτέχνες) να μπορούν να αποδεικνύουν με απλό και αποτελεσματικό τρόπο τη χρονική στιγμή ύπαρξης του έργου τους με τη συγκεκριμένη μορφή.

Στην πράξη, το πιστοποιητικό που εκδίδεται από τον ΟΠΙ αποτελεί μια γραπτή επιβεβαίωση των στοιχείων που αφορούν τόσο τον χρήστη της υπηρεσίας όσο και την πράξη χρονοσήμανσης. Τέτοια στοιχεία είναι το ονοματεπώνυμο του χρήστη, το όνομα του υποβληθέντος

αρχείου, η σε ψηφιακή μορφή ταυτότητα του υποβληθέντος αρχείου, η ημερομηνία και η ώρα που έγινε η χρονοσήμανση. Σε περίπτωση αμφισβήτησης του περιεχομένου του αρχείου και του κατά πόσο το πιστοποιητικό αναφέρεται στο συγκεκριμένο υπάρχει δυνατότητα επαλήθευσης μέσω της υπηρεσίας του ΟΠΙ. Το κόστος χρονοσήμανσης καθορίζεται με βάση το μέγεθος του αρχείου και μόνον. Υπάρχουν διαβαθμίσεις (προκαθορισμένα εύρη μεγεθών) για τον καθορισμό της χρέωσης. Οι χρεώσεις κυμαίνονται ανάλογα με το μέγεθος του υποβληθέντος αρχείου. Συγκεκριμένα, για αρχεία από 0 έως 3 Megabyte το κόστος είναι 10 ευρώ. Από 3.1 έως 10 Megabyte 20 ευρώ, από 10 έως 50 Megabyte 35 ευρώ και από 50 Megabyte έως 2 Gigabyte 70 ευρώ. Η διαδικασία επαλήθευσης από τον ΟΠΙ κοστίζει 100 ευρώ.

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, πρέπει να καταστεί σαφές ότι το σχετικό πιστοποιητικό δεν συνιστά βεβαίωση ύπαρξης δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας ή συγγενικών δικαιωμάτων επί του αρχείου το οποίο αφορά. Η υπηρεσία αυτή, δηλαδή, δεν συνιστά διατύπωση ή προϋπόθεση απόκτησης δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας ή συγγενικών δικαιωμάτων επί του έργου, δεδομένου ότι το δικαίωμα αποκτάται (τόσο σύμφωνα με το εθνικό δίκαιο όσο και τις διεθνείς συμβάσεις) ατύπως και χωρίς να απαιτείται κατάθεσή του. Προκειμένου ένα έργο να προστατεύεται πρέπει να συνιστά πρωτότυπο πνευματικό δημιούργημα λόγου, τέχνης ή επιστήμης, που εκφράζεται με οποιαδήποτε μορφή. Το κατά πόσο ένα έργο πληροί τις ως άνω προϋποθέσεις κρίνεται από τα δικαστήρια.

Σχετικά links:

Ιστότοπος ηλεκτρονικής χρονοσήμανσης:

<https://www.timestamp.gr>

Ανακοίνωση ΟΠΙ:

<https://opi.gr/epikairoitita1/nea/9431-enarksi-leitourgias-tisypresias-ilektronikis-xronosimansis-tou-opi>

► Χρήση των μέσω κοινωνικής δικτύωσης από δικαστές

Η χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης από τους δικαστικούς λειτουργούς αποτελεί ένα από τα πλέον επίκαιρα ζητήματα της ευρύτερης θεματικής της δικαστικής δεοντολογίας και ευλόγως απασχολεί τα εθνικά και διεθνή δικαστικά όργανα, αφού η επίδρασή τους στη διαγραφή των ορίων μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας θέτει νέες προκλήσεις για τη δικαστική αμεροληψία και ανεξαρτησία.

Το ζήτημα αυτό φαίνεται να απασχολεί το τελευταίο διάστημα πολλές δικαιοδοσίες ανά τον κόσμο, διότι η ιδιότητα του χρήστη ως δικαστή αναδεικνύει σημαντικά ηθικά διλήμματα, τα οποία θέτουν ειδικά ερωτήματα και χρειάζονται ιδιαίτερη αντιμετώπιση. Κοινή συνιστα-

μένη όλων των προσεγγίσεων είναι ότι η χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης από τους δικαστές δεν είναι μόνο αναπόφευκτη αλλά, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, μπορεί να είναι και ωφέλιμη, προκειμένου ο δικαστής να μη ζει αποκομμένος από την κοινωνία αλλά να αποτελεί ενεργό μέλος της. Προκειμένου, όμως, ο δικαστής να αποκομίσει μόνο τα οφέλη από τη χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης χωρίς να διατρέξει τους σχετικούς κινδύνους, πρέπει να έχει συνειδητοποιήσει ότι όταν χρησιμοποιεί τα μέσα αυτά επωνύμως η ιδιότητά του θα πρέπει να είναι φανερή και ότι, ως εκ τούτου, οφείλει να τηρεί τις αρχές της αμεροληψίας, της ανεξαρτησίας, της ακεραιότητας και της ευπρέπειας, δεδομένου ότι από την τήρηση των αρχών αυτών εξαρτάται η διαφύλαξη του κύρους της δικαιοσύνης συνολικά.

Πράγματι, στη ματιά ενός εξωτερικού παρατηρητή οι δημόσιες ενέργειες ενός δικαστή μπορούν να ταυτιστούν με το δικαστικό σώμα στο σύνολό του, ακόμα και στις περιπτώσεις όπου έχει προσπαθήσει να καταστήσει σαφές ότι εκφράζει μόνο προσωπικές του απόψεις. Για τον λόγο αυτόν, θα πρέπει να επιδεικνύει αυτοσυγκράτηση και να λαμβάνει υπόψη ότι οποιαδήποτε ανάρτηση/δημοσίευση/σχόλιο ή ενέργειά του στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης μπορεί να γίνει αντικείμενο λεπτομερούς δημόσιου ελέγχου, καθώς ποτέ δεν μπορεί να είναι σίγουρος για το πού θα αναπαραχθούν ακόμα και αναρτήσεις κ.λπ. που ενδεχομένως προορίζονται από τον ίδιο για έναν περιορισμένο κύκλο προσώπων.

Οι ανωτέρω σκέψεις αναδεικνύουν τη σημασία σχετικού κείμενου του Παγκόσμιου Δικτύου Δικαστικής Ακεραιότητας του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών που δημοσιεύθηκε πρόσφατα στον ιστότοπο του Συμβουλίου της Επικρατείας, μεταφρασμένο στα ελληνικά από εισηγητές του Συμβουλίου της Επικρατείας. Το κείμενο αυτό αποτέλεσε τη βάση συζήτησης για τη συνάντηση εμπειρογνομόνων του Δικτύου που πραγματοποιήθηκε στη Βιέννη μεταξύ 5 και 7 Νοεμβρίου 2018.

Σχετικά links:

Ολόκληρο το κείμενο σε ελληνική μετάφραση :

<http://www.adjustice.gr/webcenter/portal/ste/pageste/epikairoitita/anakoinwseis>

Συνοπτικά πρακτικά της συναντήσεως στη Βιέννη:

<http://www.poderjudicial.es/stfls/CIEJ/FICHEROS/Report%20EGM%20Social%20Media%20-%20final.pdf>

Για προτάσεις, κρίσεις και ερωτήσεις, η επικοινωνία μας συνεχίζεται διαδικτυακά από το blog της στήλης στη διεύθυνση <http://e-pikaira.blogspot.com>

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Ι. ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

Α. Επισκόπηση Νομολογίας ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ (Δεκέμβριος 2018 – Φεβρουάριος 2019)

Ι. ΘΕΣΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Επιμ.: Δήμητρα Γαμπά

► Brexit

Το άρθρο 50 ΣΕΕ έχει την έννοια ότι, όταν ένα κράτος μέλος έχει γνωστοποιήσει, βάσει της διάταξης αυτής, στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο την πρόθεσή του να αποχωρήσει από την Ένωση, το εν λόγω άρθρο επιτρέπει στο κράτος μέλος, ενόσω δεν έχει τεθεί σε ισχύ συμφωνία αποχώρησης συναφθείσα μεταξύ του ιδίου και της Ένωσης, να ανακαλέσει μονομερώς τη γνωστοποίηση της πρόθεσης αποχώρησης

προδικαστική παραπομπή – άρθρο 50 ΣΕΕ – γνωστοποίηση από κράτος μέλος της προθέσεώς του να αποχωρήσει από την Ευρωπαϊκή Ένωση – συνέπειες της γνωστοποίησης – δικαίωμα μονομερούς ανακλήσεως της γνωστοποίησης – προϋποθέσεις

ΔΕΕ C-621/18, Wightman κ.λπ., 10.12.2018, Ολομέλεια, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: C.G. Fernlund, Γεν. Εισαγγελέας: M. Campos Sánchez-Bordona, ECLI:EU:C:2018:999 – Προδικαστική παραπομπή

Βλ. στο παρόν τεύχος ΕΕΕυρΔ, Παρατηρήσεις Ε. Φωτιάδου, σ. 84

► Κράτος Δικαίου

Η Πολωνία πρέπει να αναστείλει αμέσως την εφαρμογή των εθνικών διατάξεων σχετικά με τη μείωση του ορίου ηλικίας συνταξιοδότησεως των δικαστών του Ανωτάτου Δικαστηρίου

ασφαλιστικά μέτρα – άρθρο 279 ΣΛΕΕ – αίτηση λήψεως προσωρινών μέτρων – άρθρο 19 παρ. 1, δεύτερο εδάφιο ΣΕΕ – Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – άρθρο 47 – αποτελεσματική δικαστική προστασία – ανεξαρτησία των δικαστών

ΔΕΕ C-619/18 R, Επιτροπή/Πολωνία, 17.12.2018, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγήτρια: R. Silva de Lapuerta, Γεν. Εισαγγελέας: E. Tanchev, ECLI:EU:C:2018:1021 – Αίτηση ασφαλιστικών μέτρων

Στις 3 Απριλίου 2018, τέθηκε σε ισχύ ο νέος πολωνικός Νόμος περί του Ανωτάτου Δικαστηρίου. Βάσει του Νόμου αυτού, το όριο της ηλικίας συνταξιοδότησεως των δικαστών του Ανωτάτου Δικαστηρίου μειώθηκε στα 65 έτη. Το νέο όριο ηλικίας εφαρμόζεται από της ημερομηνίας της

θέσεως σε ισχύ του Νόμου, καταλαμβάνοντας και τους δικαστές που είχαν διορισθεί στο εν λόγω δικαστήριο πριν από την ημερομηνία αυτή. Η παράταση της ενεργού δικαστικής υπηρεσίας των δικαστών του Ανωτάτου Δικαστηρίου πέραν της ηλικίας των 65 ετών είναι δυνατή, πλην όμως προϋποθέτει την υποβολή δηλώσεως περί της επιθυμίας των δικαστών να εξακολουθήσουν να ασκούν τα καθήκοντά τους και την υποβολή πιστοποιητικού με το οποίο να βεβαιώνεται ότι η κατάσταση της υγείας τους καθιστά δυνατή την άσκηση των καθηκόντων, καθώς και τη συγκατάθεση του Προέδρου της Δημοκρατίας της Πολωνίας. Προκειμένου να λάβει την απόφαση αυτή, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας της Πολωνίας δεν δεσμεύεται από κανένα κριτήριο, η δε συγκεκριμένη απόφαση δεν υπόκειται σε κανέναν δικαστικό έλεγχο.

Επομένως, κατά τον Νόμο, οι δικαστές οι οποίοι υπηρετούν στο Ανώτατο Δικαστήριο και έχουν συμπληρώσει το 65ο έτος ηλικίας πριν από την ημερομηνία της θέσεως σε ισχύ του Νόμου αυτού ή, το αργότερο, έως τις 3 Ιουλίου 2018, έπρεπε να συνταξιοδοτηθούν στις 4 Ιουλίου 2018, εκτός και αν είχαν υποβάλει, έως και τις 3 Μαΐου 2018, την ως άνω δήλωση και το σχετικό πιστοποιητικό και εφόσον ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας της Πολωνίας είχε εγκρίνει την παράταση της θητείας τους στο Ανώτατο Δικαστήριο.

Η Επιτροπή άσκησε, στις 2 Οκτωβρίου 2018, προσφυγή λόγω παραβάσεως ενώπιον του Δικαστηρίου. Η Επιτροπή εκτιμά ότι η Πολωνία παρέβη το δίκαιο της Ένωσης, αφενός, μειώνοντας το όριο της ηλικίας συνταξιοδότησεως και εφαρμόζοντάς το στους δικαστές που διορίστηκαν στο Ανώτατο Δικαστήριο έως τις 3 Απριλίου 2018, και, αφετέρου, παρέχοντας στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας της Πολωνίας τη διακριτική ευχέρεια να παρατείνει την ενεργό δικαστική υπηρεσία των δικαστών του Ανωτάτου Δικαστηρίου.

Εν αναμονή της αποφάσεως του Δικαστηρίου, η Επιτροπή ζήτησε από το Δικαστήριο, στο πλαίσιο διαδικασίας ασφαλιστικών μέτρων, να υποχρεώσει την Πολωνία να λάβει τα εξής προσωρινά μέτρα: 1) να αναστείλει την εφαρμογή των εθνικών διατάξεων περί μειώσεως του ορίου ηλικίας συνταξιοδότησεως των δικαστών του Ανωτάτου Δικαστηρίου, 2) να λάβει κάθε αναγκαίο μέτρο προκειμένου οι δικαστές του Ανωτάτου Δικαστηρίου τους οποίους αφορούν οι επίμαχες διατάξεις να έχουν τη δυνατότητα να ασκούν τα καθήκοντά τους στην ίδια θέση, απολαμβάνοντας ταυτόχρονα του ιδίου καθεστώτος και των ιδίων δικαιωμάτων και συνθηκών απασχολήσεως, όπως και πριν από τη θέση σε ισχύ του Νόμου περί του Ανωτάτου Δικαστηρίου, 3) να απέχει από τη λήψη οποιουδήποτε μέτρου που θα έχει ως σκοπό τον διορι-

σμό δικαστών στο Ανώτατο Δικαστήριο αντί των δικαστών του Ανωτάτου Δικαστηρίου τους οποίους αφορούν οι διατάξεις αυτές, καθώς και οποιουδήποτε μέτρου που θα έχει ως σκοπό τον διορισμό του νέου πρώτου προέδρου του Ανωτάτου Δικαστηρίου ή τον καθορισμό του προσώπου το οποίο θα επιφορτισθεί με την ευθύνη να προϊσταται του Ανωτάτου Δικαστηρίου αντί του πρώτου προέδρου του έως τον διορισμό του νέου πρώτου προέδρου, 4) να γνωστοποιήσει στην Επιτροπή, το αργότερο έναν μήνα μετά την κοινοποίηση της διατάξεως του Δικαστηρίου, εν συνεχεία δε καθ' έλαστο μήνα, όλα τα μέτρα τα οποία θα έχει λάβει προκειμένου να συμμορφωθεί πλήρως προς τη διάταξη αυτή.

Με διάταξη της 19ης Οκτωβρίου 2018, η Αντιπρόεδρος του Δικαστηρίου δέχθηκε προσωρινά όλα τα ως άνω αιτήματα μέχρι να εκδοθεί η διάταξη με την οποία θα περατωθεί η διαδικασία των ασφαλιστικών μέτρων.

Με τη διάταξή του, το Δικαστήριο υπενθυμίζει ότι τα προσωρινά μέτρα μπορούν να διαταχθούν από τον δικαστή των ασφαλιστικών μέτρων μόνον 1) εφόσον αποδειχθεί ότι η λήψη τους δικαιολογείται εκ πρώτης όψεως βάσει των προβαλλομένων πραγματικών και νομικών ισχυρισμών (*fumus boni juris*) και 2) εφόσον τα μέτρα αυτά είναι επείγοντος χαρακτήρα, υπό την έννοια ότι είναι αναγκαίο να διαταχθούν και να παραγάγουν τα αποτελέσματά τους πριν από την έκδοση της αποφάσεως επί της κυρίας δίκης, προκειμένου να αποτραπεί σοβαρή και ανεπανόρθωτη ζημία των συμφερόντων της Ένωσης, η οποία εκπροσωπείται από την Επιτροπή. Ο δικαστής των ασφαλιστικών μέτρων προβαίνει επίσης, κατά περίπτωση, στη στάθμιση των εμπλεκόμενων συμφερόντων.

Πρώτον, όσον αφορά την προϋπόθεση περί της συνδρομής *fumus boni juris*, το Δικαστήριο επισημαίνει ότι η προϋπόθεση αυτή πληρούται εφόσον ένας τουλάχιστον από τους λόγους που προβάλλει ο αιτών τη λήψη προσωρινών μέτρων διάδικος προς στήριξη της κύριας προσφυγής του δεν στερείται, εκ πρώτης όψεως, σοβαρού ερείσματος. Εν προκειμένω, τα επιχειρήματα που προβάλλει η Επιτροπή δεν στερούνται εκ πρώτης όψεως σοβαρού ερείσματος και, επομένως, δεν μπορεί να αποκλεισθεί ότι οι επίμαχες εθνικές διατάξεις αντιβαίνουν στις αρχές της ισοβιότητας των δικαστών και της δικαστικής ανεξαρτησίας και ότι, κατά συνέπεια, συνιστούν παράβαση της υποχρέωσης που υπέχει η Πολωνία να διασφαλίζει την παροχή αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας στους τομείς που διέπονται από το δίκαιο της Ένωσης.

Δεύτερον, όσον αφορά την προϋπόθεση περί επείγοντος χαρακτήρα, το Δικαστήριο υπενθυμίζει ότι σκοπός της διαδικασίας ασφαλιστικών μέτρων είναι η διασφάλιση της πλήρους αποτελεσματικότητας της μελλοντικής οριστικής αποφάσεως, προκειμένου να αποφεύγονται τα κενά στην έννομη προστασία που παρέχει το Δικαστήριο.

Προς επίτευξη του σκοπού αυτού, ο επείγων χαρακτήρας πρέπει να εκτιμάται σε σχέση με την ανάγκη εκδόσεως προσωρινής αποφάσεως, προκειμένου να αποτραπεί η πρόκληση σοβαρής και ανεπανόρθωτης ζημίας στον διάδικο που ζητεί την προσωρινή προστασία. Εν προκειμένω, η Επιτροπή υποστηρίζει ότι ενδεχόμενη εφαρμογή των επίμαχων εθνικών διατάξεων μέχρι την έκδοση της αποφάσεως του Δικαστηρίου επί της προσφυγής λόγω παραβάσεως που άσκησε η Επιτροπή (στο εξής: οριστική απόφαση), μπορεί να προκαλέσει σοβαρή και ανεπανόρθωτη ζημία ως προς την έννομη τάξη της Ένωσης. Κατά το Δικαστήριο, η ανεξαρτησία των εθνικών δικαστηρίων είναι ουσιώδης για την εύρυθμη λειτουργία του μηχανισμού της προδικαστικής παραπομπής. Έχει επίσης καθοριστική σημασία στο πλαίσιο των μέτρων της Ένωσης στον τομέα της δικαστικής συνεργασίας σε αστικές και ποινικές υποθέσεις, τα οποία στηρίζονται στην αμοιβαία εμπιστοσύνη των κρατών μελών όσον αφορά τα αντίστοιχα δικαστικά συστήματά τους. Κατά συνέπεια, το ενδεχόμενο, λόγω της εφαρμογής των επίμαχων εθνικών διατάξεων, να μην διασφαλίζεται η ανεξαρτησία του Ανωτάτου Δικαστηρίου έως την έκδοση της οριστικής αποφάσεως, δύναται να προκαλέσει σοβαρή ζημία ως προς την έννομη τάξη της Ένωσης και, ως εκ τούτου, ως προς τα δικαιώματα που παρέχονται στους πολίτες βάσει του δικαίου της Ένωσης, καθώς και τις αξίες, κατά το άρθρο 2 ΣΕΕ, στις οποίες βασίζεται η Ένωση αυτή, ιδίως δε εκείνη του κράτους δικαίου. Επιπλέον, λόγω του κύρους των αποφάσεων του Ανωτάτου Δικαστηρίου έναντι των κατώτερων εθνικών δικαστηρίων, το ενδεχόμενο, σε περίπτωση εφαρμογής των επίμαχων εθνικών διατάξεων, να μην διασφαλίζεται η ανεξαρτησία του δικαστηρίου αυτού έως την έκδοση της οριστικής αποφάσεως, δύναται να θέσει σε κίνδυνο την εμπιστοσύνη των κρατών μελών και των δικαστηρίων τους στο πολωνικό δικαστικό σύστημα και, κατά συνέπεια, στην εκ μέρους του εν λόγω κράτους μέλους τήρηση της αρχής του κράτους δικαίου. Πράγματι, το ενδεχόμενο, λόγω της εφαρμογής των επίμαχων εθνικών διατάξεων, να μην διασφαλίζεται η ανεξαρτησία του Ανωτάτου Δικαστηρίου έως την έκδοση της οριστικής αποφάσεως θα μπορούσε να έχει ως αποτέλεσμα τα κράτη μέλη να αρνούνται την αναγνώριση ή την εκτέλεση των δικαστικών αποφάσεων που εκδίδουν τα πολωνικά δικαστήρια, κάτι που θα μπορούσε να προκαλέσει σοβαρή και ανεπανόρθωτη ζημία όσον αφορά το δίκαιο της Ένωσης. Ως εκ τούτου, το Δικαστήριο κρίνει ότι η Επιτροπή απέδειξε ότι, σε περίπτωση μη λήψεως των προσωρινών μέτρων που ζητεί, η εφαρμογή των επίμαχων εθνικών διατάξεων έως την έκδοση της οριστικής αποφάσεως δύναται να προκαλέσει σοβαρή και ανεπανόρθωτη ζημία από απόψεως του δικαίου της Ένωσης. Κατά συνέπεια, το Δικαστήριο κρίνει ότι αποδείχθηκε ο επείγων χαρακτήρας των προσωρινών μέτρων που ζήτησε η Επιτροπή.

Τρίτον, το Δικαστήριο εξετάζει αν η στάθμιση των συμφερόντων συνηγορεί υπέρ της λήψης προσωρινών μέτρων. Το Δικαστήριο επισημαίνει ότι το γενικό συμφέρον της Ένωσης στην εύρυθμη λειτουργία της έννομης τάξεως της διατρέχει τον κίνδυνο να θιγεί κατά τρόπο σοβαρό και ανεπανόρθωτο, εν αναμονή της οριστικής απόφασης, αν δεν διαταχθούν τα προσωρινά μέτρα που ζήτησε η Επιτροπή και εν συνεχεία η κύρια προσφυγή γίνει δεκτή. Αντιθέτως, το συμφέρον της Πολωνίας στην εύρυθμη λειτουργία του Ανωτάτου Δικαστηρίου δεν δύναται να θιγεί κατά τέτοιο τρόπο σε περίπτωση κατά την οποία ληφθούν τα προσωρινά μέτρα που ζήτησε η Επιτροπή, πλην όμως, εν συνεχεία, απορριφθεί η προσφυγή, δεδομένου ότι η λήψη αυτή προσωρινών μέτρων έχει αποκλειστικώς ως αποτέλεσμα τη διατήρηση, για περιορισμένο χρονικό διάστημα, της εφαρμογής του νομικού καθεστώτος που ίσχυε πριν από την έκδοση του Νόμου περί του Ανωτάτου Δικαστηρίου. Υπό τις συνθήκες αυτές, το Δικαστήριο κρίνει ότι η στάθμιση των εμπλεκόμενων συμφερόντων συνηγορεί υπέρ της λήψης των προσωρινών μέτρων που ζήτησε η Επιτροπή.

Ως εκ τούτου, το Δικαστήριο δέχεται την αίτηση προσωρινών μέτρων που υπέβαλε η Επιτροπή.

II. ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΤΩΝ ΠΡΟΣΩΠΩΝ

Επιμ.: Μάρκος Παπακωνσταντής, Βιργινία Τζώρτζη

► Ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων – Αναγνώριση επαγγελματικών προσόντων

Αυτόματη αναγνώριση των πανεπιστημιακών τίτλων που έχουν αποκτηθεί στο πλαίσιο κύκλων σπουδών, οι οποίοι εν μέρει συμπίπτουν χρονικά

προδικαστική παραπομπή – αναγνώριση επαγγελματικών προσόντων – Οδηγία 2005/36/ΕΚ – αναγνώριση τίτλων εκπαίδευσης που έχουν χορηγηθεί κατόπιν περιόδων εκπαίδευσης που εν μέρει συμπίπτουν – εξουσίες ελέγχου που διαθέτει το κράτος μέλος υποδοχής

ΔΕΕ C-675/17, Preindl, 06.12.2018, Τμήμα τρίτο, Πρόεδρος: Μ. Βηλαράς, Εισηγητής: L. Bay Larsen, Γεν. Εισαγγελέας: Μ. Bobek, ECLI:EU:C:2018:990 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία διατάξεων της Οδηγίας 2005/36/ΕΚ σχετικά με την αναγνώριση των επαγγελματικών προσόντων (εφεξής: Οδηγία για την αναγνώριση των επαγγελματικών προσόντων). Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ του ιταλικού Υπουργείου Υγείας και του Ιταλού πολίτη Η. Preindl. Αντικείμενο της αίτησης αυτής ήταν η άρνηση του ως άνω Υπουργείου να αναγνωρίσει

τίτλο εκπαίδευσης ιατρού, που χορηγήθηκε από την αρμόδια αυστριακή αρχή.

Η παραπάνω Οδηγία επιτρέπει την αναγνώριση ορισμένων επαγγελματικών προσόντων σε όλη την επικράτεια της Ευρωπαϊκής Ένωσης, διευκολύνοντας έτσι την άσκηση της ελεύθερης κυκλοφορίας των επαγγελματιών. Για ορισμένα επαγγέλματα, συμπεριλαμβανομένων των οδοντιάτρων, η αρχή αυτή έχει επεκταθεί σε αυτόματη αναγνώριση. Για τα επαγγέλματα αυτά, η Οδηγία καθορίζει τις ελάχιστες απαιτήσεις κατάρτισης, συμπεριλαμβανομένων του αντικειμένου, της διάρκειας της κατάρτισης και των ελάχιστων ωρών εκπαίδευσης για κάθε επάγγελμα, ενώ ο τίτλος που απονέμεται από ένα κράτος μέλος πρέπει να γίνεται δεκτός από άλλα κράτη μέλη, θεωρούμενος ότι πληροί τις απαιτήσεις αυτές.

Ο Η. Preindl απέκτησε πτυχίο οδοντιατρικής από το Ιατρικό Πανεπιστήμιο του Ίνσμπρουκ στην Αυστρία τον Ιανουάριο του 2013. Τον Αύγουστο του 2014, το ίδιο πανεπιστήμιο του απένειμε δεύτερο πτυχίο χειρουργού ιατρού, βάσει του γεγονότος ότι πολλά από τα μαθήματα λήφθηκαν συγχρόνως υπόψη τόσο για τη χορήγηση του τίτλου του οδοντιάτρου όσο και για τη χορήγηση του τίτλου του ιατρού. Η ταυτόχρονη εγγραφή σε δύο κύκλους σπουδών επιτρέπεται από το αυστριακό δίκαιο. Λίγο μετά την απόκτηση κάθε τίτλου, ο Η. Preindl ζήτησε την αναγνώρισή τους από το ιταλικό Υπουργείο Υγείας. Ενώ το Υπουργείο αναγνώρισε το δίπλωμα στην οδοντιατρική, αρνήθηκε να αναγνωρίσει το δίπλωμα στην ιατρική. Ο λόγος που επικαλέσθηκε το ιταλικό Υπουργείο ήταν ότι η Οδηγία για την αναγνώριση των επαγγελματικών προσόντων δεν προβλέπει δυνατότητα ταυτόχρονης παρακολούθησης και ολοκλήρωσης δύο κύκλων σπουδών. Κατά το ιταλικό Υπουργείο, επομένως, ο Η. Preindl δεν θα μπορούσε να είχε εκπληρώσει τις ελάχιστες απαιτήσεις κατάρτισης κατά το χρονικό διάστημα που έπεται της απόκτησης του πτυχίου του στην οδοντιατρική. Το ιταλικό δίκαιο, σε αντίθεση με το αυστριακό, προβλέπει ότι η εκπαίδευση πραγματοποιείται υποχρεωτικώς με πλήρη παρακολούθηση. Κατόπιν προσφυγής στα ιταλικά διοικητικά δικαστήρια, το Consiglio di Stato ζητεί από το Δικαστήριο διευκρινίσεις.

Το βασικό νομικό ζήτημα είναι εάν τα κράτη μέλη υποχρεούνται να αναγνωρίζουν αυτομάτως τη μερική εκπαίδευση και την ταυτόχρονη εκπαίδευση σε περισσότερους κύκλους σπουδών. Το Δικαστήριο, καταρχάς, υπογραμμίζει τον αυτόματο και βάσει ελάχιστων όρων εκπαίδευσης, που έχουν καθοριστεί με κοινή συμφωνία των κρατών μελών, χαρακτήρα του συστήματος αναγνώρισης των τίτλων για τα επαγγέλματα του ιατρού και του οδοντιάτρου, που προβλέπει η Οδηγία για την αναγνώριση των επαγγελματικών προσόντων.

Στη συνέχεια, το Δικαστήριο αποφαινεται ότι η Οδηγία υποχρεώνει τα κράτη μέλη, των οποίων η νομοθεσία

προβλέπει την υποχρέωση εκπαίδευσης πλήρους απασχόλησης και την απαγόρευση της ταυτόχρονης εγγραφής σε δύο κύκλους σπουδών, να αναγνωρίζουν αυτόματως τους τίτλους που έχουν χορηγηθεί εντός άλλου κράτους μέλους μετά την ολοκλήρωση κύκλων σπουδών που πραγματοποιήθηκαν εν μέρει ταυτοχρόνως.

Ωστόσο, το Δικαστήριο συμπληρώνει ότι η Οδηγία απαγορεύει στο κράτος μέλος υποδοχής να ελέγχει την τήρηση της προϋπόθεσης κατά την οποία η συνολική διάρκεια, το επίπεδο και η ποιότητα της εκπαίδευσης μερικής παρακολούθησης δεν πρέπει να είναι χαμηλότερου επιπέδου από ό,τι ισχύει για την εκπαίδευση πλήρους και συνεχούς παρακολούθησης.

Το Δικαστήριο καταλήγει, επομένως, ότι κράτος μέλος δεν μπορεί να αντιτεθεί στην αναγνώριση πανεπιστημιακών τίτλων, που αποκτήθηκαν στο πλαίσιο εκπαίδευσης μερικής παρακολούθησης ή ταυτόχρονης εγγραφής σε δύο κύκλους σπουδών ή ακόμη κατά τη διάρκεια περιόδων που εν μέρει συμπίπτουν, εφόσον πληρούνται οι απαιτήσεις εκπαίδευσης που καθορίζονται με την Οδηγία.

► Κοινωνική ασφάλιση

Εισφορές

Ιση μεταχείριση – φόρος εισοδήματος – εργαζόμενος που εγκατέλειψε το κράτος μέλος της εργασίας του κατά τη διάρκεια του ημερολογιακού έτους – εφαρμογή του κανόνα *pro rata temporis* στη μείωση των εισφορών

ΔΕΕ C-272/17, Zyla, 23.01.2019, Τμήμα δέκατο, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: E. Levits, Γεν. Εισαγγελέας: M. Campos Sánchez-Bordona, ECLI:EU:C:2019:49 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής αποφάσεως αφορά την ερμηνεία του άρθρου 45 ΣΛΕΕ. Η αίτηση υποβλήθηκε στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ της K.M. Zyla και του Staatssecretaris van Financiën (Υπουργού Οικονομικών, Κάτω Χώρες) ως προς τον καθορισμό του ποσού της μείωσης *pro rata temporis* των οφειλόμενων από αυτή εισφορών κοινωνικής ασφάλισης.

Ως προς τα πραγματικά περιστατικά, η K.M. Zyla, πολωνικής ιθαγενείας, εργάστηκε στις Κάτω Χώρες από την 1η Ιανουαρίου έως την 21η Ιουνίου 2013, περίοδο κατά την οποία ήταν ασφαλισμένη στο ολλανδικό γενικό σύστημα κοινωνικής ασφάλισης και κατέβαλε τις σχετικές εισφορές κοινωνικής ασφάλισης. Στη συνέχεια, η K.M. Zyla επέστρεψε στην Πολωνία, όπου εγκαταστάθηκε και δεν παρείχε, κατά τη διάρκεια του 2013, καμία εργασία έναντι αμοιβής. Η K.M. Zyla υπαγόταν, κατά την περίοδο που αντιστοιχούσε στην άσκηση της μισθωτής δραστηριότητάς της στις Κάτω Χώρες, στη νομοθεσία του εν λόγω κράτους μέλους και ήταν ασφαλισμένη στο ολλανδικό

σύστημα κοινωνικής ασφάλισης. Λόγω της ασφαλίσεως αυτής, η K.M. Zyla έτυχε, για την εν λόγω περίοδο, της μείωσης των εισφορών κοινωνικής ασφάλισης. Αντιθέτως, δεδομένου ότι, η K.M. Zyla έπαυσε να είναι ασφαλισμένη στο ολλανδικό σύστημα κοινωνικής ασφάλισης και, ως εκ τούτου, να οφείλει την καταβολή εισφορών μετά την αναχώρησή της από τις Κάτω Χώρες και την επιστροφή της στο κράτος μέλος καταγωγής της, δεν θεωρήθηκε, κατ'εφαρμογήν υπουργικής αποφάσεως για τις εισφορές κοινωνικής ασφάλισης, ότι μπορεί να τύχει ολόκληρης της μείωσης των εισφορών κοινωνικής ασφάλισης που θα δικαιούτο εφόσον ήταν ασφαλισμένη καθ'όλη τη διάρκεια του έτους. Αυτό γιατί η πλήρης εφαρμογή της μείωσης που αφορά τις εισφορές κοινωνικής ασφάλισης σε πρόσωπο που ήταν ασφαλισμένο καθ'όλη τη διάρκεια του έτους στο ολλανδικό σύστημα κοινωνικής ασφάλισης καταλήγει σε κοινωνική, ή και φορολογική, επιβάρυνση, η οποία είναι μικρότερη από εκείνη που έχει πρόσωπο το οποίο παύει να είναι ασφαλισμένο στο εν λόγω σύστημα κατά τη διάρκεια του ίδιου αυτού έτους.

Με το προδικαστικό ερώτημα το οποίο τίθεται στο Δικαστήριο το τελευταίο καλείται να αποφανθεί αν το άρθρο 45 ΣΛΕΕ έχει την έννοια ότι αντιτίθεται σε ρύθμιση κράτους μέλους η οποία, για τον καθορισμό του ποσού των εισφορών κοινωνικής ασφάλισης που οφείλει εργαζόμενος, προβλέπει ότι η μείωση των εισφορών αυτών την οποία δικαιούται ο εργαζόμενος για ένα ημερολογιακό έτος είναι ανάλογη προς την περίοδο κατά την οποία ο εργαζόμενος είναι ασφαλισμένος στο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης του εν λόγω κράτους μέλους, αποκλείοντας έτσι από την ετήσια μείωση το ποσοστό που αντιστοιχεί σε κάθε περίοδο κατά την οποία ο εν λόγω εργαζόμενος δεν ήταν ασφαλισμένος στο σύστημα αυτό και κατοικούσε σε άλλο κράτος μέλος χωρίς να ασκεί εκεί επαγγελματική δραστηριότητα.

Σύμφωνα με το Δικαστήριο, κατά πάγια νομολογία, υπήκοος της Ένωσης, ανεξαρτήτως του τόπου κατοικίας του και της ιθαγενείας του, ο οποίος έχει κάνει χρήση του δικαιώματος ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων και έχει ασκήσει επαγγελματική δραστηριότητα σε κράτος μέλος διαφορετικό από το κράτος μέλος της κατοικίας του εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 45 ΣΛΕΕ. Επομένως, η περίπτωση της K.M. Zyla, πολωνικής ιθαγενείας, η οποία μετέβη στις Κάτω Χώρες για να ασκήσει εκεί μισθωτή δραστηριότητα από την 1η Ιανουαρίου έως την 21η Ιουνίου 2013 εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 45 ΣΛΕΕ. Από πάγια νομολογία του Δικαστηρίου προκύπτει, επίσης, ότι το σύνολο των διατάξεων της ΣΛΕΕ που αφορούν την ελεύθερη κυκλοφορία των προσώπων αποσκοπεί στη διευκόλυνση, για τους υπηκόους της Ένωσης, της ασκήσεως πάσης φύσεως επαγγελματικών δραστηριοτήτων στο έδαφος της Ένωσης και απαγορεύει τα μέτρα τα οποία θα μπορούσαν να αποδειχθούν δυσμενή για τους υπηκόους αυτούς σε περίπτωση

που θελήσουν να ασκήσουν οικονομική δραστηριότητα στο έδαφος άλλου κράτους μέλους. Επομένως, διατάζει οι οποίες εμποδίζουν ή αποτρέπουν εργαζόμενο υπήκοο κράτους μέλους να εγκαταλείψει το κράτος καταγωγής του προκειμένου να ασκήσει το δικαίωμά του σε ελεύθερη κυκλοφορία συνιστούν εμπόδια στην άσκηση της ελευθερίας αυτής, έστω και αν εφαρμόζονται αδιακρίτως της ιθαγένειας των οικείων εργαζομένων.

Εντούτοις, το πρωτογενές δίκαιο της Ένωσης δεν εγγυάται σε εργαζόμενο ότι η μετακίνηση σε κράτος μέλος άλλο από το κράτος μέλος καταγωγής του θα είναι ουδέτερη από πλευράς κοινωνικής ασφαλίσεως, δεδομένου ότι, μια τέτοια μετακίνηση, λαμβανομένων υπόψη των διαφορών που υπάρχουν μεταξύ των συστημάτων και των νομοθεσιών των κρατών μελών, είναι δυνατόν, αναλόγως της περιπτώσεως, να είναι περισσότερο ή λιγότερο συμφέρουσα για το οικείο πρόσωπο ως προς τέτοια ζητήματα. Πράγματι, το δίκαιο της Ένωσης διασφαλίζει μόνον ότι οι εργαζόμενοι που ασκούν δραστηριότητα στο έδαφος άλλου κράτους μέλους εκτός από το κράτος μέλος καταγωγής τους υπόκεινται στις ίδιες προϋποθέσεις με τους εργαζομένους του άλλου αυτού κράτους. Συνεπώς, η υπουργική απόφαση περί εισφορών κοινωνικής ασφαλίσεως δεν μπορεί να θεωρηθεί ούτε ως διάταξη συνεπαγόμενη έμμεση διάκριση ούτε ως εμπόδιο στην ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων, τα οποία απαγορεύονται από το άρθρο 45 ΣΛΕΕ.

Υπό τις συνθήκες αυτές, στο υποβληθέν ερώτημα πρέπει να δοθεί η απάντηση ότι το άρθρο 45 ΣΛΕΕ έχει την έννοια ότι δεν αποκλείει ρύθμιση κράτους μέλους η οποία, για τον καθορισμό του ποσού των εισφορών κοινωνικής ασφαλίσεως που οφείλει ένας εργαζόμενος, προβλέπει ότι η μείωση των εισφορών αυτών την οποία δικαιούται ο εργαζόμενος για ένα ημερολογιακό έτος είναι ανάλογη προς την περίοδο κατά την οποία ο εργαζόμενος ήταν ασφαλισμένος στο σύστημα κοινωνικής ασφαλίσεως του εν λόγω κράτους μέλους, αποκλείοντας έτσι από την ετήσια μείωση το ποσοστό που αντιστοιχεί σε κάθε περίοδο κατά τη διάρκεια της οποίας ο ως άνω εργαζόμενος δεν ήταν ασφαλισμένος στο σύστημα αυτό και κατοικούσε σε άλλο κράτος μέλος χωρίς να ασκεί εκεί επαγγελματική δραστηριότητα.

III. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Επιμ.: Δημήτριος Γούλας

► Απαγόρευση των διακρίσεων λόγω ηλικίας

Αρμοδιότητα διοικητικού οργάνου να αφήσει ανεφάρμοστη διάταξη της εθνικής νομοθεσίας που αντίκειται στο δίκαιο της Ένωσης

Οδηγία 2000/78/EK – απαγόρευση των διακρίσεων λόγω ηλικίας – πρόσληψη αστυνομικών υπαλλήλων – εθνικό όργανο συσταθέν με νόμο για τη διασφάλιση της εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης στον τομέα της ίσης μεταχείρισης στην απασχόληση – έλλειψη εξουσίας να αφήσει ανεφάρμοστη την εθνική νομοθεσία η οποία δεν είναι σύμφωνη με το δίκαιο της Ένωσης – υπεροχή του δικαίου της Ένωσης

ΔΕΕ C-378/17, Minister for Justice and Equality και Commissioner of the Garda Síochána, 04.12.2018, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγήτρια: R. Silva de Lapuerta, Γεν. Εισαγγελέας: N. Wahl, ECLI:EU:C:2018:979 – Προδικαστική παραπομπή

Σύμφωνα με το νομικό πλαίσιο που ρύθμιζε τα ζητήματα διορισμών στην ιρλανδική αστυνομία, δεν γίνονταν δεκτά πρόσωπα που είχαν υπερβεί το 35ο έτος της ηλικίας. Τρεις υποψήφιοι που αποκλείστηκαν από τη διαδικασία προσλήψεων για τον λόγο αυτό άσκησαν προσφυγή, επικαλούμενοι απαγορευμένη διάκριση λόγω ηλικίας, ενώπιον ενός διοικητικού οργάνου με οιοδήποτε δικαιοδοτικές αρμοδιότητες, το οποίο είχε συσταθεί, κατά το εθνικό δίκαιο, ακριβώς για να εξετάζει περιπτώσεις παραβίασης της νομοθεσίας περί απαγόρευσης των διακρίσεων, κατ'εφαρμογή της Οδηγίας 2000/78/EK. Κατά την εκδίκαση της υπόθεσης, ο αρμόδιος Υπουργός προέβλεπε ένσταση αναρμοδιότητας του διοικητικού οργάνου να κρίνει ανεφάρμοστη τη διάταξη του εθνικού δικαίου που προέβλεπε το ηλικιακό όριο. Σύμφωνα με το ιρλανδικό Σύνταγμα, τέτοια αρμοδιότητα έχουν μόνο τα δικαστήρια. Συνεπώς, κατά το ιρλανδικό δίκαιο, η αρμοδιότητα για την εφαρμογή της (ενωσιακής προέλευσης) νομοθεσίας κατά των διακρίσεων κατανέμεται αναλόγως του αν απλώς εφαρμόζεται η ισχύουσα εθνική νομοθεσία, οπότε το συσταθέν διοικητικό όργανο είναι αρμόδιο, ή αν διαπιστώνεται αντίθεση με το ενωσιακό δίκαιο, οπότε αρμόδιο για τη μη εφαρμογή κανόνων του εθνικού δικαίου που δεν είναι σύμφωνοι με το δίκαιο της Ένωσης είναι το Ανώτερο Δικαστήριο (High Court). Η υπόθεση ήχθη τελικώς ενώπιον του Ανωτάτου Δικαστηρίου (Supreme Court) της Ιρλανδίας, το οποίο υπέβαλε προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ αναφορικά με το κατά πόσον είναι συμβατός με το δίκαιο της Ένωσης ο περιορισμός της αρμοδιότητας του διοικητικού οργάνου για την καταπολέμηση των διακρίσεων.

Το ΔΕΕ επισήμανε, καταρχάς, τη διαφοροποίηση μεταξύ, αφενός, της εξουσίας μη εφαρμογής, σε μια συγκεκριμένη περίπτωση, διάταξης του εθνικού δικαίου αντίθετης προς το δίκαιο της Ένωσης και, αφετέρου, της εξουσίας ακύρωσης μιας τέτοιας διάταξης, η οποία έχει ως έννομη συνέπεια, ευρύτερα, το ανίσχυρο της διάταξης αυτής. Στη δεύτερη περίπτωση τα κράτη μέλη είναι καταρχήν ελεύθερα, στο πλαίσιο της οικονομικής αυτονομίας τους, να καθορίσουν τα δικαστήρια ή άλλα όργανα που είναι αρμόδια για την ακύρωση τέτοιων εθνικών διατάξεων. Ωστόσο, το να αφήνεται ανεφάρμοστη κάθε εθνική διά-

ταξη που αντιβαίνει στο δίκαιο της Ένωσης δεν προϋποθέτει την προηγούμενη κατάργηση της διάταξης αυτής, είτε διά της νομοθετικής οδού είτε μέσω άλλης συνταγματικώς προβλεπόμενης διαδικασίας. Αντιθέτως, η αρμοδιότητα αυτή συνιστά απόρροια της αρχής της υπεροχής του δικαίου της Ένωσης και μέσο διασφάλισης της πρακτικής αποτελεσματικότητάς του. Σύμφωνα δε με την πάγια νομολογία του ΔΕΕ, αυτό το καθήκον να αφήνεται ανεφάρμοστη εθνική νομοθεσία αντίθετη προς το δίκαιο της Ένωσης δεν βαρύνει μόνον τα εθνικά δικαστήρια αλλά και όλα τα κρατικά όργανα, συμπεριλαμβανομένων των διοικητικών αρχών, τα οποία είναι επιφορτισμένα με την εφαρμογή των διατάξεων του δικαίου της Ένωσης.

Εφόσον λοιπόν ο Ιρλανδός νομοθέτης επέλεξε να απονείμει ειδική αρμοδιότητα για έλεγχο εφαρμογής της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ στο εν λόγω ειδικό διοικητικό όργανο, η αρχή της υπεροχής του δικαίου της Ένωσης επιβάλλει στο όργανο αυτό να διασφαλίσει την πλήρη αποτελεσματικότητα του δικαίου της Ένωσης, αφήνοντας εν ανάγκη ανεφάρμοστη κάθε τυχόν αντίθετη εθνική διάταξη. Σε αντίθετη περίπτωση, εξάλλου, θα υπονομευόταν η πρακτική αποτελεσματικότητα των κανόνων της Ένωσης σχετικά με την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία. Ο κίνδυνος αυτός δεν αναιρείται από μόνη την αρμοδιότητα των εθνικών δικαστηρίων να ελέγξουν τη συμβατότητα του εθνικού δικαίου με το δίκαιο της Ένωσης και να αφήσουν εν τέλει ανεφάρμοστη την επίμαχη εθνική διάταξη. Διαφορετικό είναι, επίσης, το ζήτημα του κατά πόσον το όργανο αυτό μπορεί να θεωρηθεί «δικαστήριο», κατά την έννοια του άρθρου 267 ΣΛΕΕ, ώστε να μπορεί να υποβάλλει το ίδιο και προδικαστικά ερωτήματα στο ΔΕΕ.

► Δικαίωμα ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών

Υπολογισμός των αποδοχών ετήσιας αδειας σε περίπτωση εφαρμογής συστήματος εκ περιτροπής εργασίας

Οδηγία 2003/88/ΕΚ – δικαίωμα ετήσιας αδειας μετ' αποδοχών – αποδοχές αδειας – συνέπειες από την εφαρμογή συστήματος εκ περιτροπής εργασίας – διαχρονικά αποτελέσματα των αποφάσεων περί ερμηνείας

ΔΕΕ C-385/17, Hein, 13.12.2018, Τμήμα τέταρτο, Πρόεδρος: T. von Danwitz, Εισηγητής: Κ. Λυκούργος, Γεν. Εισαγγελέας: Μ. Bobek, ECLI:EU:C:2018:1018 – Προδικαστική παραπομπή

Σύμφωνα με το γερμανικό δίκαιο, οι αποδοχές αδειας υπολογίζονται βάσει των μέσων αποδοχών του εργαζομένου κατά τη διάρκεια της περιόδου αναφοράς, ήτοι τις 13 εβδομάδες που προηγούνται της έναρξης της αδειας, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη κατά τον υπολογισμό των αποδοχών αδειας τυχόν μειώσεις αποδοχών κατά

τη διάρκεια της περιόδου αναφοράς. Ωστόσο, ο ίδιος Νόμος επιτρέπει να συμφωνείται με συλλογική σύμβαση εργασίας παρέκκλιση από τις διατάξεις του. Το ζήτημα, εν προκειμένω, γεννήθηκε ακριβώς από την αξιοποίηση αυτής της δυνατότητας παρέκκλισης που έγινε στη συλλογική σύμβαση για τον κατασκευαστικό τομέα. Εκεί οι κοινωνικοί εταίροι συμφώνησαν οι αποδοχές αδειας να υπολογίζονται βάσει του ακαθάριστου μισθού που καταβλήθηκε συνολικά κατά την περίοδο αναφοράς, η οποία συμφωνήθηκε ετήσια. Βάσει αυτού του τρόπου υπολογισμού των αποδοχών, ο T. Hein, ο οποίος το έτος 2015 παρέσχε εργασία, λόγω της εφαρμογής συστήματος εκ περιτροπής εργασίας, μόνον επί 26 εβδομάδες, βρέθηκε να λαμβάνει αποδοχές αδειας που υπολογίστηκαν με ωρομίσθιο κατώτερο του κανονικού ωρομισθίου που ο ίδιος εργαζόμενος ελάμβανε κατά τα διαστήματα απασχόλησής του. Το κύριο προδικαστικό ερώτημα που τέθηκε προς το ΔΕΕ ήταν, λοιπόν, το κατά πόσον ένας τέτοιος τρόπος υπολογισμού των αποδοχών ετήσιας αδειας είναι σύμφωνος με την Οδηγία 2003/88/ΕΚ.

Το ΔΕΕ υπενθύμισε συναφώς ότι, κατά πάγια νομολογία, το δικαίωμα ετήσιας αδειας και η καταβολή των αποδοχών που αντιστοιχούν σε αυτήν αποτελούν τις δύο όψεις ενός ενιαίου δικαιώματος. Δεδομένου πάντως του σκοπού του δικαιώματος ετήσιας αδειας μετ' αποδοχών, ο οποίος συνίσταται στην παροχή στον εργαζόμενο της δυνατότητας, αφενός, να αναπαυθεί από την εκτέλεση των καθηκόντων τα οποία έχει αναλάβει στο πλαίσιο της σύμβασης εργασίας και, αφετέρου, να έχει στη διάθεσή του ένα χρονικό διάστημα αναψυχής και ψυχαγωγίας, η διάρκεια της αδειας αυτής πρέπει, κατ' αρχήν, να υπολογίζεται σε συνάρτηση προς την πράγματι παρασχεθείσα εργασία. Ως εκ τούτου, βάσει της Οδηγίας 2003/88/ΕΚ, σε περίπτωση εκ περιτροπής εργασίας το δικαίωμα σε ετήσια άδεια μετ' αποδοχών αποκτάται μόνο για τα χρονικά διαστήματα κατά τη διάρκεια των οποίων παρασχεθήκε πράγματι εργασία. Αντιθέτως, δεν αποκτάται κανένα δικαίωμα αδειας για τα χρονικά διαστήματα της εκ περιτροπής εργασίας κατά τα οποία δεν παρέχεται εργασία. Σε αυτό το πλαίσιο, πάντως, η Οδηγία 2003/88 καθορίζει μόνο τα ελάχιστα όρια της προστασίας και άρα δεν θίγει τη δυνατότητα των κρατών μελών να εφαρμόζουν εθνικές διατάξεις οι οποίες είναι ευνοϊκότερες όσον αφορά την προστασία των εργαζομένων. Έτσι, λοιπόν, η εν λόγω Οδηγία δεν αντιτίθεται σε εθνική ρύθμιση ή συλλογική σύμβαση εργασίας (όπως εν προκειμένω) η οποία αναγνωρίζει υπέρ των εργαζομένων με σύστημα εκ περιτροπής εργασίας δικαίωμα σε ετήσια άδεια μετ' αποδοχών μεγαλύτερης διάρκειας από την ελάχιστη που κατοχυρώνει η ίδια η Οδηγία.

Ενώ λοιπόν στην προκειμένη περίπτωση δεν διαπιστώνεται πρόβλημα σε σχέση με τη διάρκεια του δικαιώματος σε ετήσια άδεια, ζήτημα γεννάται ως προς τις αποδοχές

που πρέπει να καταβληθούν στον εργαζόμενο. Ειδικότερα, σύμφωνα με την Οδηγία, για όσο διαρκεί αυτή η ελάχιστη περίοδος ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών που κατοχυρώνει το δίκαιο της Ένωσης, επιβάλλεται να συνεχίζεται η καταβολή των αποδοχών. Με άλλα λόγια, κατά τις ημέρες ετήσιας άδειας με αποδοχές που προβλέπει (ως ελάχιστο όριο) η Οδηγία 2003/88/ΕΚ, ο εργαζόμενος πρέπει να εισπράττει τις τακτικές αποδοχές του γι' αυτή την περίοδο. Αντιθέτως, στην επίμαχη περίπτωση, η συλλογική σύμβαση εργασίας προέβλεπε μεν περισσότερες ημέρες άδειας από το ελάχιστο όριο της Οδηγίας, περιοριζε όμως το ύψος των αποδοχών αδειάς κατά τις ημέρες αυτές σε ποσό χαμηλότερο των τακτικών αποδοχών που οφείλονταν κατά τις ημέρες παροχής εργασίας. Μόνο το γεγονός ότι, λόγω της χορήγησης περισσότερων ημερών άδειας από το ελάχιστο όριο που προβλέπει η Οδηγία, οι συνολικές αποδοχές που δικαιούτο ο εργαζόμενος ενδέχεται να υπερβαίνουν αυτές που θα προέκυπταν με βάση την Οδηγία, δεν αναιρεί την παραβίαση. Όπως επισήμανε το Δικαστήριο, αν γινόταν δεκτή μια τέτοια ερμηνεία, ο εργαζόμενος ενδεχομένως θα είχε κίνητρο να μην λάβει την ετήσια άδεια μετ' αποδοχών που δικαιούται, διότι η λήψη της άδειας θα μπορούσε να επιφέρει, κατά τη διάρκεια των περιόδων παροχής εργασίας, μείωση των αποδοχών που αυτός θα ελάμβανε αν παρείχε όντως την εργασία του. Εξάλλου, το Δικαστήριο διευκρίνισε ότι η αμοιβή που καταβάλλεται για την υπερωριακή απασχόληση δεν περιλαμβάνεται, κατ' αρχήν, στις τακτικές αποδοχές τις οποίες μπορεί να αξιώσει ο εργαζόμενος για την ετήσια άδεια μετ' αποδοχών που προβλέπει το άρθρο 7 παρ. 1 της Οδηγίας 2003/88/ΕΚ, εκτός αν η παρεχόμενη υπερωριακή εργασία είναι σε μεγάλο βαθμό προβλέψιμη και συνήθης και η αμοιβή που καταβάλλεται για την απασχόληση αυτή αποτελεί σημαντικό στοιχείο των συνολικών αποδοχών που εισπράττει ο εργαζόμενος. Συνεπώς, κατά κανόνα η αμοιβή για υπερωριακή απασχόληση δεν μπορεί να συνυπολογισθεί για να καλυφθεί το ελάχιστο όριο αποδοχών αδειάς που επιβάλλει το δίκαιο της Ένωσης.

Ως εκ τούτων, ερμηνεύοντας το εσωτερικό δίκαιο κατά τρόπο σύμφωνο προς την Οδηγία 2003/88/ΕΚ, το εθνικό δικαστήριο θα πρέπει να διασφαλίσει ότι οι απολαβές αδειάς που καταβάλλονται στους εργαζομένους, για την ελάχιστη άδεια που προβλέπει το δίκαιο της Ένωσης, θα πρέπει να μην υπολείπονται του μέσου όρου των τακτικών αποδοχών που αυτοί εισέπραξαν κατά τις αντίστοιχες περιόδους παροχής εργασίας.

Τέλος, δεδομένης της φύσης της επίδικης υπόθεσης, το ΔΕΕ συμπέρανε ότι δεν πληρούνται οι προϋποθέσεις, ώστε να περιοριστούν τα διαχρονικά αποτελέσματα της εν λόγω απόφασής του, όπως είναι, συγκεκριμένα, η καλή πίστη των ενδιαφερομένων και ο κίνδυνος σημαντικών διαταραχών. Συνεπώς, με την ερμηνεία των επίμαχων δι-

ατάξεων του ενωσιακού δικαίου, στην οποία προέβη το ΔΕΕ με τη συγκεκριμένη απόφασή του, διευκρινίζεται το περιεχόμενο της Οδηγίας 2003/88/ΕΚ ήδη από τη θέση της σε ισχύ. Άρα, η ερμηνεία αυτή πρέπει να εφαρμόζεται από τα εθνικά δικαστήρια ακόμη και επί εννόμων σχέσεων που γεννήθηκαν πριν από την έκδοση της απόφασης του ΔΕΕ επί του υποβληθέντος προδικαστικού ερωτήματος.

► Απαγόρευση διακρίσεων λόγω γενετήσιου προσανατολισμού

Διατήρηση των αποτελεσμάτων πειθαρχικής απόφασης που επιβλήθηκε, κατόπιν ποινικής καταδίκης, σε βάρος δημοσίου υπαλλήλου

Ίση μεταχείριση στην απασχόληση και στην εργασία – απόπειρα ασελγείας από δημόσιο υπάλληλο σε βάρος αρρένων ανηλίκων – πειθαρχική ποινή που επιβλήθηκε κατόπιν ποινικής καταδίκης – πρόωρη συνταξιοδότηση με μειωμένη σύνταξη – δυσμενής διάκριση λόγω γενετήσιου προσανατολισμού – δυνατότητα αξιολόγησης της πειθαρχικής ποινής ως δυσμενής διάκριση λόγω γενετήσιου προσανατολισμού, κατόπιν της θέσης σε ισχύ της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ

ΔΕΕ C-258/17, Ε.Β., 15.01.2019, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: M. Safjan, Γεν. Εισαγγελέας: M. Bobek, ECLI:EU:C:2019:17 – Προδικαστική παραπομπή

Ο Ε.Β. εργαζόταν ως αστυνομικός στην Αυστρία. Κατόπιν της ποινικής καταδίκης του για απόπειρα ασελγείας σε βάρος δύο ανηλίκων του ίδιου φύλου, τελεσθείσα το έτος 1974, του επιβλήθηκε το 1975 η πειθαρχική ποινή της υποχρεωτικής συνταξιοδότησης, καθώς επίσης και μείωση του ποσού της κανονικής σύνταξης του κατά 25%. Με τον τρόπο αυτό κατέστη συνταξιούχος από το 1976. Το 2008, όταν σύμφωνα με την αυστριακή νομοθεσία επρόκειτο να συνταξιοδοτηθεί κανονικά λόγω γήρατος, ο Ε.Β. ζήτησε την ακύρωση της πειθαρχικής ποινής που του είχε επιβληθεί και τη χορήγηση της υψηλότερης σύνταξης που θα δικαιούτο κανονικά, αν είχε διατηρήσει τη θέση του στην αστυνομία. Μεταξύ άλλων, ο Ε.Β. επικαλέστηκε ότι η πειθαρχική απόφαση είχε πλέον καταστεί νομικώς ανενεργή, διότι προσέκρουε στην Οδηγία 2000/78/ΕΚ. Ειδικότερα, η απόφαση αυτή συνιστά διάκριση λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού, καθώς στηρίχθηκε στον (τότε ισχύοντα) ποινικό Νόμο που ποινικοποιούσε τις ασελγείς πράξεις μεταξύ ομοφυλόφιλων ανδρών, όχι όμως και τις αντίστοιχες πράξεις μεταξύ γυναικών ή ετερόφυλων προσώπων. Χωρίς αυτή τη δυσμενή ποινική μεταχείριση σε βάρος των ομοφυλόφιλων ανδρών, οι πράξεις του Ε.Β. δεν θα μπορούσαν να δικαιολογηθούν σε μια τέτοια περίπτωση την επιβολή της πειθαρχικής ποινής της υποχρεωτικής συνταξιοδότη-

σης. Το ερώτημα που υποβλήθηκε, λοιπόν, στο ΔΕΕ αφορούσε το αν, για την περίοδο μετά την έναρξη ισχύος της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ, το ύψος της καταβληθείσας προς τον Ε.Β. σύνταξης έπρεπε πλέον να υπολογισθεί χωρίς καμία διάκριση. Ή, με άλλα λόγια, αν η απαγόρευση των διακρίσεων βάσει της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ εφαρμόζεται στα έννομα αποτελέσματα μιας πειθαρχικής απόφασης, που έχει εκδοθεί πριν από την έναρξη ισχύος της Οδηγίας αυτής και είχε ήδη καταστεί απρόσβλητη κατά το εθνικό δίκαιο.

Καταρχάς, το ΔΕΕ διευκρίνισε ότι μια τέτοια πειθαρχική απόφαση, στο μέτρο που επηρεάζει τις εργασιακές συνθήκες και τους όρους απασχόλησης επιβάλλοντας υποχρεωτική συνταξιοδότηση, εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ. Αντιθέτως, στο εν λόγω πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας δεν εμπίπτουν τα συστήματα κοινωνικής ασφάλισης και κοινωνικής προστασίας των οποίων τα πλεονεκτήματα δεν συνιστούν αμοιβή, κατά την έννοια που έχει ο όρος αυτός στο πλαίσιο της εφαρμογής του άρθρου 157 παρ. 2 ΣΛΕΕ. Κρίσιμο για την αξιολόγηση αυτή είναι το κριτήριο της σχέσης εργασίας, δηλαδή η διαπίστωση ότι η σύνταξη καταβάλλεται στον εργαζόμενο λόγω της σχέσης εργασίας μεταξύ αυτού και του πρώην εργοδότη του. Πρέπει, συνεπώς, να πρόκειται για σύνταξη που αφορά συγκεκριμένη κατηγορία εργαζομένων, η οποία εξαρτάται ευθέως από τον χρόνο της διανυθείσας υπηρεσίας και της οποίας το ύψος υπολογίζεται βάσει του τελευταίου μισθού. Σύμφωνα λοιπόν με το ΔΕΕ, η εν λόγω υπόθεση θα μπορούσε να εμπίπτει στο καθ' ύλην πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ, εφόσον θα διαπιστωνόταν από το εθνικό δικαστήριο ότι η σύνταξη που καταβάλλεται στον Ε.Β. εντάσσεται στην έννοια της «αμοιβής» κατ' άρθρο 157 ΣΛΕΕ.

Πέραν τούτου, όμως, κρίσιμο για την επίδικη περίπτωση ήταν, επίσης, το αν εμπίπτει στο *ratione temporis* πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ. Συναφώς, το ΔΕΕ επισήμανε ότι, κατά πάγια νομολογία, νέος κανόνας δικαίου έχει εφαρμογή από την έναρξη ισχύος της πράξης με την οποία θεσπίζεται και, μολονότι δεν εφαρμόζεται επί των εννόμων καταστάσεων οι οποίες γεννήθηκαν και διαμορφώθηκαν οριστικώς υπό το κράτος του προγενέστερου Νόμου, εφαρμόζεται εντούτοις στα μελλοντικά τους αποτελέσματα, καθώς και στις νέες έννομες καταστάσεις. Το αντίθετο ισχύει, υπό την επιφύλαξη της αρχής της μη αναδρομικότητας των νομικών πράξεων, μόνο σε περίπτωση που ο νέος αυτός κανόνας συνοδεύεται από ειδικές διατάξεις οι οποίες καθορίζουν συγκεκριμένα τις προϋποθέσεις διαχρονικής εφαρμογής του. Στην προκειμένη περίπτωση, είναι σαφές ότι η επιβληθείσα πειθαρχική ποινή κατέστη απρόσβλητη κατά το εθνικό δίκαιο πριν από τη θέση σε ισχύ της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ. Ενώ όμως η ίδια η πειθαρχική απόφαση δεν εμπίπτει στο χρονικό πεδίο ισχύος της Οδηγίας, τα έννομα αποτελέσμα-

τά της, δηλαδή οι μετέπειτα περιοδικές καταβολές της μειωμένης σύνταξης, κατελήφθησαν από την ισχύ του δικαίου της Ένωσης ήδη κατά τη λήξη της προθεσμίας μεταφοράς της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ, ήτοι από τις 3 Δεκεμβρίου 2003.

Σε αυτό το πλαίσιο, κρίσιμο καθίσταται το ερώτημα αν και σε ποιο βαθμό η θέση σε ισχύ της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ επιβάλλει την επανεξέταση των εννόμων αποτελεσμάτων μιας πειθαρχικής απόφασης που είχε καταστεί προ πολλού απρόσβλητη. Σύμφωνα με το ΔΕΕ, η δυσμενέστερη πειθαρχική μεταχείριση, επί τη βάσει ποινικής διάταξης που τιμωρούσε τη σεξουαλική συμπεριφορά μόνο ομοφυλόφιλων ανδρών, συνιστά άμεση διάκριση λόγω γενετήσιου προσανατολισμού. Ωστόσο, δεδομένου ότι, η ίδια η πειθαρχική απόφαση είχε καταστεί απρόσβλητη πολύ πριν από τη λήξη της προθεσμίας μεταφοράς της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ στο εσωτερικό δίκαιο, η πειθαρχική ποινή της απόταξης δεν μπορεί να προσβληθεί βάσει του δικαίου της Ένωσης. Ως εκ τούτου, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι ο Ε.Β. ήταν εν ενεργεία υπάλληλος κατά το χρονικό διάστημα μεταξύ της θέσης σε ισχύ της πειθαρχικής απόφασης, το έτος 1975, και της συμπλήρωσης της νόμιμης ηλικίας συνταξιοδότησης, το έτος 2008.

Αντιθέτως, σύμφωνα με το ΔΕΕ, αυτή που καταλαμβάνεται από το πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ είναι η πειθαρχική ποινή που συνίσταται στην κατά 25% μείωση του ύψους της σύνταξης του Ε.Β., βάσει της υποχρεωτικής του συνταξιοδότησης από το 1976, η οποία συνέχισε να αναπτύσσει τα έννομα αποτελέσματά της και μετά τη λήξη της προθεσμίας μεταφοράς της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ. Από το χρονικό αυτό σημείο, δηλαδή από τις 3 Δεκεμβρίου 2003 και εντεύθεν, πρέπει να αρθεί η δυσμενής αυτή διάκριση, που οφείλεται στον γενετήσιο προσανατολισμό του Ε.Β., και να επαναυπολογισθεί η σύνταξη βάσει του ύψους που δικαιούτο ο Ε.Β. λόγω της υποχρεωτικής του συνταξιοδότησης από την 1η Απριλίου 1976. Δεδομένου ότι, η βαρύτητα της επιβληθείσας κύρωσης συνδεόταν ευθέως με τον ποινικό κολασμό που προβλεπόταν τότε για την πειθαρχικώς ελεγχθείσα πράξη, η ενδεχόμενη μείωση που θα επιβληθεί κατά τον επαναυπολογισμό της σύνταξης θα πρέπει να είναι εξ ορισμού μικρότερη του 25% που είχε επιβληθεί αρχικώς. Μάλιστα, το ΔΕΕ διευκρίνισε πως, δεδομένου ότι, πρόκειται για τη θεραπεία δυσμενούς διάκρισης βάσει της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ, η άρση της διάκρισης αυτής έγκειται μόνο στο ποσό μείωσης της σύνταξης που επιβλήθηκε ως πειθαρχική ποινή, χωρίς να λαμβάνεται υπ' όψιν το αν, προτού συμπληρώσει τη νόμιμη ηλικία συνταξιοδότησης, ο ενδιαφερόμενος έχει επιδιώξει την ανάληψη υπηρεσίας ως δημόσιος υπάλληλος ή το αν, κατά τη διάρκεια της υποχρεωτικής συνταξιοδότησής του, εργάσθηκε στον ιδιωτικό τομέα.

► Αμειβόμενη θρησκευτική αργία και διάκριση στην εργασία

Εθνική κανονιστική ρύθμιση η οποία αναγνωρίζει τη Μεγάλη Παρασκευή ως ημέρα αργίας για ορισμένους εργαζομένους

Οδηγία 2000/78/ΕΚ – άρθρο 21 παρ. 1 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – διαφορετική μεταχείριση λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων – Εθνική νομοθεσία που αναγνωρίζει ορισμένα δικαιώματα μόνο για εργαζομένους ορισμένων θρησκευμάτων – συγκρισιμότητα – οριζόντιο άμεσο αποτέλεσμα του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων

ΔΕΕ C-193/17, Cresco Investigation, 22.01.2019, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: K. Λυκούργος, Γεν. Εισαγγελέας: M. Bobek, ECLI:EU:C:2019:43 – Προδικαστική παραπομπή

Βλ. στο παρόν τεύχος ΕΕΕυρΔ, Παρατηρήσεις Ε. Κώστογλου, σ. 79

IV. ΧΩΡΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

Επιμ.: Βιργινία Τζώρτζη

► Δικαστική συνεργασία σε αστικές υποθέσεις

Η ακυρότητα συμβάσεων πίστωσης με διεθνή χαρακτηριστικά αντιβαίνει στο ενωσιακό δίκαιο

ελεύθερη κυκλοφορία υπηρεσιών – ελεύθερη κυκλοφορία των κεφαλαίων – συμβάσεις παροχής πίστωσης συναφθείσες πριν από την προσχώρηση της Κροατίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση – αναδρομική ισχύς νόμου κράτους μέλους ο οποίος προβλέπει την ακυρότητα τέτοιων συμβάσεων όταν έχουν διεθνή χαρακτηριστικά – Κανονισμός Βρυξέλλες I αναδιτύπωση – διεθνής δικαιοδοσία σε συμβάσεις καταναλωτών – σύμβαση πίστωσης συναφθείσα από φυσικό πρόσωπο με σκοπό την παροχή υπηρεσιών τουριστικών καταλυμάτων – έννοια του «καταναλωτή» – αποκλειστική δικαιοδοσία – αποκλειστικές διεθνείς δικαιοδοσίες σε υποθέσεις εμπράγματων δικαιωμάτων επί ακινήτων – αγωγή περί ακύρωσης σύμβασης πίστωσης και περί εξάλειψης από το κτηματολόγιο της εγγραφείσας εμπράγματης ασφάλειας

ΔΕΕ C-630/17, Milivojević, 14.02.2019, Τμήμα δεύτερο, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγήτρια: C. Toader, Γεν. Εισαγγελέας: E. Tanchev, ECLI:EU:C:2019:123 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία των άρθρων 56 και 63 ΣΛΕΕ περί ελεύθερης παροχής

υπηρεσιών και ελεύθερης κυκλοφορίας των κεφαλαίων, καθώς και διατάξεων του Κανονισμού 1215/2012/ΕΕ για τη διεθνή δικαιοδοσία, την αναγνώριση και την εκτέλεση αποφάσεων σε αστικές και εμπορικές υποθέσεις (εφεξής: Κανονισμός Βρυξέλλες I αναδιτύπωση). Η αίτηση υποβλήθηκε στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ της A. Milivojević, κατοίκου Κροατίας, και της αυστριακής εταιρείας Raiffeisenbank. Η αίτηση άπτεται, επίσης, των όρων της Συνθήκης Προσχώρησης της Κροατίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Σύμφωνα με τον κροατικό Νόμο περί ακυρότητας των δανειακών συμβάσεων που έχουν διεθνή χαρακτηριστικά και συνάπτονται στη Δημοκρατία της Κροατίας με μη αδειοδοτημένο πιστωτή, ο οποίος τέθηκε σε ισχύ τον Ιούλιο του 2017, προβλέπεται η αναδρομική ακυρότητα συμβάσεων δανείων εξασφαλισμένων με υποθήκες επί ακινήτων στην Κροατία, οι οποίες συνήφθησαν μεταξύ Κροατών οφειλετών και αλλοδαπών πιστωτών, μη αδειοδοτημένων από την Εθνική Τράπεζα της Κροατίας για την παροχή χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών στην Κροατία.

Το 2007, η A. Milivojević συνήψε σύμβαση προσωπικού δανείου με τη βοήθεια διαμεσολαβητή, με σκοπό την επέκταση και ανακαίνιση της κατοικίας της, εν μέρει για ιδιωτική χρήση και εν μέρει για την εκμίσθωση διαμερισμάτων στην τουριστική αγορά. Προς εξασφάλιση της αποπληρωμής του δανείου, ενεγράφη στο κτηματολόγιο υποθήκη επί ακινήτων της. Η σύμβαση προσωπικού δανείου συνήφθη με την Raiffeisenbank, η οποία δεν είχε αδειοδοτηθεί από την Εθνική Τράπεζα της Κροατίας για την παροχή χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών, συνιστάμενων στην κατάρτιση ενυπόθηκων δανείων εντός της Κροατίας. Επικαλούμενη τον παραπάνω κροατικό Νόμο, η ενάγουσα ζήτησε την ακύρωση της συναφθείσας με τη Raiffeisenbank σύμβασης πίστωσης και της συμβολαιογραφικής πράξης περί σύστασης υποθήκης προς εξασφάλιση της εκ της σύμβασης αυτής απαίτησης, καθώς και την εξάλειψη της εγγραφείσας στο κτηματολόγιο εμπράγματης αυτής ασφάλειας. Κατά τη διάρκεια της κύριας δίκης, υπήρξε διαφωνία μεταξύ των διαδίκων σχετικά με τον τόπο σύναψης της σύμβασης, ο οποίος θα καθόριζε και την αρμοδιότητα. Συγκεκριμένα, η Raiffeisenbank υποστήριζε ότι τόπος σύναψης ήταν η Αυστρία, εν αντιθέσει με την A. Milivojević που ισχυριζόταν ότι ήταν η Κροατία. Το Ειρηνοδικείο Ριέκα θεώρησε αφενός, ότι εάν αποδειχθεί ότι η σύμβαση προσωπικού δανείου συνήφθη στην Κροατία, αυτή ενδέχεται να είναι πλέον άκυρη και, αφετέρου, ότι ο εν λόγω Νόμος ενδέχεται να προσβάλει την ελευθερία της Raiffeisenbank περί παροχής χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών. Επομένως, το αιτούν δικαστήριο υπέβαλε στο Δικαστήριο προδικαστικά ερωτήματα σχετικά με το ζήτημα της συμβατότητας με το ενωσιακό δίκαιο του εν λόγω κροατικού Νόμου, τη διεθνή δικαιοδοσία του για την εκδίκαση της υπόθεσης

στην κύρια δίκη και το αν η M. Milivojević μπορούσε να θεωρηθεί καταναλωτής.

Το βασικό νομικό ζήτημα έγκειται στη συμβατότητα με το δίκαιο της Ένωσης κροατικού Νόμου που προβλέπει ακυρότητα από τον χρόνο σύναψης τους συμβάσεων δανείων εξασφαλισμένων με υποθήκες επί ακινήτων στην Κροατία, οι οποίες συνήφθησαν μεταξύ Κροατών οφειλετών και αλλοδαπών πιστωτών μη αδειοδοτημένων για την παροχή χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών στην Κροατία από την Εθνική Τράπεζα της Κροατίας. Όσον αφορά το αν το ενωσιακό δίκαιο εφαρμόζεται επί της επίμαχης σύμβασης, η οποία είχε συναφθεί πριν από την ημερομηνία προσχώρησης της Κροατίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, το Δικαστήριο αποφαινεται ότι οι διατάξεις των αρχικών Συνθηκών δεσμεύουν την Κροατία από την ημερομηνία προσχώρησής της, με συνέπεια να εφαρμόζονται επί των μελλοντικών αποτελεσμάτων των καταστάσεων που δημιουργήθηκαν πριν από την προσχώρηση. Επομένως, το Δικαστήριο κηρύσσει εαυτό αρμόδιο να εξετάσει τη συμβατότητα ενός εθνικού Νόμου που προβλέπει την ακυρότητα μιας σύμβασης δανείου συναφθείσας με πιστωτή μη αδειοδοτημένου, ακόμη και αν η σύμβαση είναι προγενέστερη της προσχώρησης της Κροατίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Ως προς την ελεύθερη παροχή υπηρεσιών το Δικαστήριο αποφαινεται ότι το άρθρο 56 ΣΛΕΕ αντιτίθεται στην κροατική νομοθεσία που επιτρέπει την ακυρότητα συμβάσεων πίστωσης με μη εξουσιοδοτημένο πιστωτή, η έδρα του οποίου βρίσκεται σε άλλο κράτος μέλος, από την ημερομηνία σύναψης της εν λόγω συμφωνίας, έστω και αν είχε συναφθεί πριν από την έναρξη ισχύος του εν λόγω κροατικού Νόμου. Ενώ, κατά το Δικαστήριο, μπορεί να είναι απαραίτητο το εθνικό δίκαιο να διασφαλίζει ότι οι συμβάσεις πίστωσης, που συνάπτουν τα ασθενέστερα μέρη, είναι νόμιμες και παρέχουν στα τελευταία επαρκή προστασία, ο στόχος αυτός μπορεί να επιτευχθεί με λιγότερο περιοριστικά μέτρα.

Στη συνέχεια, το Δικαστήριο στρέφεται στο ζήτημα της διεθνούς δικαιοδοσίας και κρίνει ότι ο Νόμος σχετικά με την ακυρότητα των συμβάσεων πίστωσης που έχουν διεθνή χαρακτηριστικά αντιβαίνει στο ενωσιακό δίκαιο, καθώς προβλέπει κανόνες διεθνούς δικαιοδοσίας διαφορετικούς από εκείνους που θέτει ο Κανονισμός Βρυξέλλες I αναδιατύπωση.

Ως προς τον νομικό χαρακτηρισμό της σύμβασης πίστωσης ως σύμβασης συναπτόμενης με καταναλωτή, το Δικαστήριο παρατηρεί ότι η A. Milivojević παραδέχεται ότι σκοπός της σύναψης της σύμβασης πίστωσης ήταν η ανακαίνιση σε ακίνητο που αποτελεί την κατοικία της, ούτως ώστε να δημιουργηθούν διαμερίσματα προς ενοικίαση. Επομένως, το Δικαστήριο, επικαλούμενο την απόφασή του στην υπόθεση *Schrems* (ΔΕΕ C-498/16, 25.01.2018, ECLI:EU:C:2018:37, σκ. 31) κρίνει ότι η A. Milivojević θα

μπορούσε να επικαλεσθεί τις εν λόγω διατάξεις μόνο στην περίπτωση κατά την οποία ο σύνδεσμος της σύμβασης αυτής με την επαγγελματική δραστηριότητά της είναι τόσο ισχνός, ώστε να καθίσταται περιθωριακός και, επομένως, να έχει αμελητέα σημασία στο πλαίσιο ολόκληρης της οικονομικής πράξης για την οποία συνήφθη η σύμβαση αυτή, γεγονός που πρέπει να εξακριβώσει το αιτούν δικαστήριο.

Το τελευταίο προδικαστικό ερώτημα αφορά το ζήτημα εάν η αποκλειστική διεθνής δικαιοδοσία του άρθρου 24, σημείο 1 του Κανονισμού 1215/2012 Βρυξέλλες I αναδιατύπωση βρίσκει εφαρμογή στην επίδικη υπόθεση, καθώς εφαρμόζεται σε υποθέσεις εμπραγμάτων δικαιωμάτων επί ακινήτων. Το Δικαστήριο αποφαινεται ότι αγωγή περί ακύρωσης σύμβασης πίστωσης και συμβολαιογραφικής πράξης περί σύστασης υποθήκης προς εξασφάλιση της εκ της σύμβασης αυτής απαίτησης δεν εμπίπτει στην παραπάνω έννοια. Η εξάλειψη, αντιθέτως, από το κτηματολόγιο της εγγραφείσας υποθήκης εμπίπτει, καθώς η υποθήκη αποτελεί εμπράγματο δικαίωμα που παράγει αποτελέσματα *erga omnes*, επομένως εμπίπτει στην αποκλειστική διεθνή δικαιοδοσία των δικαστηρίων του κράτους μέλους της τοποθεσίας του ακινήτου.

Το Δικαστήριο, σε συμφωνία με τον Γενικό Εισαγγελέα, καταλήγει ότι ένας εθνικός γενικός κανόνας αναδρομικής ισχύος και αυτόματης εφαρμογής δεν μπορεί να κηρύσσει άκυρες συμβάσεις πίστωσης που έχουν συναφθεί με αλλοδαπούς πιστωτές, που δεν είχαν λάβει άδεια παροχής χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών σε αυτό το κράτος μέλος.

► Καθεστώς διέλευσης προσώπων από τα σύνορα Κώδικας συνόρων του Σένγκεν και υποχρέωση ελέγχου από επιχείρηση εκμεταλλεύσεως λεωφορείων που διασχίζουν εσωτερικά σύνορα του χώρου Σένγκεν

Κανονισμός 562/2006/ΕΚ – κώδικας συνόρων του Σένγκεν – άρθρα 20 και 21 – κατάργηση του ελέγχου στα εσωτερικά σύνορα του χώρου Σένγκεν – ρύθμιση κράτους μέλους που επιβάλλει σε επιχείρηση εκμετάλλευσης λεωφορείων τα οποία διασχίζουν εσωτερικά σύνορα του χώρου Σένγκεν να ελέγχει τα διαβατήρια και τους τίτλους διαμονής των επιβατών – Οδηγία 2002/90/ΕΚ – Απόφαση-πλαίσιο 2002/946/ΔΕΥ – υποβολή της παράνομης εισόδου

ΔΕΕ C-412/17, Touring Tours und Travel, 13.12.2018, Τμήμα δεύτερο, Πρόεδρος: J.-C. Bonichot, Εισηγήτρια: A. Prechal, Γεν. Εισαγγελέας: Y. Bot, ECLI:EU:C:2018:1005 – Προδικαστική παραπομπή

Σύμφωνα με το γερμανικό δίκαιο, απαγορεύεται η μεταφορά αλλοδαπών στο έδαφος της Γερμανίας, όταν αυτοί δεν έχουν διαβατήριο ή την απαιτούμενη λόγω της ιθαγένειάς τους θεώρηση, η δε απαγόρευση αφορά τόσο

τις αεροπορικές και θαλάσσιες μεταφορές όσο και τις μεταφορές διά ξηράς. Κατά τη γερμανική νομοθεσία, η εν λόγω απαγόρευση συνεπάγεται την υποχρέωση του μεταφορέα να ελέγχει επαρκώς, πριν από την εκτέλεση διασυνοριακού δρομολογίου εντός του χώρου Σένγκεν με προορισμό τη Γερμανία, το διαβατήριο ή τη θεώρηση των επιβατών.

Η Touring Tours und Travel και η Sociedad de Transportes SA είναι δύο επιχειρήσεις που διοργανώνουν ταξίδια και μεταφορές με λεωφορεία και εδρεύουν, αντίστοιχα, στη Γερμανία και την Ισπανία. Οι εμπλεκόμενοι μεταφορείς εκμεταλλεύονται τακτικές γραμμές με προορισμό τη Γερμανία, οι οποίες διασχίζουν τα σύνορα της Γερμανίας με τις Κάτω Χώρες και το Βέλγιο. Τον Νοέμβριο 2013 και τον Μάρτιο 2014, η Διεύθυνση της Ομοσπονδιακής Αστυνομίας της Γερμανίας (Bundespolizeipräsidium) εκτίμησε ότι οι εν λόγω επιχειρήσεις είχαν μεταφέρει στη Γερμανία σημαντικό αριθμό υπηκόων τρίτων κρατών που δεν διέθεταν τα απαιτούμενα ταξιδιωτικά έγγραφα, κατά παράβαση της σχετικής εθνικής νομοθεσίας, και απηύθυνε προειδοποίηση για έκδοση απαγορευτικής απόφασης. Λίγους μήνες αργότερα, η Διεύθυνση της Ομοσπονδιακής Αστυνομίας διαπίστωσε ότι οι μεταφορείς εξακολουθούσαν να μεταφέρουν παράνομα υπηκόους τρίτων κρατών σε γερμανικό έδαφος και προχώρησε στην έκδοση αποφάσεων με τις οποίες τους απαγόρευε, επ' απειλή χρηματικής ποινής, να μεταφέρουν στο εξής στο γερμανικό έδαφος αλλοδαπούς που δεν επιδεικνύουν πριν από τη διέλευση των γερμανικών συνόρων το απαιτούμενο διαβατήριο ή τους απαιτούμενους τίτλους διαμονής. Σύμφωνα με τις επίμαχες αποφάσεις, οι μεταφορείς όφειλαν να ελέγχουν επαρκώς τα απαιτούμενα ταξιδιωτικά έγγραφα των επιβατών επί τη ευκαιρία ελέγχου των εισιτηρίων τους κατά την επιβίβαση στο λεωφορείο και να αρνούνται τη μεταφορά σε όσους δεν τα διαθέτουν.

Αμφότερες οι εμπλεκόμενες επιχειρήσεις μεταφορών άσκησαν προσφυγές κατά των ανωτέρω απαγορευτικών αποφάσεων ενώπιον του διοικητικού Πρωτοδικείου (Verwaltungsgericht). Το επιληφθέν των προσφυγών δικαστήριο ακύρωσε τις επίμαχες αποφάσεις, επικαλούμενο ότι η εφαρμογή της εθνικής διάταξης που επιβάλλει την υποχρέωση ελέγχου ταξιδιωτικών εγγράφων σε επιχειρήσεις που μεταφέρουν αλλοδαπούς στη Γερμανία κατόπιν διέλευσης εσωτερικών συνόρων του χώρου Σένγκεν αντίκειται στο άρθρο 67 παρ. 2 ΣΛΕΕ, καθώς και στα άρθρα 20 και 21 του Κώδικα συνόρων Σένγκεν. Πιο συγκεκριμένα, το δικαστήριο θεώρησε τους επιβαλλόμενους στις επιχειρήσεις ελέγχους ως μέτρα ισοδύναμου αποτελέσματος με τους συνοριακούς ελέγχους, κατά την έννοια του άρθρου 21 του Κώδικα, από τη στιγμή που διενεργούνται συστηματικά πριν από τη διέλευση των συνόρων. Συνεπώς, κατά το σκεπτικό του ως άνω δικαστηρίου, η αρχή της υπεροχής του δικαίου της Ένωσης

επιβάλλει να μείνει ανεφάρμοστη κάθε αντίθετη εθνική διάταξη.

Ακολούθως, η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας άσκησε αναίρεση κατά της ανωτέρω δικαστικής απόφασης ενώπιον του Ομοσπονδιακού Διοικητικού Δικαστηρίου (Bundesverwaltungsgericht), υποστηρίζοντας, μεταξύ άλλων, ότι οι επιβαλλόμενοι από την εθνική διάταξη έλεγχοι των ταξιδιωτικών εγγράφων δεν είναι δυνατόν να χαρακτηρισθούν ως μέτρο που έχει «ισοδύναμο αποτέλεσμα με τους συνοριακούς ελέγχους», κατά την έννοια του άρθρου 21 του Κώδικα συνόρων Σένγκεν, εφόσον οι έλεγχοι αυτοί αποσκοπούν στην τήρηση των διατάξεων σχετικά με την είσοδο στην επικράτεια και όχι στον έλεγχο της διέλευσης των συνόρων. Διατηρώντας αμφιβολίες ως προς τη συμβατότητα της επίδικης υποχρέωσης ελέγχου με την κατάργηση των ελέγχων στα εσωτερικά σύνορα του χώρου Σένγκεν, το επιληφθέν της αναίρεσης δικαστήριο απέστειλε σχετικό προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο.

Με την απόφασή του, το Δικαστήριο διαπιστώνει ότι ο Κώδικας συνόρων Σένγκεν, όπως ίσχυε κατά τον χρόνο των πραγματικών περιστατικών των υποθέσεων των κυρίων δικών, δεν επιτρέπει να επιβάλλεται σε επιχειρήσεις μεταφορών με λεωφορεία, που εκτελούν τακτικά διασυνοριακά δρομολόγια εντός του χώρου Σένγκεν με προορισμό τη Γερμανία, η υποχρέωση να ελέγχουν τα διαβατήρια και τους τίτλους διαμονής των επιβατών πριν από τη διέλευση εσωτερικών συνόρων. Επιπλέον, το άρθρο 21 του Κώδικα δεν επιτρέπει στις αστυνομικές αρχές κράτους μέλους να εκδίδουν, επ' απειλή χρηματικής ποινής, αποφάσεις περί απαγόρευσης νέων μεταφορών για τις επιχειρήσεις εκείνες που παρέβησαν την υποχρέωση ελέγχου των ταξιδιωτικών εγγράφων των επιβατών. Το Δικαστήριο καταλήγει στη διαπίστωση αυτή λαμβάνοντας υπόψη ότι οι επίμαχοι έλεγχοι διενεργούνται εντός του κράτους μέλους όπου οι επιβάτες επιβιβάζονται στο λεωφορείο στην αρχή του διασυνοριακού ταξιδιού, επομένως πρόκειται για ελέγχους στο εσωτερικό της επικράτειας του οικείου κράτους μέλους, οι οποίοι απαγορεύονται όταν έχουν ισοδύναμο αποτέλεσμα με τους συνοριακούς ελέγχους.

Στη συνέχεια, το Δικαστήριο επιχειρεί να εντοπίσει τα χαρακτηριστικά των επιβαλλόμενων ελέγχων προκειμένου να διαπιστώσει αν πράγματι αυτοί έχουν ισοδύναμο αποτέλεσμα προς συνοριακούς ελέγχους. Καταρχάς, το Δικαστήριο υπογραμμίζει ότι σκοπός των εν λόγω ελέγχων είναι ο «έλεγχος των συνόρων» κατά την έννοια του άρθρου 21 στοιχείο α' του Κώδικα συνόρων Σένγκεν, ήτοι σκοπός τους είναι να εξακριβωθεί αν τηρούνται οι προϋποθέσεις εισόδου στα κράτη μέλη που αποτελούν τον χώρο Σένγκεν όσον αφορά τα απαιτούμενα ταξιδιωτικά έγγραφα. Με άλλα λόγια, οι έλεγχοι αυτοί έχουν ως αποκλειστικό σκοπό να διασφαλισθεί ότι πράγματι μπο-

ρεί να επιτραπεί η είσοδος στο γερμανικό έδαφος στους επιβαίνοντες στο λεωφορείο, οι οποίοι προτίθενται να διασχίσουν τα γερμανικά σύνορα. Περαιτέρω, η υποχρέωση διενέργειας ελέγχων είναι γενικού χαρακτήρα και αφορά όλες τις διασυνοριακές γραμμές λεωφορείων, ανεξαρτήτως της συμπεριφοράς των επιβαινόντων και ανεξαρτήτως περιστάσεων από τις οποίες προκύπτει κίνδυνος προσβολής της δημόσιας τάξης. Το Δικαστήριο τονίζει, εν προκειμένω, ότι, παρά το γεγονός ότι οι επίμαχοι έλεγχοι ταξιδιωτικών εγγράφων διενεργούνται από το προσωπικό των μεταφορέων και όχι από τις αστυνομικές αρχές και, επομένως, είναι εκ της φύσεώς τους λιγότερο επιστάμενοι, διενεργούνται όχι με δειγματοληπτική εξέταση αλλά κατά συστηματικό τρόπο σε όλα τα πρόσωπα που ταξιδεύουν σε οποιαδήποτε διασυνοριακή γραμμή λεωφορείων. Αντίθετα, η επίμαχη εθνική διάταξη της γερμανικής νομοθεσίας δεν καλύπτει τις γραμμές λεωφορείων που περιορίζονται στη γερμανική επικράτεια, οι οποίες όμως ενδέχεται να διανύουν ίση ή και μεγαλύτερη ακόμη απόσταση από τις διασυνοριακές γραμμές που διασχίζουν εσωτερικά σύνορα του χώρου Σένγκεν.

Το Δικαστήριο καταλήγει ότι, δεδομένου ότι, η υποχρέωση διενέργειας ελέγχου είναι, αυτή καθαυτήν, αντίθετη προς τον Κώδικα συνόρων Σένγκεν, ο τελευταίος αντίκειται επίσης στην επιβολή κυρώσεων λόγω παράβασης της υποχρέωσης αυτής διά της έκδοσης αποφάσεων περί απαγόρευσης μεταφοράς, επ' απειλή χρηματικής ποινής.

► Αστυνομική και δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις

Συνέπειες της παράλειψης αναφοράς παρεπόμενης ποινής σε ΕΕΣ

αστυνομική και δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις – Απόφαση-πλαίσιο 2002/584/ΔΕΥ – ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης – περιεχόμενο – άρθρο 8 παρ. 1, στοιχείο στ' – ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης που δεν αναφέρει παρεπόμενη ποινή επιβληθείσα σε βάρος του καταζητούμενου – παράδοση βάσει τέτοιου εντάλματος – συνέπειες – αποτέλεσμα επί της κράτησης

ΔΕΕ C-551/18 PPU, ΙΚ (Exécution d'une peine complémentaire), 06.12.2018, Τμήμα πρώτο, Πρόεδρος: R. Silva de Lapuerta, Εισηγητής: E. Regan, Γεν. Εισαγγελέας: E. Sharpston, ECLI:EU:C:2018:991 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία διατάξεων της Απόφασης-πλαίσιο 2002/584/ΔΕΥ για το ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης και τις διαδικασίες παράδοσης μεταξύ των κρατών μελών (Απόφαση-πλαίσιο για το ΕΕΣ). Η αίτηση υποβλήθηκε στο πλαίσιο της εκτέλεσης, στο Βέλγιο, ΕΕΣ εκδοθέντος από βελγικό δικαστήριο κατά του ΙΚ. Η αίτηση αυτή αφορά την ερμηνεία του άρθρου 8 παρ. 1 σχετικά με το περιεχόμενο και τον τύπο του ΕΕΣ, την εφαρμογή του κανόνα της ειδικότητας του άρθρου 27 και το πεδίο εφαρμογής του μηχανισμού δι-αβίβασης στη δικαστική αρχή εκτέλεσης κάθε επιπλέον χρήσιμης πληροφορίας του άρθρου 15 παρ. 3 της Απόφασης-πλαίσιο ΕΕΣ.

Το 2013 ο ΙΚ, Βέλγος υπήκοος, καταδικάστηκε από το Εφετείο της Αμβέρσας σε κύρια ποινή φυλάκισης τριών ετών. Με την ίδια απόφαση και για την ίδια αξιόποινη πράξη, ο ΙΚ τέθηκε επίσης στη διάθεση του δικαστηρίου για την εκτέλεση ποινών στο Βέλγιο για περίοδο δέκα ετών (παρεπόμενη ποινή). Ο ΙΚ κατέφυγε στην Ολλανδία μετά τη δίκη του. Η βελγική αρμόδια δικαστική αρχή εξέδωσε, τον Αύγουστο του 2014, ΕΕΣ σε βάρος του, που ανέγραφε την κύρια ποινή. Δεν ανέγραφε, ωστόσο, την παρεπόμενη ποινή, στην οποία είχε επίσης καταδικαστεί ο ΙΚ. Μετά τη σύλληψή του στην Ολλανδία, ο ΙΚ παραδόθηκε στο Βέλγιο με σκοπό την εκτέλεση της στερητικής της ελευθερίας ποινής και τέθηκε υπό κράτηση, που βασιζόταν στην καταδίκη του στην κύρια ποινή, καθώς και στη θέση του στη διάθεση του αρμόδιου για την εκτέλεση ποινών δικαστηρίου για διάρκεια δέκα ετών.

Πριν από την έκταση της κύριας ποινής, η λήξη της οποίας καθορίστηκε στις 12 Αυγούστου 2018, και στο πλαίσιο της διαδικασίας για την παρεπόμενη ποινή, ο ΙΚ άσκησε αναίρεση ενώπιον του Ανώτατου Ακυρωτικού Δικαστηρίου στο Βέλγιο. Ο μοναδικός λόγος αναίρεσης που επικαλέστηκε ήταν ότι το ΕΕΣ, που εκδόθηκε από τη βελγική εισαγγελική αρχή, αναγράφει μόνο τη στερητική της ελευθερίας ποινή και ότι, κατά συνέπεια, δεν υφίσταται ΕΕΣ εκδοθέν από τις βελγικές αρχές για την παρεπόμενη ποινή. Κατά τον αναιρεσιόνοτα, επομένως, η παράδοση από τις ολλανδικές δικαστικές αρχές, βάσει του εκδοθέντος από τις βελγικές αρχές ΕΕΣ, δεν αφορά την ποινή αυτή. Το Βελγικό Ανώτατο Ακυρωτικό Δικαστήριο διατύπωσε προδικαστικό ερώτημα προς το Δικαστήριο σχετικά με τον αντίκτυπο που έχει η παράλειψη της παρεπόμενης ποινής στο ΕΕΣ στις περαιτέρω διαδικασίες σχετικά με την ποινή αυτή στο Βέλγιο.

Το βασικό νομικό ζήτημα έγκειται στο αν η παρεπόμενη ποινή συγκαταλέγεται στα στοιχεία τα οποία έπρεπε να περιλαμβάνονται στο ΕΕΣ και, σε περίπτωση καταφατικής απάντησης, ποιες είναι οι συνέπειες της παράλειψης αναφοράς τους.

Το Δικαστήριο διευκρινίζει ότι η παρεπόμενη ποινή δεν προστέθηκε μετά την παράδοση του ενδιαφερομένου και ότι απαγγέλθηκε για την ίδια αξιόποινη πράξη και με την ίδια δικαστική απόφαση, με την οποία επιβλήθηκε η κύρια στερητική της ελευθερίας ποινή. Εξάλλου, θεωρεί ότι η Απόφαση-πλαίσιο για το ΕΕΣ δεν μπορεί να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι υποχρεώνει την δικαστική αρχή έκδοσης να ενημερώνει τη δικαστική αρχή εκτέλεσης, μετά την αποδοχή του αιτήματος παράδοσης από

την εν λόγω αρχή, για την ύπαρξη παρεπόμενης ποινής, ώστε η αρχή αυτή να εκδίδει απόφαση σχετικά με τη δυνατότητα εκτέλεσης αυτής της ποινής στο κράτος μέλος έκδοσης.

Το Δικαστήριο καταλήγει ότι η παράλειψη αναγραφής παρεπόμενης ποινής στο ΕΕΣ δεν επηρεάζει την εκτέλεση αυτής της ποινής στο κράτος μέλος έκδοσης μετά την παράδοση του εκζητουμένου.

V. ΤΡΑΠΕΖΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Επιμ.: Δημήτριος-Παναγιώτης Α. Τζάκας

► Νομιμότητα της προσωρινής απαλλαγής από τα καθήκοντα του Διοικητή εθνικής Κεντρικής Τράπεζας λόγω διάπραξης βαρέος παραπτώματος

Η απαγόρευση άσκησης καθηκόντων Διοικητή εθνικής Κεντρικής Τράπεζας λόγω προκαταρκτικής ποινικής έρευνας σε βάρος του πρέπει να ερείδεται σε επαρκείς ενδείξεις περί διάπραξης βαρέος παραπτώματος

Ευρωπαϊκό Σύστημα Κεντρικών Τραπεζών – Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα – εθνικές κεντρικές τράπεζες – βαρύ παράπτωμα – προσωρινά μέτρα – στενή συνεργασία των εθνικών κεντρικών τραπεζών και της ΕΚΤ – απαγόρευση άσκησης καθηκόντων – απαλλαγή από τα καθήκοντα – ποινική έρευνα και διαδικασία

ΔΕΕ C-202/18 και C-238/18, Rimšēvičs/Λεττονία, 26.02.2019, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: Κ. Lenaerts, Εισηγητής: J.-C. Bonichot, Γεν. Εισαγγελέας: J. Kokott, ECLI:EU:C:2019:139 – Προσφυγή του άρθρου 14.2 εδάφιο β΄ του καταστατικού του ΕΣΚΤ και της ΕΚΤ

Η προκείμενη διαφορά ανέκυψε κατόπιν της άσκησης προσφυγών του άρθρου 14.2 εδάφιο β΄ του πρωτοκόλλου για το καταστατικό του Ευρωπαϊκού Συστήματος Κεντρικών Τραπεζών και της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (εφεξής: καταστατικό του ΕΣΚΤ και της ΕΚΤ) από τον πρώην Διοικητή της Κεντρικής Τράπεζας της Λεττονίας, καθώς και από την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (ΕΚΤ) κατά της απόφασης της 19ης Φεβρουαρίου 2018, με την οποία το Γραφείο Πρόληψης και Καταπολέμησης της Διαφθοράς της Λεττονίας απαγόρευσε προσωρινώς στον πρώτο την άσκηση των καθηκόντων του. Σύμφωνα με την εν λόγω διάταξη, ο διοικητής εθνικής Κεντρικής Τράπεζας μπορεί να απαλλαγεί από τα καθήκοντά του μόνο εάν δεν πληροί πλέον τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την εκτέλεση των καθηκόντων του ή εάν διαπράξει βαρύ παράπτωμα. Σχετική απόφαση μπορεί να προσβληθεί ενώπιον του ΔΕΕ από τον ενδιαφερόμενο διοικητή ή από το Διοικητικό Συμβούλιο της ΕΚΤ λόγω παράβασης των Συνθηκών ή κανόνα δικαίου σχετικού με την εφαρμογή

τους. Στην προκείμενη περίπτωση, ο εν λόγω Διοικητής συνελήφθη κατόπιν κίνησης από το Γραφείο Πρόληψης και Καταπολέμησης της Διαφθοράς προκαταρκτικής ποινικής έρευνας εναντίον του, θεωρούμενος ως ύποπτος ότι το έτος 2013 δωροδοκήθηκε, προκειμένου να ασκήσει επιρροή προς όφελος λεττονικής ιδιωτικής τράπεζας. Κατά την αποφυλάκισή του εκδόθηκε απόφαση, με την οποία του επιβλήθηκαν διάφοροι περιοριστικοί όροι, ήτοι η απαγόρευση άσκησης των καθηκόντων λήψης αποφάσεων, ελέγχου και εποπτείας στην Κεντρική Τράπεζα της Λεττονίας, η απαγόρευση διατήρησης της θέσης του Διοικητή, η υποχρέωση καταβολής εγγύησης, καθώς και η απαγόρευση προσέγγισης ορισμένων προσώπων και εξόδου από τη χώρα χωρίς προηγούμενη άδεια.

Κατά της εν λόγω απόφασης προσέφυγε τόσο ο εμπλεκόμενος όσο και η ΕΚΤ, ζητώντας να διαπιστωθεί η παράβαση της προρρηθείσας διάταξης του καταστατικού του ΕΣΚΤ και της ΕΚΤ, καθώς επίσης η παράνομη απαλλαγή από τα καθήκοντά του. Το Δικαστήριο υπογραμμίζει προκριματικά ότι οι συντάκτες των Συνθηκών ΕΚ και, στη συνέχεια, ΛΕΕ θέλησαν να εξασφαλίσουν ότι η ΕΚΤ και το ΕΣΚΤ θα είναι σε θέση να εκτελούν με ανεξαρτησία τα καθήκοντα που τους ανατίθενται. Τούτο αποτυπώνεται ρητώς στο άρθρο 130 ΣΛΕΕ, το οποίο επαναλαμβάνεται κατ' ουσίαν στο άρθρο 7 του καταστατικού του ΕΣΚΤ και της ΕΚΤ και απαγορεύει στην ΕΚΤ, στις εθνικές κεντρικές τράπεζες και στα μέλη των οργάνων λήψης αποφάσεων να ζητούν ή να δέχονται υποδείξεις από τα θεσμικά ή λοιπά όργανα ή οργανισμούς της Ένωσης, από την κυβέρνηση κράτους μέλους ή από άλλον οργανισμό. Η αυτή απαγόρευση διατυπώνεται για τα θεσμικά και λοιπά όργανα ή οργανισμούς της Ένωσης, καθώς και για τις κυβερνήσεις των κρατών μελών. Προς τούτο, ορίζεται η ελάχιστη διάρκεια της θητείας των διοικητών των εθνικών κεντρικών τραπεζών σε πέντε έτη, καθώς επίσης προβλέπεται ότι μπορούν να απαλλαγούν από τα καθήκοντά τους μόνον εάν δεν πληρούν πλέον τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την εκτέλεση των καθηκόντων τους ή εάν διαπράξουν βαρύ παράπτωμα. Στο πλαίσιο αυτό, θεσμοθετείται ειδικό ένδικο βοήθημα ενώπιον του Δικαστηρίου κατά ενός τέτοιου μέτρου.

Επί της ένδικης διαφοράς και ειδικώς επί της προβληθείσας ένστασης αναρμοδιότητας λόγω του προσωρινού χαρακτήρα των επιβληθέντων μέτρων, το Δικαστήριο τονίζει ότι εάν ήταν δυνατόν να ληφθεί, χωρίς δικαιολόγηση, απόφαση περί απαλλαγής των διοικητών των εθνικών κεντρικών τραπεζών από τα καθήκοντά τους, θα υπονομευόταν σοβαρά η ανεξαρτησία τους και, κατά συνέπεια, η ανεξαρτησία του ίδιου του Διοικητικού Συμβουλίου της ΕΚΤ. Έτσι, η επιβολή προσωρινής απαγόρευσης άσκησης καθηκόντων ενδέχεται να συνιστά μέσο πίεσης, ιδίως όταν δεν περιλαμβάνει συγκεκριμένο χρονικό ση-

μείο λήξης, με αποτέλεσμα να ισχύει κατά τη διάρκεια σημαντικού μέρους της θητείας του εμπλεκόμενου. Επιπλέον, είναι ικανή να αποτελέσει αποφασιστικό μέσο πίεσης όταν μπορεί να ανακληθεί ανά πάσα στιγμή ανάλογα όχι μόνο με την εξέλιξη της έρευνας, αλλά και με τη συμπεριφορά του εκάστοτε διοικητή. Η κρίσιμη πρόβλεψη του άρθρου 14.2 του καταστατικού του ΕΣΚΤ και της ΕΚΤ δεν παρέχει ποινική ασυλία στον διοικητή εθνικής κεντρικής τράπεζας, ούτε φυσικά περιορίζει τους περιοριστικούς όρους που μπορούν να του επιβληθούν, αλλά παρέχει μόνο το δικαίωμα προσβολής ενώπιον του Δικαστηρίου κάθε απόφασης, με την οποία απαλλάσσεται από τα καθήκοντά του. Ενόψει τούτων, απορρίπτεται η εν λόγω ένσταση αναρμοδιότητας, λαμβάνοντας υπόψη ότι από κανένα από τα στοιχεία που προσκόμισε η Δημοκρατία της Λεττονίας δεν αποδεικνύεται ότι η εν λόγω προσφυγή θα μπορούσε να παρεμποδίσει την ομαλή διεξαγωγή της ποινικής έρευνας.

Επί της ουσίας της διαφοράς, το ΔΕΕ τονίζει την ιδιαιτερότητα του προκείμενου ενδίκου βοηθήματος, το οποίο χαρακτηρίζει ως «ειδικό», όπως προκύπτει από τον πολύ μικρό αριθμό των προσώπων που νομιμοποιείται στην άσκησή του, από το μοναδικό αντικείμενο των προσβαλλόμενων αποφάσεων, καθώς και από τις εξαιρετικές περιστάσεις υπό τις οποίες μπορεί να ασκηθεί. Ακριβώς λόγω της σημασίας του κρίσιμου δικαιοπολιτικού σκοπού – ήτοι της στενής συνεργασίας των εθνικών κεντρικών τραπεζών και της ΕΚΤ στο πλαίσιο του ΕΣΚΤ – και των προβλημάτων που προκαλεί η οποιαδήποτε καθυστέρηση στην επιβολή κυρώσεων σχετικών με την απαλλαγή διοικητή από τα καθήκοντά του, οι συντάκτες των Συνθηκών θέσπισαν το συγκεκριμένο ένδικο βοήθημα. Έτσι, η παρατεταμένη μη συμμετοχή μέλους του διοικητικού συμβουλίου ενδέχεται να θίξει σοβαρά την εύρυθμη λειτουργία του βασικού αυτού οργάνου της ΕΚΤ.

Επιλαμβανόμενο επί των κρίσιμων βιοτικών περιστατικών, το ΔΕΕ επισημαίνει ότι η αιτιολογία της επιβληθείσας στον I. Rimšēničs απαγόρευσης άσκησης των καθηκόντων του ως διοικητή της Κεντρικής Τράπεζας της Λεττονίας αναφέρεται στις ανάγκες ποινικής έρευνας σχετικής με τις πράξεις που φέρεται να διέπραξε. Τούτες θεωρούνται αξιόποινες και, εάν αποδεικνύονταν, θα συνιστούσαν «βαρύ παράπτωμα», κατά την έννοια του άρθρου 14.2 του καταστατικού του ΕΣΚΤ και της ΕΚΤ. Στο πλαίσιο αυτό, το ΔΕΕ επισημαίνει ότι δεν θα υποκαταστήσει τα εθνικά δικαστήρια τα οποία είναι αρμόδια να αποφανθούν επί της ποινικής ευθύνης του εμπλεκόμενου διοικητή, ούτε βεβαίως προτίθεται να επέμβει στην προκαταρκτική ποινική έρευνα που έχει κινηθεί από τις αρμόδιες εθνικές διοικητικές ή δικαστικές αρχές. Αντίθετα, όμως, εναπόκειται σε αυτό να εξακριβώσει ότι τυχόν προσωρινή απαγόρευση άσκησης καθηκόντων επιβάλλεται μόνον εφόσον υφίστανται επαρκείς ενδείξεις ότι έχει

διαπραχθεί βαρύ παράπτωμα και δη ικανό να δικαιολογήσει ένα τέτοιο μέτρο. Έτσι, στην προκείμενη διαφορά, κανένα από τα έγγραφα που προσκόμισε η Δημοκρατία της Λεττονίας μετά την επ' ακροατηρίου συζήτηση δεν περιέχει αποδεικτικά στοιχεία περί της ύπαρξης επαρκών ενδείξεων ως προς το βάσιμο των κατηγοριών εναντίον του εμπλεκόμενου. Ενόψει τούτων, το ΔΕΕ κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η Δημοκρατία της Λεττονίας δεν απέδειξε ότι η απαλλαγή του I. Rimšēničs από τα καθήκοντά του στηρίζεται στην ύπαρξη επαρκών ενδείξεων περί δι-άπραξης βαρέος παραπτώματος και, ως εκ τούτου, έκανε δεκτό τον λόγο ακύρωσης, με τον οποίο προβάλλεται ότι η επίμαχη απόφαση δεν είναι δικαιολογημένη.

► **Δικαστικός έλεγχος προπαρασκευαστικών πράξεων των εθνικών εποπτικών αρχών στην περίπτωση εναντίωσης της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας ως προς την απόκτηση ειδικής συμμετοχής σε πιστωτικό ίδρυμα**

Οι εισηγήσεις των εθνικών εποπτικών αρχών προς την ΕΚΤ στο πλαίσιο του Ενιαίου Εποπτικού Μηχανισμού εν αναφορά προς την καταλληλότητα και την εναντίωση κατά την απόκτηση ειδικής συμμετοχής επί πιστωτικού ιδρύματος υπόκειται στην αποκλειστική δικαιοδοσία του δικαστή της Ένωσης κατά την προσβολή της τελικώς εκδιδόμενης απόφασης της ΕΚΤ

Οδηγία 2013/36/ΕΕ – Κανονισμός 1024/2013 – Κανονισμός 468/2014 – Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα – Ενιαίος Εποπτικός Μηχανισμός – τραπεζική ένωση – απόκτηση ειδικής συμμετοχής – εποπτεία πιστωτικών ιδρυμάτων – εχέγγυα εντιμότητας – αρχή της καλόπιστης συνεργασίας – αποφάσεις εθνικών εποπτικών αρχών με προπαρασκευαστικό χαρακτήρα

ΔΕΕ C-219/17, Berlusconi και Fininvest, 19.12.2018, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: J.-C. Bonichot, Γεν. Εισαγγελέας: M. Campos Sánchez-Bordona, ECLI:EU:C:2018:1023 – Προδικαστική παραπομπή

Η προκείμενη διαφορά αφορούσε στον έλεγχο καταλληλότητας (fit and proper) του αποκτώντος ειδική συμμετοχή σε πιστωτικό ίδρυμα. Εν προκειμένω, ο S. Berlusconi απέκτησε μέσω της εταιρείας Fininvest ειδική συμμετοχή στην Banca Mediolanum εν αναφορά προς την οποία η ιταλική κεντρική τράπεζα (Τράπεζα της Ιταλίας) διατύπωσε αρνητική γνώμη ως προς τα εχέγγυα εντιμότητας των αποκτώντων την επίμαχη συμμετοχή και κάλεσε την ΕΚΤ να εναντιωθεί στην απόκτηση. Δεδομένου ότι, ο S. Berlusconi είχε καταδικαστεί αμετακλήτως σε ποινή φυλάκισης τεσσάρων ετών για φοροδιαφυγή, καθώς επίσης

λαμβάνοντας υπόψη ότι υπήρχαν σε βάρος του και άλλες καταδικαστικές αποφάσεις, η ΕΚΤ θεώρησε ότι δεν πληρούταν η σχετική με την εντιμότητα απαίτηση που επιβάλλει η εθνική νομοθεσία στους κατόχους ειδικών συμμετοχών επί πιστωτικών ιδρυμάτων. Ως εκ τούτου, η ΕΚΤ εναντιώθηκε στην απόκτηση της ειδικής συμμετοχής στην Banca Mediolanum από τον S. Berlusconi και τη Fininvest με το σκεπτικό ότι υφίσταντο σοβαρές αμφιβολίες ως προς την ικανότητά τους να διασφαλίσουν στο μέλλον την ορθή και συνετή διαχείριση του ως άνω χρηματοπιστωτικού ιδρύματος. Κατά της εν λόγω απόφασης ασκήθηκε προσφυγή ενώπιον του ΓεΔΕΕ. Παράλληλα, οι υποψήφιοι αγοραστές προσέφυγαν και ενώπιον των ιταλικών δικαστηρίων, προσβάλλοντας την εισήγηση της Τράπεζας της Ιταλίας προς την ΕΚΤ. Με δύο προδικαστικά ερωτήματα, το ιταλικό Συμβούλιο της Επικρατείας έθεσε τον προβληματισμό εάν ο έλεγχος των εν θέματι προπαρασκευαστικών πράξεων ανήκει στα εθνικά ή τα ενωσιακά δικαιοδοτικά όργανα.

Το ΔΕΕ θεωρεί ως κρίσιμο το ερώτημα εάν το άρθρο 263 ΣΛΕΕ πρέπει να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι δεν επιτρέπει στα εθνικά δικαστήρια να ασκούν έλεγχο νομιμότητας επί των πράξεων που έχουν χαρακτήρα κίνησης της διαδικασίας, προπαρασκευαστικό χαρακτήρα ή χαρακτήρα μη δεσμευτικής πρότασης και που έχουν εκδοθεί από τις αρμόδιες εθνικές εποπτικές αρχές. Προς τούτο, παρατηρεί ότι η τυχόν συμμετοχή των εθνικών αρχών κατά τη διάρκεια της διαδικασίας που καταλήγει στην έκδοση πράξεων από θεσμικά όργανα της ΕΕ, δεν μπορεί να αναιρέσει τον χαρακτηρισμό τους ως πράξεων της Ένωσης, όταν οι πράξεις που εκδίδουν οι εθνικές αρχές αποτελούν στάδιο μιας διαδικασίας, κατά την οποία θεσμικό όργανο της Ένωσης ασκεί μόνο του την τελική εξουσία λήψης αποφάσεων, χωρίς να δεσμεύεται από τις προπαρασκευαστικές πράξεις ή τις προτάσεις των εθνικών αρχών. Σε μια τέτοια περίπτωση, όπου το δίκαιο της Ένωσης δεν αποβλέπει στον διαχωρισμό δύο αρμοδιοτήτων, εκ των οποίων η μία είναι εθνική και η άλλη ενωσιακή και οι οποίες έχουν διακριτά αντικείμενα, αλλά αντιθέτως κατοχυρώνει την αποκλειστική εξουσία λήψης απόφασης ενός θεσμικού οργάνου της Ένωσης, η αρμοδιότητα ελέγχου της νομιμότητας ανήκει στον δικαστή της Ένωσης. Πρόκειται, δηλαδή, για την αποκλειστική του αρμοδιότητα να ελέγχει τη νομιμότητα των πράξεων της Ένωσης βάσει του άρθρου 263 ΣΛΕΕ, καθώς επίσης να αποφαίνεται επί της νομιμότητας της τελικής απόφασης που λαμβάνει το εκάστοτε εμπλεκόμενο θεσμικό όργανο, εξετάζοντας, προς διασφάλιση της αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας των ενδιαφερομένων, τα τυχόν ελαττώματα των προπαρασκευαστικών πράξεων ή των προτάσεων των εθνικών αρχών που είναι ικανά να θίξουν το κύρος της τελικής αυτής απόφασης.

Αντίθετα, πράξη εθνικής αρχής που εντάσσεται στο πλαίσιο διαδικασίας λήψης αποφάσεων της Ένωσης, δεν υπόκειται στην αποκλειστική αρμοδιότητα των ενωσιακών δικαιοδοτικών οργάνων, όταν από τη διενεργούμενη στον συγκεκριμένο τομέα κατανομή αρμοδιοτήτων μεταξύ των εθνικών αρχών και των θεσμικών οργάνων της Ένωσης, προκύπτει ότι η πράξη της εθνικής αρχής συνιστά απαραίτητο στάδιο της διαδικασίας έκδοσης πράξης της Ένωσης, στο πλαίσιο της οποίας τα θεσμικά όργανα της ΕΕ διαθέτουν μόνο περιορισμένο ή ανύπαρκτο περιθώριο εκτίμησης.

Υπό το πρίσμα των σκέψεων αυτών, εξετάζεται η φύση της διαδικασίας κατά την οποία εκδόθηκαν οι πράξεις της Τράπεζας της Ιταλίας, επί των οποίων είχε επιληφθεί το ιταλικό Συμβούλιο της Επικρατείας στην υπόθεση της κύριας δίκης. Η διαδικασία αυτή προβλέπεται στο πλαίσιο του Ενιαίου Εποπτικού Μηχανισμού της τραπεζικής ένωσης, όπου η ΕΚΤ είναι αποκλειστικώς αρμόδια να αποφασίσει, εάν θα επιτρέψει ή όχι την προτεινόμενη απόκτηση συμμετοχής μετά το πέρας της οικείας διαδικασίας.

Ως εκ τούτου, εξάγεται το συμπέρασμα ότι ο δικαστής της Ένωσης είναι αποκλειστικώς αρμόδιος να εκτιμήσει παρεμπιπτόντως εάν η νομιμότητα της επίμαχης απόφασης της ΕΚΤ θίγεται από τυχόν ελαττώματα τα οποία αφορούν στη νομιμότητα των οικείων προπαρασκευαστικών πράξεων της Τράπεζας της Ιταλίας. Η αρμοδιότητα αυτή αποκλείει οποιαδήποτε αρμοδιότητα των εθνικών δικαστηρίων όσον αφορά τις εν λόγω πράξεις, χωρίς να ασκεί συναφώς επιρροή το γεγονός της άσκησης ενώπιον εθνικού δικαστηρίου κάποιου ενδίκου βοηθήματος του εθνικού δικαίου. Ομοίως, δεν ασκεί επιρροή το γεγονός ότι ενώπιον εθνικού δικαστηρίου έχει ασκηθεί ειδική προσφυγή ακυρώσεως λόγω παραβίασης του δεδουλευμένου που απορρέει από εθνική δικαστική απόφαση.

► Νομιμότητα του προγράμματος αγοράς κρατικών ομολόγων από την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα

Το πρόγραμμα αγοράς κρατικών ομολόγων από την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα αιτιολογείται επαρκώς, συνάδει με την αρχή της αναλογικότητας και πληροί του όρους του άρθρου 123 ΣΛΕΕ, ευνοώντας την άσκηση υγιούς δημοσιονομικής πολιτικής από τα κράτη μέλη

Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα – Ευρωπαϊκό Σύστημα Κεντρικών Τραπεζών – νομισματική πολιτική – αγορά στοιχείων του ενεργητικού του δημοσίου τομέα – αναλογικότητα σκοπών νομισματικής πολιτικής – νομισματικό εισόδημα – επιμερισμός ζημιών – πληθωρισμός και εξέλιξη των τιμών – άσκηση υγιούς δημοσιονομικής πολιτικής – απαγόρευση νομισματικής χρηματοδότησης – υποχρέωση και περιεχόμενο της αιτιολογίας

ΔΕΕ C-493/17, Weiss κ.λπ., 11.12.2018, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: L. Bay Larsen, Γεν. Εισαγγελέας: M. Wathelet, ECLI:EU:C:2018:1000 – Προδικαστική παραπομπή

Η συγκεκριμένη υπόθεση προέκυψε από προδικαστικό ερώτημα του γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου και αφορούσε στη νομιμότητα της απόφασης 2015/774/ΕΕ της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας της 4ης Μαρτίου 2015 σχετικά με πρόγραμμα αγοράς στοιχείων του ενεργητικού του δημόσιου τομέα στις δευτερογενείς αγορές (secondary markets public sector asset purchase programme, εφεξής «πρόγραμμα PSPP», ΕΕ 2015 L 121/20), όπως διαδοχικά τροποποιήθηκε, και την ερμηνεία του άρθρου 4 παρ. 2 ΣΕΕ, καθώς και των άρθρων 123 και 125 ΣΛΕΕ. Ειδικότερα, επρόκειτο για συνταγματικές προσφυγές κατά των συγκεκριμένων αποφάσεων της ΕΚΤ, προσβάλλοντας παράλληλα τη συνδρομή της γερμανικής Ομοσπονδιακής Τράπεζας κατά την εφαρμογή τούτων, την προβαλλόμενη αδράνεια της έναντι αυτών, καθώς επίσης την αδράνεια της γερμανικής Ομοσπονδιακής Κυβέρνησης και της γερμανικής Ομοσπονδιακής Βουλής έναντι της εν λόγω συνδρομής και των ίδιων αποφάσεων. Επιπλέον, υποστηρίχθηκε ότι οι ως άνω αποφάσεις της ΕΚΤ αντιβαίνουν στην προβλεπόμενη από το άρθρο 119 ΣΛΕΕ κατανομή των αρμοδιοτήτων μεταξύ της ΕΕ και των κρατών μελών, αφού δεν εμπίπτουν στην αποστολή της ΕΚΤ, όπως ορίζεται στο άρθρο 127 παρ. 1 και 2 ΣΛΕΕ, καθώς και στα άρθρα 17 έως 24 του Πρωτοκόλλου 4 για το καταστατικό του Ευρωπαϊκού Συστήματος Κεντρικών Τραπεζών και της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (στο εξής: Πρωτόκολλο περί του ΕΣΚΤ και της ΕΚΤ), με την πρόσθετη επιχειρηματολογία ότι εκδόθηκαν κατά παράβαση του άρθρου 123 ΣΛΕΕ. Στο πλαίσιο αυτό, το γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο έθεσε σειρά προδικαστικών ερωτημάτων.

Εν αναφορά προς τη φερόμενη έλλειψη ειδικής αιτιολογίας των αποφάσεων σχετικά με το «πρόγραμμα PSPP», υπενθυμίζεται ότι στις περιπτώσεις όπου θεσμικό όργανο της Ένωσης διαθέτει ευρεία εξουσία εκτίμησης, όπως στην ένδικη, έχει θεμελιώδη σημασία ο έλεγχος της τήρησης των διαδικαστικών εγγυήσεων, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται η υποχρέωση του ΕΣΚΤ να εξετάζει με επιμέλεια και αμεροληψία όλα τα στοιχεία που ασκούν επιρροή στη συγκεκριμένη περίπτωση και να αιτιολογεί επαρκώς τις αποφάσεις του. Έτσι, πρέπει να προκύπτει με τρόπο σαφή και άνευ αμφισημίας η συλλογιστική του οργάνου που εξέδωσε την αντίστοιχη πράξη, ώστε να παρέχεται η δυνατότητα στους μεν ενδιαφερομένους να γνωρίζουν για ποιους λόγους ελήφθη το επίμαχο μέτρο, στο δε Δικαστήριο να ασκήσει τον έλεγχό του, δίχως όμως να απαιτείται να προσδιορίζονται ειδικώς όλα τα νομικά και πραγματικά στοιχεία που ασκούν επιρροή. Εκ της επι-

σκόπησης των αιτιολογικών σκέψεων των οικείων αποφάσεων, καθώς επίσης των δημοσιευμένων συνοδευτικών εγγράφων που εκθέτουν λεπτομερώς τις σχετικές οικονομικές αναλύσεις, τα διαφορετικά ενδεχόμενα που εξετάστηκαν και τη δικαιολόγηση των τελικών επιλογών, εξάγεται το συμπέρασμα ότι η ΕΚΤ αιτιολόγησε επαρκώς τις αποφάσεις σχετικά με το «πρόγραμμα PSPP».

Αναφορικά με την οριοθέτηση της νομισματικής πολιτικής της ΕΕ, το ΔΕΕ παρατηρεί ότι πρέπει να εξετάζονται κυρίως οι σκοποί που επιδιώκονται με το εκάστοτε κρινόμενο μέτρο, καθώς επίσης τα μέσα που προβλέπει το μέτρο αυτό προς επίτευξη των σκοπών του. Στην προκείμενη περίπτωση, είναι σαφές ότι λόγω της βασικής του αρχής, αλλά και των επιμέρους λεπτομερειών του, το «πρόγραμμα PSPP» είναι ικανό να επηρεάσει τόσο τον ισολογισμό των εμπορικών τραπεζών όσο και τη χρηματοδότηση των καλυπτόμενων από αυτό κρατών μελών. Ομοίως, παρατηρείται ότι η επίτευξη τέτοιων αποτελεσμάτων θα μπορούσε, ενδεχομένως, να επιδιωχθεί και μέσω της εφαρμογής μέτρων που εμπίπτουν στην οικονομική πολιτική. Ειδικότερα, η διευκόλυνση της παροχής πιστώσεων στην οικονομία και η μεταβολή της συμπεριφοράς των οικονομικών φορέων και των ιδιωτών σε θέματα επενδύσεων, κατανάλωσης και αποταμίευσης αποτελούν διαύλους μέσω των οποίων τα μέτρα της νομισματικής πολιτικής του ΕΣΚΤ επιδρούν στην εξέλιξη των τιμών. Ως εκ τούτου, οι κρινόμενες αποφάσεις εμπίπτουν στον τομέα της νομισματικής πολιτικής.

Πέραν τούτου, το «πρόγραμμα PSPP» είναι ικανό να συμβάλει στην υλοποίηση του σκοπού της διατήρησης της σταθερότητας των τιμών, στέλνοντας ένα σαφές μήνυμα για τη δέσμευση του ΕΣΚΤ να επιτύχει τον στόχο που έχει θέσει όσον αφορά τον πληθωρισμό, ευνοώντας την πτώση των πραγματικών επιτοκίων και ωθώντας τις εμπορικές τράπεζες να χορηγούν περισσότερες πιστώσεις, ώστε να εξισορροπήσουν εκ νέου τα χαρτοφυλάκιά τους. Επιπλέον, το ΕΣΚΤ, αφενός, έλαβε δεόντως υπόψη τους κινδύνους στους οποίους μπορούσαν ενδεχομένως να εκτεθούν οι κεντρικές τράπεζες των κρατών μελών λόγω του σημαντικού όγκου των αγορών στοιχείων του ενεργητικού που πραγματοποιούνταν δυνάμει του εν λόγω προγράμματος και, αφετέρου, έκρινε, σταθμίζοντας τα εμπλεκόμενα συμφέροντα, ότι έπρεπε να μην θεσπίσει γενικό κανόνα επιμερισμού των ζημιών. Σε κάθε περίπτωση, ενδεχόμενες ζημιές καλύπτονται από το γενικό αποθεματικό της ΕΚΤ και, εφόσον κρίνεται αναγκαίο, κατόπιν απόφασης του διοικητικού συμβουλίου της ΕΚΤ, από το νομισματικό εισόδημα του αντίστοιχου οικονομικού έτους, κατ' αναλογία και μέχρι το ύψος των ποσών που κατανέμονται στις εθνικές κεντρικές τράπεζες, σύμφωνα με τον κανόνα της μεταξύ τους κατανομής κατ' αναλογία

με τα καταβεβλημένα μερίδια συμμετοχής τους στο κεφάλαιο της ΕΚΤ. Ως εκ τούτου, η απόφαση 2015/774 δεν αντιβαίνει στην αρχή της αναλογικότητας.

Τέλος, επί των περιορισμών που θέτει το άρθρο 123 παρ. 1 ΣΛΕΕ στο πρόγραμμα αγοράς κρατικών ομολόγων, το ΔΕΕ παρατηρεί αφενός ότι η εν λόγω διάταξη δεν επιτρέπει στο ΕΣΚΤ να αγοράζει κρατικά ομόλογα στις δευτερογενείς αγορές υπό συνθήκες που θα προσέδιδαν, πρακτικώς, στην παρέμβασή του αποτέλεσμα ισοδύναμο με εκείνο της απευθείας αγοράς κρατικών ομολόγων από τους δημόσιους φορείς και οργανισμούς των κρατών μελών. Αφετέρου τονίζεται ότι το ΕΣΚΤ πρέπει να συνοδεύει την παρέμβασή του με επαρκείς εγγυήσεις, ώστε να την καθιστούν σύμφωνη με τη συναγόμενη από το άρθρο 123 ΣΛΕΕ απαγόρευση της νομισματικής χρηματοδότησης. Στο πλαίσιο αυτό, προκύπτει ότι, ακόμη και αν υποθεθεί ότι το ΕΣΚΤ βρίσκεται αντιμέτωπο με δραματική συρρίκνωση του όγκου των ομολόγων που εκδίδονται από ορισμένα κράτη μέλη, όπερ αμφισβητείται κατηγορηματικά από την ΕΚΤ, οι εγγυήσεις που συνοδεύουν το «πρόγραμμα PSPP» διασφαλίζουν ότι οι ιδιωτικοί φορείς δεν μπορούν να είναι βέβαιοι, κατά την αγορά ομολόγων εκδιδόμενων από κράτος μέλος, ότι αυτά όντως θα επαναγοραστούν από το ΕΣΚΤ στο εγγύς μέλλον.

Ομοίως, εάν κράτος μέλος στηριχθεί στις χρηματοδοτικές διευκολύνσεις που μπορεί να συνεπάγεται η εφαρμογή του εν θέματι προγράμματος, προκειμένου να παύσει να ασκεί υγιή δημοσιονομική πολιτική, τότε διατρέχει τελικώς τον κίνδυνο είτε τα εκδιδόμενα από αυτό ομόλογα να αποκλειστούν από το πρόγραμμα λόγω υποβάθμισης της αξιολόγησής τους, είτε το ΕΣΚΤ να επαναπωλήσει τα εκδοθέντα από το συγκεκριμένο κράτος μέλος ομόλογα. Η ύπαρξη απλώς και μόνον της ευχέρειας να επαναπωληθούν, εφόσον παραστεί ανάγκη, όλα ή ορισμένα από τα αγορασθέντα ομόλογα συμβάλλει στη διαφύλαξη του κινήτρου για την άσκηση υγιούς δημοσιονομικής πολιτικής, στον βαθμό που η ευχέρεια αυτή επιτρέπει στο ΕΣΚΤ να προσαρμόζει το πρόγραμμά του ανάλογα με τη στάση των οικείων κρατών μελών. Από την άλλη πλευρά, η ενδεχόμενη διακράτηση ομολόγων από το ΕΣΚΤ δεν είναι, αυτή καθ' εαυτήν, ικανή να αφαιρέσει από τα οικεία κράτη μέλη το σχετικό κίνητρο, στον βαθμό ιδίως που δεν συνοδεύεται από οποιαδήποτε υποχρέωση του ΕΣΚΤ να αγοράσει τα νέα ομόλογα που θα πρέπει, αναπόφευκτα, να εκδώσει το όποιο τυχόν κράτος μέλος παύσει να εφαρμόζει υγιή δημοσιονομική πολιτική. Ενόψει τούτων, το ΔΕΕ δεν διαπιστώνει λόγους ικανούς να θέσουν σε αμφιβολία τη νομιμότητα του υπό κρίση προγράμματος.

VI. ΕΝΕΡΓΕΙΑ – ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Επιμ.: Χριστίνα Χατζηκωνσταντίνου

► Αγορά ηλεκτρικής ενέργειας και ελεύθερη κυκλοφορία εμπορευμάτων

Χρηματική επιβάρυνση η οποία πλήττει την ηλεκτρική ενέργεια που παράγεται σε κράτος μέλος και εξάγεται σε άλλο κράτος μέλος ή τρίτη χώρα συνιστά φορολογική επιβάρυνση ισοδύναμου αποτελέσματος με δασμό

ελεύθερη κυκλοφορία των εμπορευμάτων – δασμοί – φορολογικές επιβαρύνσεις ισοδύναμου αποτελέσματος – τέλη επί της μεταφοράς ηλεκτρικής ενέργειας που παράγεται στην εθνική επικράτεια και προορίζεται για εξαγωγή – συμβατότητα αυτής της ρύθμισης με την αρχή της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων

ΔΕΕ C-305/17, FENS, 06.12.2018, Τμήμα τέταρτο, Πρόεδρος: T.von Danwitz, Εισηγητής: E. Juhász, Γεν. Εισαγγελέας: E. Sharpston, ECLI:EU:C:2018:986 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία των άρθρων 28 και 30 ΣΛΕΕ σχετικά με την ελεύθερη κυκλοφορία των εμπορευμάτων εντός του ειδικού πλαισίου της αγοράς ηλεκτρικής ενέργειας. Αντικείμενο της κύριας δίκης ήταν η αγωγή αποζημίωσης που άσκησε ενώπιον του πρωτοβάθμιου δικαστηρίου της επαρχίας της Μπρατισλάβα, η σλοβακική εταιρία Korlea Invest a.s. (εφεξής Korlea), προμηθευτής ηλεκτρικής ενέργειας στη Σλοβακία. Η ενάγουσα εταιρία συνήψε το έτος 2008 με τη SEPS, σλοβακική εταιρία, διαχειριστή του εθνικού δικτύου μεταφοράς ηλεκτρικής ενέργειας, σύμβαση μεταφοράς ηλεκτρικής ενέργειας. Στο πλαίσιο της συγκεκριμένης σύμβασης προβλεπόταν ειδικός όρος βάσει του οποίου, κατά την εξαγωγή ηλεκτρικής ενέργειας η οποία είχε παραχθεί στη Σλοβακία, η Korlea όφειλε να καταβάλει ειδικό τέλος, εκτός αν αποδείκνυε ότι η εξαγόμενη ηλεκτρική ενέργεια είχε προηγουμένως εισαχθεί στη Σλοβακία. Η επιβολή του συγκεκριμένου τέλους προβλεπόταν στο εθνικό δίκαιο της Σλοβακίας και, συγκεκριμένα, στο άρθρο 12 παρ. 9 της κανονιστικής Απόφασης 317/2007 που ρυθμίζει τους εθνικούς κανόνες για τη λειτουργία της αγοράς ηλεκτρικής ενέργειας. Η Korlea, ενώ είχε καταβάλει το αναλογούν ποσό για το συγκεκριμένο τέλος για το έτος 2008, αιτήθηκε την επιστροφή του ποσού αυτού αλλά και την παύση της χρέωσής του από τη SEPS η οποία, ωστόσο, δεν έκανε δεκτό το σχετικό αίτημα. Η εταιρία, λοιπόν, αμφισβήτησε τη νομιμότητα της επιβολής του συγκεκριμένου τέλους και άσκησε την ανωτέρω αγωγή στρεφόμενη κατά της εθνικής ρυθμιστικής αρχής ενέργειας, ισχυριζόμενη ότι το επίμαχο τέλος συνιστά επιβάρυνση ισοδύναμου αποτελέσματος με δασμό. Η εναγόμενη εθνική ρυθμιστική αρχή υποστήριξε, αντίθετα, ότι το συγκεκριμένο τέλος δεν ήταν ικανό να επηρεάσει τις ενδοκοινοτικές συναλλαγές και ότι η επιβολή του αποσκοπούσε στη διασφάλιση της ασφάλειας εφοδια-

σμού, της αξιοπιστίας και της σταθερότητας του εθνικού δικτύου ηλεκτρικής ενέργειας. Η αγωγή απορρίφθηκε και η Korlea άσκησε έφεση η οποία έγινε δεκτή και η υπόθεση αναπέμφθηκε εκ νέου ενώπιον του πρωτοβάθμιου δικαστηρίου. Σημειωτέον ότι κατά τη διάρκεια της κύριας δίκης, η εταιρία Korlea κηρύχθηκε σε πτώχευση και τη διαδέχθηκε η εταιρία FENS spol. S r.o.

Στο πλαίσιο αυτό, το αιτούν δικαστήριο ερωτά εάν το άρθρο 12 παρ. 9 της κανονιστικής Απόφασης περί ηλεκτρικής ενέργειας συνάδει με τα άρθρα 28 και 30 ΣΛΕΕ. Ειδικότερα, το Δικαστήριο κλήθηκε να απαντήσει πρώτον, εάν συνάδει με το άρθρο 30 ΣΛΕΕ εθνική κανονιστική ρύθμιση με την οποία επιβάλλεται ειδική χρηματική επιβάρυνση που επιβάλλεται αποκλειστικώς για την ηλεκτρική ενέργεια που παράγεται εντός της επικράτειας κράτους μέλους του και εξάγεται από αυτή. Με το δεύτερο προδικαστικό ερώτημα τέθηκε το ζήτημα εάν η επιβάρυνση που επιβάλλεται αποκλειστικά για την ηλεκτρική ενέργεια που παράγεται εντός της Σλοβακικής Δημοκρατίας και συγχρόνως εξάγεται από την επικράτεια αυτή, χωρίς να γίνεται διάκριση μεταξύ της εξαγωγής προς τρίτες χώρες και της εξαγωγής προς τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, συνιστά φορολογική επιβάρυνση αποτελέσματος ισοδύναμου με δασμό, κατά την έννοια του άρθρου 28 παρ. 1 ΣΛΕΕ. Τέλος, το εθνικό δικαστήριο διερωτήθηκε εάν, εθνική διάταξη, όπως η επίμαχη του άρθρου 19 παρ. 2, συνάδει με την αρχή της ελεύθερης κυκλοφορίας των εμπορευμάτων η οποία κατοχυρώνεται στο άρθρο 28 ΣΛΕΕ.

Το νομικό ζήτημα της υπόθεσης συνοψίζεται, επομένως, στο κατά πόσον, τέλος όπως το επιβαλλόμενο επί της παροχής υπηρεσιών δικτύου για την εξαγωγή ηλεκτρικής ενέργειας που θεσπίστηκε με το άρθρο 12 παρ. 9 της κανονιστικής Αποφάσεως περί ηλεκτρικής ενέργειας, συνιστά επιβάρυνση αποτελέσματος ισοδύναμου με δασμό και άρα απαγορεύεται από τις διατάξεις περί ελεύθερης κυκλοφορίας των εμπορευμάτων και, ειδικότερα, από τα άρθρα 28 και 30 ΣΛΕΕ. Διευκρινίζεται ότι το επίμαχο τέλος πλήττει μόνο την ηλεκτρική ενέργεια που παράγεται στη Σλοβακία και στη συνέχεια εξάγεται. Η ηλεκτρική ενέργεια που εξάγεται χωρίς να έχει παραχθεί στη Σλοβακία δεν βαρύνεται με το εν λόγω τέλος. Το Δικαστήριο εξέτασε τα τρία ερωτήματα από κοινού.

Ειδικότερα, στο πλαίσιο της ερμηνευτικής του προσέγγισης, το Δικαστήριο εξέτασε αρχικά εάν η επίμαχη χρηματική επιβάρυνση εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του παράγωγου ενωσιακού δικαίου. Κατόπιν υποβολής σχετικού ισχυρισμού από τη σλοβακική κυβέρνηση, το Δικαστήριο εξέτασε, συγκεκριμένα, εάν εφαρμόζονται οι διατάξεις της Οδηγίας 2003/54/EK σχετικά με τους κοινούς κανόνες για την εσωτερική αγορά ηλεκτρικής ενέργειας καθώς και της Οδηγίας 2005/89/EK περί μέτρων διασφάλισης του εφοδιασμού με ηλεκτρισμό και

περί επενδύσεων υποδομής. Υπενθύμισε, συναφώς, την πάγια νομολογία του σύμφωνα με την οποία, κάθε εθνικό μέτρο που λαμβάνεται σε τομέα που έχει αποτελέσει αντικείμενο πλήρους εναρμόνισης πρέπει να εκτιμάται βάσει των διατάξεων του αντίστοιχου μέτρου εναρμόνισης και όχι βάσει των διατάξεων του πρωτογενούς δικαίου (βλ. C-573/12, *Ålands Vindkraft*, 01.07.2014, ECLI:EU:C:2014:2037, σκ. 57). Προκειμένου, λοιπόν, να αποκλειστεί ο έλεγχος της συμβατότητας του επίμαχου μέτρου βάσει των διατάξεων του πρωτογενούς δικαίου, θα πρέπει προηγουμένως να εξεταστεί κατά πόσο οι ανωτέρω Οδηγίες προέβησαν σε πλήρη εναρμόνιση του τομέα τον οποίο διέπουν.

Η απάντηση του Δικαστηρίου ήταν αρνητική και στις δύο περιπτώσεις. Τούτο διότι η Οδηγία 2003/54/EK, μολονότι συνέβαλε στη δημιουργία της εσωτερικής αγοράς ηλεκτρικής ενέργειας, εντούτοις δεν ολοκλήρωσε την υλοποίησή της. Ομοίως και η Οδηγία 2005/89/EK, η οποία προβλέπει, μεταξύ άλλων, ότι τα κράτη μέλη μεριμνούν για τη λήψη μέτρων για την ασφάλεια του εφοδιασμού, καταλείπει στα κράτη μέλη ευρύ περιθώριο εκτίμησης για τη λήψη των μέτρων αυτών και, συνεπώς, η εναρμόνιση στην οποία προέβη δεν έχει εξαντλητικό χαρακτήρα. Επομένως, η συμβατότητα του επίδικου εθνικού μέτρου με το δίκαιο της Ένωσης δεν εξετάζεται υπό το πρίσμα των ανωτέρω Οδηγιών αλλά βάσει των άρθρων 28 και 30 ΣΛΕΕ.

Περαιτέρω, στο πλαίσιο ερμηνείας των άρθρων 28 και 30 ΣΛΕΕ, το ΔΕΕ εκκινεί από τον ορισμό που έχει διαμορφωθεί κατά πάγια νομολογία σύμφωνα με τον οποίο, φορολογική επιβάρυνση ισοδύναμου αποτελέσματος με δασμό αποτελεί κάθε χρηματική επιβάρυνση, έστω και ελάχιστη η οποία επιβάλλεται μονομερώς, ανεξαρτηता της ονομασίας και της τεχνικής της και πλήττει τα εμπορεύματα λόγω της διέλευσής τους από τα σύνορα, όταν δεν αποτελεί δασμό με την κυριολεκτική έννοια του όρου. Αντιθέτως, χρηματική επιβάρυνση που προκύπτει από γενικό καθεστώς εσωτερικών φόρων στους οποίους υπόκεινται συστηματικά, βάσει των ίδιων αντικειμενικών κριτηρίων, κατηγορίες προϊόντων ανεξαρτητως της προέλευσης ή του προορισμού τους, εμπίπτει στο πεδίο του άρθρου 110 ΣΛΕΕ το οποίο απαγορεύει τους εσωτερικούς φόρους που ενέχουν διακρίσεις (C-39/17, *Lubrizol France*, 14.06.2018, ECLI:EU:C:2018:438, σκ. 24).

Βάσει, λοιπόν, του ανωτέρω ορισμού και των στοιχείων που τέθηκαν υπόψη του, το Δικαστήριο επεσήμανε, πρώτον, ότι η επίμαχη επιβάρυνση έχει επιβληθεί μονομερώς από κράτος μέλος. Τόνισε δε ότι η ηλεκτρική ενέργεια συνιστά εμπόρευμα κατά την έννοια του δικαίου της Ένωσης και ότι μία φορολογική επιβάρυνση που δεν επιβάλλεται σε ένα εμπόρευμα καθεαυτό αλλά σε μία δραστηριότητα που είναι αναγκαία σε σχέση με το εμπόρευμα αυτό, όπως είναι οι υπηρεσίες δικτύων, μπορεί να

εμπίπτει στις διατάξεις περί ελεύθερης κυκλοφορίας των εμπορευμάτων. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, δεδομένου ότι, η επιβάρυνση υπολογίζεται επί των μεταφερόμενων kW και όχι επί της απόστασης μεταφοράς ή βάσει άλλου κριτηρίου σχετικού με τη μεταφορά της ηλεκτρικής ενέργειας καθεαυτή, θεωρείται ότι πλήττει το ίδιο το εμπόρευμα, ήτοι την ηλεκτρική ενέργεια.

Επιπρόσθετα, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι η υπό εξέταση χρηματική επιβάρυνση επιβάλλεται λόγω ακριβώς της διέλευσης της ηλεκτρικής ενέργειας από τα σύνορα, χαρακτηριστικό ουσιώδες για τον χαρακτηρισμό της ως φορολογικής επιβάρυνσης ισοδύναμου αποτελέσματος και το οποίο τη διακρίνει από έναν εσωτερικό φόρο, ο οποίος πλήττει τόσο τα εξαγόμενα όσο και τα εγχώρια προϊόντα. Το σχετικό επιχείρημα της σλοβακικής κυβέρνησης, ότι προβλέπεται η ίδια επιβάρυνση και για την ηλεκτρική ενέργεια που καταναλώνεται στη Σλοβακία ανεξαρτήτως της προέλευσής της και ως εκ τούτου πρόκειται για εσωτερικό φόρο κατά την έννοια του άρθρου 110 ΣΛΕΕ, δεν ευδοκίμησε. Τούτο διότι, όπως ανέλυσε το ΔΕΕ, ακόμα και αν γίνει δεκτό ότι οι δύο κατηγορίες ηλεκτρικής ενέργειας υπόκεινται στο ίδιο φορολογικό καθεστώς, η επίμαχη επιβάρυνση θα πρέπει να βαρύνει το όμοιο εγχώριο ή εξαγόμενο προϊόν με τον ίδιο φόρο στο ίδιο στάδιο εμπορίας και η γενεσιουργός αιτία του φόρου θα πρέπει να είναι η ίδια για αμφότερα τα προϊόντα. Δεδομένου, λοιπόν, ότι ο τελικός πελάτης καταβάλλει την επίμαχη επιβάρυνση για την ηλεκτρική ενέργεια που παράγεται στη Σλοβακία και ο εξαγωγέας καταβάλλει αυτήν, αντίστοιχα, για την ηλεκτρική ενέργεια που εξάγεται από τη Σλοβακία, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι η επίμαχη επιβάρυνση δεν πλήττει στο ίδιο στάδιο εμπορίας την ηλεκτρική ενέργεια η οποία εξάγεται και εκείνη η οποία καταναλώνεται εντός του κράτους μέλους. Επομένως, δεν συνιστά μέτρο που εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 110 ΣΛΕΕ.

Ενόψει των ανωτέρω, το ΔΕΕ έκρινε ότι η επίμαχη χρηματική επιβάρυνση συνιστά επιβάρυνση ισοδύναμου αποτελέσματος με δασμό. Η διαπίστωση αυτή ισχύει τόσο για την ηλεκτρική ενέργεια που εξάγεται προς άλλο κράτος μέλος όσο και για εκείνη που εξάγεται προς τρίτες χώρες. Διευκρίνισε, ειδικότερα, ότι στο μέτρο που μία τέτοια επιβάρυνση πλήττει την εξαγόμενη, σε άλλα κράτη μέλη, ηλεκτρική ενέργεια, τότε εμπίπτει στο πεδίο αναφοράς των άρθρων 28 και 30 ΣΛΕΕ και στο μέτρο που πλήττει την εξαγόμενη σε τρίτες χώρες, εμπίπτει στο πεδίο αναφοράς του άρθρου 28 ΣΛΕΕ αντίστοιχα. Μάλιστα, αναφορικά με την εξαγωγή της ηλεκτρικής ενέργειας σε τρίτες χώρες, το Δικαστήριο υπογράμμισε ότι η Ένωση έχει αποκλειστική αρμοδιότητα στον τομέα της τελωνειακής ένωσης και της κοινής εμπορικής πολιτικής η οποία διαμορφώνεται βάσει ενιαίων αρχών. Τυχόν μονομερής επιβολή από τα κράτη μέλη επιβαρύνσεων ισοδύναμων

με δασμούς επί των εξαγωγών σε τρίτες χώρες θα έθιγε σοβαρά τον ομοιόμορφο χαρακτήρα της κοινής δασμολογικής πολιτικής και ως εκ τούτου δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή. Επιπρόσθετα, η απαγόρευση του άρθρου 28 ΣΛΕΕ έχει γενικό και απόλυτο χαρακτήρα και η ΣΛΕΕ δεν προβλέπει παρεκκλίσεις. Από τη σαφήνεια, την αυστηρή διατύπωση και την ανεπιφύλακτη έκταση εφαρμογής των σχετικών διατάξεων του πρωτογενούς δικαίου συνάγεται ότι η απαγόρευση των δασμών συνιστά ουσιώδη κανόνα και, κατά συνέπεια, κάθε ενδεχόμενη εξαίρεση πρέπει να προβλέπεται σαφώς.

Συμπερασματικά, προκύπτει ότι τα κράτη μέλη δεν μπορούν να επιβάλλουν χρέωση κατά την εξαγωγή της ηλεκτρικής ενέργειας που παράγεται στην επικράτειά τους. Τούτο διότι, το ΔΕΕ έκρινε ότι επιβάρυνση όπως η επίμαχη στην κύρια δίκη η οποία πλήττει την ηλεκτρική ενέργεια που παράγεται στην εγχώρια αγορά λόγω της διελύσεώς της από τα εθνικά σύνορα συνιστά επιβάρυνση ισοδύναμου αποτελέσματος προς εξαγωγικούς δασμούς και, συνεπώς, είναι αντίθετη στα άρθρα 28 και 30 ΣΛΕΕ.

► Κανονισμός REACH

Ο Ευρωπαϊκός Οργανισμός Χημικών Προϊόντων έχει αρμοδιότητα να συμπληρώσει και να επικαιροποιήσει ήδη υφιστάμενο χαρακτηρισμό χημικής ουσίας δυνάμενης να έχει σοβαρές επιπτώσεις στο περιβάλλον σύμφωνα με το άρθρο 57 στοιχείο στ' του Κανονισμού REACH

αίτηση αναιρέσεως – Κανονισμός (ΕΚ) 1907/2006 (Κανονισμός REACH) – παράρτημα XIV – κατάρτιση καταλόγου ουσιών που υπόκεινται σε αδειοδότηση – εγγραφή στον κατάλογο υποψηφίων ουσιών προς ενδεχόμενη εγγραφή στο παράρτημα XIV – επικαιροποίηση της εγγραφής της ουσίας φθαλικός δι(2-αιθυλοεξυλο) εστέρας (DEHP) στον κατάλογο – εσφαλμένη ερμηνεία και εφαρμογή του κανονισμού REACH, καθώς και της αρχής της ασφάλειας δικαίου – παραμόρφωση των πραγματικών περιστατικών και των αποδεικτικών στοιχείων – έκταση του ελέγχου

ΔΕΕ C-419/17 P, Deza/ECHA, 23.01.2019, Τμήμα πρώτο, Πρόεδρος: R. Silva de Puerta, Εισηγητής: S. Rodin, Γεν. Εισαγγελέας: M. Szpunar, ECLI:EU:C:2019:52 – Αίτηση αναιρέσεως

Η Deza a.s., ανώνυμη εταιρία τσεχικού δικαίου, παρασκευάζει, εμπορεύεται και χρησιμοποιεί, μεταξύ άλλων, τη χημική ουσία φθαλικός δι(2-αιθυλοεξυλο) εστέρας (DEHP). Με απόφαση της 28ης Οκτωβρίου 2008, ο εκτελεστικός διευθυντής του Ευρωπαϊκού Οργανισμού Χημικών Προϊόντων (ECHA) συμπεριέλαβε τον DEHP στον κατάλογο υποψηφίων ουσιών, με την αιτιολογία ότι ο DEHP είχε χαρακτηριστεί ως ουσία τοξική για την αναπαραγωγή, κατά την έννοια του άρθρου 57, στοιχείο γ'

του Κανονισμού REACH. Στη συνέχεια, με τον Κανονισμό (ΕΕ) 143/2011, η Επιτροπή συμπεριέλαβε τον DEHP στο παράρτημα XIV του Κανονισμού REACH. Τον Αύγουστο του έτους 2014 το Βασίλειο της Δανίας κατέθεσε τέσσερις φακέλους σύμφωνα με το παράρτημα XV του Κανονισμού αυτού, προτείνοντας να χαρακτηριστούν ο DEHP και τρεις άλλες χημικές ουσίες ως ουσίες με ιδιότητες ενδοκρινικής διαταραχής για τις οποίες υπήρχαν επιστημονικά στοιχεία ότι είναι πιθανόν να έχουν σοβαρές επιπτώσεις στην υγεία του ανθρώπου ή το περιβάλλον, κατά την έννοια του άρθρου 57 στοιχείο στ' του Κανονισμού REACH και να συμπληρωθεί, αντίστοιχα, ο κατάλογος υποψηφίων ουσιών. Η πρόταση του Βασιλείου της Δανίας υποβλήθηκε σε διαβούλευση μεταξύ των ενδιαφερομένων μερών σύμφωνα με το άρθρο 59 παρ. 4 και 5 του Κανονισμού REACH. Κατά το στάδιο αυτό, κατέστη σαφές ότι, εξαιτίας της αντίθεσης πολλών μελών της επιτροπής των κρατών μελών, η εν λόγω πρόταση του Βασιλείου της Δανίας δεν επρόκειτο να εγκριθεί ομόφωνα. Ακολούθως, το Βασίλειο της Δανίας διαχώρισε την αρχική του πρόταση σε οκτώ τμήματα, δηλαδή σε τέσσερα τμήματα που αφορούσαν τον χαρακτηρισμό των τεσσάρων αυτών χημικών ουσιών ως ουσιών με ιδιότητες ενδοκρινικής διαταραχής δυνάμενων να έχουν σοβαρές επιπτώσεις στην υγεία του ανθρώπου, κατά την έννοια του άρθρου 57 στοιχείο στ' του Κανονισμού REACH, και σε τέσσερα τμήματα που αφορούσαν τον χαρακτηρισμό των τεσσάρων εν λόγω χημικών ουσιών ως ουσιών με ιδιότητες ενδοκρινικής διαταραχής δυνάμενων να έχουν σοβαρές επιπτώσεις στο περιβάλλον κατά την έννοια της ίδιας διατάξεως. Στη συνέχεια, το Βασίλειο της Δανίας απέσυρε την πρότασή του στο μέτρο που απέβλεπε στην εγγραφή των ουσιών πέραν του DEHP στον κατάλογο υποψηφίων ουσιών με την αιτιολογία ότι επρόκειτο περί ουσιών με ιδιότητες ενδοκρινικής διαταραχής δυνάμενων να έχουν σοβαρές επιπτώσεις στο περιβάλλον, κατά την έννοια του άρθρου 57 στοιχείο στ' του Κανονισμού REACH. Εν τέλει, μόνο ο χαρακτηρισμός του DEHP ως ουσίας με ιδιότητες ενδοκρινικής διαταραχής δυνάμενης να έχει σοβαρές επιπτώσεις στο περιβάλλον δεν συνάντησε αντιδράσεις από τα μέλη της επιτροπής των κρατών μελών. Στις 12 Δεκεμβρίου 2014 ο εκτελεστικός διευθυντής του ECHA εξέδωσε την επίδικη απόφαση, για την επικαιροποίηση και τη συμπλήρωση της υφιστάμενης εγγραφής της ουσίας DEHP στον κατάλογο υποψηφίων ουσιών και για τον χαρακτηρισμό της ουσίας αυτής ως ουσίας με ιδιότητες ενδοκρινικού διαταράκτη, για την οποία υπάρχουν επιστημονικά στοιχεία ότι είναι πιθανόν να έχει σοβαρές επιπτώσεις στο περιβάλλον, κατά την έννοια του άρθρου 57 στοιχείο στ' του Κανονισμού REACH.

Η Deza a.s. άσκησε προσφυγή για την ακύρωση της ανωτέρω απόφασης στο μέτρο που επικαιροποίησε και συμπλήρωσε την υφιστάμενη εγγραφή σχετικά με την ουσία DEHP στον κατάλογο υποψηφίων ουσιών προς εν-

δεχόμενη εγγραφή στο παράρτημα XIV του Κανονισμού REACH. Στο πλαίσιο της προσφυγής της, η εταιρία ισχυρίστηκε ότι ο ECHA εξέδωσε την επίδικη απόφαση καθ' υπέρβαση εξουσίας. Ειδικότερα, επικαλέστηκε, πρώτον, την απουσία στον Κανονισμό REACH, διάταξης που να εξουσιοδοτεί τον ECHA να συμπληρώσει μια υφιστάμενη εγγραφή σχετικά με χημική ουσία στον κατάλογο των υποψηφίων ουσιών. Επιπρόσθετα, επικαλέστηκε παράβαση των διαδικαστικών κανόνων που ορίζει το άρθρο 59 του εν λόγω Κανονισμού, καθώς και, τρίτον, παράκαμψη των ειδικών διαδικασιών για τον χαρακτηρισμό ουσιών ως λίαν ανησυχητικών ουσιών με ιδιότητες ενδοκρινικής διαταραχής κατά την έννοια του άρθρου 57 στοιχείο στ' του Κανονισμού REACH. Το Γενικό Δικαστήριο απέρριψε την προσφυγή με την απόφαση Deza/ECHA (ΓεΔΕΕ T-115/15, Deza/ECHA, 11.05.2017, ECLI:EU:T:2017:329) για την ακύρωση της οποίας η Deza a.s. άσκησε αναίρεση ενώπιον του ΔΕΕ. Το νομικό ενδιαφέρον της υπόθεσης επικεντρώνεται, ιδίως, στα ζητήματα που τέθηκαν στο πλαίσιο του πρώτου λόγου της αναίρεσης επί των οποίων περιορίστηκε και η ανάλυση του Γενικού Εισαγγελέα.

Ο πρώτος λόγος της αναίρεσης αναπτύχθηκε σε τρία σκέλη και απορρίφθηκε στο σύνολό του από το ΔΕΕ. Ειδικότερα, στο πρώτο σκέλος, η Deza a.s. υποστήριξε ότι εσφαλμένα το Γενικό Δικαστήριο αναγνώρισε ότι ο ECHA είχε σιωπηρή αρμοδιότητα να συμπληρώσει τον ήδη υφιστάμενο χαρακτηρισμό του DEHP, καθώς δεν διαθέτει ούτε ρητή ούτε σιωπηρή αρμοδιότητα προς τούτο. Ισχυρίστηκε ότι το Γενικό Δικαστήριο υπέπεσε σε πλάνη περί το δίκαιο κρίνοντας ότι από το άρθρο 59 παρ. 8 του Κανονισμού REACH (σχετικά με τη διαδικασία προσδιορισμού των ουσιών που αναφέρονται στο άρθρο 57 του Κανονισμού αυτού) συνάγεται ότι ο ECHA είχε σιωπηρά την εξουσία να συμπληρώσει τον υφιστάμενο χαρακτηρισμό του DEHP. Περαιτέρω, η εταιρία αναφέρθηκε στις αποφάσεις του Δικαστηρίου *Polynt/ECHA* (ΔΕΕ C-323/15 P, *Polynt/ECHA*, 15.03.2017, ECLI:EU:C:2017:207), καθώς και *Hitachi Chemical Europe και Polynt/ECHA* (ΔΕΕ C-324/15 P, *Hitachi Chemical Europe και Polynt/ECHA*, 15.03.2017, ECLI:EU:C:2017:208) από τις οποίες, κατά την άποψή της, προκύπτει ότι όταν μια χημική ουσία θεωρηθεί ως δυνάμενη να εγγραφεί στον κατάλογο των ουσιών που υπόκεινται σε αδειοδότηση, ο οποίος προβλέπεται στο παράρτημα XIV του Κανονισμού REACH, διότι πληροί ένα από τα κριτήρια που περιγράφονται στα στοιχεία α' έως ε' του άρθρου 57 του Κανονισμού αυτού, δεν μπορεί πλέον να χαρακτηριστεί ταυτόχρονα και ως ουσία που πληροί τα κριτήρια που καθορίζονται στο στοιχείο στ' του άρθρου αυτού. Σύμφωνα με τη Deza a.s., το άρθρο 57 στοιχείο στ' του Κανονισμού REACH αφορά τον χαρακτηρισμό ουσιών οι οποίες δεν μπορούν να χαρακτηρισθούν βάσει των κριτηρίων του άρθρου 57 στοιχεία α' έως ε' του Κανονισμού αυτού ή οι οποίες δεν έχουν ακόμη χαρακτηρισθεί και εγγραφεί στον κατάλογο υπο-

ψηφίων ουσιών βάσει των κριτηρίων αυτών. Αυτό, όμως, δεν συμβαίνει στην περίπτωση της ουσίας DEHP, η οποία αρχικά χαρακτηρίστηκε κατ' εφαρμογή του άρθρου 57 στοιχείο γ' του εν λόγω Κανονισμού, έξι χρόνια πριν από την έκδοση της επίδικης απόφασης. Κατά την αναιρεσείουσα, το Γενικό Δικαστήριο υπέπεσε σε πλάνη περί το δίκαιο αναγνωρίζοντας ότι ο ECHA έχει τέτοια σιωπηρή αρμοδιότητα, ενώ η ύπαρξη σιωπηρής εξουσίας συνιστά παρέκκλιση από την αρχή της δοτής αρμοδιότητας, όπως κατοχυρώνεται στο άρθρο 13 παρ. 2 ΣΕΕ, παρέκκλιση η οποία πρέπει να ερμηνεύεται στενά και η οποία προϋποθέτει ότι η σιωπηρή εξουσία που αναγνωρίζεται είναι απαραίτητη για την επίτευξη του σκοπού του Κανονισμού REACH και για τη διασφάλιση της πρακτικής αποτελεσματικότητάς του. Με την παροχή στον ECHA μιας τέτοιας σιωπηρής εξουσίας, οι αρμοδιότητες του Οργανισμού αυτού, όπως οριοθετούνται από τον Κανονισμό REACH, καθίστανται ουσιωδώς ευρύτερες, κατά παράβαση της αρχής της δοτής αρμοδιότητας.

Τα επιχειρήματα αυτά, ωστόσο, δεν ευδοκίμησαν. Το ΔΕΕ διευκρίνισε, κατ' αρχάς, ότι η επίδικη απόφαση του ECHA εκδόθηκε βάσει του άρθρου 59 παρ. 8 του Κανονισμού REACH. Το συγκεκριμένο άρθρο περιγράφει τη διαδικασία για τον προσδιορισμό των ουσιών που πληρούν τα κριτήρια του άρθρου 57 του ίδιου Κανονισμού ενόψει της εγγραφής τους στον κατάλογο των υποψηφίων ουσιών, ο οποίος χρησιμεύει ως βάση για την κατάρτιση του παραρτήματος XIV του Κανονισμού αυτού. Όταν η συγκεκριμένη ουσία εγγραφεί στο εν λόγω παράρτημα XIV, δεν μπορεί πλέον να χρησιμοποιηθεί ή να διατεθεί στην αγορά, πλην της περιπτώσεως κατά την οποία έχει χορηγηθεί άδεια για συγκεκριμένη χρήση βάσει του άρθρου 60 του εν λόγω Κανονισμού. Περαιτέρω, διευκρίνισε ότι το άρθρο 57 στοιχείο στ' του Κανονισμού REACH θέσπισε αυτοτελή μηχανισμό, ο οποίος καθιστά δυνατό τον χαρακτηρισμό, ως άκρως ανησυχητικών, ουσιών οι οποίες δεν έχουν ήδη χαρακτηριστεί ως τέτοιες βάσει της διατάξεως αυτής (ΔΕΕ C-323/15 P, *Polynt/ECHA*, 15.03.2017, ECLI:EU:C:2017:207, σκ. 25 και ΔΕΕ C-324/15 P, *Hitachi Chemical Europe και Polynt/ECHA*, 15.03.2017, ECLI:EU:C:2017:208, σκ. 25). Το πεδίο εφαρμογής του άρθρου 57 στοιχείο στ' του Κανονισμού REACH καταλαμβάνει ρητά τις ουσίες που προκαλούν ενδοκρινικές διαταραχές, καίτοι το συγκεκριμένο είδος επιπτώσεων δεν εμπίπτει σε καμία εκ των απαριθμούμενων στο εν λόγω παράρτημα κατηγοριών επικινδυνότητας.

Σε αντίθεση με όσα υποστήριξε η αναιρεσείουσα, από τις επικαλούμενες αποφάσεις *Polynt/ECHA* και *Hitachi Chemical Europe και Polynt/ECHA* δεν προκύπτει ότι το άρθρο 57 στοιχείο στ' του Κανονισμού REACH έχει την έννοια ότι μια χημική ουσία, όπως ο DEHP, που έχει ήδη εγγραφεί στον κατάλογο των υποψηφίων ουσιών λόγω επικίνδυνης ιδιότητας που πληροί τα κριτήρια του αρ-

θρου 57 στοιχείο γ' του Κανονισμού αυτού, δεν μπορεί στη συνέχεια να χαρακτηριστεί επίσης, κατ' εφαρμογή του άρθρου 57 στοιχείο στ' του εν λόγω Κανονισμού, λόγω διαφορετικής εγγενούς ιδιότητας. Το ΔΕΕ υπογράμμισε, συναφώς, ότι η μη αναγνώριση της αρμοδιότητας του ECHA να συμπληρώσει υφιστάμενο χαρακτηρισμό χημικής ουσίας με το σκεπτικό ότι η ουσία αυτή έχει ήδη χαρακτηριστεί, θα οδηγούσε σε αποτέλεσμα εσφαλμένο και αντίθετο προς τους σκοπούς του Κανονισμού REACH. Συγκεκριμένα, μια τέτοια ερμηνεία του Κανονισμού αυτού θα είχε ως συνέπεια να παγιωθεί η επιστημονική εκτίμηση της εν λόγω ουσίας κατά τη στιγμή του αρχικού χαρακτηρισμού της και θα αντέβαινε στην ίδια την αποστολή του ECHA που είναι η «αξιολόγηση των κινδύνων των ουσιών», όπως η αποστολή αυτή προβλέπεται από τον εν λόγω Κανονισμό, ενώ η αξιολόγηση αυτή, για να είναι αποτελεσματική και αποδοτική, πρέπει να μπορεί επίσης να πραγματοποιηθεί μετά τον αρχικό χαρακτηρισμό, ώστε να μπορεί να συμπληρωθεί με νέα επιστημονικά στοιχεία. Επομένως, βάσει όσων προεκτέθηκαν, το Γενικό Δικαστήριο δεν υπέπεσε σε πλάνη περί το δίκαιο, κρίνοντας ότι ο ECHA είχε την εξουσία να συμπληρώνει τις υφιστάμενες εγγραφές στον κατάλογο των υποψηφίων ουσιών με νέους λόγους, κατά την έννοια του άρθρου 57 του Κανονισμού REACH.

Υπό το δεύτερο σκέλος του πρώτου λόγου αναιρέσεως, η αναιρεσείουσα υποστήριξε ότι το Γενικό Δικαστήριο υπέπεσε σε πλάνη περί το δίκαιο κρίνοντας ότι η διαδικασία έκδοσης της επίδικης απόφασης ήταν νόμιμη, ενώ το Βασίλειο της Δανίας, το οποίο κατέθεσε φάκελο για την εγγραφή τεσσάρων χημικών ουσιών, μεταξύ των οποίων και ο DEHP, στον κατάλογο των υποψηφίων ουσιών, είχε αντικαταστήσει την αρχική του πρόταση με νέα πρόταση στην οποία παρέμεινε μόνον η πρόταση που αφορούσε την εγγραφή της ουσίας DEHP και για την οποία έπρεπε να διεξαχθεί χωριστή ψηφοφορία. Κατά την αναιρεσείουσα, η τροποποίηση αυτή της πρότασης της Δανίας είχε ως συνέπεια να καταστεί αδύνατη η έκδοση της επίδικης απόφασης. Στο πλαίσιο εξέτασης του εν λόγω ισχυρισμού, το ΔΕΕ υπενθύμισε ότι σκοπός της διαδικασίας προσδιορισμού των ουσιών που αναφέρονται στο άρθρο 57 του Κανονισμού REACH ήταν να διασφαλιστεί ότι τα κράτη μέλη και οι ενδιαφερόμενοι στο πλαίσιο της διαδικασίας αυτής μπορούσαν να διατυπώσουν την άποψή τους πριν από την κατάρτιση απόφασης περί εγγραφής μιας ουσίας στον κατάλογο υποψηφίων ουσιών. Εξάλλου, το άρθρο 59 του Κανονισμού REACH δεν διευκρινίζει τον τρόπο με τον οποίο έπρεπε να υποβάλλονται περισσότερες προτάσεις για τον χαρακτηρισμό μιας ουσίας ως λίαν ανησυχητικής, κατά την έννοια του άρθρου 57. Ομοίως, όπως το Γενικό Δικαστήριο ορθώς διαπίστωσε, ο Κανονισμός REACH δεν περιλαμβάνει καμία διάταξη που να απαγορεύει στο κράτος μέλος να τροποποιεί ή να αποσύρει, διαρκούς της διαδικασίας, μια ή περισσότερες

από τις προτάσεις εγγραφής που υπέβαλε όσον αφορά τις ουσίες που θεωρούσε ότι ανταποκρίνονται στα κριτήρια του άρθρου 57 του Κανονισμού. Επιπλέον, τα δύο αυτά άρθρα δεν θεσπίζουν καμία υποχρέωση να συγκεντρώνονται οι προτάσεις σε ένα και μόνο έγγραφο όταν υποβάλλονται ταυτόχρονα από τον ίδιο συντάκτη. Στηριζόμενο, λοιπόν, στις προηγούμενες παραδοχές, το Δικαστήριο απέρριψε και το δεύτερο σκέλος του πρώτου λόγου της αναίρεσης.

Με το τρίτο σκέλος του πρώτου λόγου της αναίρεσης, η αναιρεσείουσα υποστήριξε ότι το Γενικό Δικαστήριο υπέπεσε σε πλάνη περί το δίκαιο διότι δεν αναγνώρισε την κατάχρηση εξουσίας εκ μέρους του ECHA. Επικαλέστηκε, συγκεκριμένα, ότι η επίδικη απόφαση και η διαδικασία που διεξήχθη από τον ECHA πριν από την έκδοση της επίδικης απόφασης δεν είναι σύμφωνες με τη νομικώς δεσμευτική διαδικασία που έχει προβλεφθεί από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ειδικότερα, η Απόφαση 1386/2013/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 20ής Νοεμβρίου 2013, σχετικά με γενικό ενωσιακό πρόγραμμα δράσης για το περιβάλλον έως το 2020 «Ευημερία εντός των ορίων του πλανήτη μας» (ΕΕ 2013 L 354/171), προβλέπει ότι «η Ένωση θα αναπτύξει εναρμονισμένα και βασιζόμενα στην επικινδυνότητα κριτήρια για τον προσδιορισμό των ενδοκρινικών διαταρακτών [...] σε όλη τη σχετική νομοθεσία της Ένωσης». Από την Απόφαση αυτή συνάγεται ότι τα εναρμονισμένα κριτήρια εφαρμογής που έθεσε η Ένωση για τον χαρακτηρισμό ουσιών που έχουν ιδιότητες ενδοκρινικού διαταράκτη πρέπει να εφαρμόζονται σε όλα τα νομοθετήματα της Ένωσης, συμπεριλαμβανομένου του Κανονισμού REACH. Στην Επιτροπή εναπόκειται να θεσπίσει τα κριτήρια αυτά. Η αναιρεσείουσα ισχυρίστηκε ότι, δυνάμει του άρθρου 5 παρ. 3 του Κανονισμού (ΕΕ) 528/2012 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 22ας Μαΐου 2012, σχετικά με τη διάθεση στην αγορά και τη χρήση βιοκτόνων, η Επιτροπή όφειλε να εκδώσει πράξεις όσον αφορά τον προσδιορισμό επιστημονικών κριτηρίων για τον καθορισμό των ιδιοτήτων ενδοκρινικού διαταράκτη, το αργότερο μέχρι τις 13 Δεκεμβρίου 2013. Επομένως, ο χαρακτηρισμός της ουσίας DEHP, κατ' εφαρμογή του άρθρου 57 στοιχείο γ' του Κανονισμού REACH, βάσει *ad hoc* κριτηρίων του Οργανισμού, είναι παράνομος.

Το Δικαστήριο, ωστόσο, διατύπωσε και εδώ αντίθετη άποψη, σύμφωνη με όσα έκρινε σχετικά και το Γενικό Δικαστήριο. Ειδικότερα, αναφορικά με την απόφαση 1386/2013, το ΔΕΕ υπογράμμισε ότι η εν λόγω απόφαση έχει προγραμματικό χαρακτήρα, ο οποίος προκύπτει σαφώς από τη διατύπωση που χρησιμοποιήθηκε στη δεύτερη περίοδο του τρίτου εδαφίου του σημείου 50 του παραρτήματος της Απόφασης αυτής, δηλαδή από τη φράση η Ένωση «θα αναπτύξει» εναρμονισμένα κριτήρια. Όσον

αφορά δε τον Κανονισμό 528/2012, ορθώς το Γενικό Δικαστήριο επισήμανε ότι ο Κανονισμός αυτός, όπως προκύπτει από το άρθρο του 2 παρ. 3 στοιχείο ι', εφαρμόζοταν ανεξαρτήτως του Κανονισμού REACH. Επομένως, όπως και η Απόφαση 1386/2013, ο Κανονισμός 528/2012 δεν θίγει τη δυνατότητα εφαρμογής των κριτηρίων χαρακτηρισμού των ενδοκρινικών διαταρακτών, τα οποία θέτει το άρθρο 57 του Κανονισμού REACH και εφαρμόζει ο ECHA στο πλαίσιο της διαδικασίας που προβλέπεται στο άρθρο 59 του Κανονισμού αυτού. Εν προκειμένω, ελλείψει εναρμονισμένου ορισμού, ο Κανονισμός REACH επιτρέπει στον ECHA να συνεχίσει να διαχειρίζεται ένα ολοκληρωμένο σύστημα ελέγχου των χημικών ουσιών, το οποίο περιλαμβάνει την καταχώριση, την αξιολόγηση και την αδειοδότησή τους, καθώς και ενδεχόμενους περιορισμούς της χρήσης τους και το οποίο πρέπει να περιλαμβάνει, προκειμένου να είναι αποτελεσματικό και αποδοτικό, και τους ενδοκρινικούς διαταράκτες.

Εν συνεχεία, με τον δεύτερο λόγο της αναίρεσης, η αναιρεσείουσα υποστήριξε ότι το Γενικό Δικαστήριο ερμήνευσε και εφάρμοσε εσφαλμένα την αρχή της ασφάλειας δικαίου. Πλην όμως, το ΔΕΕ έκρινε συναφώς ότι δεν συντρέχει, εν προκειμένω, τέτοια παραβίαση. Τούτο διότι, η επίδικη απόφαση ανέφερε σαφώς τη νομική βάση καθώς και τα έννομα αποτελέσματά της. Ειδικότερα, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι η επίδικη απόφαση του ECHA παρέθετε σαφώς το άρθρο 59 παρ. 8 του Κανονισμού REACH ως νομική βάση για την έκδοσή της. Επομένως, το Γενικό Δικαστήριο ορθώς έκρινε ότι η αναιρεσείουσα ήταν σε θέση να γνωρίζει με τρόπο που δεν επιδεχόταν παρερμηνείες το περιεχόμενο της απόφασης αυτής, εφόσον σαφώς προέκυπτε από την εν λόγω απόφαση ότι αυτή αποσκοπούσε στη συμπλήρωση της υφιστάμενης εγγραφής σχετικά με τον DEHP στον κατάλογο των υποψηφίων ουσιών με τον χαρακτηρισμό του, κατ' εφαρμογή του άρθρου 57 στοιχείο γ' του Κανονισμού REACH. Καθίσταται δε σαφές ότι, κατόπιν της έκδοσης της αναιρεσιβαλλόμενης απόφασης, η ταξινόμηση του DEHP επικυρώθηκε και η ουσία αυτή θα συνεχίσει να αξιολογείται σύμφωνα με τον Κανονισμό REACH.

Ο τρίτος λόγος της αναίρεσης αφορούσε την υπέρβαση των ορίων του δικαστικού ελέγχου και την παραμόρφωση των αποδεικτικών στοιχείων. Ειδικότερα, η αναιρεσείουσα καταλόγισε στο Γενικό Δικαστήριο ότι έλαβε υπόψη μόνον συγκεκριμένες μελέτες από το σύνολο των μελετών επί των οποίων στηριζόταν ο φάκελος που καταρτίστηκε σύμφωνα με το παράρτημα XV του Κανονισμού REACH σχετικά με τον DEHP και τις οποίες εξέτασε συνολικά η επιτροπή των μελών. Επί του λόγου αυτού, ο οποίος απορρίφθηκε ως αλυσιτελής, το ΔΕΕ έκρινε ότι, το Γενικό Δικαστήριο, πράγματι, παραμόρφωσε αποδεικτικά στοιχεία καθόσον παράπεμψε σε μελέτες που αφορούσαν τις επιπτώσεις των DEHP στην ανθρώπινη

υγεία σε περίπτωση άμεσης έκθεσης στην ουσία αυτή, προκειμένου να συναγάγει από αυτές το συμπέρασμα ότι η επίμαχη ουσία είχε επιπτώσεις στο περιβάλλον. Ωστόσο, κατά πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, σε περίπτωση κατά την οποία το σκεπτικό αποφάσεως του Γενικού Δικαστηρίου ενέχει παραβίαση του δικαίου της Ένωσης, πλην όμως το διατακτικό της είναι ορθό για άλλους νομικούς λόγους, η παραβίαση αυτή δεν μπορεί να επιφέρει αναίρεση της οικείας αποφάσεως και πρέπει να γίνει αντικατάσταση αιτιολογίας (βλ. ΔΕΕ C-619/13 P, *Mamoli Robinetteria/Επιτροπή*, 26.01.2017, ECLI:EU:C:2017:50, σκ. 107 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία).

Τέλος, με τον τέταρτο λόγο της αναίρεσης, ο οποίος είχε την ίδια τύχη με τους λοιπούς, δεδομένου ότι και αυτός απορρίφθηκε από το Δικαστήριο, η ανααιρεσίμουσα επικαλέστηκε την προσβολή θεμελιωδών δικαιωμάτων και, συγκεκριμένα, του δικαιώματος σε δίκαιη δίκη που προβλέπεται στο άρθρο 6 ΕΣΔΑ και στο άρθρο 47 του Χάρτη αλλά και του δικαιώματος χρήσης της ιδιοκτησίας κατά το άρθρο 1 του πρώτου πρόσθετου πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ και του άρθρου 17 του Χάρτη, αντίστοιχα. Ο συγκεκριμένος λόγος απορρίφθηκε από το ΔΕΕ λόγω έλλειψης πρόδηλης αιτιολογίας και σαφήνειας, δεδομένου ότι, περιελάμβανε μόνο αφηρημένη επίκληση κανόνων δικαίου χωρίς να συνοδεύεται από καμία επιχειρηματολογία.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Β. Σχολιασμένη Νομολογία ΔΕΕ - ΓεΔΕΕ

► Πρόγραμμα στήριξης χρηματοπιστωτικής σταθερότητας της Κύπρου και εξωσυμβατική ευθύνη της ΕΕ

Δυνατότητα στοιχειοθέτησης εξωσυμβατικής ευθύνης της Ένωσης λόγω πράξεων και συμπεριφορών των θεσμικών της οργάνων που οδήγησαν στη λήψη από τις εθνικές κυπριακές αρχές δυσμενών μέτρων για την αναδιάρθρωση του τραπεζικού τομέα

αγωγή του άρθρου 268 ΣΛΕΕ – εξωσυμβατική ευθύνη της Ένωσης – μέτρα αναδιάρθρωσης των κυπριακών τραπεζών – σύναψη μνημονίου συναντίληψης της 26ης Απριλίου από την Κυπριακή Δημοκρατία και την Επιτροπή εξ ονόματος του ΕΜΣ – αρμοδιότητα Γενικού Δικαστηρίου – κατάφωρη παράβαση κανόνα δικαίου ο οποίος παρέχει δικαιώματα σε ιδιώτες – δικαίωμα ιδιοκτησίας

ΓεΔΕΕ T-680/13, Chrysostomides, K. & Co κ.λπ./Συμβούλιο κ.λπ., 13.07.2018, Τμήμα τέταρτο πενταμελές, Πρόεδρος: J. Schwarcz, Εισηγητής: H. Kanninen, ECLI:EU:T:2018:486 – Αγωγή αποζημίωσης

Η Κυπριακή Δημοκρατία ήρθε αντιμέτωπη με μια πρωτοφανή χρηματοπιστωτική κρίση, η οποία κατέστησε αναγκαία τη λήψη δραστικών μέτρων για την επίλυση της. Οι διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις που έλαβαν χώρα στον τραπεζικό τομέα και τα μέτρα που ελήφθησαν από τις κυπριακές αρχές σε συνεργασία με τα θεσμικά όργανα της ΕΕ, προς αποκατάσταση της ευρωστάσιας του εγχώριου χρηματοπιστωτικού συστήματος, είχαν ως αποτέλεσμα την επέλευση σημαντικών περιουσιακών απωλειών πολλών καταθετών και μετόχων των επηρεαζόμενων τραπεζών. Η σχολιαζόμενη απόφαση του ΓεΔΕΕ αφορά αγωγή αποζημίωσης του άρθρου 268 ΣΛΕΕ λόγω εξωσυμβατικής ευθύνης της Ένωσης και των θεσμικών οργάνων αυτής για τη λήψη των επιζήμιων μέτρων από την Κυπριακή Δημοκρατία.

Παρατηρήσεις

Μαρία Κρίκα*

Ι. Λίγα λόγια για την εξέλιξη και την αντιμετώπιση της χρηματοοικονομικής κρίσης που έπληξε τον κυπριακό τραπεζικό τομέα

Για την πληρότητα του παρόντος σχολιασμού, κρίνεται σκόπιμη μια συνοπτική παρουσίαση των γεγονότων εκείνων που οδήγησαν στη γένεση των επίδικων διαφορών επί των οποίων κλήθηκε να αποφανθεί το ΓεΔΕΕ. Ειδικό-

τερα, μετά το κούρεμα του ελληνικού χρέους το 2012 μέσω της διαδικασίας PSI, πολλές τράπεζες με έδρα την Κύπρο, όπως η Λαϊκή Τράπεζα (Cyprus Popular Bank) και η Τράπεζα Κύπρου (Bank of Cyprus) υπέστησαν σοβαρές ζημιές λόγω της έκθεσής τους σε ομόλογα επί των οποίων εφαρμόστηκε η ως άνω διαδικασία¹, ενώ την ίδια περίοδο η Κυπριακή Δημοκρατία αντιμετώπιζε ήδη και η ίδια σημαντικές χρηματοοικονομικές και δημοσιονομικές δυσχέρειες. Κατόπιν, μετά την υποβάθμιση της κυπριακής οικονομίας από τους οίκους αξιολόγησης Moody's, Standard & Poor's και Fitch, η Κυπριακή Δημοκρατία υπέβαλε στον Πρόεδρο της Ευρωμάδας αίτημα χρηματοπιστωτικής συνδρομής από το Ευρωπαϊκό Ταμείο Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας (ΕΤΧΣ) ή από τον Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Σταθερότητας (ΕΜΣ). Με δήλωσή της στις 27 Ιουνίου 2012, η Ευρωμάδα επεσήμανε ότι η ζητηθείσα χρηματοπιστωτική συνδρομή θα χορηγούνταν στην Κυπριακή Δημοκρατία είτε από το ΕΤΧΣ είτε από τον ΕΜΣ στο πλαίσιο προγράμματος μακροοικονομικής προσαρμογής που θα συγκεκριμενοποιούνταν με μνημόνιο κατανόησης για το οποίο θα διεξάγονταν διαπραγματεύσεις μεταξύ, αφενός, της Επιτροπής από κοινού με την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (ΕΚΤ) και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ) και, αφετέρου, των κυπριακών αρχών. Στις 29 Νοεμβρίου 2012 οι εκπρόσωποι της Επιτροπής, της ΕΚΤ, του ΔΝΤ και της Κυπριακής Δημοκρατίας κατάρτισαν σχέδιο μνημονίου, ενώ τον Μάρτιο του 2013 η Κυπριακή Δημοκρατία και τα υπόλοιπα κράτη μέλη της ζώνης του ευρώ ήλθαν σε συμφωνία επί του συγκεκριμένου σχεδίου, με τις κυπριακές αρχές να δεσμεύονται στη λήψη πρόσθετων μέτρων κινητοποίησης εσωτερικών πόρων, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονταν η θέσπιση εισφοράς επί των τραπεζικών καταθέσεων στην Κύπρο, η αναδιάρθρωση και η ανακεφαλαιοποίηση των τραπεζών, καθώς και η διάσωση με ίδια μέσα (bail-in) των κατόχων ομολόγων χαμηλής εξοφλητικής προτεραιότητας. Για την αποφυγή τυχόν μαζικών αναλήψεων από τους καταθέτες των κυπριακών τραπεζών, η Κυπριακή Δημοκρατία διέταξε το κλείσιμο των τραπεζών μέχρι και τις 28 Μαρτίου 2013. Κατόπιν, η κυπριακή Κυβέρνηση πρότεινε σχέδιο Νόμου για τη θέσπιση εισφοράς επί όλων των τραπεζικών καταθέσεων, το οποίο η Βουλή των Αντιπροσώπων καταψήφισε, με αποτέλεσμα η κυπριακή Κυβέρνηση να επανέλθει με νέο σχέδιο Νόμου που προέβλεπε την αναδιάρθρωση

1. Για μια αναλυτικότερη παρουσίαση της χρηματοοικονομικής κρίσης που αντιμετώπισε η Κύπρος βλ. Ε. PANAYI / S. ZENIOS, Was the Cyprus Crisis Banking or Sovereign Debt?, Journal of Banks and Bank Systems, 2014, σσ. 23-34· S. ZENIOS, Fairness and Reflexivity in the Cyprus Bail-In, Empirica-Journal of European Economics, 2016, σσ. 579-606· S. CLERIDES, The Collapse of the Cypriot Banking System: A Bird's Eye View, Cyprus Economic Review, 2014, σσ. 3-45.

* ΜΔΕ, Ασκ. Δικηγόρος

δύο μόνο τραπεζών, της Λαϊκής και της ΒοC. Η Βουλή των Αντιπροσώπων στις 22 Μαρτίου 2013 υιοθέτησε τον περί εξυγίανσης πιστωτικών και άλλων ιδρυμάτων Νόμο (Ν. 17(I)/2013).

Με δήλωσή της στις 25 Μαρτίου 2013 η Ευρωομάδα ανακοίνωσε την επίτευξη συμφωνίας με τις κυπριακές αρχές επί των ουσιωδών στοιχείων του μελλοντικού προγράμματος μακροοικονομικής προσαρμογής, το οποίο τύγγανε της υποστήριξης όλων των κρατών μελών της ζώνης του ευρώ, καθώς και της Επιτροπής, της ΕΚΤ και του ΔΝΤ, ενώ στο παράρτημα της εν λόγω δήλωσης γινόταν μνεία των σχεδιαζόμενων μέτρων για την αποκατάσταση της βιωσιμότητας του χρηματοπιστωτικού τομέα της Κυπριακής Δημοκρατίας. Την ίδια ημέρα ο διοικητής της Κεντρικής Τράπεζας Κύπρου (ΚΤΚ) έλαβε την απόφαση, δυνάμει του Νόμου της 22^{ας} Μαρτίου 2013, να υποβάλει την ΒοC και τη Λαϊκή σε διαδικασία εξυγίανσης και εξέδωσε τα διατάγματα 96/2013, 97/2013, 103/2013 και 104/2013. Η διαδικασία εξυγίανσης και τα μέτρα αναδιάρθρωσης των δύο τραπεζών, όπως αυτά περιλαμβάνονταν στα ως άνω διατάγματα (στο εξής, ζημιογόνα μέτρα), είχαν ως αποτέλεσμα τη σημαντική μείωση της αξίας των μη εξασφαλισμένων καταθέσεων άνω των 100.000 ευρώ και, κατ'επέκταση, την περιουσιακή ζημία πολλών καταθετών.

Κατόπιν τούτων, η Ευρωομάδα με δήλωση της 12^{ης} Απριλίου 2013 εξέφρασε την άποψη ότι τα αποφασιστικά διαρθρωτικά μέτρα που έλαβε η κυπριακή Κυβέρνηση άνοιγαν τον δρόμο για τη χορήγηση της χρηματοπιστωτικής συνδρομής στην Κυπριακή Δημοκρατία. Πράγματι, κατά τη συνεδρίαση της 24^{ης} Απριλίου 2013, το συμβούλιο διοικητών του ΕΜΣ αποφάσισε να στηρίξει τη σταθερότητα της Κυπριακής Δημοκρατίας με τη μορφή διευκόλυνσης χρηματοπιστωτικής συνδρομής (ΔΧΣ), ενέκρινε το σχέδιο μνημονίου κατανόησης που είχε διαπραγματευθεί η Επιτροπή, σε συνεργασία με την ΕΚΤ και το ΔΝΤ, και η Κυπριακή Δημοκρατία και ανέθεσε στην Επιτροπή να υπογράψει το μνημόνιο εξ ονόματος του ΕΜΣ. Μία ημέρα μετά, στις 25 Απριλίου 2013, το Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ενεργώντας δυνάμει του άρθρου 136 παρ. 1 ΣΛΕΕ², εξέδωσε την Απόφαση 2013/236/ΕΕ³ που απευθύνεται στην Κυπριακή Δημοκρατία και προβλέπει μέτρα και αποτελέσματα προκειμένου να μειωθεί το δημοσιονομικό της έλλειμμα και να αποκατασταθεί η ευρωστία του χρηματοπιστωτικού της τομέα, ενώ στις 26 Απριλίου 2013 ο Υπουργός Οικονομικών της Κυπριακής Δημοκρατίας, ο διοικητής της ΚΤΚ και ο αντιπρόεδρος της Επιτροπής, ο

οποίος ενεργούσε εξ ονόματος του ΕΜΣ, υπέγραψαν το μνημόνιο κατανόησης. Λίγες ημέρες μετά την κύρωση του μνημονίου από την κυπριακή Βουλή των Αντιπροσώπων, ο ΕΜΣ, η Κυπριακή Δημοκρατία και η ΚΤΚ συνήψαν συμφωνία για τη ΔΧΣ την οποία ενέκρινε το συμβούλιο διευθυντών του ΕΜΣ.

II. Η σχολιαζόμενη απόφαση και οι επίδικες διαφορές

Κατά τον χρόνο λήψης των ζημιογόνων μέτρων από την κυπριακή Κυβέρνηση, όπως αυτά εκτέθηκαν ανωτέρω, οι ενάγοντες στην υπό κρίση υπόθεση ήταν είτε καταθέτες είτε μέτοχοι της Λαϊκής και της ΒοC, με τις καταθέσεις, τις μετοχές και τα ομόλογά τους να υφίστανται σημαντική μείωση της αξίας τους λόγω των επίμαχων μέτρων. Κατόπιν τούτου, οι ενάγοντες άσκησαν αγωγή ενώπιον του ΓεΔΕΕ ζητώντας να αναγνωρισθεί η εξωσυμβατική ευθύνη της Ένωσης και/ή των εναγομένων, ήτοι της Επιτροπής, της Ευρωομάδας, της ΕΚΤ και του Συμβουλίου για την περιουσιακή ζημία που υπέστησαν από τη λήψη των ζημιογόνων μέτρων και να αποζημιωθούν για τις υφιστάμενες περιουσιακές απώλειες, δυνάμει του άρθρου 340 ΣΛΕΕ.

Για τη θεμελίωση της εξωσυμβατικής ευθύνης, οι ενάγοντες ισχυρίστηκαν ότι η λήψη των ζημιογόνων μέτρων από τις κυπριακές αρχές ήταν αποτέλεσμα πράξεων των εναγομένων (στο εξής, επίδικες πράξεις) με τις οποίες εξανάγκασαν την Κυπριακή Δημοκρατία να λάβει τα ζημιογόνα μέτρα προκειμένου να εξασφαλίσει την απαραίτητη χρηματοπιστωτική συνδρομή, ενέκριναν τη λήψη των μέτρων αυτών και ενθάρρυναν ή παγίωσαν την εφαρμογή τους. Επιπλέον, οι ενάγοντες ισχυρίστηκαν ότι, στο πλαίσιο των επίδικων πράξεων, οι εναγόμενοι δεν έλαβαν υπόψη τα συμφέροντα της κλειστής ομάδας που αποτελείται από τους καταθέτες και/ή τους μετόχους των επηρεαζόμενων τραπεζών, συντελώντας έτσι στην κατάφωρη παραβίαση του δικαίου της Ένωσης, ενώ υποστήριξαν ότι μεταξύ των επίδικων πράξεων και της ζημίας που υπέστησαν, υφίσταται άμεση αιτιώδης συνάφεια.

Το ΓεΔΕΕ, εξετάζοντας την υπό κρίση αγωγή ως προς την αρμοδιότητα, το παραδεκτό και την ουσία, έθιξε πληθώρα ζητημάτων, κάποια από τα οποία θα αναλυθούν στον παρόντα σχολιασμό.

III. Επί του ενδεχομένου εξωσυμβατικής ευθύνης της Ένωσης για μέτρα που έλαβε εθνική κυπριακή αρχή

Το ΓεΔΕΕ, εξετάζοντας την αρμοδιότητά του να εκδικάσει την υπό κρίση υπόθεση, υπενθυμίζει ότι, δυνάμει των άρθρων 268 και 340 β' και γ' εδάφιο ΣΛΕΕ, το Γενικό Δικαστήριο είναι, όσον αφορά την εξωσυμβατική ευθύνη, αρμόδιο να εκδικάζει μόνο διαφορές σχετικές με την αποκατάσταση ζημιών που προκαλούν τα θεσμικά όργανα, τα όργανα και οι οργανισμοί της Ένωσης ή οι υπάλληλοί τους κατά την άσκηση των καθηκόντων τους. Στο πλαίσιο αυτό, το Δικαστήριο παρατηρεί ότι, σύμφωνα με την προγενέστερη νομολογία του ΔΕΕ, ο όρος «θεσμικά όργανα»

2. Το άρθρο 136 παρ. 1 της Συνθήκης για τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΣΛΕΕ) προβλέπει τη δυνατότητα θέσπισης ειδικών μέτρων για τα κράτη μέλη με νόμισμα το ευρώ, προκειμένου να εξασφαλιστεί η ομαλή λειτουργία της οικονομικής και νομισματικής ένωσης.

3. ΕΕ 2013 L 141.

ο οποίος χρησιμοποιείται στο άρθρο 340 εδάφιο β' ΣΛΕΕ, δεν πρέπει να γίνεται αντιληπτός υπό την έννοια ότι αναφέρεται μόνο στα θεσμικά όργανα που απαριθμούνται στο άρθρο 13 παρ. 1 ΣΕΕ⁴, αλλά εντός του συστήματος εξωσυμβατικής ευθύνης πρέπει να γίνεται δεκτό ότι καλύπτει και όλα τα υπόλοιπα όργανα και τους οργανισμούς που ιδρύονται με τις Συνθήκες και προορίζονται να συμβάλουν στην υλοποίηση των σκοπών της Ένωσης⁵. Υπό το πρίσμα της νομολογίας αυτής, γίνεται αντιληπτό ότι οι ζημιές που προξενούνται από τις εθνικές αρχές κατά την άσκηση των δικών τους αρμοδιοτήτων είναι δυνατό να στοιχειοθετήσουν ευθύνη μόνον αυτών των αρχών και τα εθνικά δικαστήρια παραμένουν αποκλειστικώς αρμόδια να εξασφαλίσουν την αποκατάσταση τέτοιων ζημιών⁶.

Η διαπίστωση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς στην υπό κρίση υπόθεση τα ζημιογόνα μέτρα ελήφθησαν από κυπριακή αρχή και, συγκεκριμένα, από τον διοικητή της ΚΤΚ, δυνάμει του κυπριακού Νόμου της 22^{ας} Μαρτίου 2013. Στο πλαίσιο αυτό, το ΓεΔΕΕ επεσήμανε ότι η λήψη των ζημιογόνων μέτρων δεν μπορεί τυπικώς να αποδοθεί στην Ένωση και προχώρησε σε περαιτέρω εξέταση του ενδεχόμενου καταλογισμού των ζημιογόνων μέτρων στους εναγομένους, παρά το γεγονός ότι τα μέτρα τυπικά αποδίδονται στην Κυπριακή Δημοκρατία. Παράλληλα, το ΓεΔΕΕ εξέτασε το ενδεχόμενο θεμελίωσης εξωσυμβατικής ευθύνης της Ένωσης από πράξεις ή συμπεριφορές των εναγομένων, ανεξαρτήτως του ζητήματος του καταλογισμού των ζημιογόνων μέτρων. Στο σημείο αυτό χρίζουν μνείας δύο επιμέρους σημεία της Απόφασης:

Σημείο α.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το ζήτημα του κατά πόσο μπορούν να καταλογισθούν στην Ένωση πράξεις ή συμπεριφορές της Ευρωομάδας. Όπως επισημαίνει το ΓεΔΕΕ, κατά την ως άνω εκτιθέμενη νομολογία σχετικά με την έκταση του όρου των «θεσμικών οργάνων», για τις ανάγκες του άρθρου 340 β' εδάφιο ΣΛΕΕ, έχει σημασία να διαπιστωθεί αν η οντότητα της Ένωσης στην οποία καταλογίζεται η προσβαλλόμενη πράξη ή συμπεριφορά έχει ιδρυθεί με τις Συνθήκες και προορίζεται να συμβάλει στην υλοποίηση των σκοπών της Ένωσης. Εν προκειμένω, το άρθρο 137 ΣΛΕΕ και το πρωτόκολλο αριθ. 14, της 26ης Οκτωβρίου 2012, σχετικά με την Ευρωομάδα⁷, το οποίο έχει προσαρτηθεί στη ΣΛΕΕ, προβλέπουν, μεταξύ άλλων,

την ύπαρξη, τη σύνθεση, τον τρόπο συνάντησης και τα καθήκοντα της Ευρωομάδας. Ως προς αυτά τα τελευταία, το άρθρο 1 του ως άνω πρωτοκόλλου ορίζει ότι οι συναντήσεις της Ευρωομάδας πραγματοποιούνται «για να συζητούνται τα θέματα που συνδέονται με τις ιδιαίτερες ευθύνες τις οποίες συνυπέχουν στο θέμα του ενιαίου νομίσματος [οι Υπουργοί των κρατών μελών της ζώνης του ευρώ]». Βάσει του άρθρου 119 παρ. 2 ΣΛΕΕ, τα ζητήματα αυτά άπτονται των δράσεων της Ένωσης προς υλοποίηση των σκοπών που μνημονεύονται στο άρθρο 3 ΣΕΕ, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται η εγκαθίδρυση οικονομικής και νομισματικής ένωσης με νόμισμα το ευρώ. Υπό αυτές τις διαπιστώσεις, το Δικαστήριο καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η Ευρωομάδα είναι οντότητα της Ένωσης η οποία ιδρύεται τυπικώς με τις Συνθήκες και προορίζεται να συμβάλει στην υλοποίηση των ενωσιακών σκοπών και, επομένως, είναι καταλογιστέες στην Ένωση τυχόν πράξεις και συμπεριφορές της Ευρωομάδας στο πλαίσιο της άσκησης των αρμοδιοτήτων που της ανατίθενται από το ενωσιακό δίκαιο. Τονίζει, μάλιστα, ότι οποιαδήποτε άλλη λύση θα προσέκρουε στην αρχή της Ένωσης δικαίου, αφού θα επέτρεπε να ιδρύονται, εντός της ενωσιακής έννομης τάξης, οντότητες των οποίων οι πράξεις και οι συμπεριφορές δεν θα ήταν δυνατό να θεμελιώσουν ευθύνη της Ένωσης.

Σημείο β.

Οι ενάγοντες στρέφονται κατά της Επιτροπής και της ΕΚΤ σε σχέση με συμπεριφορές τους που συνδέονταν με το μνημόνιο της 26ης Απριλίου 2013, πιο συγκεκριμένα δε με τη διαπραγμάτευση και την υπογραφή του μνημονίου της 26ης Απριλίου 2013 από την Επιτροπή και με την εποπτεία, εκ μέρους της ΕΚΤ και της Επιτροπής, της εφαρμογής των ζημιογόνων μέτρων, δυνάμει του άρθρου 13 παρ. 7 της Συνθήκης για τον ΕΜΣ⁸. Το ΓεΔΕΕ, επαναλαμβάνοντας σημεία της πρόσφατης κρίσης του ΔΕΕ για το εν λόγω ζήτημα στην υπόθεση *Ledra Advertising*⁹, τονίζει ότι τα καθήκοντα τα οποία ανατίθενται στην Επιτροπή και στην ΕΚΤ με τη Συνθήκη για τον ΕΜΣ δεν αλλοιώνουν τις αρμοδιότητες που αναθέτουν στα δύο αυτά θεσμικά όργανα οι ΣΕΕ και ΣΛΕΕ. Ειδικότερα, όσον αφορά την Επιτροπή, το άρθρο 13 παρ. 3 και 4 της Συνθήκης για τον ΕΜΣ της επιβάλλει την υποχρέωση να διασφαλίζει ότι είναι συμβατά με το δίκαιο της Ένωσης τα μνημόνια που συνάπτει ο ΕΜΣ, οπότε η Επιτροπή διατηρεί, στο πλαίσιο της Συνθήκης για τον ΕΜΣ, τον ρόλο της ως θεματοφύλακα των Συνθηκών, όπως αυτός απορρέει από το άρθρο 17 παρ. 1 ΣΕΕ, σύμ-

4. ΔΕΚ C-370/89, *SGEEM και Etroy/ΕΤΕπ*, 02.12.1992, ECLI:EU:C:1992:482, σκ. 16.

5. ΔΕΚ T-209/00, *Lamberts/Διαμεσολαβητής*, 10.04.2002, ECLI:EU:T:2002:94, σκ. 49.

6. Βλ. συναφώς ΔΕΚ C-89/86 και C-91/86, *L'Étoile commerciale και CNTA/Επιτροπή*, 07.07.1987, ECLI:EU:C:1987:337, σκ. 17, καθώς και ΔΕΚ T-93/95, *Laga/Επιτροπή*, 04.02.1998, ECLI:EU:T:1998:22, σκ. 47.

7. ΕΕ 2012 C 326/283.

8. Σύμφωνα με τη διάταξη αυτή της Συνθήκης για τον ΕΜΣ, «η Ευρωπαϊκή Επιτροπή – σε συνεργασία με την ΕΚΤ και, εφόσον είναι εφικτό, από κοινού με το ΔΝΤ – επιφορτίζεται με την παρακολούθηση της συμμόρφωσης προς τους όρους που συνοδεύουν τη διευκόλυνση χρηματοπιστωτικής συνδρομής».

9. ΔΕΕ C-8/15 P έως C-10/15 P, *Ledra Advertising κλπ./Επιτροπή και ΕΚΤ*, 20.09.2016, ECLI:EU:C:2016:701, σκ. 56-59.

φωνα με το οποίο η Επιτροπή «προάγει το κοινό συμφέρον της Ένωσης» και «επιβλέπει την εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης». Συνεπώς, η Επιτροπή οφείλει να μην υπογράψει μνημόνιο ως προς το οποίο διατηρεί αμφιβολίες για το αν είναι συμβατό με το δίκαιο της Ένωσης, ενώ σε αντίθετη περίπτωση μπορεί να εγερθεί αγωγή αποζημίωσης¹⁰. Όσον αφορά την ΕΚΤ, μολονότι το άρθρο 17 παρ. 1 ΣΕΕ και το άρθρο 13 παρ. 4 της Συνθήκης για τον ΕΜΣ επιβάλλουν στην Επιτροπή υποχρεώσεις τις οποίες δεν υπέχει η ΕΚΤ, το ΓεΔΕΕ παρατηρεί ότι μέσω των καθηκόντων που ασκεί στο πλαίσιο της Συνθήκης για τον ΕΜΣ, η ΕΚΤ στηρίζει τις γενικές οικονομικές πολιτικές της Ένωσης, κατά την έννοια του άρθρου 282 παρ. 2 ΣΛΕΕ^{11,12}, ενώ σε κάθε περίπτωση, όπως έχει κριθεί ήδη νομολογιακά στην υπόθεση *Ledra Advertising*, η ΕΚΤ οφείλει να τηρεί τον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης όταν δρα εκτός του νομικού πλαισίου της Ένωσης.

Υπό τις ανωτέρω παρατηρήσεις, το ΓεΔΕΕ καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η διαπραγμάτευση και η υπογραφή του μνημονίου της 26ης Απριλίου 2013 από την Επιτροπή, καθώς και η εποπτεία, εκ μέρους της ΕΚΤ και της Επιτροπής, της εφαρμογής των ζημιογόνων μέτρων, δυνάμει του άρθρου 13 παρ. 7 της Συνθήκης για τον ΕΜΣ, μπορούν να θεμελιώσουν ευθύνη της Ένωσης. Η ιδιαίτερη σημασία της κρίσης αυτής του ΓεΔΕΕ έγκειται στο γεγονός ότι καθιερώνεται η δυνατότητα δικαστικού ελέγχου των πράξεων των θεσμικών οργάνων της Ένωσης, όταν αυτά δρουν στο πλαίσιο ενός υπερεθνικού οργανισμού, όπως ο ΕΜΣ, προς υιοθέτηση μέτρων λιτότητας από ένα κράτος μέλος. Παρά το γεγονός ότι το μνημόνιο υπογράφεται από την Επιτροπή και την ΕΚΤ μόνο προς εκπλήρωση των διεκπεραιωτικών καθηκόντων που τους ανατίθενται από το άρθρο 13 παρ. 4 της Συνθήκης για τον ΕΜΣ και δεσμεύει μόνο τον ΕΜΣ και το συμβαλλόμενο κράτος μέλος, η διαπραγμάτευση του μνημονίου από την Επιτροπή και την ΕΚΤ και η υπογραφή του από την τελευταία, δύνανται να δημιουργήσουν αυτοτελή συμμετοχή των θεσμικών αυτών οργάνων της Ένωσης στην παραβίαση του ενωσιακού δικαίου από παράνομο όρο του μνημονίου¹³. Η έλλειψη, λοιπόν, εξουσίας λήψεως αποφάσεων από την Επιτροπή και την ΕΚΤ στο πλαίσιο ενός οργανισμού διακυβερνητικής συ-

νεργασίας, όπως ο ΕΜΣ, δεν απαλλάσσει τα θεσμικά αυτά όργανα από την ευθύνη.

IV. Επί της ύπαρξης ενδεχόμενης προσβολής του δικαιώματος ιδιοκτησίας επί των καταθέσεων ή μετοχών στη Λαϊκή και την ΒοC

Το ΓεΔΕΕ, εξετάζοντας την ουσία της υπόθεσης, υπενθυμίζει ότι, κατά πάγια νομολογία η οποία ισχύει *mutatis mutandis* και ως προς την προβλεπόμενη στο άρθρο 340 εδάφιο γ' ΣΛΕΕ εξωσυμβατική ευθύνη της ΕΚΤ, η στοιχειοθέτηση της εξωσυμβατικής ευθύνης της Ένωσης, κατά την έννοια της ως άνω διάταξης, εξαρτάται από τη συνδρομή ενός συνόλου προϋποθέσεων, ήτοι το παράνομο της συμπεριφοράς που προσάπτεται στο θεσμικό όργανο της Ένωσης, το υποστατό της ζημίας και η ύπαρξη αιτιώδους συνδέσμου μεταξύ της συμπεριφοράς του θεσμικού οργάνου και της προβαλλόμενης ζημίας¹⁴. Οι τρεις αυτές προϋποθέσεις πρέπει να συντρέχουν σωρευτικώς, επομένως η έλλειψη έστω και μίας εξ αυτών αρκεί για να απορριφθεί η αγωγή αποζημίωσης¹⁵. Υπό αυτές τις διαπιστώσεις, το ΓεΔΕΕ προχωρά στην εξέταση της πλήρωσης μιας εκ των τριών προϋποθέσεων, ήτοι του «παράνομου» της συμπεριφοράς των εναγομένων. Επ' αυτού, το Δικαστήριο τονίζει ότι, σύμφωνα με την υφιστάμενη νομολογία, για να στοιχειοθετηθεί η εξωσυμβατική ευθύνη της Ένωσης απαιτείται να διαπιστωθεί κατάφωρη παράβαση κανόνα δικαίου, ο οποίος έχει ως σκοπό την απονομή δικαιωμάτων στους ιδιώτες¹⁶. Κατά πάγια νομολογία, το δικαίωμα ιδιοκτησίας, το οποίο κατοχυρώνεται στο άρθρο 17 παρ. 1 του Χάρτη, δεν είναι απόλυτο προνόμιο, ενώ όπως προκύπτει από το άρθρο 52 παρ. 1 του Χάρτη, μπορούν να επιβληθούν περιορισμοί στην άσκησή του, υπό την προϋπόθεση ότι εξυπηρετούν σκοπούς γενικού συμφέροντος τους οποίους επιδιώκει η Ένωση και δεν συνιστούν, σε σχέση προς τον επιδιωκόμενο σκοπό, υπέρμετρη και ανεπίτρεπτη παρέμβαση που θίγει την ίδια την ουσία του εν λόγω δικαιώματος¹⁷.

Περαιτέρω, το ΓεΔΕΕ, ακολουθώντας προηγούμενη νομολογία τόσο του ΔΕΕ όσο και του ΕΔΔΑ, τονίζει ότι από το

10. Ibid, σκ. 55.

11. Σύμφωνα με τη διάταξη αυτή, το Ευρωπαϊκό Σύστημα Κεντρικών Τραπεζών (ΕΣΚΤ) το οποίο συγκροτείται από την ΕΚΤ και τις εθνικές κεντρικές τράπεζες των κρατών μελών υποστηρίζει τις γενικές οικονομικές πολιτικές που εφαρμόζονται στην Ένωση για να συμβάλει στην υλοποίηση των στόχων της.

12. Αντίστοιχα έκρινε και το ΔΕΕ στην υπόθεση C-370/12, *Pringle*, 27.11.2012, ECLI:EU:C:2012:756, σκ. 165.

13. Βλ. Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Προσφυγή ακυρώσεως και αγωγή αποζημιώσεως για εξωσυμβατική ευθύνη της Ευρωπαϊκής Ένωσης ενώπιον του ΔΕΕ σχετικά με το «κούρεμα» καταθέσεων στις κυπριακές τράπεζες, ΤοΣ, 2018, σ. 270.

14. Βλ. συναφώς ΔΕΕ C-8/15 P έως C-10/15 P, ό.π., σκ. 64' ΔΕΕ C-611/12 P, *Giordano/Επιτροπή*, 14.10.2014, ECLI:EU:C:2014:2282, σκ. 35' Γε-ΔΕΕ T-79/13, *Accorinti κ.λπ./ΕΚΤ*, 07.10.2015, ECLI:EU:T:2015:756, σκ. 65.

15. ΔΕΚ C-257/98 P, *Lucaccioni/Επιτροπή*, 09.09.1999, ECLI:EU:C:1999:402, σκ. 14.

16. Βλ. συναφώς ΔΕΕ C-8/15 P έως C-10/15 P, ό.π., σκ. 64' ΔΕΚ C-352/98 P, *Bergaderm* και *Goupil/Επιτροπή*, 04.07.2000, ECLI:EU:C:2000:361, σκ. 42' ΔΕΕ C-220/13 P, *Νικολάου/Ελεγκτικό Συνέδριο*, 10.07.2014, ECLI:EU:C:2014:2057, σκ. 53.

17. Υπό την έννοια αυτή βλ. ΔΕΕ C-548/09 P, *Bank Mellī Iran/Συμβούλιο*, 16.11.2011, ECLI:EU:C:2011:735, σκ. 114' ΔΕΕ C-358/15 P, *Bank of Industry and Mine/Συμβούλιο*, 12.05.2016, ECLI:EU:C:2016:338, σκ. 56.

άρθρο 12 της Συνθήκης για τον ΕΜΣ προκύπτει ότι η υπογραφή μνημονίου κατανόησης – όπως το μνημόνιο της 26ης Απριλίου 2013 – εξυπηρετεί σκοπό γενικού συμφέροντος τον οποίο επιδιώκει η Ένωση, ήτοι τη διασφάλιση της σταθερότητας του τραπεζικού συστήματος της ζώνης του ευρώ στο σύνολό της. Και τούτο καθότι οι χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες διαδραματίζουν κεντρικό ρόλο στην οικονομία της Ένωσης. Στον βαθμό που οι τράπεζες, οι οποίες αποτελούν βασική πηγή χρηματοδότησης για τις επιχειρήσεις, είναι συχνά συνδεδεμένες στενά μεταξύ τους, τυχόν αδυναμία εκπλήρωσης των υποχρεώσεων μίας ή περισσότερων τραπεζών ενέχει τον κίνδυνο ταχύτατης μετάδοσης στις λοιπές τράπεζες, είτε στο οικείο κράτος μέλος είτε σε άλλα κράτη μέλη, και, συνακόλουθα, τον κίνδυνο αρνητικών δευτερογενών επιπτώσεων σε άλλους τομείς της οικονομίας¹⁸.

Υπό το πρίσμα αυτών των παρατηρήσεων, το ΓεΔΕΕ εξέτασε ενδελεχώς την ύπαρξη δύο επιμέρους απαιτήσεων: την απαίτηση να προβλέπεται από τον νόμο οποιοσδήποτε περιορισμός του δικαιώματος της ιδιοκτησίας και την απαίτηση της συμβατότητας των περιορισμών με την αρχή της αναλογικότητας. Το ΓεΔΕΕ κατέληξε στο συμπέρασμα ότι πληρούνταν και οι δύο απαιτήσεις, δεδομένου ότι, αφενός, τα ζημιόγωνα μέτρα προβλέπονταν εμμέσως στον Νόμο της 22^{ης} Μαρτίου 2013 με τον οποίο παραχωρήθηκαν ευρείες εξουσίες στον διοικητή της ΚΤΚ για λήψη διαρθρωτικών μέτρων στον τραπεζικό τομέα, μεταξύ των οποίων και τα επίμαχα, και αφετέρου, τα μέτρα αυτά κρίθηκαν πρόσφορα, κατάλληλα και αναγκαία για την άμεση διασφάλιση της σταθερότητας του χρηματοπιστωτικού συστήματος και την αποφυγή επικείμενου κινδύνου κατάρρευσης της Λαϊκής και της ΒοC, μια εξέλιξη που θα είχε σοβαρότατες επιπτώσεις στις οικονομίες των κρατών μελών και στην οικονομική ανάπτυξη της ΕΕ εν γένει¹⁹. Αξίζει να σημειωθεί ότι, αν και το ΓεΔΕΕ ακολούθησε πιστά την έμφαση που δόθηκε από το ΔΕΕ στην εξυπηρέτηση του σκοπού γενικού συμφέροντος από τα ζημιόγωνα μέτρα στην υπόθεση *Ledra Advertising*, διαφοροποιήθηκε από αυτή παρέχοντας μια εκτενέστερη εξέταση της συμμόρφωσης με την αρχή της αναλογικότητας, συγκρίνοντας μάλιστα τα ζημιόγωνα μέτρα με άλλες εναλλακτικές λύσεις.

V. Συμπέρασμα

Η σχολιαζόμενη απόφαση παρέχει σαφείς απαντήσεις σχετικά με τη δυνατότητα θεμελίωσης εξωσυμβατικής ευ-

θύνης της Ένωσης από μια πληθώρα πράξεων και συμπεριφορών των θεσμικών της οργάνων, όπως αυτές έλαβαν χώρα την περίοδο της κυπριακής χρηματοπιστωτικής κρίσης. Παρά το γεγονός ότι σε ορισμένα σημεία δέχεται τον αιτιώδη σύνδεσμο ορισμένων πράξεων με τη λήψη των ζημιόγων μέτρων, όπως αυτά ελήφθησαν από τις κυπριακές αρχές, απορρίπτει για ακόμα μια φορά, μετά και τη συναφή Απόφαση του ΔΕΕ στην υπόθεση *Ledra Advertising*, τον ισχυρισμό περί ύπαρξης προσβολής του δικαιώματος στην ιδιοκτησία. Προς τούτο, προτάσσει και πάλι την ανάγκη εξυπηρέτησης σκοπού γενικού συμφέροντος, ήτοι της διασφάλισης της σταθερότητας του τραπεζικού συστήματος της ζώνης του ευρώ. Μένει τώρα να δούμε προς ποια κατεύθυνση θα κινηθεί το ΔΕΕ κατά την εκδίκαση της εκκρεμώσεως αναίρεσης²⁰.

► Αμειβόμενη θρησκευτική αργία και διάκριση στην εργασία

Η αναγνώριση της αργίας της Μεγάλης Παρασκευής μόνο για τους εργαζομένους που ανήκουν σε ορισμένες Εκκλησίες αποτελεί απαγορευμένη διάκριση λόγω θρησκείας

Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ – Οδηγία 2000/78/ΕΚ – ίση μεταχείριση στην απασχόληση και εργασία – άμεση διάκριση λόγω θρησκείας – αναγνώριση Μεγάλης Παρασκευής ως αργίας για συγκεκριμένους εργαζομένους – συγκρίσιμος εργαζόμενος – δικαιολόγηση – θετική δράση – έννομες συνέπειες – οριζόντιο αποτέλεσμα του Χάρτη

ΔΕΕ C-193/17, Cresco Investigation, 22.01.2019, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: K. Λυκούργος, Γεν. Εισαγγελέας: M. Bobek, ECLI:EU:C:2019:43 – Προδικαστική παραπομπή

Ο αυστριακός Νόμος για την εβδομαδιαία ανάπαυση (*Arbeitsruhegesetz*, στο εξής: ARG) καθιερώνει τη Μεγάλη Παρασκευή ως αμειβόμενη ημέρα αργίας για τα μέλη της Ευαγγελικής Λουθηρανικής Εκκλησίας και της Μεταρρυθμισμένης Ευαγγελικής Εκκλησίας, της Παλαιοκαθολικής Εκκλησίας και της Ευαγγελικής Εκκλησίας των Μεθοδιστών (στο εξής: Εκκλησίες που κατονομάζει ο ARG), ενώ εάν τα μέλη των Εκκλησιών αυτών απασχοληθούν κατά την ημέρα αυτή, δικαιούνται πρόσθετη αμοιβή αργίας (στο εξής: αποζημίωση αργίας). Ο M. Achatzi, εργαζόμενος στον ιδιωτικό τομέα, που δεν είναι μέλος καμίας από τις ως άνω Εκκλησίες, ισχυρίζεται ότι η μη καταβολή από τον εργοδότη και σε αυτόν της ως άνω πρόσθετης αμοιβής για την εργασία που παρέσχε κατά τη Μεγάλη Παρασκευή, 3 Απριλίου 2015, συνιστά διάκριση λόγω θρησκείας, άσκησε κατ' αυτού αγωγή ζητώντας

18. Βλ. συναφώς ΔΕΕ C-8/15 P έως C-10/15 P, ό.π., σκ. 71-72' ΔΕΕ C-526/14, *Kotnik κ.λπ.*, 19.07.2016, ECLI:EU:C:2016:570, σκ. 50' ΕΔΔΑ *Grainger και λοιποί κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, (Προσφυγή No 34940/10), απόφαση της 10^{ης} Ιουλίου 2012, παρ. 39 και 42' ΕΔΔΑ *Μαματάς και λοιποί κατά Ελλάδος*, (Προσφυγές Nos 63066/14, 64297/14, 66106/14), απόφαση της 21^{ης} Ιουλίου 2016, παρ. 103.

19. Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ. 273.

20. Υπόθεση ενώπιον του ΔΕΕ C-597/18P, *Συμβούλιο/Κ. Chrysostomides & Co. κ.λπ.*

το αντίστοιχο ποσό. Η διαφορά οδηγήθηκε τελικά στο Oberster Gerichtshof (Ανώτατο Δικαστήριο, Αυστρία), το οποίο ζήτησε από το ΔΕΕ να διευκρινίσει αν η επίμαχη αυστριακή νομοθετική ρύθμιση συνάδει προς την απαγόρευση των διακρίσεων λόγω θρησκείας, την οποία προβλέπει το δίκαιο της Ένωσης, αν θα μπορούσε αυτή να θεωρηθεί ως θετική δράση προς όφελος των μελών των Εκκλησιών που προβλέπει ο ARG, και, ακόμη, ποιες έννομες συνέπειες θα επέσυρε για τον (ιδιώτη) εργοδότη η διαπίστωση ότι ο αυστριακός Νόμος εισάγει απαγορευμένη διάκριση λόγω θρησκείας.

Το Δικαστήριο έκρινε ότι η ως άνω νομοθετική ρύθμιση εισάγει άμεση διάκριση λόγω θρησκείας, καθώς και ότι αυτή δεν μπορεί να δικαιολογηθεί ούτε ως αναγκαίο μέτρο για τη διαφύλαξη των δικαιωμάτων και των ελευθεριών άλλων ούτε ως ειδικό μέτρο με σκοπό την αντιστάθμιση μειονεκτημάτων για λόγους θρησκείας. Με το δεδομένο αυτό, αποφάνθηκε ότι, ενόσω η Αυστρία δεν τροποποιεί, προς αποκατάσταση της ίσης μεταχείρισης, τον ARG, ο ιδιώτης εργοδότης που υπόκειται στη ρύθμιση αυτή υποχρεούται να αναγνωρίζει, υπό προϋποθέσεις, και στους λοιπούς εργαζομένους του το δικαίωμα στην αργία της Μεγάλης Παρασκευής.

Παρατηρήσεις

Ευστρατία Κώστογλου*

I. Προλεγόμενα

Η απαγόρευση διακρίσεων λόγω θρησκείας αποτελεί έκφανση της θεμελιώδους αρχής του ενωσιακού δικαίου περί ίσης μεταχείρισης. Καθιερώνεται πανηγυρικά στο άρθρο 21 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ (στο εξής: ΧΘΔ), ενώ η εφαρμογή της συγκεκριμένης ποείται με την Οδηγία 2000/78/ΕΚ του Συμβουλίου, της 27ης Νοεμβρίου 2000, για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία (στο εξής: Οδηγία)¹. Η Οδηγία θέτει ένα minimum προστασίας κατά των διακρίσεων για τους λόγους που εκεί αναφέρονται, μεταξύ των οποίων και η θρησκεία, επιτρέποντας στα κράτη μέλη τόσο να θεσπίζουν ή να δι-

* ΜΔΕ, Δικηγόρος

1. Πρέπει να παρατηρηθεί ότι η νομοθεσία της ΕΕ προβλέπει περιρισμένη προστασία από τις διακρίσεις λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων. Αντιθέτως, το πεδίο εφαρμογής της ΕΣΔΑ είναι πολύ ευρύτερο, καθώς το άρθρο 9 θεμελιώνει αυτοτελές δικαίωμα στην ελευθερία της συνείδησης, της θρησκείας και των πεποιθήσεων. Το δικαίωμα στην ελευθερία της θρησκείας και των πεποιθήσεων προστατεύεται, επίσης, ως αυτοτελές δικαίωμα από το άρθρο 18 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα του 1966, στο οποίο έχουν προσχωρήσει όλα τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του Συμβουλίου της Ευρώπης.

ατηρούν διατάξεις που είναι προσφορότερες για την προστασία της αρχής της ίσης μεταχείρισης (άρθρο 8) όσο και να θεσπίζουν ή να διατηρούν ειδικά μέτρα με σκοπό την πρόληψη ή την αντιστάθμιση μειονεκτημάτων για έναν από τους προβλεπόμενους απαγορευμένους λόγους διάκρισης, προκειμένου να πραγματοποιηθεί η πλήρης ισότητα στην επαγγελματική ζωή (άρθρο 7)².

Το Δικαστήριο μόλις το 2017, δηλαδή περίπου 17 χρόνια μετά την έκδοση της Οδηγίας, ασχολήθηκε το πρώτον με την απαγόρευση διακρίσεων λόγω θρησκείας και, συγκεκριμένα, με το ζήτημα της ισλαμικής μαντίλας³. Η ευρεία ερμηνεία του όρου θρησκεία, που περιλαμβάνει τόσο την ύπαρξη θρησκευτικών πεποιθήσεων (*forum internum*) όσο και τη δημόσια εκδήλωση της θρησκευτικής πίστεως (*forum externum*)⁴, υιοθετήθηκε και από το ΔΕΕ⁵. Με την παρούσα απόφασή του το Δικαστήριο καλείται να αποφανθεί εάν είναι απαγορευμένη μια θετική διάκριση λόγω της θρησκείας, με κρισιμότερα ανακύπτοντα ζητήματα εκείνο του προσδιορισμού των συγκρίσιμων εργαζομένων (υπό III), της δυνατότητας θεώρησης του σχετικού μέτρου ως θετικής δράσης (υπό IV), αλλά και των εννόμων συνεπειών της διαπίστωσης ύπαρξης απαγορευμένης διάκρισης (υπό V).

II. Η αρμοδιότητα του Δικαστηρίου επί της υπόθεσης

Σύμφωνα με το άρθρο 17 παρ. 1 ΣΛΕΕ, η Ένωση υποχρεούται να σέβεται και να μην θίγει το καθεστώς που έχουν σύμφωνα με το εθνικό δίκαιο οι εκκλησίες και οι θρησκευτικές ενώσεις ή κοινότητες στα κράτη μέλη. Παρότι η 24^η αιτιολογική σκέψη της Οδηγίας φανερώνει ότι τούτο λήφθηκε υπόψη κατά την έκδοσή της, η αρμοδιότητα του Δικαστηρίου επί της υπόθεσης αμφισβητήθηκε από ορισμένα κράτη μέλη με επιχείρημα αντλούμενο από το άρθρο αυτό. Ωστόσο, εύστοχα επεσήμανε το Δικαστήριο ότι οι επίμαχες διατάξεις δεν αποσκοπούν στην οργάνωση των σχέσεων κράτους μέλους με τις εκκλησίες, αλλά έχουν ως αποκλειστικό σκοπό την αναγνώριση στους

2. Βλ. και Δ. ΛΕΝΤΖΗ, Καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω θρησκείας στην εργασία: η κοινοτική διάσταση, ΕΕργΔ, 2010, σσ. 337-349.

3. Βλ. ΔΕΕ C-157/15, *G4S Secure Solutions*, 14.03.2017, ECLI:EU:C:2017:203 και C-188/15, *Bougnaoui και ADDH*, 14.03.2017, ECLI:EU:C:2017:204. Βλ. σχετικά, αντί πολλών, U. PREIS / K. MORGENBRODT, *Religiöse Symbole am Arbeitsplatz zwischen Gleichbehandlung und unternehmerischer Freiheit – Das Kopftuch in Luxemburg*, ZESAR 2017, σ. 309 επ. Δ. ΖΕΡΔΕΛΗ, Οι επιθυμίες των πελατών και η πολιτική ουδετερότητας ως λόγοι διακρίσεων λόγω θρησκείας. Με αφορμή τις αποφάσεις του Δ.Ε.Ε. στις υποθέσεις *Bougnaoui* (C-188/15) και *Achbita* (C-157/15), ΕΕργΔ, 2018, σ. 817 επ.

4. Βλ. ΔΕΕ C-157/15, ό.π., σκ. 28 και C-188/15, ό.π., σκ. 30. Έτσι και σκ. 58 της σχολιαζόμενης απόφασης.

5. Βλ. παραδείγματα από τη σχετική νομολογία του ΕΔΔΑ σε: FRA, *Handbook on European non-discrimination law*, Luxembourg: P.O. of the European Union, 2018, σ. 210 επ.

εργαζομένους που είναι μέλη συγκεκριμένων εκκλησιών μίας επιπλέον ημέρας αργίας, η οποία συμπίπτει με σημαντική για τις εκκλησίες αυτές θρησκευτική εορτή, με συνέπεια να καταφάσκει η σχετική αρμοδιότητα του Δικαστηρίου. Πέραν, όμως, τούτου, πρέπει να σημειωθεί ότι το άρθρο 17 παρ. 1 ΣΛΕΕ, το οποίο εκφράζει την ουδετερότητα της Ένωσης στο πλαίσιο των σχέσεων κράτους-εκκλησίας, δεν είναι δυνατό να αποστερήσει το Δικαστήριο από κάθε δυνατότητα ελέγχου αναφορικά με τη συμμόρφωση προς τα θεμελιώδη δικαιώματα της Ένωσης⁶.

III. Ο λόγος διάκρισης και το μέτρο σύγκρισης

Όπως προκύπτει από το άρθρο 2 παρ. 2 της Οδηγίας, άμεση διάκριση λόγω θρησκείας συντρέχει όταν ένα πρόσωπο υφίσταται μεταχείριση λιγότερο ευνοϊκή από αυτή την οποία υφίσταται σε ανάλογη κατάσταση ένα άλλο πρόσωπο. Προκειμένου να παρασχεθεί αποτελεσματική προστασία κατά των διακρίσεων, απαγορεύονται τόσο οι άμεσες όσο και οι έμμεσες διακρίσεις. Το Δικαστήριο έκρινε, εν προκειμένω, ότι η επίμαχη διάταξη εισάγει διάκριση λόγω θρησκείας και, μάλιστα, άμεση, αφού ως αποκλειστικό κριτήριο για την απόλαυση του δικαιώματος αδείας με αποδοχές ή της αποζημίωσης αργίας για εργασία που παρασχέθηκε τη Μεγάλη Παρασκευή θέτει το θρήσκευμα των εργαζομένων.

Το μάλλον κρίσιμο στην προκειμένη περίπτωση είναι το ζήτημα της συγκρισιμότητας των καταστάσεων των εργαζομένων. Όπως εύστοχα επεσήμανε ο Γεν. Εισαγγελέας στις προτάσεις του, σε τέτοιες περιπτώσεις η σύγκριση δεν πρέπει να αφορά μεμονωμένα άτομα, αλλά αντίθετα πρέπει να είναι αφηρημένη, με αντικείμενο τις κατηγορίες εργαζομένων που διακρίνονται με βάση την εθνική διάταξη⁷. Πράγματι, το Δικαστήριο αναγνώρισε δύο κατηγορίες εργαζομένων: στη μία ενέταξε τα μέλη των Εκκλησιών που κατονομάζει ο ARG και στην άλλη όλους τους λοιπούς εργαζομένους, ανεξαρτήτως του αν πρεσβεύουν ορισμένο θρήσκευμα ή όχι, καθώς θεώρησε ότι όλοι οι τελευταίοι τυγχάνουν δυσμενέστερης μεταχείρισης σε σχέση με τους πρώτους.

Κατά το Δικαστήριο, το αν οι εργαζόμενοι είναι συγκρίσιμοι πρέπει να ερευνώνται υπό το πρίσμα του συνόλου των στοιχείων που χαρακτηρίζουν την κατάστασή τους και με έμφαση στο αντικείμενο και στον σκοπό της διάταξης που εισάγει διάκριση. Επομένως, η συγκρισιμότητα δεν πρέπει να εξετάζεται *in abstracto* αλλά *in concreto*, με συνέπεια να δύνανται οι αυτοί εργαζόμενοι να είναι συγκρίσιμοι ως προς μια παροχή, αλλά όχι προς κάποια άλλη⁸. Συγκρίνοντας, επομένως, τις καταστάσεις των δύο ως άνω κατηγοριών εργαζομένων υπό το πρίσμα των επίμαχων παροχών, το ΔΕΕ αποφάνθηκε ότι η συγκρισιμότητα καταφάσκει.

Αναλυτικότερα, αναφορικά με την αναγνώριση της Μεγάλης Παρασκευής ως αργίας, διαπιστώθηκε ότι η εισήγηση της διάκρισης διάταξη, αν και αποσκοπεί να παράσχει στα μέλη των Εκκλησιών του ARG τη δυνατότητα να ασκήσουν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα σε μια ιδιαίτερα σημαντική μέρα για αυτούς, η οποία όμως δεν αποτελεί επίσημη γενική ημέρα αργίας, θέτει ως μόνη προϋπόθεση για την απόλαυση του σχετικού δικαιώματος την τυπική κατοχή της ιδιότητας του μέλους των σχετικών Εκκλησιών. Επομένως, ο εργαζόμενος παραμένει ελεύθερος να διαθέσει κατά βούληση τον χρόνο του κατά την αργία, με συνέπεια να είναι συγκρίσιμος με τους λοιπούς εργαζομένους που θα επιθυμούσαν να έχουν στη διάθεσή τους περίοδο ανάπαυσης κατά τη Μεγάλη Παρασκευή. Σε σχέση δε με τη συγκρισιμότητα αναφορικά με την αποζημίωση αργίας, φαίνεται ότι αυτή καταφάθηκε, ιδίως, λόγω της χρηματικής φύσης της σχετικής παροχής, λαμβανομένου, κατά κύριο λόγο, υπόψη του γεγονότος ότι ο εργαζόμενος δικαιούται την εν λόγω αποζημίωση ακόμη και στην περίπτωση που έχει απασχοληθεί κατά τη Μεγάλη Παρασκευή χωρίς να αισθανθεί την υποχρέωση ή ανάγκη να ασκήσει τα θρησκευτικά του καθήκοντα κατά την ημέρα αυτή.

Η θέση που έλαβε σχετικά το Δικαστήριο γεννά, εντούτοις, ορισμένους προβληματισμούς. Αναφορικά με την αναγνώριση της Μεγάλης Παρασκευής ως αργίας, ερωτάται με ποιες ουσιαστικές προϋποθέσεις θα μπορούσε η εθνική διάταξη να συναρτά την αναγνώριση της σχετικής ημέρας ως αργίας και, παραπέρα, πώς θα μπορούσε να εξακριβώνεται αν αυτές πράγματι πληρούνται, ώστε να μην θεωρούνται συγκρίσιμοι οι εργαζόμενοι. Από τις διαπιστώσεις του ΔΕΕ συνάγεται ότι οι εργαζόμενοι δεν θα θεωρούνταν συγκρίσιμοι αν ο ARG έθετε συναφώς ως προϋπόθεση για την αναγνώριση της Μεγάλης Παρασκευής ως αργίας την άσκηση συγκεκριμένων θρησκευτικών καθηκόντων. Ωστόσο, ενόψει του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, που επιτάσσει καθένας να ασκεί τη θρησκευτική λατρεία όπως ο ίδιος επιθυμεί, φαίνεται ότι δεν θα μπορούσε να γίνει δεκτό ότι η άσκη-

6. Βλ. προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα E. Tanchev στην ΔΕΕ C-414/16, *Egenberger*, 09.11.2017, ECLI:EU:C:2017:851, σημ. 93.

7. Η διαδικασία νομοθέτησης εύστοχα ορίζεται άλλως και ως μια διαδικασίας κατηγοριοποίησης. Ο νομοθέτης ορίζει το υποκειμενικό και αντικειμενικό πεδίο της ρύθμισης διαμορφώνοντας δύο κυρίως κατηγορίες: εκείνους που καταλαμβάνονται από τη ρύθμιση και εκείνους που κατ' αποτέλεσμα εξαιρούνται από αυτή. Πρόκειται για μια «διαδικασία εφεύρεσης και όχι ανακάλυψης», κατά την οποία ο νομοθέτης, χωρίς να αγνοεί τη δέσμευσή του από την αρχή της ισότητας, επιδιώκει κυρίως την εξυπηρέτηση συγκεκριμένων κάθε φορά σκοπών της πολιτικής του. Βλ. σχετικά Σ. ΚΟΦΙΝΗ, Μια υπεράσπιση της επεκτατικής ισότητας σε καιρό οικονομικής κρίσης – και ταυτόχρονα μια αφορμή συζήτησης για το μέλλον της, ΕφημΔΔ, 2017, σ. 245.

8. Σκ. 42-43 της σχολιαζόμενης απόφασης.

ση θρησκευτικών καθηκόντων μπορεί να υπαγορευθεί – και μάλιστα περιοριστικά – από μια διάταξη νόμου. Περαιτέρω, ανακύπτει το ερώτημα πώς θα μπορούσε να διαπιστώνεται – και μάλιστα εκ των προτέρων – ότι ο εργαζόμενος θα διαθέσει πράγματι τη σχετική ημέρα για την άσκηση θρησκευτικών καθηκόντων, ώστε να δικαιούται τη σχετική άδεια. Ακόμη πιο προβληματικό εμφανίζεται το ζήτημα της συγκρισιμότητας αναφορικά με την αποζημίωση αργίας, όπου – κατά τις απαιτήσεις του Δικαστηρίου – για να μην θεωρηθούν συγκρίσιμοι οι εργαζόμενοι θα έπρεπε να διακρίβώνεται αν ο εργαζόμενος που είναι μέλος των Εκκλησιών που κατονομάζει ο ARG αισθάνθηκε την ηθική υποχρέωση ή την ανάγκη άσκησης θρησκευτικής λατρείας κατά τη Μεγάλη Παρασκευή, προκειμένου να δικαιούται την αποζημίωση αργίας σε περίπτωση που εργασθεί κατά την ημέρα αυτή.

Ορθότερο θα ήταν ίσως το ΔΕΕ, ως προς το ζήτημα της συγκρισιμότητας, να θέσει ως βάση της προσέγγισής του το εάν ο ενάγων ανήκει στην πλειονότητα των εργαζομένων που μπορούν να ασκούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα κατά τις ήδη αναγνωριζόμενες γενικές αργίες ή είναι μέλος κάποιας άλλης θρησκείας, πέραν εκείνων που κατονομάζει ο ARG, η οποία έχει μια εξαιρετικά σημαντική θρησκευτική εορτή που δεν αναγνωρίζεται ως ημέρα αργίας από το αυστριακό κράτος. Εντός της κατηγορίας των «λοιπών εργαζομένων», με την οποία επέλεξε να συγκρίνει του εργαζομένους που είναι μέλη των Εκκλησιών που κατονομάζει ο ARG, υπάγονται αμφότερες οι παραπάνω περιπτώσεις ως υποκατηγορίες, οι οποίες όμως ουσιωδώς διαφέρουν. Η συνεπής εξέταση της διάταξης που εισάγει διάκριση υπό το πρίσμα του συνόλου των στοιχείων που χαρακτηρίζουν την κατάσταση των εργαζομένων, και με έμφαση στο αντικείμενο και σκοπό της διάταξης που εισάγει διάκριση, θα οδηγούσε στην επιλογή της δεύτερης υποκατηγορίας ως μέτρου σύγκρισης. Τούτο διότι, μόνο τα μέλη της τελευταίας βρίσκονται σε ανάλογη κατάσταση προς αυτή των εργαζομένων που είναι μέλη μίας Εκκλησίας από εκείνες που κατονομάζει ο ARG, η οποία, καίτοι ουσιωδώς όμοια με την κατάσταση των τελευταίων, δεν τυγχάνει της αυτής μεταχείρισης από τον νομοθέτη, παρότι συντρέχουν και για αυτούς οι ίδιοι δικαιολογητικοί λόγοι που οδήγησαν στη θέσπιση της επίμαχης ευνοϊκής διάταξης για τα μέλη των Εκκλησιών που κατονομάζει ο ARG.

V. Εξαιρέσεις από την απαγόρευση διακρίσεων

Παραπέρα, και καθώς καταφάθηκε η συγκρισιμότητα, ζήτημα ετέθη περί του αν η δυσμενέστερη μεταχείριση θα μπορούσε να δικαιολογηθεί με βάση το άρθρο 2 παρ. 5 της Οδηγίας. Σημειώνεται σχετικά ότι η διάταξη αυτή, ως εξαιρετική, πρέπει να ερμηνεύεται συσταλτικά⁹ και,

9. Βλ. ΔΕΕ C-447/09, *Prigge κ.λπ.*, 13.09.2011, ECLI:EU:C:2011:573, σκ. 56.

πάντως, δεν μπορεί σε κάθε περίπτωση να δικαιολογηθεί δυσανάλογη εθνική ρύθμιση¹⁰. Εν προκειμένω, το Δικαστήριο έκρινε ότι τα μέτρα που προβλέπει ο ARG δεν μπορούν να θεωρηθούν ως αναγκαία για την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας των εργαζομένων που είναι μέλη των εκεί κατονομαζόμενων Εκκλησιών, με το επιχείρημα ότι σε περιπτώσεις εργαζομένων, που ανήκουν σε άλλες, πέραν εκείνων που κατονομάζει ο ARG, μη ευρείας διάδοσης θρησκείες και έχουν μια εξαιρετικά σημαντική θρησκευτική εορτή, που δεν συμπίπτει με καμία επισήμως αναγνωρισμένη αργία, το σχετικό ζήτημα δεν αντιμετωπίζεται με τη νομοθετική πρόβλεψη επιπλέον ημέρας αργίας, αλλά «κατά κύριο λόγο στο πλαίσιο της υποχρέωσης πρόνοιας που υπέχουν οι εργοδότες έναντι των εργαζομένων τους, βάσει της οποίας μπορεί να αναγνωριστεί, κατά περίπτωση, δικαίωμα απουσίας από την εργασία για το χρονικό διάστημα που απαιτείται για την εκπλήρωση συγκεκριμένων θρησκευτικών καθηκόντων»¹¹. Με το ίδιο επιχείρημα, το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι η δυσμενέστερη μεταχείριση δεν μπορεί να δικαιολογηθεί ούτε με βάση το άρθρο 7 παρ. 1 της Οδηγίας, δηλαδή δεν μπορεί να θεωρηθεί ως θετική δράση για την αντιστάθμιση μειονεκτιμάτων λόγω θρησκείας.

Βέβαια, πρέπει να σημειωθεί ότι το Δικαστήριο παρέλειψε να εξετάσει κατά πόσο η εναπόθεση της προστασίας του θεμελιώδους δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, υπό την έκφανση της δημόσιας εκδήλωσης της θρησκευτικής πεποίθησης, στην «καλή θέληση» του εργοδότη¹² εγγυάται την αποτελεσματική προστασία του σχετικού δικαιώματος και, μάλιστα, σε τέτοιο σημείο που να γεννά το συμπέρασμα ότι η κατοχύρωση ως αργίας για ορισμένους εργαζομένους μιας εξαιρετικά σημαντικής θρησκευτικής εορτής τους, που δεν συμπίπτει με καμία επισήμως αναγνωρισμένη αργία, υπερβαίνει το αναγκαίο μέτρο και είναι περιττή.

VI. Οι έννομες συνέπειες της διαπίστωσης ύπαρξης διάκρισης

Η διαπίστωση ότι μια εθνική διάταξη εισάγει απαγορευμένη διάκριση κατά την Οδηγία γεννά περαιτέρω το ζήτημα των εννόμων συνεπειών. Καθώς η προκείμενη διαφορά αφορούσε σε ιδιώτες, με συνέπεια να μην μπορούν αυτοί να επικαλεστούν την Οδηγία προκειμένου να αποκλείσουν την εφαρμογή αντίθετης προς αυτήν εθνικής κανονιστικής ρύθμισης (οριζόντιο αποτέλεσμα)¹³, το Δικαστήριο εξέτασε τη διαφορά υπό το πρίσμα του ΧΘΔ.

10. Ibid, σκ. 55.

11. Σκ. 60-61 της σχολιαζόμενης απόφασης.

12. Εναργέστερο στη σκ. 67 της σχολιαζόμενης απόφασης «οι εργαζόμενοι [...] δύνανται κατ' αρχήν να απουσιάσουν από την εργασία τους προς εκπλήρωση θρησκευτικών καθηκόντων που συνδέονται με τις εορτές αυτές μόνον εφόσον το επιτρέπει ο εργοδότης στο πλαίσιο της υποχρέωσης πρόνοιας».

13. Βλ. αναλυτικά Ε. ΣΑΧΠΕΚΙΔΟΥ, Ευρωπαϊκό Δίκαιο, 2013, σ. 489 επ.

Όπως επισημαίνεται, η φύση του οριζόντιου αποτελέσματος δεν συνάδει κατά κανόνα με τη φύση των θεμελιωδών δικαιωμάτων, τα οποία παραδοσιακά εξυπηρετούν την προστασία του ατόμου έναντι του κράτους¹⁴. Ωστόσο, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι ορισμένες ιδιωτικού δικαίου νομικές οντότητες μπορούν, λόγω της θέσης ισχύος τους, να επεμβαίνουν στην έννομη σφαίρα άλλων ιδιωτών κατά τρόπο ανάλογο με το κράτος. Αποτελούν, δηλαδή, δυνητική απειλή για τα ατομικά δικαιώματα, ώστε να είναι αναγκαίο να αναγνωριστεί στο άτομο η δυνατότητα να επικαλεστεί ευθέως και κατά αυτών τις διατάξεις του Χάρτη, παρότι αποδέκτες αυτού είναι, σύμφωνα με το άρθρο 51 ΧΘΔ, τα όργανα και οι οργανισμοί της Ένωσης, καθώς και τα κράτη μέλη όταν εφαρμόζουν δίκαιο της Ένωσης. Το Δικαστήριο αναγνώρισε ότι οι γενικές αρχές του δικαίου της Ένωσης μπορούν να παράγουν οριζόντιο αποτέλεσμα¹⁵. Ακόμη, έκανε δεκτό ότι τα θεμελιώδη δικαιώματα που κατοχυρώνονται στην έννομη τάξη της Ένωσης μπορούν να εφαρμόζονται σε όλες τις καταστάσεις που διέπονται από το δίκαιο της Ένωσης¹⁶. Ως συναφή προϋπόθεση θέτει, όμως, το ΔΕΕ να πρόκειται για διάταξη του ΧΘΔ η οποία δεν χρήζει περαιτέρω εξειδίκευσης, αλλά είναι αρκούντως ορισμένη και, ως εκ τούτου, αφ' εαυτής ικανή να απονεμίσει στους ιδιώτες δικαίωμα δυνάμενο να προβληθεί¹⁷. Ως τέτοια έχει κριθεί από το Δικαστήριο ότι είναι η διάταξη του άρθρου 21 παρ. 1 ΧΘΔ¹⁸.

Στη σχολιαζόμενη απόφαση το ΔΕΕ επανέλαβε τη θέση του ότι η απαγόρευση διακρίσεων λόγω θρησκείας, η οποία κατοχυρώνεται στο άρθρο 21 παρ. 1 του Χάρτη, είναι αφ' εαυτής ικανή να απονεμίσει στους ιδιώτες δικαίωμα δυνάμενο να προβληθεί αυτό καθεαυτό στο πλαίσιο διαφοράς μεταξύ τους σε τομέα που διέπεται από το δίκαιο της Ένωσης¹⁹. Όπως επισημαίνεται, «αν προκύπτει ότι είναι αδύνατη η ερμηνεία των εθνικών διατάξεων κατά τρόπο συνάδοντα προς την οδηγία 2000/78, το αιτούν δικαστήριο θα υποχρεούται εντούτοις να παράσχει την έννομη προστασία που απορρέει για τους εργαζομένους από το άρθρο 21 του Χάρτη και να διασφαλίσει την πλήρη αποτελεσματικότητα του άρθρου αυτού». Είναι αδιαμφισβήτητο ότι η διασφάλιση της πλήρους αποτελεσματικότητας της απαγόρευσης

διακρίσεων επιβάλλει την επεκτατική εφαρμογή της ευνοϊκότερης ρύθμισης στην ομάδα που θίγεται. Επέρχεται, έτσι, μια εξίσωση προς τα πάνω (*Angleichung nach oben*), η οποία και μόνο μπορεί να αποκαταστήσει την εφαρμογή της ίσης μεταχείρισης, ενόσω το κράτος μέλος δεν λαμβάνει άλλα μέτρα.

Η πρόταση του Γενικού Εισαγγελέα²⁰ για εξάλειψη της άνισης μεταχείρισης με μη εφαρμογή της διάταξης που κρίθηκε ότι εισάγει διάκριση σε κανέναν εργαζόμενο (προς τα κάτω εξίσωση), αντί της επεκτατικής εφαρμογής της ευνοϊκής ρύθμισης στους εργαζομένους που θίγονται, δεν μπορεί να γίνει δεκτή για τον εξής λόγο: η προς τα κάτω εξίσωση δεν μπορεί δικαστικά να πραγματοποιηθεί, καθώς έννομη προστασία δεν ζητούν οι εργαζόμενοι που τελούν υπό ορισμένο ευνοϊκό καθεστώς, αλλά αντίθετα οι εργαζόμενοι που εξαιρούνται από αυτό. Περιεχόμενο της αξίωσης των τελευταίων μπορεί να αποτελεί μόνο η διεκδίκηση των αυτών δικαιωμάτων με την ευνοημένη ομάδα και όχι η στέρηση δικαιωμάτων από αυτούς, τα οποία με κανέναν τρόπο δεν δύνανται να θίξουν. Επίκληση, συνεπώς, της αρχής της μη διάκρισης δεν νοείται, καταρχήν, παρά μόνο και προς θεμελίωση ίδιου δικαιώματος με τους εργαζομένους που τυγχάνουν ενός ευνοϊκού καθεστώτος.

Πράγματι, κατά πάγια νομολογία του Δικαστηρίου²¹, η οποία ακολουθείται και στην σχολιαζόμενη απόφαση, σε περίπτωση άμεσων ή έμμεσων διακρίσεων που παραβιάζουν την αρχή της ίσης μεταχείρισης, η κατηγορία των ενδιαφερομένων που περιέρχεται σε δυσμενέστερη νομική θέση έχει δικαίωμα να ζητήσει την εφαρμογή και σε αυτή του ίδιου συστήματος που ισχύει για την ευνοούμενη κατηγορία που βρίσκεται στην ίδια κατάσταση. Ο μοναδικός, κατά το ΔΕΕ, τρόπος αποκατάστασης της ίσης μεταχείρισης συνίσταται στην εφαρμογή στα μέλη της ομάδας που βρίσκεται σε μειονεκτικότερη θέση του καθεστώτος που προβλέπεται για την ευνοημένη ομάδα, το οποίο παραμένει το «μόνο έγκυρο σύστημα αναφοράς». Μάλιστα, κατά το ΔΕΕ, το εθνικό δικαστήριο δεν δύναται απλώς να επεκτείνει την ευνοϊκή ρύθμιση, αλλά υπέχει σχετική υποχρέωση, ανεξαρτήτως της υπάρξεως, στο εσωτερικό δίκαιο, διατάξεων που του απονέμουν την αρμοδιότητα να ενεργήσει κατ' αυτόν τον τρόπο²². Κατ' επέκταση, σχετική υποχρέωση του εθνικού δικαστηρίου να πράξει σχετικά πρέπει να γίνει δεκτό ότι υπάρχει ακόμη και όταν υφίσταται στο εσωτερικό δίκαιο διάταξη που να απαγορεύει την επεκτατική εφαρμογή της ευνοϊκής ρύθμισης.

Στην προκείμενη περίπτωση ως μόνο έγκυρο σύστημα αναφοράς θεωρήθηκε, ελλείψει ορθής εφαρμογής του

14. Βλ. R. SCHUTZE / T. TRIDIMAS, *Oxford Principles of European Union Law*, Oxford University Press, 2018, σ. 395.

15. Βλ. ΔΕΕ C-555/07, *Kücükdeveci*, 19.01.2010, ECLI:EU:C:2010:21.

16. Βλ. ΔΕΕ C-617/10, *Åkerberg Fransson*, 26.02.2013, ECLI:EU:C:2013:105, σκ. 19.

17. Βλ. ΔΕΕ C-176/12, *Association de médiation sociale*, 15.01.2014, ECLI:EU:C:2014:2. Κατά το Δικαστήριο, τέτοιο δεν αποτελεί το άρθρο 27 ΧΘΔ.

18. Βλ. ΔΕΕ C-414/16, *Egenberger*, 14.04.2018, ECLI:EU:C:2018:257, σκ. 76.

19. Βλ. σκ. 76 της σχολιαζόμενης απόφασης και ΔΕΕ C-414/16, ό.π., σκ. 76.

20. Αντίθετος, όμως, ο Γεν. Εισαγγελέας M. Bobek, σημ. 162-171 των προτάσεών του.

21. Βλ. και ΔΕΕ C-406/15, *Milkova*, 09.03.2017, ECLI:EU:C:2017:198, σκ. 66 επ., όπου και περαιτέρω παραπομπές.

22. Σκ. 79-80 της σχολιαζόμενης απόφασης.

δικαίου της Ένωσης, εκείνο που ισχύει για τα μέλη των Εκκλησιών που κατονομάζει ο ARG, το οποίο έγινε δεκτό ότι χρήζει επέκτασης σε όλους τους υπόλοιπους εργαζομένους. Βέβαια, το ΔΕΕ έθεσε επιπλέον ορισμένες προϋποθέσεις. Δέχτηκε, δηλαδή, ότι ο εργοδότης οφείλει να αναγνωρίζει τη Μεγάλη Παρασκευή ως αργία εφόσον οι εργαζόμενοι τον ενημερώσουν ότι δεν επιθυμούν να εργαστούν την ημέρα αυτή. Εφόσον ο εργοδότης δεν κάνει δεκτό το σχετικό αίτημα των εργαζομένων, θα οφείλει την αποζημίωση αργίας για τυχόν εργασία που θα παρασχεθεί κατά την ημέρα αυτή.

VII. Καταληκτικές παρατηρήσεις

Με την παρούσα απόφαση εδραιώνεται η θέση του Δικαστηρίου ότι διατάξεις που περιέχονται στον ΧΘΔ, εφόσον δεν χρήζουν περαιτέρω εξειδίκευσης και έχουν επιτακτικό χαρακτήρα ως γενικές αρχές του δικαίου της Ένωσης μπορούν να παράγουν οριζόντιο αποτέλεσμα. Πρωτεύοντα ρόλο μεταξύ αυτών κατέχει η απαγόρευση των διακρίσεων.

Παράλληλα, επιβεβαιώνεται ότι το ΔΕΕ αντιλαμβάνεται την αρχή της ίσης μεταχείρισης ως ισότητα δημιουργική, καθώς δεν υποχρεώνει απλώς τα κράτη μέλη να θεσπίζουν ένα πλαίσιο για την καταπολέμηση των διακρίσεων, αλλά επιπλέον, με όχημα τις διατάξεις του ΧΘΔ, αναγνωρίζει δικαίωμα στο θιγόμενο από μια ρύθμιση άτομο ή ομάδα ατόμων να αξιώσει δικαστικά την επέκταση τυχόν ευνοϊκών διατάξεων που ισχύουν για τη συγκρίσιμη κατηγορία, το οποίο είναι και το μόνο αποτελεσματικό μέσο καταπολέμησης της διάκρισης²³. Πράγματι, η αρχή της αποτελεσματικότητας διέπει την ερμηνεία του Χάρτη²⁴, ώστε να προάγεται πάντοτε η θέση που οδηγεί στην ευρύτερη δυνατή προστασία των θιγόμενων ατόμων. Έτσι, η αρχή της ίσης μεταχείρισης στην απασχόληση και την εργασία λειτουργεί υπό την έννοια της εξίσωσης προς τα πάνω, κατατείνοντας στη μείζονα προστασία των εργαζομένων. Κατά το ΔΕΕ, η ισότητα ενεργεί, άλλους λόγους, ως αρχή θεμελιωτική δικαιωμάτων των ασφαλισμένων και όχι ως αρχή καταλυτική.

Τέλος, με τη σχολιαζόμενη απόφαση καθίσταται φανερό ότι σε μείζον ζήτημα του δικαίου της απαγόρευσης διακρίσεων ανάγεται αυτό της συγκρότησης κατηγοριών εργαζομένων και της διενέργειας της σύγκρισης, προς διακρίβωση της ύπαρξης απαγορευμένης διάκρισης, με σημείο αναφοράς εκείνη την κατηγορία που βρίσκεται σε ανάλογη κατάσταση με το πρόσωπο που ζητεί έννομη προστασία. Το ζήτημα της συγκρισιμότητας δεν είναι μόνο δογματικό, αλλά επάγεται και σημαντικές διαφοροποιήσεις στην πρακτική εφαρμογή

της απαγόρευσης διακρίσεων²⁵.

Το βέβαιο είναι, πάντως, ότι η σχολιαζόμενη απόφαση θα έχει ισχυρό αντίκτυπο στην αυστριακή αγορά εργασίας και θα πυροδοτήσει εξελίξεις, οδηγώντας πιθανόν ακόμη και σε κατάργηση της σχετικής διάταξης του ARG. Συναφώς, πρέπει να σημειωθεί ότι το ΕΔΔΑ έχει αποφανθεί ότι η θρησκευτική ελευθερία δεν υποχρεώνει ένα κράτος να θεσπίσει συγκεκριμένο νομικό πλαίσιο για την παραχώρηση προνομίων σε θρησκευτικές ομάδες. Εάν, ωστόσο, το πράξει, τότε κάθε θρησκευτική ομάδα πρέπει να τυγχάνει δίκαιης μεταχείρισης και τα κριτήρια για την απονομή προνομίων πρέπει να εφαρμόζονται χωρίς διακρίσεις²⁶. Έχει, συνεπώς, ενδιαφέρον να διερευνηθεί μήπως απαγορευμένη διάκριση λόγω θρησκείας δεν εισάγει τελικά η ύπαρξη, αλλά η απουσία ειδικής πρόβλεψης καθιέρωσης αργίας για τα μέλη εκκλησιών που έχουν μια εξαιρετικά σημαντική εορτή, η οποία δεν ανήκει στις γενικές ημέρες αργίας που ένα κράτος μέλος αναγνωρίζει. Και τούτο καθώς, με βάση την αριστοτελική έννοια της ισότητας, διάκριση εισάγει όχι μόνο η μεταχείριση των ίδιων καταστάσεων κατά διαφορετικό τρόπο, αλλά και η αντιμετώπιση αντικειμενικώς διαφορετικών μεταξύ τους καταστάσεων κατά τον ίδιο τρόπο.

► Θεσμικό δίκαιο

Δυνατότητα μονομερούς ανάκλησης της γνωστοποίησης της πρόθεσης αποχώρησης κράτους μέλους από την Ευρωπαϊκή Ένωση κατά το άρθρο 50 ΣΕΕ

προδικαστική παραπομπή – ταχεία διαδικασία – όροι παραδεκτού προδικαστικής παραπομπής – άρθρο 50 ΣΕΕ – διττός σκοπός – αποχώρηση Ηνωμένου Βασιλείου από την Ε.Ε. – Brexit – συμφωνία αποχώρησης – διαδικασία αποχώρησης – γνωστοποίηση πρόθεσης – μονομερούς ανάκληση – προϋποθέσεις – χρονικό διάστημα ανάκλησης – διετής προθεσμία – εθνικές συνταγματικές απαιτήσεις – κοινοποίηση στο ΕΣ – κυρίαρχο δικαίωμα κράτους μέλους – όροι παραμονής – Σύμβαση της Βιέννης

ΔΕΕ C-621/18, Wightman κ.λπ., 10.12.2018, Ολομέλεια, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: C.G. Fernlund, Γεν. Εισαγγελέας: M. Campos Sánchez-Bordona, ECLI:EU:C:2018:999 – Προδικαστική παραπομπή

Στις 29 Μαρτίου 2017, η Βρετανή Πρωθυπουργός Τερέζα Μέι γνωστοποίησε στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο την πρόθεση του Ηνωμένου Βασιλείου να αποχωρήσει από την Ευρωπαϊκή Ένωση δυνάμει του άρθρου 50 ΣΕΕ, κατόπι

23. Πρβλ. F. KAINER, Rückkehr der unmittelbar-horizontalen Grundrechtswirkung aus Luxemburg?, NZA, 2018, σ. 894 επ., που εξέφραξε, με αφορμή την απόφαση C-414/16, *Egenberger*, ό.π., επιφυλάξεις περί του αν το ΔΕΕ κινείται όντως προς το οριζόντιο αποτέλεσμα του Χάρτη.

24. H. JARASS, Charta der Grundrechte der EU3, 2016, Einleitung, αρ. 27.

25. Βλ. αναλ. F. HARTMANN, Diskriminierung durch Antidiskriminierungsrecht? Möglichkeiten und Grenzen eines postkategorialen Diskriminierungsschutzes in der Europäischen Union, EuZA, 2019, σ. 24 επ.

26. Βλ. ΕΔΔΑ *İzzettin Doğan και λοιποί κατά Τουρκίας* (Προσφυγή No 62649/10), απόφαση της 26^{ης} Απριλίου 2016 του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης.

διεξαγωγής σχετικού δημοψηφίσματος στις 23 Ιουνίου 2016, οπότε και επικράτησε η θέση υπέρ της αποχώρησης. Έκτοτε, μεταξύ των δύο εμπλεκόμενων μερών, ήτοι Ηνωμένου Βασιλείου και Ευρωπαϊκής Ένωσης, διεξάγονται διαπραγματεύσεις προς επίτευξη συμφωνίας σχετικά με τους όρους και τις ρυθμίσεις που θα διέπουν την αποχώρηση, καθώς και με τη διαμόρφωση πλαισίου για τις μελλοντικές τους σχέσεις.

Η συμφωνία για τους όρους αποχώρησης του Ηνωμένου Βασιλείου, σε συνδυασμό με την πολιτική δήλωση για το πλαίσιο της μελλοντικής σχέσης μεταξύ της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του Ηνωμένου Βασιλείου, εγκρίθηκαν στις 25 Νοεμβρίου 2018 από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο. Ακολούθως, η εν λόγω συμφωνία πρέπει να ψηφιστεί από το βρετανικό Κοινοβούλιο σύμφωνα με τις εθνικές συνταγματικές διαδικασίες, ώστε εν συνεχεία να επικυρωθεί από τα συμβαλλόμενα μέρη. Οι Συνθήκες της ΕΕ παύουν να ισχύουν στο εν λόγω κράτος από την ημερομηνία έναρξης ισχύος της συμφωνίας αποχώρησης ή, ελλείψει τέτοιας συμφωνίας, δύο έτη μετά τη γνωστοποίηση της πρόθεσης αποχώρησης και κάθε πιθανής παράτασης της συγκεκριμένης ημερομηνίας.

Στις 19 Δεκεμβρίου 2017, ασκήθηκε ενώπιον του Court of Session [ανώτερου δικαστηρίου (Σκωτία), Ηνωμένο Βασίλειο] προσφυγή εκ μέρους ορισμένων μελών του Κοινοβουλίου του Ηνωμένου Βασιλείου, του Κοινοβουλίου της Σκωτίας και του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, προκειμένου να διευκρινιστεί, κατόπιν υποβολής προδικαστικού ερωτήματος, αν, πότε και πώς δύναται να ανακληθεί μονομερώς η προβλεπόμενη, δυνάμει του άρθρου 50 ΣΕΕ, γνωστοποίηση της πρόθεσης αποχώρησης. Κατόπιν απόρριψης της προσφυγής και του συνυποβαλλόμενου αιτήματος προδικαστικής παραπομπής από τον δικαστή του πρώτου βαθμού [Lord Ordinary], ασκήθηκε έφεση ενώπιον του Court of Session, Inner House, First Division [ανώτερου δικαστηρίου (εφετείου)]. Το ως άνω δικαστήριο υπέβαλε το επίδικο προδικαστικό ερώτημα, τεκμηριώνοντας ενδελεχώς και πειστικά την ανάγκη παροχής ερμηνευτικών κατευθύνσεων από το ΔΕΕ, υπό την έννοια ότι θα επιτρέψει στα μέλη της Βουλής των Κοινοτήτων (House of Commons) να γνωρίζουν, όταν θα ασκήσουν τα δικαιώματά τους κατά την ψηφοφορία της συμφωνίας αποχώρησης, αν διαθέτουν, αντί για δύο, τρεις επιλογές, ήτοι αποχώρηση από την Ένωση χωρίς συμφωνία, αποχώρηση από την Ένωση με συμφωνία ή ανάκληση της γνωστοποίησης της πρόθεσης αποχώρησης και, κατά συνέπεια, παραμονή του Ηνωμένου Βασιλείου στην Ένωση.

Η Ολομέλεια του ΔΕΕ, κρίνοντας παραδεκτό το προδικαστικό ερώτημα, αποφάνθηκε ότι κράτος μέλος που έχει γνωστοποιήσει την πρόθεσή του να αποχωρήσει από την ΕΕ είναι ελεύθερο να ανακαλέσει μονομερώς την εν λόγω γνωστοποίηση υπό συγκεκριμένους όρους. Σημειωτέον ότι επί της υπόθεσης εφαρμόστηκε η προβλεπόμενη στο

άρθρο 105 ΚανΔ ταχεία διαδικασία λόγω του επείγοντος χαρακτήρα του ερωτήματος.

Παρατηρήσεις

Ελένη Φωτιάδου*

1. Εισαγωγή

Αντικείμενο της υπό σχολιασμό απόφασης της Ολομέλειας του ΔΕΕ αποτελεί η ερμηνεία του άρθρου 50 ΣΕΕ που προβλέπει τη δυνατότητα αποχώρησης κράτους μέλους από την Ε.Ε., καταστρώνοντας τη σχετική διαδικασία¹. Συγκεκριμένα, το κρίσιμο ερώτημα έγκειται στο κατά πόσον η γνωστοποίηση της πρόθεσης ενός κράτους μέλους να αποχωρήσει από την Ε.Ε. μπορεί να ανακληθεί μονομερώς και, σε περίπτωση καταφατικής απάντησης, υπό ποιες προϋποθέσεις. Είναι γεγονός ότι η διάταξη του άρθρου 50 ΣΕΕ δεν θίγει ούτε ορίζει κάτι συγκεκριμένο ως προς το θέμα της ανάκλησης, υπό την έννοια ότι ούτε την απαγορεύει ούτε, όμως, την επιτρέπει ρητώς. Πρόκειται, επομένως, για ζήτημα που επιδέχεται διαφορετικών ερμηνευτικών προσεγγίσεων², ενώ η υιοθέτηση της εκάστοτε λύσης προσλαμβάνει βαρύνουσα σημασία ενόψει της επικείμενης αποχώρησης του ΗΒ από την Ε.Ε. στις 29 Μαρτίου 2019.

Ήδη, η δυνατότητα μονομερούς ανάκλησης της γνωστοποίησης της πρόθεσης αποχώρησης κράτους μέλους αποτέλεσε αντικείμενο ερμηνευτικής ενασχόλησης, σε επίπεδο θεωρητικό και ακαδημαϊκό, στο πλαίσιο της υπόθεσης *Miller*³ ενώπιον του αγγλικού High Court και, εν συνεχεία, του Supreme Court. Μολονότι στο επίκεντρο της δικαστικής διαμάχης τέθηκε ο ρόλος και η εμπλοκή του εθνικού Κοινοβουλίου στη διαδικασία ενεργοποίησης του άρθρου 50 ΣΕΕ, ειδικότερα στη γνωστοποίηση της απόφασης για αποχώρηση⁴, κρίσιμος αναδείχθηκε και ο προβληματισμός αναφορικά με τη δυνατότητα ανάκλη-

* ΜΔΕ, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ

1. Βλ. J.-V. LOUIS, *Le droit de retrait de l'Union européenne*, CDE, 2006, σ. 309.

2. Βλ. Μ. ΧΡΥΣΟΜΑΛΛΗ, *Η αποχώρηση κράτους μέλους της Ευρωπαϊκής Ένωσης ζήτημα της ανάκλησης της γνωστοποίησης της πρόθεσης αποχώρησης ή μπορεί το υπό αποχώρηση κράτος μέλος «να αλλάξει γνώμη»;* ΤοΣ, 2017, σ. 743.

3. Supreme Court, *R (on the application of Miller and another) v. Secretary of State for Exiting the European Union*, 24.01.2017, UKSC 2017.

4. Αναλυτικά βλ. Χ. ΤΣΙΛΙΩΤΗ, *Το άρθρο 50 ΣΕΕ στην απόφαση Miller του Ανώτατου Δικαστηρίου του Ηνωμένου Βασιλείου - Συνταγματικής φύσεως ζητήματα του Brexit*, Ευρωπαϊκό Δίκαιο, 2019, σ. 33.

σης της δήλωσης αποχώρησης⁵. Ωστόσο, το High Court, πολλώ δε μάλλον το Supreme Court ως δικαστήριο του οποίου οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα, αρνήθηκαν να ζητήσουν την ερμηνευτική συνδρομή του ΔΕΕ υποβάλλοντας προδικαστικό ερώτημα⁶, με το επιχείρημα ότι τα διάδικα μέρη δεν αμφισβητούν αυτή την πτυχή της υπόθεσης και, ως εκ τούτου, δεν εγείρεται ερμηνευτικό ζήτημα. Ειδικότερα, οι αντίδικοι συμφωνούν ότι, άπαξ και γνωστοποιήθηκε η πρόθεση αποχώρησης κατά τους οικείους εθνικούς συνταγματικούς κανόνες, η διαδικασία καθίσταται μη αναστρέψιμη και δεν δύναται να ανακληθεί. Έτσι, από τη στιγμή που δεν τίθεται ζήτημα αμφισβήτησης ως προς τον μη ανακλητό χαρακτήρα της γνωστοποίησης της πρόθεσης αποχώρησης από τα αντίδικα μέρη, η αδυναμία ανάκλησης έγινε δεκτή από το αγγλικό δικαστήριο χωρίς περαιτέρω προβληματισμό.

Η ως άνω στάση του Supreme Court πυροδότησε τη διατύπωση αποκλιουσών απόψεων στη θεωρία ως προς το θέμα της ανάκλησης της δήλωσης αποχώρησης από την Ε.Ε., οι οποίες εν πολλοίς ενισχύθηκαν από τη σιωπή της διάταξης του άρθρου 50 ΣΕΕ. Έτσι, επιστρατεύτηκαν διάφορες μέθοδοι ερμηνείας με επίκληση ενίοτε και των κανόνων του διεθνούς δικαίου, ενώ ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στον σκοπό και το πνεύμα των Συνθηκών, καθώς και στην ιδιάζουσα φύση του ενοποιητικού εγχειρήματος και των εν γένει χαρακτηριστικών της ενωσιακής έννομης τάξης. Υπό αυτές τις συνθήκες, η Ολομέλεια του ΔΕΕ αποφαίνεται υπέρ της δυνατότητας μονομερούς ανάκλησης της γνωστοποίησης της πρόθεσης αποχώρησης κράτους μέλους, ερείδοντας το συμπέρασμά της στην αρχή της αυτονομίας του ενωσιακού δικαίου ως ακρογωνιαίου λίθου του θεσμικού οικοδομήματος της Ένωσης και επικαλούμενη τους σκοπούς των συνθηκών. Παρέχεται, επομένως, ερμηνευτική καθοδήγηση ως προς το άρθρο 50 ΣΕΕ, χωρίς, φυσικά, να προεξοφλείται η κατάληξη της διαδικασίας της επικείμενης αποχώρησης του ΗΒ που έχει ήδη δρομολογηθεί.

II. Υφίσταται δυνατότητα μονομερούς ανάκλησης της γνωστοποίησης της πρόθεσης αποχώρησης;

Εκκινώντας από τη σιωπή του άρθρου 50 ΣΕΕ και την έλλειψη οποιασδήποτε αναφοράς στο κρίσιμο ζήτημα της ανάκλησης, διατυπώθηκε με πειστικά επιχειρήματα η άποψη ότι τέτοια δυνατότητα θα προσέκρουε στον σκοπό, τη δομή και τη λειτουργία του άρθρου 50 ΣΕΕ, το οποίο, κατά την κατάσταση της διαδικασίας αποχώρησης κράτους μέλους από την Ε.Ε., ευνοεί τα εναπομείναντα κράτη μέλη ως υποστηρικτές και εγγυητές

του ενοποιητικού εγχειρήματος⁷. Έτσι, βασικό μέλημα αναδεικνύεται η διαφύλαξη των εύλογων συμφερόντων των κρατών που παραμένουν στην Ένωση⁸, τα οποία, σε περίπτωση κατάφασης της δυνατότητας μονομερούς ανάκλησης, θα επωμίζονταν αδικαιολόγητα το βάρος διαπραγματεύσεων που ουδέποτε επιδίωξαν ή επιχείρησαν. Άλλωστε, η εξάρτηση της δυνατότητας αποχώρησης από τη βούληση των λοιπών κρατών μελών και των θεσμικών οργάνων αποσκοπεί στην εξισορρόπηση των εξουσιών και των αντιτιθέμενων συμφερόντων, χωρίς να παρέχεται οποιουδήποτε είδους προβάδισμα ή πλεονέκτημα σε κάποια πλευρά. Εφόσον η αποχώρηση επιδρά σε όλα τα κράτη μέλη, αυτά θα πρέπει να έχουν λόγο επί της συνέχισης ή διακοπής της.

Περαιτέρω, η αποδοχή της δυνατότητας μονομερούς ανάκλησης της δήλωσης αποχώρησης θα διάνοιγε το περιθώριο καταχρηστικής προσφυγής στη διαδικασία αποχώρησης, στο μέτρο που κάθε αρχόμενη τέτοια διαδικασία θα μπορούσε ανά πάσα στιγμή να διακοπεί με μόνη την απόφαση του ενδιαφερομένου κράτους μέλους⁹. Υπό αυτές τις συνθήκες, ελλοχεύει ο κίνδυνος ατέρμονων γνωστοποιήσεων και ανακλήσεων εν είδει φαύλου κύκλου, ανάλογα με την πορεία της εξελισσόμενης διαπραγματεύσεως και τα συγκυριακά συμφέροντα εκάστου κράτους μέλους. Εξάλλου, μόνη η έναρξη των διαπραγματεύσεων αποχώρησης, πολλώ δε μάλλον η διενέργεια και εξέλιξή τους, συνεπάγονται μεγάλο κόστος, το οποίο ευλόγως οφείλει να αναλάβει το κινήσαν τη διαδικασία κράτος, κάτι που θα ετίθετο εν αμφιβόλω σε περίπτωση αποδοχής της δυνατότητας περί μονομερούς ανάκλησης¹⁰. Επομένως, ακόμα κι αν, παρά την ανωτέρω ερμηνευτική προσέγγιση, δεν αποκλειστεί εξ ολοκλήρου η δυνατότητα ανάκλησης της γνωστοποίησης αποχώρησης, αυτή μπορεί να λάβει χώρα μόνο επί τη βάση συναινετικής διαδικασίας, αποτελώντας προϊόν έγκρισης από τα λοιπά κράτη μέλη και τα θεσμικά όργανα¹¹.

Στον αντίποδα της επιχειρηματολογίας κατά του δικαιώματος του υπό αποχώρηση κράτους να ανακαλέσει μο-

5. Βλ. D. SARMIENTO, Miller, Brexit and the (maybe not to so evil) Court of Justice, *VerfBlog*, 08.11.2016.

6. Βλ. O. GARNER, Referring Brexit to the Court of Justice of the European Union: Why revoking an Article 50 Notice should be left to the United Kingdom, *European Law Blog*, 14.11.2016.

7. Βλ. S. WEATHERILL, Can an Article 50 notice of withdrawal from the EU be unilaterally revoked?, *EU Law Analysis*, 16.01.2018.

8. Βλ. O. HARDAN, Can an Art. 50 TEU withdrawal notice be revoked? How Advocate General Bordona offered a legal Trojan horse to Union law, *VerfBlog*, 07.12.2018. Μ. PERAKIS, Does the principle of the autonomy of the EU legal order allow for a Member State to revoke the notification of its withdrawal from the EU?, *European Law Blog*, 31.10.2018.

9. Βλ. S. SMISMANS, About the revocability of withdrawal: Why the EU (Law) interpretation of Article 50 matters, *U.K. Const. L. Blog*, 29.11.2016.

10. Βλ. S. WEATHERILL, *ό.π.*

11. Βλ. A. GEORGOPOULOS, Revoking Article 50 TEU (C-621/18 Wightman and others): "Iphigenia must reach the Altar", *U.K. Const. L. Blog*, 17.12.2018.

νομερώς τη σχετική του πρόθεση, διατυπώθηκε η άποψη που κρίνει νόμιμη τέτοια δυνατότητα βάσει του άρθρου 50 ΣΕΕ και της εν γένει οικονομίας των Συνθηκών¹². Συγκεκριμένα, με σημείο εκκίνησης τον κυριαρχικό χαρακτήρα του δικαιώματος κάθε κράτους να αποφασίσει για την αποχώρησή του, υποστηρίχθηκε ότι το βάρος απόδειξης για τη νομική δυνατότητα ανάκλησης μιας δήλωσης ερειδόμενης σε κυριαρχικό δικαίωμα του κράτους φέρουν τα λοιπά κράτη μέλη, εφόσον διατείνονται ότι τέτοια δυνατότητα δεν υφίσταται¹³. Κατ' αυτόν τον τρόπο, διαφυλάσσεται η κυριαρχική βούληση του κράτους, απόρροια της οποίας υπήρξε, εξάλλου, εξαρχής η γνωστοποίηση της πρόθεσης αποχώρησης. Άλλωστε, θα ήταν παράλογο να αποκλειστεί το ενδεχόμενο μεταβολής της γνώμης του κράτους που γνωστοποίησε την πρόθεση αποχώρησης κατόπιν εξελίξεων στο εσωτερικό του¹⁴, ενόσω αυτή δεν έχει ολοκληρωθεί και αναπτύξει τις έννομες συνέπειές της. Κατ' ουσία, θα οδηγούμασταν σε μία παράλογη κατάσταση, κατά την οποία το κράτος θα υποχρεούταν να ολοκληρώσει τη διαδικασία αποχώρησής του, εφόσον την ενεργοποίησε και, εν συνεχεία, να αιτηθεί εκ νέου την προσχώρησή του, κατόπιν του νέου συσχετισμού πολιτικών δυνάμεων στο εσωτερικό του και της συνακόλουθης νέας πρόθεσής του¹⁵. Κατάφαση της δυνατότητας μονομερούς ανάκλησης συνεπάγεται το ίδιο αποτέλεσμα με απλούστερη διαδικασία, ήτοι επιφέροντας σαφώς λιγότερο επώδυνες επιπτώσεις.

Λαμβάνοντας υπόψη τον σκοπό και το αντικείμενο των Συνθηκών προς δημιουργία μιας ολοένα στενότερης ένωσης των λαών της Ευρώπης με κατάργηση των φραγμών και διαιρέσεων, η αποδοχή της δυνατότητας μονομερούς ανάκλησης συνάδει προς τη διατήρηση του *status quo* της Ένωσης και αποτελεί ερμηνεία ευνοϊκή προς τον πρωτόλειο και απώτερο σκοπό της δημιουργίας της. Επομένως, κάθε ερμηνευτική προσέγγιση που προάγει τον στόχο στενότερης και ουσιαστικότερης ένωσης των λαών κρίνεται προτιμητέα εν σχέσει με αυτή που αποσκοπεί στην πάση θυσία διακοπή των υφιστάμενων δεσμών εντός των κόλπων της Ένωσης. Ελλείψει ρητής αναφοράς στο γράμμα του άρθρου 50 ΣΕΕ, προβάδισμα δίδεται στην ερμηνεία που επιτρέπει την παραμονή του κράτους

που κίνησε τη διαδικασία αποχώρησης, εφόσον φυσικά αυτή αντικατοπτρίζει την κυριαρχική του βούληση¹⁶.

Η θέση που καταφάσκει τη δυνατότητα μονομερούς ανάκλησης της γνωστοποίησης αποχώρησης αντλεί επιχείρημα από το διεθνές δίκαιο και, ειδικότερα, από το άρθρο 68 της Σύμβασης της Βιέννης, όπου ορίζεται ότι κάθε κοινοποίηση μπορεί να ανακληθεί οποτεδήποτε πριν τεθεί σε ισχύ. Χωρίς να παραβλέπονται οι διαφορές και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ενωσιακής έννομης τάξης¹⁷, η ως άνω πρόβλεψη, σε συνδυασμό με το εν γένει διεθνές εθιμικό δίκαιο, μπορεί να λειτουργήσει ως ενισχυτικός παράγοντας υπέρ της δυνατότητας μονομερούς ανάκλησης, ενδεχομένως με επιπρόσθετο έρεισμα σε μια συγκριτική ανάλυση του δικαίου των διεθνών οργανισμών¹⁸, δεδομένου ότι η πρόβλεψη περί αποχώρησης δεν απαντάται μόνο στο ενωσιακό δίκαιο, αλλά και στην πλειονότητα των διεθνών οργανισμών.

Σε κάθε περίπτωση, εφόσον η δυνατότητα ανάκλησης γίνει δεκτή, υποστηρίχθηκε ότι αυτή θα πρέπει να είναι μονομερής υπαγόμενη μόνο στις συνταγματικές προϋποθέσεις και απαιτήσεις της οικείας έννομης τάξης, κατ' αντιστοιχία προς την παρ. 1 του άρθρου 50, όπου γίνεται μνεία στους εθνικούς συνταγματικούς κανόνες προκειμένου να ενεργοποιηθεί η διαδικασία γνωστοποίησης της πρόθεσης αποχώρησης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ήτοι με την ευθυγράμμιση της γνωστοποίησης αποχώρησης και της ανάκλησης, διασφαλίζεται η απαιτούμενη συμμετρία της όλης διαδικασίας¹⁹.

III. Η θέση του ΔΕΕ

Η απόφαση της Ολομέλειας του ΔΕΕ εκκινεί από την εξέταση του παραδεκτού του προδικαστικού ερωτήματος, καθόσον σχετικές αιτιάσεις διατυπώθηκαν τόσο από την Κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου όσο και από την Επιτροπή με έμφαση στον υποθετικό και θεωρητικό χαρακτήρα του ερωτήματος²⁰, με το οποίο κατ' ουσία επιχειρείται η παροχή γνωμοδότησης εκ μέρους του Δικαστηρίου. Το ΔΕΕ, αφού εξήρε την πρωτοκαθεδρία του εθνικού δικαστή ως προς την κρίση περί αναγκαιότητας και λυσιτέλειας των ερωτημάτων εισάγοντας τεκμήριο λυσιτέλειας²¹, κατέληξε ότι το επίδικο ερώτημα, απτόμενο ζητήματος ερμηνείας

12. Βλ. P. CRAIG, *Brexit: A drama in six acts*, Oxford Legal Studies Research Paper, No 45/2016, σ. 35.

13. Βλ. A. SARI, *Reversing a Withdrawal Notification under Article 50 TEU: Can the Member States Change their Mind?*, E.L.Rev., 2016, σ. 469.

14. Επί παραδείγματι γενική αναταραχή, διεξαγωγή πρόρων εκλογών κλπ., βλ. P. SYRPIS, *What next? An analysis of the EU law questions surrounding Article 50 TEU: Part One*, Eutopia Law, 08.07.2016.

15. Βλ. D. WYATT, *The process of withdrawing from the European Union*, Authority of the House of Lords, 2016.

16. Βλ. P. SYRPIS, ό.π.

17. Βλ. P. CRAIG, ό.π.

18. Βλ. C. CLOSA MONTERO, *Is Article 50 Reversible? On Politics Beyond Legal Doctrine*, VerfBlog, 04.01.2017.

19. Βλ. P. EECKHOUT / E. FRANTZIOU, *Brexit and Article 50 TEU: A Constitutionalist Reading*, διαθέσιμο σε SSRN, 23.12.2016.

20. Βλ. O. GARNER, *Can the United Kingdom unilaterally revoke its Article 50 notification to withdraw from the EU? Wightman v. Secretary of State fro DexEU*, European Law Blog, 24.09.2018.

21. ΔΕΕ C-304/16, *American Express*, 07.02.2018, ECLI:EU:C:2018:66, σκ. 32.

του άρθρου 50 ΣΕΕ, δεν παρίσταται ούτε υποθετικό ούτε προδήλως άσχετο με τη διαφορά της κύριας δίκης²².

Ως προς την ουσία, αφετηρία της συλλογιστικής της Ολομέλειας αποτελεί η αρχή της αυτονομίας του ενωσιακού δικαίου που δικαιολογεί εξέταση του ερωτήματος επί τη βάση του συνόλου των Συνθηκών. Επιστρατεύοντας την τελολογική μέθοδο ερμηνείας ελλείπει οποιασδήποτε σχετικής αναφοράς στο γράμμα του άρθρου 50 ΣΕΕ, το Δικαστήριο αναδεικνύει τον διττό σκοπό του εν λόγω άρθρου συνιστάμενου, αφενός, στην κατοχύρωση του κυριαρχικού δικαιώματος κάθε κράτους μέλους να αποχωρήσει από την Ένωση και, αφετέρου, στη διαμόρφωση διαδικασίας συντεταγμένης αποχώρησης. Βέβαια, για την κατάφαση της δυνατότητας μονομερούς ανάκλησης της γνωστοποίησης της πρόθεσης²³ αποχώρησης επιστρατεύτηκαν και άλλες μέθοδοι ερμηνείας στο μέτρο που το ΔΕΕ άντλησε επιχείρημα από την ιστορία της διάταξης στη Συνταγματική Συνθήκη. Ειδικότερα, κάθε περιορισμός και όρος στο δικαίωμα αποχώρησης απορρίφθηκε και δεν περιλήφθηκε στο τελικό κείμενο.

Ιδιαίτερη έμφαση προς θεμελίωση του τελικού του συμπεράσματος δόθηκε από το Δικαστήριο στην κυριαρχική υφή του δικαιώματος αποχώρησης. Έτσι, πρόκειται για κυριαρχική απόφαση του κράτους είτε να αποχωρήσει είτε να διατηρήσει την ιδιότητα κράτους μέλους, ώστε να μην δύναται να εξαναγκαστεί. Κατ' αυτόν τον τρόπο, αιτιολογείται και ο μονομερής χαρακτήρας της ανάκλησης, υπό την έννοια ότι δεν απαιτείται οποιουδήποτε είδους έγκριση είτε από τα λοιπά κράτη μέλη είτε από τα θεσμικά όργανα. Το μονομερές της ανάκλησης, μάλιστα, θεμελιώνεται σε συστοιχία με την παρ. 1 του άρθρου 50 που ρυθμίζει τη γνωστοποίηση της πρόθεσης αποχώρησης. Η τελευταία επαφίεται αποκλειστικά στη βούληση του κράτους μέλους και εξαρτάται από κυριαρχική του επιλογή, χωρίς να καταλείπεται περιθώριο παρέμβασης στα λοιπά κράτη μέλη.

Προς επίρρωση της θέσης περί απαγόρευσης εξαναγκασμού σε αποχώρηση λαμβάνεται υπόψη το όλο πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται η διάταξη του άρθρου 50 ΣΕΕ και, συγκεκριμένα, το άρθρο 1 ΣΕΕ και οι αιτιολογικές σκέψεις του προοιμίου των Συνθηκών κατά τις οποίες σκοπός της Ένωσης είναι να καταργηθούν οι φραγμοί που διαιρούν την Ευρώπη και να δημιουργηθεί μια διαρκώς στενότερη ένωση των λαών της. Υπό αυτή την έννοια, σε συνδυασμό με τις εκπεφρασμένες αξίες της ελευθερίας και της δημοκρατίας όπου ερείδεται η ΕΕ, θα ήταν ασυνεπές και ανακόλουθο να εξαναγκαστεί κράτος μέλος σε αποχώρηση, μολονότι επι-

θυμεί την παραμονή του στην Ένωση, έστω και κατόπιν οικειοθελούς εκκίνησης μιας διαδικασίας αποχώρησης. Κατά μείζονα δε λόγο, όταν τυχόν αποχώρηση ενός κράτους μέλους επιδρά σαφώς στα δικαιώματα όλων των πολιτών της Ένωσης, επί παραδείγματι στο δικαίωμα ελεύθερης κυκλοφορίας τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι το ΔΕΕ καταλήγει στην ως άνω θέση του χωρίς να επιχειρηματολογήσει επί τη βάση του διεθνούς δικαίου συνθηκών, αντ' αυτού η αναφορά του στη Σύμβαση της Βιέννης λειτουργεί μόνον ενισχυτικά του πορίσματός του, πράγμα εύλογο αν συνυπολογιστεί η αυτονομία και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ενωσιακής έννομης τάξης.

Προκειμένου να καταφθεθεί η δυνατότητα μονομερούς ανάκλησης της γνωστοποίησης της πρόθεσης αποχώρησης, το ΔΕΕ θέτει ορισμένες προϋποθέσεις. Έτσι, η απόφαση ανάκλησης θα πρέπει να έχει ληφθεί σύμφωνα με τους εθνικούς συνταγματικούς κανόνες του οικείου κράτους μέλους κατά δημοκρατική διαδικασία, ενώ η ανάκληση θα πρέπει να συντελεστεί κατά τρόπο κατηγορηματικό και ανεπιφύλακτο. Ακολούθως, θα πρέπει το κράτος μέλος να προβεί στη γνωστοποίηση της απόφασης ανάκλησης με έγγραφο προς το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, το οποίο, ως προελέχθη, δεν διατηρεί δικαίωμα εναντίωσης ή απόρριψης. Περαιτέρω, η μονομερής ανάκληση είναι δυνατή μόνο ενόσω δεν έχει τεθεί σε ισχύ συμφωνία αποχώρησης συναφθείσα μεταξύ του ενδιαφερόμενου κράτους και της Ένωσης ή, ελλείψει τέτοιας συμφωνίας, εφόσον δεν έχει παρέλθει η προβλεπόμενη στο άρθρο 50 παρ. 3 ΣΕΕ διετής προθεσμία ή ενδεχόμενη παραταθείσα τέτοια προθεσμία. Σε αντίθεση με τον Γενικό Εισαγγελέα, το ΔΕΕ δεν τάσσει ως όριο ελέγχου της άσκησης του δικαιώματος μονομερούς ανάκλησης τις αρχές της καλής πίστης και της ειλικρινούς συνεργασίας μεταξύ των κρατών μελών (άρθρο 4 παρ. 3 ΣΕΕ)²⁴, εξαλείφοντας τα ερμηνευτικά προβλήματα που συνοδεύουν τις ως άνω αόριστες έννοιες, οι οποίες δεν έχουν θέση σε μία διαδικασία απηχούσα αποκλειστικά κυριαρχική επιλογή του ενδιαφερόμενου κράτους μέλους.

Αποτέλεσμα της απόφασης ανάκλησης του ενδιαφερόμενου κράτους μέλους, που έχει ληφθεί σύμφωνα με τις συνταγματικές απαιτήσεις του και τηρουμένων των ως άνω προϋποθέσεων, είναι η παραμονή του εντός των κόλπων της Ένωσης. Με άλλα λόγια, το κράτος εξακολουθεί να αποτελεί μέλος της Ένωσης και, μάλιστα, με τους ίδιους όρους όσον αφορά στην ιδιότητά του αυτή που ίσχυαν πριν την κίνηση της διαδικασίας αποχώρησης. Στην περίπτωση του Ηνωμένου Βασιλείου, η διαπίστωση αυτή προσλαμβάνει ιδιαίτερη αξία, αν συνυπολογιστούν οι ρήτρες αυτοεξαίρεσης (opt-out) του συγκεκριμένου κράτους μέλους σε διάφορες πράξεις του δικαίου της Ένωσης.

22. Σκ. 33-34 της σχολιαζόμενης απόφασης.

23. Η χρήση της λέξης «πρόθεση» ενισχύει την άποψη ότι δεν πρόκειται για οριστική ή αμετάκλητη απόφαση. Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα M.C. Sánchez-Bordona επί της σχολιαζόμενης απόφασης, 04.12.2018, ECLI:EU:C:2018:978, σημ. 99.

24. Βλ. W. MICHL, Exit vom Brexit?, VerfBlog, 04.12.2018· C. BRIÈRE, The Advocate-General Opinion in Wightman: Article 50 Notification to withdraw from the European Union is unilaterally revocable, European Law Blog, 06.12.2018.

IV. Συμπεράσματα

Αδιαμφισβήτητα, η ερμηνευτική συνεισφορά και η εν γένει σημασία της υπό σχολιασμό απόφασης είναι ιδιαίτερα μεγάλη, καθόσον για πρώτη φορά το ΔΕΕ πραγματεύεται το άρθρο 50 ΣΕΕ περί αποχώρησης κράτους μέλους από την Ε.Ε., καλύπτοντας ένα υπαρκτό κενό στην ερμηνευτική του προσέγγιση και φωτίζοντας τη σιωπή του κειμένου για το ζήτημα της ανάκλησης της γνωστοποίησης της πρόθεσης αποχώρησης. Παράλληλα, διακηρύσσει για πρώτη φορά τον διττό στόχο του άρθρου 50 ΣΕΕ, αποδίδοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στην κυριαρχική βούληση του κράτους ως προς την απόκτηση ή απώλεια της ιδιότητας του κράτους μέλους, γεγονός που εξασφαλίζει σε αυτό τον πρωταγωνιστικό ρόλο κατά τη διαδικασία αποχώρησης. Έτσι, όσα ισχύουν για την αποχώρηση ως έκφραση κυριαρχικής απόφασης του κράτους, ισχύουν κατ'αντιστοιχία και για την ανάκλησή της, τηρουμένων των τιθέμενων προϋποθέσεων. Κατ'αυτόν τον τρόπο, διασφαλίζεται η συνοχή και η συνέπεια εντός του συστήματος των Συνθηκών, εν προκειμένω του άρθρου 50 ΣΕΕ.

Είναι χαρακτηριστικό, μολονότι εν πολλοίς αναμενόμενο, ότι το Δικαστήριο για τη θεμελίωση της θέσης του περί δυνατότητας μονομερούς ανάκλησης της γνωστοποίησης της πρόθεσης αποχώρησης αντλεί επιχειρήματα από τον πυρήνα του ενωσιακού δικαίου, επιστρατεύοντας, δηλαδή, την αρχή της αυτονομίας του και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ενωσιακής έννομης τάξης. Πρόκειται για συνεπή προσέγγιση, στο μέτρο που ένα ερμηνευτικό ζήτημα τέτοιας βαρύτητας του πρωτογενούς δικαίου δεν θα μπορούσε να απαντηθεί με αναδρομή σε πηγές εκτός του συστήματος των Συνθηκών. Σε αντίθεση με τον Γενικό Εισαγγελέα που εκκινεί τη διάρθρωση της συλλογιστικής του γραμμής επί τη βάση του διεθνούς δικαίου, προβαίνοντας σε εκτενή ανάλυση του άρθρου 68 της Σύμβασης της Βιέννης, το Δικαστήριο αναφέρεται στις ανωτέρω διατάξεις μόνο προς επίρρωση του τελικού του συμπεράσματος, χωρίς να αποδίδει σε αυτές αυτοτελή αξία στην κατάσταση της επιχειρηματολογίας του.

Δεχόμενο το Δικαστήριο τη δυνατότητα μονομερούς ανάκλησης της γνωστοποίησης της πρόθεσης αποχώρησης, έθεσε ως προϋπόθεση η απόφαση ανάκλησης να έχει ληφθεί σύμφωνα με τους συνταγματικούς κανόνες του οικείου κράτους μέλους. Παραμένει, έτσι, ανοικτό το ζήτημα του τρόπου με τον οποίο πληρούνται οι εν λόγω προϋποθέσεις, γεγονός που ρυθμίζεται βέβαια από τους εγχώριους κανόνες συνταγματικού δικαίου²⁵. Το Δικαστήριο ευλόγως δεν υπεισέρχεται σε τέτοια κρίση, ενώ δεν προκύπτει από τη διατύπωσή του ότι θα πρέπει να ακολουθηθεί η ίδια συνταγματική διαδικασία που ακολουθή-

25. Βλ. O. GARNER, Case C-621/18, The European Court of Justice confirms that Article 50 notification can be unilaterally revoked, European Law Blog, 11.12.2018.

θηκε για τη λήψη της απόφασης αποχώρησης²⁶. Πρόκειται για ζήτημα που εμπίπτει στην αρμοδιότητα των κρατών μελών, επομένως δεν αποκλείεται η υιοθέτηση διαφορετικών στάσεων και πρακτικών. Σε κάθε περίπτωση, παρά την ερμηνευτική της συνεισφορά, στην προκειμένη αποχώρηση του Ηνωμένου Βασιλείου ο πρακτικός αντίκτυπος της υπό σχολιασμό απόφασης σχετικοποιείται, δεδομένου ότι η κυβέρνηση έχει ήδη κατ'επανάληψη αποκλείσει το ενδεχόμενο ανάκλησης της γνωστοποίησης της δήλωσης αποχώρησης, ακόμη κι αν αυτό ευσταθεί νομικά. Απομένει να επιβεβαιωθεί η ρητή αυτή πρόθεση μετά την καταψήφιση της συμφωνίας από το βρετανικό Κοινοβούλιο στις 15 Ιανουαρίου 2019²⁷.

► Αίτηση τρίτου κράτους περί έκδοσης πολίτη της ΕΕ με σκοπό την εκτέλεση ποινής

Κράτος μέλος, προς το οποίο απευθύνεται αίτηση έκδοσης πολίτη της Ένωσης από τρίτη χώρα με σκοπό την εκτέλεση ποινής, υποχρεούται να εξασφαλίζει στον εν λόγω πολίτη, εφόσον είναι μόνιμος κάτοικός του, την ίδια ακριβώς μεταχείριση με εκείνη που επιφυλάσσει στους δικούς του υπηκόους όσον αφορά την έκδοση

προδικαστική παραπομπή – ιθαγένεια της Ευρωπαϊκής Ένωσης – άρθρα 18 και 21 ΣΛΕΕ – αίτηση τρίτης χώρας προς κράτος μέλος για την έκδοση πολίτη της Ένωσης, υπηκόου άλλου κράτους μέλους, ο οποίος άσκησε το δικαίωμά του ελεύθερης κυκλοφορίας στο πρώτο κράτος μέλος – αίτηση υποβληθείσα με σκοπό την εκτέλεση στερητικής της ελευθερίας ποινής και όχι στο πλαίσιο ποινικής δίωξης – απαγόρευση εκδόσεως ισχύουσα μόνο για τους ημεδαπούς – περιορισμός στην ελεύθερη κυκλοφορία – δικαιολόγηση στηριζόμενη στην αποτροπή της ατιμωρησίας – αναλογικότητα

ΔΕΕ C-247/17, Raugevicius, 13.11.2018, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: C.Z. Fernlund, Γεν. Εισαγγελέας: Y. Bot, ECLI:EU:C:2018:898 – Προδικαστική παραπομπή

Τον Φεβρουάριο του 2011, ο Denis Raugevicius, λιθουανικής και ρωσικής ιθαγένειας, καταδικάστηκε από ρωσικό δικαστήριο σε ποινή φυλάκισης με αναστολή για παράβαση της νομοθεσίας περί ναρκωτικών ουσι-

26. Βλ. K. ARMSTRONG, Sovereign Choices: The CJEU's Ruling on Exit from Brexit, VerfBlog, 10.12.2018, ο οποίος αναγνωρίζει προβάδισμα υπέρ του βρετανικού Κοινοβουλίου κατά τη λήψη της σχετικής απόφασης.

27. Βλ. J. SIMSON CAIRD, Brexit and the Speaker of the House of the Commons: Do the Ends Justify the Means?, VerfBlog, 10.01.2019' TOY ΙΔΙΟΥ, The Meaningful Vote on Brexit: the End of the Beginning or the Beginning of the End?, VerfBlog, 10.12.2018.

ών. Λόγω αθέτησης των υποχρεώσεων επιτήρησης, ο Raugenicíus καταδικάσθηκε, λίγους μήνες αργότερα, σε ποινή φυλάκισης τεσσάρων ετών και το 2016 εκδόθηκε κατά αυτού διεθνές ένταλμα σύλληψης. Εντός του ίδιου έτους εντοπίσθηκε στη Φινλανδία, οπότε και του επιβλήθηκε απαγόρευση εξόδου από τη χώρα. Ακολούθως, η Ρωσική Ομοσπονδία απευθύνθηκε στις αρμόδιες φινλανδικές αρχές και αιτήθηκε τη σύλληψη και έκδοσή του στη Ρωσία προς τον σκοπό εκτέλεσης της στερητικής της ελευθερίας ποινής που του είχε ήδη επιβληθεί από ρωσικό δικαστήριο. Ο Raugenicíus αντιτάχθηκε στην έκδοσή του, επικαλούμενος, μεταξύ άλλων, ότι είναι μόνιμος κάτοικος Φινλανδίας και ότι συνδέεται με το εν λόγω κράτος μέλος με στενούς οικογενειακούς δεσμούς. Το Ανώτατο Δικαστήριο της Φινλανδίας, κληθέν να γνωμοδοτήσει περί του εάν υφίσταται νομικό κώλυμα για την έκδοσή του στη Ρωσία, βρέθηκε αντιμέτωπο με το ερώτημα εάν μπορούν να αξιοποιηθούν εν προκειμένω τα νομολογικά συμπεράσματα του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής, ΔΕΕ) στην απόφαση-ορόσημο της 6ης Σεπτεμβρίου 2016 επί της υπόθεσης *Petruhhin*, μολονότι η τελευταία αφορούσε αίτηση έκδοσης που είχε απευθύνει τρίτο κράτος με σκοπό την άσκηση ποινικής δίωξης και όχι την εκτέλεση στερητικής της ελευθερίας ποινής. Προς αποφυγή ενδεχόμενης μη ορθής ερμηνείας και εφαρμογής των νομολογιακών κατευθύνσεων του Δικαστηρίου, το γνωμοδοτούν φινλανδικό δικαστήριο έκρινε σκόπιμη την προσφυγή στον μηχανισμό της προδικαστικής παραπομπής διατυπώνοντας λεπτομερώς δύο ερωτήματα.

Πιο συγκεκριμένα, το πρώτο ερώτημα που απεστάλη αφορά το κατά πόσον οι εθνικές διατάξεις περί έκδοσης σε τρίτη χώρα οφείλουν να εκτιμώνται, υπό το πρίσμα της ελεύθερης κυκλοφορίας των ενωσιακών υπηκόων, κατά τον ίδιο τρόπο, ανεξάρτητα εάν ο σκοπός της έκδοσης συνίσταται στην εκτέλεση ποινής ή στην άσκηση ποινικής δίωξης. Περαιτέρω, το εθνικό δικαστήριο ερωτά εάν η ως άνω απάντηση επηρεάζεται από το γεγονός ότι, εν προκειμένω, ο εκζητούμενος είναι διπλής ιθαγένειας και, εκτός της ιθαγένειας της Ένωσης, διαθέτει και την ιθαγένεια του εκζητούντος τρίτου κράτους. Από την άλλη πλευρά, το δεύτερο προδικαστικό ερώτημα αποτελεί αναδιατύπωση της βασικής αμφιβολίας του εθνικού δικαστηρίου περί του εάν προσήκει να υιοθετηθεί και στην περίπτωση του Raugenicíus η νομολογιακή κατασκευή του ΔΕΕ στην υπόθεση *Petruhhin*, ήτοι εάν και στην περίπτωση της έκδοσης προς τον σκοπό της εκτέλεσης ποινής οφείλουν να αναζητούνται μηχανισμοί που θίγουν κατά το δυνατόν λιγότερο την ελευθερία κυκλοφορίας. Το τρίτο σκέλος του δεύτερου ερωτήματος, προφανώς εμπνεόμενο από την πρόσφατη κρίση του Δικαστηρίου επί της υπόθεσης *Pisciotti*, ζητά να διευκρινιστεί ποια λύση προκρίνεται στην υποθετική περίπτωση όπου το

κράτος μέλος καταγωγής του εκζητούμενου έχει ενημερωθεί για την εκκρεμή αίτηση έκδοσης, πλην όμως απέχει από οποιαδήποτε ενέργεια σε σχέση με τον υπήκοό του.

Επιληφθέν επί των προδικαστικών ερωτημάτων που τέθηκαν, το ΔΕΕ έκρινε, καταρχήν, ότι τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης και, κυρίως, η ένταση και η ποιότητα του δεσμού που διατηρεί ο εκζητούμενος με τη Φινλανδία, απαιτούν μια προσέγγιση διαφορετική από εκείνη που ακολουθήθηκε στην υπόθεση *Petruhhin*. Με μία ψυχραιμη θεώρηση, το Δικαστήριο φαίνεται να διαπιστώνει ότι η χορήγηση προτεραιότητας στη Λιθουανία, ως το κράτος μέλος ιθαγένειας του Raugenicíus, για ανάληψη δράσης δεν εξυπηρετεί κανέναν από τους σκοπούς της καταπολέμησης της ατιμωρησίας ή της κοινωνικής επανένταξης. Απεναντίας, ο εθνικός κανόνας που απαγορεύει την έκδοση Φινλανδών υπηκόων σε τρίτη χώρα με σκοπό την έκτιση στερητικής της ελευθερίας ποινής και επιτρέπει αντ' αυτού την έκτιση της εν λόγω ποινής εντός της φινλανδικής επικράτειας για λόγους που συνδέονται με την αύξηση των πιθανοτήτων κοινωνικής επανένταξης, οφείλει να επεκταθεί, υπό τις ίδιες προϋποθέσεις, και στους υπηκόους άλλων κρατών μελών που είναι μόνιμοι κάτοικοι Φινλανδίας. Η υποχρέωση αυτή απορρέει από τα άρθρα 18 και 21 ΣΛΕΕ, καθώς και από τον θεμιτό σκοπό της αποτροπής του κινδύνου ατιμωρησίας. Η εν λόγω διαπίστωση ουδόλως επηρεάζεται από το γεγονός ότι ο ενδιαφερόμενος έχει επίσης την ιθαγένεια της τρίτης χώρας που αιτείται την έκδοσή του. Συνεπώς, ο Raugenicíus, εφόσον αποδεικνύει ορισμένο βαθμό ενσωμάτωσης στην κοινωνία της Φινλανδίας, επιβάλλεται να τύχει της λιγότερο περιοριστικής της ελεύθερης κυκλοφορίας πολίτη της Ένωσης μεταχείρισης που επιφυλάσσει η φινλανδική νομοθεσία στους ημεδαπούς και να του επιτραπεί η έκτιση της επιβληθείσας από ρωσικό δικαστήριο ποινής επί φινλανδικού εδάφους. Στην αντίθετη περίπτωση όπου δεν αποδεικνύεται επαρκής σύνδεσμος με το προς ο η αίτηση έκδοσης κράτος μέλος και – προς αποτροπή του ενδεχομένου ατιμωρησίας αξιόποινων πράξεων που τελέσθηκαν στην αλλοδαπή – κρίνεται απαραίτητη η έκδοση σε τρίτη χώρα, το κράτος μέλος έκδοσης οφείλει να διασφαλίζει ότι η έκδοση δεν θα συνεπάγεται για τον πολίτη της Ένωσης προσβολή των δικαιωμάτων που κατοχυρώνει ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης και, ιδίως, το άρθρο 19 αυτού.

Παρατηρήσεις

Μαρία Σαπαρδάνη*

* Ασκ. Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ

I. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Χωρίς αμφιβολία, η διεθνοποίηση των παραδοσιακών εγκληματικών δραστηριοτήτων και η εμφάνιση νέων μορφών εγκληματικότητας ως λογικό επακόλουθο της παγκοσμιοποίησης έχουν επηρεάσει αναπόφευκτα, εκτός των άλλων, τους μηχανισμούς ποινικής καταστολής μεταξύ των κρατών της διεθνούς κοινότητας. Σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης, η κατάργηση των εσωτερικών συνόρων μεταξύ των κρατών μελών, με την υλοποίηση του ενιαίου οικονομικού χώρου, ευνοεί την ελεύθερη κυκλοφορία των εγκληματιών εντός του χώρου αυτού θέτοντας, έτσι, εν αμφιβόλω την αποτελεσματικότητα των παραδοσιακών μορφών διακυβερνητικής συνεργασίας για την καταπολέμηση του εγκλήματος με υπερσυνοριακό χαρακτήρα¹. Ενώ η αντικατάσταση του, ομολογουμένως, παρωχημένου πολυμερούς συστήματος έκδοσης μεταξύ των κρατών μελών από την απλουστευμένη και ταχεία διασυνοριακή διαδικασία παράδοσης που εισήγαγε ο μηχανισμός του ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης² (στο εξής, ΕΕΣ) αφορά την παράδοση εκζητούμενων μεταξύ των κρατών μελών, δεν καλύπτει τις περιπτώσεις έκδοσης υπηκόων κρατών μελών σε χώρες εκτός Ευρωπαϊκής Ένωσης³. Το ζήτημα αυτό ρυθμίζεται, συνήθως, μέσω διεθνών συμφωνιών που άλλοτε συνάπτει η Ένωση ως υπερεθνικός οργανισμός και άλλοτε τα κράτη μέλη της ξεχωριστά με τρίτες χώρες. Το κρίσιμο είναι ότι πολύ συχνά τέτοιου είδους συμφωνίες παρέχουν, καταρχήν, στα συμβαλλόμενα μέρη την ευχέρεια να επιφυλάσσουν ειδικό καθεστώς στους δικούς τους υπηκόους απαγορεύοντας την έκδοσή τους, ενώ πολλές φορές η αυτή νομοθετική επιλογή ακολουθείται από τα κράτη βάσει κανόνων του συνταγματικού τους δικαίου ή του κοινού εθνικού δικαίου. Εύλογα, λοιπόν, ανακύπτει το ερώτημα: κατά πόσον συμβαδίζει μία τέτοια πρόβλεψη με τις επιταγές του ενωσιακού δικαίου και δη με την αρχή της απαγόρευσης των διακρίσεων λόγω ιθαγένειας (άρθρο 18 ΣΛΕΕ) και την ανεμπόδιστη απόλαυση του δικαιώματος ελεύθερης κυκλοφορίας κάθε πολίτη της Ένωσης στο έδαφος των κρατών μελών (άρθρο 21 ΣΛΕΕ); Το γεγονός ότι δεν υφίσταται προστασία των πολιτών της Ένωσης έναντι του ενδεχομένου έκδοσης σε τρίτο κράτος, σε πε-

ρίπτωση κατά την οποία μεταβαίνουν σε κράτος μέλος διαφορετικό από εκείνο του οποίου έχουν την ιθαγένεια, αντιβαίνει στο δικαίωμά τους να τυγχάνουν προστασίας ισοδύναμης προς εκείνη την οποία απολαμβάνουν οι ημεδαποί;

II. Οι εθνικοί κανόνες περί έκδοσης οφείλουν να τηρούν το δίκαιο της Ένωσης

Η υπό εξέταση απόφαση έρχεται να προστεθεί σε μία σειρά αποφάσεων του Δικαστηρίου με τις οποίες ανατρέπεται η πεποίθηση ότι οι κανόνες περί έκδοσης εμπίπτουν στην αποκλειστική αρμοδιότητα των κρατών μελών και όχι στο πεδίο εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης, αφ' ης στιγμής η Ένωση δεν έχει υπογράψει σχετική διεθνή συμφωνία με το ενδιαφερόμενο τρίτο κράτος. Εν προκειμένω, το Δικαστήριο επικαλείται ως σημείο αναφοράς την κρίση του επί της εμβληματικής υπόθεσης *Petruhhin*⁴ και σπεύδει να επαναλάβει, ευθύς εξ' αρχής, ότι η άσκηση από υπήκοο κράτους μέλους των θεμελιωδών ελευθεριών που εγγυάται η ΣΛΕΕ και απορρέουν από την ιδιότητα του πολίτη της Ένωσης δημιουργεί επαρκή σύνδεσμο με το ενωσιακό δίκαιο, με αποτέλεσμα, ακόμα και σε τομείς που εμπίπτουν στην αρμοδιότητα των κρατών μελών, τα εν λόγω κράτη να υποχρεούνται να τηρούν το δίκαιο της Ένωσης. Συνεπώς, το εάν ο εθνικός κανόνας που απαγορεύει την έκδοση σε τρίτη χώρα μόνον για τους Φινλανδούς εισάγει άνιση μεταχείριση σε βάρος των λοιπών ενωσιακών υπηκόων και συνεπάγεται ανεπίτρεπτο περιορισμό της ελεύθερης κυκλοφορίας τους, ορθώς εξετάζεται από το Δικαστήριο υπό το πρίσμα του άρθρου 18 ΣΛΕΕ⁵.

Οπωσδήποτε, η διαφορετική μεταχείριση που επιφυλάσσει η Δημοκρατία της Φινλανδίας στους υπηκόους των άλλων κρατών μελών όσον αφορά την έκδοση σε τρίτες χώρες συνεπάγεται περιορισμό της κατ' άρθρο 21 ΣΛΕΕ ελεύθερης κυκλοφορίας τους εντός της Ένωσης. Ωστόσο, η διακριτική μεταχείριση των αλλοδαπών εκζητούμενων ως μέσο για την επίτευξη του σκοπού αποτροπής του κινδύνου της ατιμωρησίας προσώπων που έχουν διαπράξει ποινικά αδικήματα στην αλλοδαπή, ο οποίος, ειρήσθω εν παρόδω, θεωρείται θεμιτός σκοπός κατά το ενωσιακό δίκαιο⁶, δεν «περνά» επιτυχώς τη δοκιμασία της αναλογικότητας. Κοντολογίς, έχει κριθεί από το Δικαστήριο

1. «*The right to move and reside freely throughout the territory of the entire Union should, after all, not benefit criminals too easily*», βλ. J. OUWERKERK, *The potential of Mutual Recognition as a Limit to the Exercise of EU Criminalization Powers*, EuCLR, 2017, σ. 17.

2. Βλ. την με αριθμό 2002/584/ΔΕΥ, Απόφαση-πλαίσιο του Συμβουλίου της 13^{ης} Ιουνίου 2002 για το ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης και τις διαδικασίες παράδοσης μεταξύ των κρατών μελών, ΕΕ 2002 L 190/1.

3. Στο άρθρο 28 παρ. 4 της Απόφασης-πλαισίου χρησιμοποιείται ο όρος «παράδοση» για τις διαδικασίες μεταξύ των κρατών μελών, ενώ για τις διαδικασίες με τις τρίτες χώρες γίνεται λόγος για «έκδοση».

4. ΔΕΕ C-182/15, *Petruhhin*, 06.09.2016, ECLI:EU:C:2016:630, σκ. 31.

5. Βλ. A. KLIP, *European Criminal Law: an Integrative Approach*, Cambridge: Intersentia, 2016, σ. 530, όπου γίνεται αναφορά στην «έμπτη ελευθερία».

6. Και το ΕΔΔΑ αναγνωρίζει τον «ευεργετικό σκοπό» που υπηρετεί η έκδοση, ο οποίος συνίσταται στην «αποτροπή της ατιμωρησίας των εγκληματιών που διαφεύγουν», βλ. Υπόθεση *Trabelsi κατά Βελγίου* (Προσφυγή No 140/10), απόφαση της 4^{ης} Σεπτεμβρίου 2014, παρ. 117.

ότι υπάρχουν ισοδύναμα μέτρα ικανά να εκπληρώσουν εξίσου αποτελεσματικά τον ως άνω επιδιωκόμενο σκοπό, περιορίζοντας, εμφανώς, λιγότερο την άσκηση των δικαιωμάτων που εγγυάται το άρθρο 21 ΣΛΕΕ⁷. Καταρχάς, όταν η αίτηση έκδοσης αφορά την άσκηση ποινικής δίωξης, η μη έκδοση ημεδαπών αντισταθμίζεται από τη δυνατότητα του εκζητουμένου κράτους μέλους να ασκήσει το ίδιο ποινική δίωξη κατά των υπηκόων του για πράξεις που τελέστηκαν εκτός της επικράτειάς του. Όσον αφορά την έκδοση των λοιπών ενωσιακών υπηκόων, με την απόφαση *Petruhhin* το Δικαστήριο προέκρινε, ως εναλλακτικό μέτρο, την ανταλλαγή πληροφοριών με το κράτος μέλος καταγωγής του εκζητουμένου, προκειμένου να δοθεί η δυνατότητα στο εν λόγω κράτος να ενημερωθεί για την κατάσταση και να αναλάβει το ίδιο δράση για την άσκηση ποινικής δίωξης κατόπιν έκδοσης ΕΕΣ. Η έκδοση του προσώπου στο εκζητούν τρίτο κράτος αντιμετωπίζεται από το Δικαστήριο ως έσχατη λύση στην υποθετική περίπτωση που δεν είναι, νομικά ή πρακτικά, δυνατή η άσκηση ποινικής δίωξης από το κράτος μέλος του οποίου την ιθαγένεια έχει ο εκζητούμενος. Τούτων λεχθέντων, εντοπίζει κανείς εκ προοιμίου την ιδιαιτερότητα της σχολιαζόμενης απόφασης, η οποία αφορά αίτηση έκδοσης με σκοπό την εκτέλεση ποινής και όχι την άσκηση ποινικής δίωξης. Η ουσιώδης αυτή διαφοροποίηση αναπόφευκτα οδήγησε το Δικαστήριο σε νέες ενδιαφέρουσες κρίσεις.

III. Προτεραιότητα στην κοινωνική επανένταξη

Εν προκειμένω, έχει ήδη εκδοθεί από ρωσικό δικαστήριο εκτελεστέα απόφαση για το τελεσθέν ποινικό αδίκημα, με αποτέλεσμα η ενεργοποίηση του μηχανισμού συνεργασίας για την άσκηση δίωξης, που προκρίθηκε στην απόφαση *Petruhhin*, να μην αποτελεί πρόσφορη εναλλακτική λύση σε σχέση με την έκδοση. Πράγματι, η άσκηση νέων ποινικών διώξεων εναντίον προσώπου που έχει ήδη διωχθεί και καταδικασθεί στο αιτούν την έκδοση κράτος προσκρούει στην αρχή «ου δις δικάζειν»⁸. Προς αποφυγή αυτού του νομικού κωλύματος, η δυνατότητα των Φινλανδών υπηκόων να εκτίσουν εντός της φινλανδικής επικράτειας την καταγνωσθείσα σε άλλο κράτος ποινή, προς τον σκοπό της διευκόλυνσης της κοινωνικής επανένταξης, προκύπτει από τον συνδυασμό των διατάξεων του άρθρου 6 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Έκδοσης⁹ και του άρθρου 2 της Σύμβασης για τη μεταγωγή των καταδικωμένων¹⁰. Το Δικαστήριο φρονεί ότι ο Raugėvicius θα πρέπει να θεωρηθεί ως τελών σε επαρκώς συγκρίσιμη κατάστα-

ση με τους Φινλανδούς υπηκόους, εφόσον αποδεικνύει πραγματική μακρόχρονη διαμονή και ισχυρούς οικογενειακούς δεσμούς στη Φινλανδία. Συνεπώς, τα άρθρα 18 και 21 ΣΛΕΕ επιβάλλουν να εξασφαλισθεί η ίδια ακριβώς μεταχείριση που επιφυλάσσει το φινλανδικό δίκαιο στους ημεδαπούς και να του αναγνωρισθεί η ευχέρεια να εκτίσει την ποινή του εντός της φινλανδικής επικράτειας. Εξάλλου, η Δημοκρατία της Φινλανδίας έχει κάνει χρήση της δυνατότητας που παρέχεται στα συμβαλλόμενα μέρη δυνάμει του άρθρου 3 παρ. 4 της Σύμβασης για τη μεταγωγή των καταδικωμένων και έχει επιλέξει να επεκτείνει το ευεργέτημα των διατάξεων της ως άνω Σύμβασης και σε «αλλοδαπούς που έχουν την κατοικία τους» στο έδαφος της¹¹.

Στην υπό σχολιασμό απόφαση το Δικαστήριο αναγνωρίζει για ακόμη μία φορά ότι η ποινή δεν έχει μόνο τιμωρητικό, αλλά και κοινωνικοποιητικό χαρακτήρα¹². Για τον λόγο αυτό, η δυνατότητα έκτισης ποινής εντός κράτους μέλους δεν θα πρέπει να παρέχεται αυτόματα με βάση την ιθαγένεια του καταδικασθέντος αυτή καθ' αυτή. Ο τρόπος έκτισης της ποινής οφείλει να εξατομικεύεται κατά τέτοιον τρόπο ώστε να διευκολύνεται, πέραν της πρόληψης της υποτροπής, η κοινωνική ένταξη ή επανένταξη του καταδικασθέντος. Συνεπώς, η ιθαγένεια ενός κράτους μέλους, μολονότι αποδεικνύει έναν κάποιον δεσμό του προσώπου με την κοινωνία του κράτους, δεν αποτελεί αμάχητο τεκμήριο ότι η εκτέλεση της ποινής στο συγκεκριμένο κράτος ευνοεί περισσότερο την κοινωνική επανένταξη του καταδικασθέντος. Η εν λόγω διαπίστωση αποτελεί λογικό επακόλουθο της υλοποίησης της ενιαίας αγοράς και γνήσια εκδήλωση της ιθαγένειας της Ένωσης: κάθε ευρωπαίος πολίτης απολαμβάνει το δικαίωμα να μεταβαίνει ανεμπόδιστα σε άλλο κράτος μέλος με σκοπό τη διαμονή ή την εργασία και να μετέχει ισότιμα με τους ημεδαπούς στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική ζωή του κράτους¹³. Κατά το Δικαστήριο, εφόσον ο καταδικασθείς αποδεικνύει ισχυρότερους δεσμούς με το προς ο η αίτηση έκδοσης κράτος μέλος παρά με το κράτος καταγωγής του, η εκτέλεση της ποινής στο πρώτο κράτος

7. Βλ. ΔΕΕ C-182/15, ό.π., σκ. 48-49.

8. Σχολιαζόμενη απόφαση, σκ. 35-36.

9. Ευρωπαϊκή Σύμβαση Έκδοσης της 13^{ης} Δεκεμβρίου 1957.

10. Σύμβαση για τη μεταφορά των καταδικωμένων της 21^{ης} Μαρτίου 1983.

11. Βλ. το άρθρο 3 του φινλανδικού Νόμου περί της έκδοσης λόγω διάπραξης ποινικού αδικήματος. Η ίδια δυνατότητα προβλέπεται από το άρθρο 6 παρ. 1 στοιχείο β' της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Έκδοσης.

12. Έτσι και Υπόθεση *Khoroshenko κατά Ρωσίας* (Προσφυγή No 41418/04), απόφαση της 30ής Ιουνίου 2015 του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης, παρ. 121· Υπόθεση *Harakchiev and Tomulov κατά Βουλγαρίας*, (Προσφυγές Nos 15018/11 και 61199/12), απόφαση της 8^{ης} Ιουλίου 2014, παρ. 264.

13. ΔΕΕ C-42/11, *Lopes Da Silva Jorge*, 05.09.2012, ECLI:EU:C:2012:517, σκ. 31-33 και 50-55· ΔΕΕ C-306/09, *B.*, 21.10.2010, ECLI:EU:C:2010:626, σκ. 52· ΔΕΚ C-123/08, *Dominic Wolzenburg*, 06.10.2009, ECLI:EU:C:2009:616, σκ. 64-68· ΔΕΚ C-66/08, *Kozłowski*, 17.07.2008, ECLI:EU:C:2008:437, σκ. 48.

παρίσταται αναγκαία προς διευκόλυνση της κοινωνικής του επανένταξης¹⁴. Η θεώρηση αυτή λαμβάνει υπόψη την «παιδαγωγική» λειτουργία της ποινής και συνδέεται στενά με το καθήκον του κράτους να υποβοηθή τον απολυόμενο να επανέλθει ομαλά στην οικεία κοινωνία και να αναδημιουργήσει τις οικογενειακές, εργασιακές και κοινωνικές του σχέσεις αφότου εκτίσει την ποινή¹⁵. Η υποχρέωση των κρατών μελών να συνυπολογίζουν τον σκοπό της κοινωνικής αποκατάστασης κατά τη χάραξη της ποινικής πολιτικής τους δεν μπορεί να περιορίζεται μόνον στους ημεδαπούς και να οδηγεί σε μυωπική παράβλεψη του δικαιώματος των λοιπών ενωσιακών υπηκόων, που διατηρούν πραγματικό και διαρκή δεσμό με την κοινωνία του εκζητουμένου κράτους, να τυγχάνουν της ίδιας ακριβώς μεταχείρισης. Προς επίρρωση τούτου, πολύ εύστοχα επισημαίνει ο Γενικός Εισαγγελέας Βοτ ότι «η λειτουργία επανεντάξεως που έχει η ποινή αποτελεί εξισωτικό κανόνα ο οποίος, ως τέτοιος, είναι συμφύης με το καθεστώς του πολίτη της Ένωσης»¹⁶.

Η διάρκεια διαμονής του ενδιαφερομένου και των μελών της οικογένειάς του σε άλλο κράτος μέλος, οπωσδήποτε, είναι ένα αντικειμενικό κριτήριο ικανό να αποδείξει, ως έναν βαθμό, το επίπεδο ενσωμάτωσής του στην κοινωνία. Ωστόσο, κατά την εκτίμηση θα πρέπει να συνυπολογίζονται και ποιοτικά κριτήρια ενσωμάτωσης, διότι η επανένταξη στην κοινωνία είναι μία δυναμική διαδικασία¹⁷. Στην υπό εξέταση υπόθεση, ο Raugenicivius απεδείκνυε επαρκή συνδυαστικά στοιχεία με την κοινωνία της Φινλανδίας, ιδίως οικογενειακής φύσεως, με αποτέλεσμα να επιβάλλεται, κατά την κρίση του Δικαστηρίου, να του παρασχεθεί, βάσει του άρθρου 18 ΣΛΕΕ, η δυνατότητα έκτισης της καταγνωσθείσας στην αλλοδαπή ποινής επί φινλανδικού εδάφους. Από την άλλη πλευρά, η εκτέλεση της ποινής στη Λιθουανία, ως το κράτος μέλος ιθαγένειας του δράστη, θα στερούσαν πρακτικής αποτελεσματικότητας από τη στιγμή που ο καταδικασθείς μόνο κατ' επίφαση διατηρεί τη λιθουανική ιθαγένεια. Πολλώ δε μάλλον, η έκτιση στερητικής της ελευθερίας ποινής εκτός Ευρωπαϊκής Ένωσης θα μπορούσε να εκθέσει τον ενδιαφερόμενο σε μη οικεία ποινικά συστήματα και στις δυσχέρειες που συνοδεύουν συχνά τους αλλοδαπούς κρατούμενους (μη γνώση της γλώσσας, έλλειψη οικεί-

ων προσώπων), οι οποίες ενδέχεται να αποβούν κρίσιμες κατά τη διαδικασία επανένταξης¹⁸. Για τους λόγους αυτούς, το Δικαστήριο έκρινε ότι δεν είναι αναγκαίο να ενημερωθεί το κράτος μέλος ιθαγένειας του εκζητουμένου – προκειμένου να ενεργοποιηθούν μηχανισμοί για την εκτέλεση της ποινής στο κράτος αυτό – και διαφοροποιήθηκε, έτσι, από τη νομολογιακή κατασκευή που υιοθέτησε στην απόφαση *Petruhhin*. Η αναγνώριση της δυνατότητας έκτισης ποινής σε κράτος διαφορετικό από εκείνο του οποίου ο καταδικασθείς έχει την ιθαγένεια αποτελεί, εν προκειμένω, αυθεντική και απτή εκδήλωση του δικαιώματος ελεύθερης κυκλοφορίας και ανταποκρίνεται στα δεδομένα της πραγματικότητας, ότι πλέον δεν είναι δυνατό να υποθεθεί με βεβαιότητα ότι οι πιθανότητες επανένταξης είναι μεγαλύτερες μόνο στο κράτος της «τυπικής» ιθαγένειας.

Η κρίση αυτή του Δικαστηρίου εκπλήσσει θετικά, καθώς ενισχύει τη συνείδηση του «ανήκειν» στην Ευρωπαϊκή Ένωση και αποδυναμώνει την έννοια της εθνικής ιθαγένειας. Συνδυετικός κρίκος όλων των ευρωπαϊών πολιτών είναι η ευρωπαϊκή ιθαγένεια, η οποία επιτρέπει στον καθένα να επωφελείται της κοινωνικοποιητικής λειτουργίας του ευρωπαϊκού ποινικού δικαίου οπουδήποτε μεταβαίνει εντός της επικράτειας της Ένωσης, εφόσον αποδεικνύει ορισμένο βαθμό σταθερής και διαρκούς ενσωμάτωσης. Εξάλλου, κατά τον Γενικό Εισαγγελέα Mengozzi¹⁹, «ο σκοπός της επανένταξης δεν αφορά μόνον το ατομικό συμφέρον του καταδικασθέντος. Η επιτυχής κοινωνική επανένταξη σε περιβάλλον που του είναι οικείο αποτελεί πρόσθετη εξασφάλιση, για την κοινωνία στην οποία αυτός εντάσσεται υποχρεωτικά, ότι οι πιθανότητες επανάληψης της αποκλίνουσας συμπεριφοράς θα είναι μειωμένες». Και τούτο, οπωσδήποτε, ευνοεί την Ένωση ως σύνολο. Με τον τρόπο αυτό, το Δικαστήριο απαντά εντέχνως στη σφοδρή κριτική που του ασκήθηκε από μερίδα της θεωρίας στο πλαίσιο της απόφασης *Petruhhin*, ως προς το ότι συνέδεσε την προστασία των πολιτών της Ένωσης με την ποινική δικαιοδοσία κράτους μέλους βάσει της αρχής της ενεργούς ιθαγένειας, με αποτέλεσμα να «ενισχύεται η έννοια της ιθαγένειας των κρατών μελών και να αποδυναμώνεται η έννοια της ιθαγένειας της Ένωσης»²⁰.

14. Βλ. S. MEIJER, Rehabilitation as a positive obligation, *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*, 2017, σσ. 145-160.

15. Βλ. P. RAYNOR / G. ROBINSON, Why Help Offenders? Arguments for Rehabilitation as a Penal Strategy, *European Journal of Probation*, 2009, σσ. 3-20.

16. Προτάσεις του Γεν. Εισαγγελέα, Yves Bot, επί της σχολιαζόμενης απόφασης, 25.07.2018, ECLI:EU:C:2018:616, σημ. 72.

17. Βλ. S. MONTALDO, Offenders' Rehabilitation: Towards a New Paradigm for EU Criminal Law?, *EuCLR*, 2018, σ. 237.

18. Βλ. E. KAUFMANN / M. BOSWORTH, The Prison and National Identity: Citizenship, Punishment and the Sovereign State, σε D. Scott (Ed.), *Why Prison?*, Cambridge University Press, 2013, σσ. 170-188.

19. ΔΕΕ C-42/11, ό.π., Προτάσεις του Γεν. Εισαγγελέα, Paolo Mengozzi, 20.03.2012, ECLI:EU:C:2012:151, σημ. 37.

20. A. KLIP, Europeans First!: *Petruhhin*, an Unexpected Revolution in Extradition Law, *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*, 2017, σ. 201.

IV. Κριτική – Συμπεράσματα

Η δικαιοπολιτική προσέγγιση του Δικαστηρίου επί της υπόθεσης *Raugevicius* δεν θα μπορούσε παρά να επικροτηθεί, καθώς αποτελεί τρανή απόδειξη ότι το ΔΕΕ δεν εγκλωβίζεται σε άκαμπτες νομολογιακές κατασκευές. Στο ευαίσθητο πεδίο του ποινικού δικαίου δίνεται προτεραιότητα στην κοινωνικοποιητική λειτουργία της ποινής, η οποία συνδέεται στενά με την έννοια της «ανθρώπινης αξιοπρέπειας» του άρθρου 1 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων και το δικαίωμα των καταδίκων στην επανένταξη. Ωστόσο, με την κρίση του στην υπό εξέταση απόφαση το Δικαστήριο καταλείπει αρκετά θολά σημεία, τα οποία θα κληθεί με βεβαιότητα να αποσαφηνίσει σε μεταγενέστερη νομολογία του. Καταρχάς, στο σώμα της απόφασης γίνεται επιδερμική αναφορά στο γεγονός ότι απαραίτητη προϋπόθεση για την έκτιση της ποινής στη Φινλανδία είναι να συναινεί προς τούτο το εκζητούν τρίτο κράτος. Εν προκειμένω, δεν είναι διόλου απίθανο η Ρωσική Ομοσπονδία να αντιταχθεί στην εκτέλεση της ποινής στη Φινλανδία από τη στιγμή που το επίμαχο αδίκημα διαπράχθηκε εντός της ρωσικής επικράτειας, η ποινή κατεγνώσθη από ρωσικό δικαστήριο και ο δράστης διατηρεί, εκτός των άλλων, και τη ρωσική ιθαγένεια.

Από την άλλη πλευρά, στην προκειμένη περίπτωση τυγχάνει το προς ο η αίτηση έκδοσης κράτος μέλος να συμπίπτει με το κράτος της συνήθους διαμονής του εκζητουμένου και, μάλιστα, να είναι η Δημοκρατία της Φινλανδίας. Η συναίνεση του *Raugevicius* ως προς την έκτιση της ποινής επί φινλανδικού εδάφους αποδίδεται μεν σε λόγους που συνδέονται με τη μακρά διαμονή του στο συγκεκριμένο κράτος, υποδηλώνει δε εμπιστοσύνη στο εθνικό σφραγιστικό σύστημα. Ομολογουμένως όχι άδικα, καθώς το σκανδιναβικό σφραγιστικό μοντέλο διακρίνεται παγκοσμίως για τον εκσυγχρονισμένο τύπο φυλακών και τις εναλλακτικές μορφές έκτισης της ποινής που υιοθετεί. Τι θα συνέβαινε, όμως, εάν από διεθνείς δικαστικές αποφάσεις ή πορίσματα διεθνών οργανισμών διακριβώνονταν ελλειπείς ή εξευτελιστικές συνθήκες κράτησης στη χώρα της συνήθους διαμονής του εκζητουμένου; Με άλλα λόγια, ποια θα ήταν η απάντηση του Δικαστηρίου εάν, υπό τις ίδιες συνθήκες, το προς ο αίτηση έκδοσης κράτος μέλος, με το οποίο ο *Raugevicius* διαθέτει αποδεδειγμένα ισχυρότερους δεσμούς, ήταν η Ρουμανία ή η Ελλάδα και ο ίδιος αρνούνταν (ευλόγως) να δώσει τη συγκατάθεσή του για την εκτέλεση της ποινής στις ρουμανικές ή ελληνικές φυλακές;

Περαιτέρω, στην υποθετική περίπτωση που διαπιστωθεί από την αποδεικτική διαδικασία ότι ο *Raugevicius* δεν μπορεί να θεωρηθεί ως μόνιμος κάτοικος Φινλανδίας, θα δοθεί προτεραιότητα στη δυνατότητα έκτισης της ποινής εντός του κράτους μέλους ιθαγένειας ή, αντίθετα, θα ακολουθηθεί άνευ ετέρου η έκδοσή του στη Ρωσία; Αν

ληφθούν υπόψη οι νομολογιακές προσεγγίσεις του Δικαστηρίου επί της υπόθεσης *Petruhhin*, μάλλον θα προτιμηθεί η πρώτη εκδοχή με τις γνωστές αδυναμίες που τη συνοδεύουν. Πράγματι, η στάση του Δικαστηρίου απέναντι στις ποινικές διαδικασίες τρίτων κρατών έχει χαρακτηριστεί ως προϊόν αβάσιμης καχυποψίας και έπαρσης και, δικαίως, έχει αποτελέσει αντικείμενο δριμείας κριτικής εκ μέρους της θεωρίας²¹. Το Δικαστήριο φαίνεται να θεωρεί αυτονόητο ότι ένα κράτος μέλος – της ιθαγένειας ή της συνήθους διαμονής του εκζητουμένου – θα παρέχει οπωσδήποτε υψηλότερο επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων του κατά την άσκηση ποινικής δίωξης (ή την εκτέλεση δικαστικής απόφασης) σε σύγκριση με το αιτούν τρίτο κράτος²². Τι συμβαίνει, όμως, όταν το σφραγιστικό σύστημα της τρίτης χώρας αποδεικνύεται μακράν ασφαλέστερο σε σχέση με τις συνθήκες κράτησης σε κράτος μέλος εν γένει²³;

Είναι προφανές ότι η λύση που προκρίνεται από το Δικαστήριο στην επίμαχη απόφαση εξοπλίζεται με περιορισμένη πρακτική χρησιμότητα και δημιουργεί σωρεία απάντητων ερωτημάτων. Σε κάθε περίπτωση, το πνεύμα της απόφασης προσανατολίζεται προς τη σωστή κατεύθυνση, καθώς δίνει έμφαση στην ομαλότερη επανένταξη των καταδικασθέντων στο κοινωνικό περιβάλλον όπου ανήκουν, χωρίς να καταστούν υπότροποι εγκληματίες ή θύματα κοινωνικής περιθωριοποίησης και στιγματισμού. Προς επίτευξη αυτού του σκοπού, η Ευρωπαϊκή Ένωση καλείται να επιστρατεύσει όχι μόνο τις εσωτερικές μορφές συνεργασίας σε ποινικές υποθέσεις, αλλά και μορφές συνεργασίας με τις τρίτες χώρες υπό τη σκέπη διεθνών οργανισμών. Ωστόσο, οι ιδιαιτερότητες και η πολυπλοκότητα των ζητημάτων που ανακύπτουν στο δίκαιο της έκδοσης δικαιολογούν γιατί ο εν λόγω τομέας βρίσκεται ακόμα υπό διαμόρφωση με πολλά αδιευκρίνιστα σημεία. Ένα είναι σίγουρο: η έννοια της ιθαγένειας της Ένωσης ενισχύεται και τείνει να αποτελέσει, πράγματι, «τη θεμελιώδη ιδιότητα των υπηκόων των κρατών μελών».

21. Ibid, σ. 204, βλ. την αιχμηρή κριτική του Α. ΚΛΙΠ: «*There is a certain degree of arrogance (...) Third states do not deserve European trust and violate free movement and human rights*».

22. Βλ. Μ. ΚΑΙΑΦΑ-GBANDI, *ECJ's Recent Case-Law on Criminal Matters: Protection of Fundamental Rights in EU Law and its Importance for Member States' National Judiciary*, EuCLR, 2017, σσ. 235-240.

23. «*The assumption that Member States meet the ECHR standards is open to discussion*», βλ. Τ. ΚΟΝΣΤΑΔΙΝΙΔΕΣ, *The perils of the "Europeanization" of extradition procedures in the EU. Mutuality, Fundamental Rights and Constitutional Guarantees*, MJ, 2007, σ. 190.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

II. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

A. Επισκόπηση Νομολογίας (Νοέμβριος 2018 – Ιανουάριος 2019)

Επιμ.: Έρρικα Κ. Λόραμ

► Άρθρο 2 – Το δικαίωμα στη ζωή

Υπόθεση *Güzelyurtlu* και λοιποί κατά Κύπρου και Τουρκίας (Προσφυγή Νο 36925/07), απόφαση της 29ης Ιανουαρίου 2019

Δικαιοδοσία ποινικών δικαστηρίων Κύπρου – συνεργασία Τουρκίας και Κύπρου σε έρευνα

Οι προσφεύγοντες ήταν στενοί συγγενείς τριών Κυπρίων υπηκόων Τουρκο-κυπριακής καταγωγής, που βρέθηκαν το 2005 νεκροί από πυροβολισμούς στην περιοχή του νησιού που ελέγχεται από την Κυπριακή Κυβέρνηση. Οι κυπριακές αρχές και οι τουρκικές (συμπεριλαμβανομένης και της «Τουρκικής Δημοκρατίας της Βορείου Κύπρου» – «ΤΔΒΚ») ξεκίνησαν έρευνες. Όμως, παρόλο που οκτώ ύποπτοι αναγνωρίστηκαν από τις κυπριακές αρχές, συνελήφθησαν και ανακρίθηκαν από τις αρχές της «ΤΔΒΚ», οι έρευνες των ανωτέρω αρχών οδήγησαν σε αδιέξοδο και οι φάκελοι τέθηκαν σε εκκρεμότητα, εν αναμονή περαιτέρω εξελίξεων. Παρόλο που οι έρευνες συνεχίστηκαν, τίποτα συγκεκριμένο δεν προέκυψε μετά το 2008. Η Τουρκική Κυβέρνηση ανέμενε να της δοθεί το αποδεικτικό υλικό της υπόθεσης, ώστε να δικάσει τους υπόπτους, ενώ η έρευνα που διενεργούσαν οι κυπριακές αρχές αναβλήθηκε μετά την απόρριψη από την Τουρκία των αιτημάτων έκδοσης που είχαν υποβάλει οι εν λόγω αρχές. Οι προσπάθειες που καταβλήθηκαν με τη διαμεσολάβηση της Ειρηνευτικής Δύναμης στην Κύπρο των Ηνωμένων Εθνών (ΟΥΝΦΙΚΥΠ) ήταν ανεπιτυχείς.

Ένα Τμήμα του Δικαστηρίου αποφάσισε, την 4η Απριλίου 2017, ότι η Τουρκία και η Κύπρος παραβίασαν επί της διαδικασίας το άρθρο 2 επειδή απέτυχαν να συνεργαστούν επιτυχώς και να λάβουν κάθε απαραίτητο μέτρο προκειμένου να διευκολύνουν και να πραγματοποιήσουν μια αποτελεσματική έρευνα των γεγονότων της υπόθεσης. Στις 18 Σεπτεμβρίου 2017 η υπόθεση παραπέμφθηκε στο Τμήμα Ευρείας Σύνθεσης του Δικαστηρίου, κατόπιν αιτήσεως των κυβερνήσεων των εναγομένων κρατών.

Έχουν υπάρξει πολύ λίγες περιπτώσεις που το Δικαστήριο κλήθηκε να εξετάσει καταγγελίες για παραβίαση του άρθρου 2, όπου ο θάνατος συνέβη σε δικαιοδοσία διαφορετική από εκείνη που ασκεί το κράτος κατά του οποίου έχει ασκηθεί η προσφυγή. Από τη νομολογία του Δικαστηρίου προκύπτει ότι, σε τέτοιες συνθήκες, όταν οι ανα-

κριτικές ή δικαστικές αρχές του συμβαλλόμενου κράτους κινούν δική τους έρευνα ή δίωξη, είναι επαρκές ώστε να θεμελιωθεί δικαιοδοτικός δεσμός, για τους σκοπούς του άρθρου 1, ανάμεσα στο κράτος και στους συγγενείς του θύματος, που αργότερα προσφεύγουν ενώπιον του Δικαστηρίου. Στην περίπτωση των προσφευγόντων, οι αρχές της ΤΔΒΚ διεξήγαν τη δική τους έρευνα για τη δολοφονία και υπό τις συνθήκες αυτές δημιουργήθηκε δεσμός δικαιοδοσίας ανάμεσα στους προσφεύγοντες και στην Τουρκία, η ευθύνη της οποίας υπό τις διατάξεις της Σύμβασης ενεργοποιήθηκε λόγω των ενεργειών και των παραλείψεων των αρχών της ΤΔΒΚ.

Υπήρχαν επίσης «ειδικά στοιχεία» που σχετιζόνταν με την κατάσταση στην Κύπρο. Καταρχάς, η Τουρκία έχει καταλάβει το βόρειο τμήμα της Κύπρου και, συνεπώς, η διεθνής κοινότητα δεν αναγνωρίζει την «ΤΔΒΚ» ως κράτος κατά το διεθνές δίκαιο. Για τους σκοπούς της Σύμβασης, το τμήμα της βόρειας Κύπρου τελεί υπό τον έλεγχο της Τουρκίας. Δεύτερον, οι ύποπτοι διέφυγαν στην ΤΔΒΚ με αποτέλεσμα η Κύπρος να μην δύναται να διεξάγει τη δική της έρευνα και άρα να εκπληρώσει τις εκ της Σύμβασης απορρέουσες υποχρεώσεις της.

Λαμβάνοντας υπόψη τα δύο αυτά στοιχεία, καθένα από τα οποία επαρκεί ώστε να διαπιστωθεί ο δεσμός δικαιοδοσίας, η δικαιοδοσία της Τουρκίας εδραιώνεται. Οποιαδήποτε άλλη διαπίστωση θα προκαλούσε κενό στο σύστημα προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στο έδαφος της Κύπρου, με κίνδυνο ως εκ τούτου να δημιουργηθεί ασφαλές καταφύγιο στην ΤΔΒΚ για δολοφόνους που διέφευγαν από το έδαφος που ελέγχει η Κύπρος και με συνέπεια να μην εφαρμόζεται η ποινική νομοθεσία της Κύπρου, που αποσκοπεί στην προστασία της ζωής των πολιτών της και γενικότερα των ατόμων που βρίσκονται υπό τη δικαιοδοσία της. Το Δικαστήριο, σύμφωνα με τα ανωτέρω διαπίστωσε ότι υφίσταται η δικαιοδοσία της Τουρκίας.

Η διαδικαστική υποχρέωση που απορρέει από το άρθρο 2 της Σύμβασης βαρύνει και τα δύο εναγόμενα κράτη. Και τα δύο κράτη είχαν προβεί σε σημαντικά βήματα στην έρευνα της υπόθεσης άμεσα και δεν υπήρχε κάτι που να θέτει σε αμφισβήτηση την επάρκεια των ερευνών αυτών. Η ουσία του προβλήματος είναι ότι υφίσταται υποχρέωση συνεργασίας κατά το άρθρο 2 της Σύμβασης.

Το άρθρο 2 ενδεχομένως περιλαμβάνει μια αμφίδρομη υποχρέωση των δύο χωρών να συνεργάζονται, υπονοώντας συγχρόνως μια υποχρέωση να αναζητούν βοήθεια αλλά και μια υποχρέωση παροχής βοήθειας. Μια τέτοια υποχρέωση υπάρχει προκειμένου να παρέχεται αποτελεσματική προστασία της ζωής, όπως εγγυάται το άρθρο 2 της Σύμβασης. Τα εμπλεκόμενα κράτη όφειλαν να λάβουν κάθε λογικό μέτρο ώστε να συνεργαστούν μεταξύ τους, εξαντλώντας καλή τη πίστη τις δυνατότητες που τους παρέχουν τα διεθνή κείμενα σχετικά με την αμοιβαία βοήθεια και τη συνεργασία σε ζητήματα ποινικά.

Η διαδικαστική υποχρέωση συνεργασίας που προβλέπεται από το άρθρο 2 πρέπει να ερμηνευτεί υπό το πρίσμα διεθνών συνθηκών ή συμφωνιών που ισχύουν ανάμεσα στα συμβαλλόμενα κράτη, υιοθετώντας όσο το δυνατό μια συνδυαστική και αρμονική εφαρμογή της Σύμβασης και αυτών των κειμένων, που δεν πρέπει να οδηγεί σε σύγκρουση ή αντίθεση μεταξύ τους. Στο πλαίσιο αυτό, η διαδικαστική υποχρέωση συνεργασίας θα παραβιάζεται για ένα κράτος που υποχρεούται να ζητήσει συνεργασία μόνο όταν δεν ενεργοποιεί τους απαραίτητους μηχανισμούς συνεργασίας σύμφωνα με τις σχετικές διεθνείς συνθήκες. Αντίστοιχα, θα προκύπτει παραβίαση για ένα κράτος που του υποβάλλεται αίτημα συνεργασίας, όταν δεν ανταποκρίνεται δεόντως ή όταν δεν επικαλείται νόμιμο λόγο για την άρνησή του να παρέχει συνεργασία σύμφωνα με τις συνθήκες αυτές.

Ένα ιδιαίτερο στοιχείο της υπόθεσης είναι ότι η καταγγελλόμενη έλλειψη συνεργασίας αφορούσε μια *de facto* οντότητα που είχε δημιουργηθεί εντός του διεθνώς αναγνωρισμένου εδάφους της Κύπρου, το οποίο για τους σκοπούς της Σύμβασης τελούσε υπό τον αποτελεσματικό έλεγχο της Τουρκίας. Καθώς τα δύο εμπλεκόμενα κράτη δεν έχουν επίσημες διπλωματικές σχέσεις, δεν αποτελούν οι διεθνείς συνθήκες που είναι συμβαλλόμενα μέρη το μοναδικό πλαίσιο αναφοράς, ώστε να διαπιστωθεί εάν τα δύο κράτη εξάντλησαν τις δυνατότητες να συνεργαστούν μεταξύ τους. Εν όψει της απουσίας επίσημων διπλωματικών σχέσεων, ήταν πολύ πιθανόν να μην έχουν επιτυχία τα επίσημα μέσα συνεργασίας και τα κράτη θα έπρεπε ενδεχομένως να χρησιμοποιήσουν κάθε μέσο διαθέσιμο, ώστε να ζητήσουν και να παρέχουν τη συνεργασία που απαιτείται για να είναι επιτυχής η έρευνα και οι διαδικασίες στο σύνολό τους.

Στη συνέχεια, το Δικαστήριο εξέτασε εάν η Κύπρος έκανε χρήση κάθε διαθέσιμου μέσου ώστε να ζητήσει την παράδοση – έκδοση των υπόπτων από την Τουρκία. Μετά την αναγνώριση των πιθανών υπόπτων στα αρχικά στάδια της έρευνας, οι κυπριακές αρχές απέστειλαν αιτήματα έκδοσης «Κόκκινης Ανακοίνωσης» από την Ιντερπόλ, ώστε να εντοπιστούν οι ύποπτοι και να συλληφθούν προκειμένου να εκδοθούν. Η Ιντερπόλ προχώρησε στην έκδοση Κόκκινων Ανακοινώσεων. Το παράρτημα της Ιντερ-

πόλ στην Κύπρο απέστειλε επίσης e-mail στο Υπουργείο Εσωτερικών της Τουρκίας δηλώνοντας ότι αναζητά τους υπόπτους και ζητά να συλληφθούν εάν εισέλθουν στο έδαφος της Τουρκίας.

Από την αρχή της έρευνας, η Κύπρος επιχείρησε μέσω της ΟΥΝΦΙΚΥΠ να διαπραγματευτεί την παράδοση των υπόπτων από την ΤΔΒΚ. Ωστόσο, ήταν εμφανές εξ αρχής ότι δεν επρόκειτο να εκδώσουν τους υπόπτους ούτε οι αρχές της Τουρκίας ούτε της ΤΔΒΚ. Υπ' αυτές τις συνθήκες, δεν μπορεί να κατηγορηθεί η Κύπρος που πρώτα επεδίωξε την παράδοση μέσω της ΟΥΝΦΙΚΥΠ και, μόνο όταν οι προσπάθειες αυτές δεν απέδωσαν, υπέβαλε αίτημα έκδοσης στην Τουρκία.

Το αίτημα έκδοσης υποβλήθηκε στην Τουρκία μέσω της Πρεσβείας της Τουρκίας στην Ελλάδα. Καθώς δεν διατηρούσαν διπλωματικές σχέσεις η Κύπρος και η Τουρκία, η παράδοση του αιτήματος έκδοσης μέσω των αντίστοιχων πρεσβειών στην Αθήνα μπορεί να θεωρηθεί ως η μοναδική επιλογή για την Κύπρο λόγω των ειδικών συνθηκών. Στη συνέχεια, εξετάστηκε εάν η Κύπρος υποχρεούταν να παραδώσει στις αρχές της ΤΔΒΚ όλα τα αποδεικτικά στοιχεία που είχε συλλέξει κατά την έρευνά της. Η υπόθεση των προσφευγόντων θα πρέπει να διαχωριστεί από προηγούμενες υποθέσεις, στις οποίες το Δικαστήριο δέχθηκε, για τους σκοπούς της Σύμβασης, την ισχύ ένδικων μέσων ή μέτρων που παρείχε η ΤΔΒΚ για τους κατοίκους της ή για άτομα που βάλλονταν από τις πράξεις της. Στις περιπτώσεις αυτές, το Δικαστήριο αναγνώρισε την ισχύ αυτών των μέσων και ενεργειών στο μέτρο που απαιτούνταν, ώστε η Τουρκία να μπορεί να διασφαλίσει την απόλαυση των απορреουσών από τη Σύμβαση δικαιωμάτων στη βόρεια Κύπρο και να αποκαταστήσει τυχόν σφάλματα που της αποδίδονται.

Στην υπόθεση των προσφευγόντων έπρεπε να καθοριστεί εάν η Κύπρος όφειλε να παρέχει όλα τα αποδεικτικά στοιχεία στις αρχές της ΤΔΒΚ, οι οποίες διεξήγαν, σύμφωνα με το εσωτερικό τους δίκαιο, μια παράλληλη έρευνα στη δολοφονία. Η Κύπρος ήταν έτοιμη να παραδώσει στην ΟΥΝΦΙΚΥΠ όλα τα αποδεικτικά στοιχεία ώστε η τελευταία να εξετάσει εάν, καταρχάς, υπάρχουν στοιχεία κατά των υπόπτων, υπό την προϋπόθεση της διαβεβαίωσης των αρχών της ΤΔΒΚ ότι στην περίπτωση αυτή θα παραδώσουν στην Κύπρο τους υπόπτους. Καθώς δεν υπήρξε τέτοια διαβεβαίωση από τις αρχές της ΤΔΒΚ, η Κύπρος αρνήθηκε να παραδώσει περαιτέρω αποδεικτικά στοιχεία. Η παράδοση όλου του φακέλου της έρευνας στην ΤΔΒΚ, όπου υπήρχε η περίπτωση τα αποδεικτικά στοιχεία να χρησιμοποιηθούν για να δικαστούν οι ύποπτοι εκεί χωρίς εγγυήσεις ότι θα εκδοθούν στις κυπριακές αρχές, ξεπερνά την υποχρέωση απλής συνεργασίας ανάμεσα στην αστυνομία ή στις δικωτικές αρχές. Θα ισοδυναμούσε επί της ουσίας με μια μεταφορά της υπόθεσης από τα δικαστήρια της Κύπρου στα δικαστήρια της ΤΔΒΚ, με συ-

νέπεια η Κύπρος να απεμπολήσει τη δικαιοδοσία της επί μιας υπόθεσης φόνου που διαπράχθηκε στο έδαφος που ελέγχει, προς όφελος μιας μη αναγνωρισμένης οντότητας που βρίσκεται εντός του εδάφους της. Είναι γεγονός ότι η άσκηση δικαιοδοσίας αποτελεί βασικό στοιχείο της κυριαρχίας ενός κράτους. Υπό αυτές τις ειδικές συνθήκες, δεν ήταν παράλογο για την Κύπρο να αρνηθεί να παραχωρήσει τη δικαιοδοσία της να δικάσει στα δικαστήρια της ΤΔΒΚ.

Το Δικαστήριο εξέτασε, επίσης, εάν η Κύπρος όφειλε να συμμετέχει σε άλλες προσπάθειες συνεργασίας, όπως πρότεινε η ΟΥΝΦΙΚΥΠ. Στο πλαίσιο των ενεργειών διαμεσολάβησης της ΟΥΝΦΙΚΥΠ, εξετάστηκαν πολλές μορφές συνεργασίας προκειμένου να εξευρεθεί μια συμβιβαστική λύση ανάμεσα στην Κύπρο και στις αρχές της ΤΔΒΚ. Όμως, αυτές οι άλλες μορφές συνεργασίας δεν θα διευκόλυναν τη δίωξη των υπόπτων. Δεν αποδείχθηκε ότι αυτές οι εναλλακτικές και, ειδικότερα, η πιθανότητα σύστασης ενός *ad hoc* δικαστηρίου σε ένα ουδέτερο μέρος θα είχαν μια ισχυρή νομική βάση στο εσωτερικό ή στο διεθνές δίκαιο. Υπ' αυτές τις συνθήκες, δεν υποχρεούταν, κατά το άρθρο 2, η Κύπρος να συμμετέχει σε αυτές τις εναλλακτικές.

Μη παραβίαση του άρθρου 2 από την Κύπρο.

Η Τουρκία αγνόησε τα αιτήματα έκδοσης των υπόπτων και τα επέστρεψε δίχως απάντηση. Οι τουρκικές αρχές όφειλαν να υποδείξουν τους λόγους που δεν αποδέχονταν το αίτημα έκδοσης σύμφωνα με τη νομοθεσία τους ή την Ευρωπαϊκή Σύμβαση περί Έκδοσης Υπόπτων. Η Σύμβαση αυτή προέβλεπε υποχρέωση του κράτους που δεχόταν το αίτημα έκδοσης να ενημερώσει το αιτούν κράτος για την απόφασή του περί εκδόσεως και, σε περίπτωση απόρριψης του αιτήματος, να αιτιολογήσει την απόφασή του. Η εκ του άρθρου 2 υποχρέωση συνεργασίας πρέπει να ερμηνευθεί υπό το πρίσμα αυτών των διατάξεων, με συνέπεια να υποχρεούται το κράτος να εξετάζει και να απαντά αιτιολογημένα στο αίτημα έκδοσης υπόπτων διάπραξης φόνου, οι οποίοι είναι γνωστό ότι βρίσκονται στο έδαφος του κράτους ή υπό τη δικαιοδοσία του.

Η Τουρκία δεν κατέβαλε την ελάχιστη απαιτούμενη προσπάθεια και, συνεπώς, δεν συμμορφώθηκε προς την υποχρέωσή της να συνεργαστεί με την Κύπρο ώστε να διεξαχθεί μια αποτελεσματική έρευνα του φόνου των συγγενών των προσφευγόντων.

Παραβίαση του άρθρου 2 από την Τουρκία.

Άρθρο 41: το Δικαστήριο επιδίκασε σε κάθε προσφεύγοντα το ποσό των 8.500 ευρώ ως αποζημίωση της ηθικής βλάβης, ενώ απέρριψε το αίτημα αποζημίωσης της θετικής ζημίας.

► Άρθρο 6 – Δικαίωμα στη χρηστή απονομή δικαιοσύνης

Υπόθεση Ramos Nunes de Carvalho 'e Sa κατά Πορτογαλίας (Προσφυγή Νο 55391/13), απόφαση της 6ης Νοεμβρίου 2018 του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης

■ έλλειψη αμεροληψίας – Ανώτατο Δικαστήριο

Κατά της προσφεύγουσας, η οποία κατά τον χρόνο υποβολής της προσφυγής ήταν δικαστής, ασκήθηκαν τρεις πειθαρχικές δίωξεις. Το Ανώτατο Συμβούλιο του Δικαστικού Σώματος (ΑΣΔΣ) της επέβαλε πρόστιμο και ως πειθαρχική ποινή προσωρινή αργία από τα καθήκοντά της. Τα αιτήματα της προσφεύγουσας για επανεξέταση της υπόθεσής της ως προς τα πραγματικά περιστατικά απορρίφθηκαν. Το Δικαστικό Τμήμα του Ανωτάτου Δικαστηρίου επικύρωσε τις αποφάσεις του ΑΣΔΣ κρίνοντας ότι αρμοδιότητά του δεν ήταν η επανεξέταση των πραγματικών περιστατικών αλλά η εξέταση του εάν τα πραγματικά περιστατικά αποδείχθηκαν ευλόγως και επαρκώς.

Το ΑΣΔΣ επιμέτρησε τις ποινές της προσφεύγουσας και της επέβαλε την ποινή της προσωρινής αργίας 240 ημερών. Ενώπιον του Δικαστηρίου η προσφεύγουσα κατήγγειλε ότι παραβιάστηκε το δικαίωμά της για ανεξάρτητη και αμερόληπτη δίκη, το δικαίωμα επανεξέτασης των πραγματικών περιστατικών που εξετάστηκαν από το ΑΣΔΣ καθώς και το δικαίωμα δημόσιας δίκης. Τμήμα του Δικαστηρίου αποφάσισε στις 21 Ιουνίου 2016 ότι παραβιάστηκε το άρθρο 6 της Σύμβασης. Κατόπιν αιτήματος της εναγόμενης Κυβέρνησης, η υπόθεση παραπέμφθηκε στο Τμήμα Ευρείας Σύνθεσης στις 17 Οκτωβρίου 2016.

Τα διοικητικά μέσα που εφαρμόστηκαν στην εν λόγω υπόθεση της προσφεύγουσας αποτελούσαν μέρος των πειθαρχικών κανόνων που εφαρμόζονται στους δικαστές. Οι νομοθετικές διατάξεις που προέβλεπαν την επιβολή ποινών δεν αφορούσαν στο σύνολο γενικά αλλά μια συγκεκριμένη κατηγορία, κυρίως τους δικαστές. Επίσης, οι διαδικασίες διεξήχθησαν από το ΑΣΔΣ, το οποίο ήταν ένα διοικητικό και πειθαρχικό όργανο. Συνεπώς, τα αδικήματα για τα οποία παραπεμπόταν η προσφεύγουσα ήταν αμιγώς πειθαρχικά. Παρόλο που το ποσό του προστίμου ήταν σημαντικό και άρα η κύρωση ήταν ποινικής φύσεως, ο βαθμός αυστηρότητας δεν ενέτασσε το αδίκημα στο πλαίσιο του ποινικού δικαίου. Έτσι, η πειθαρχική δίωξη της προσφεύγουσας δεν αφορούσε ποινική κατηγορία, κατά την έννοια του άρθρου 6, και άρα το άρθρο αυτό δεν εφαρμόζεται κατά την ποινική της διάσταση. Άρα, οι καταγγελίες της προσφεύγουσας για παραβίαση της παρ. 3 του άρθρου 6 δεν ήταν συμβατές με το *rationae materiae* πεδίο εφαρμογής των διατάξεων της Σύμβασης.

Οι καταγγελίες της προσφεύγουσας αφορούσαν, ειδικότερα, στο γεγονός ότι ο Πρόεδρος του Ανωτάτου Δικα-

στηρίου ήταν επίσης Πρόεδρος και του ΑΣΔΣ. Η σύνθεση του Δικαστικού Τμήματος του Ανωτάτου Δικαστηρίου καθοριζόταν από την Πράξη σχετικά με το Καθεστώς των Δικαστών σύμφωνα με αντικειμενικά κριτήρια, όπως η αρχαιότητα των δικαστών και η συμμετοχή τους σε ένα τμήμα. Ο Πρόεδρος του Ανωτάτου Δικαστηρίου δεν συμμετείχε στο εν λόγω *ad hoc* τμήμα. Στην πράξη, τα μέλη του τμήματος διορίζονταν επισήμως από τον αρχαιότερο Αντιπρόεδρο του Ανωτάτου Δικαστηρίου.

Η προσφεύγουσα δεν ισχυρίστηκε ότι οι δικαστές του Δικαστικού Τμήματος ενήργησαν σύμφωνα με τις οδηγίες του Προέδρου του Ανωτάτου Δικαστηρίου ή ότι επηρεάστηκαν από τον τελευταίο ή ότι με κάποιον άλλον τρόπο επέδειξαν μεροληψία. Δεν αποδείχθηκε ότι οι εν λόγω δικαστές διορίστηκαν ειδικά για να δικάσουν την υπόθεσή της. Δεν υπήρξε κάποιο αποδεικτικό στοιχείο που να υποδεικνύει ότι η προσφεύγουσα είχε αντικειμενικώς εύλογο σχετικό φόβο. Ο διπτός ρόλος του Προέδρου του Ανωτάτου Δικαστηρίου δεν ήταν, συνεπώς, τέτοιος που να θέτει υπό αμφισβήτηση την ανεξαρτησία και την αντικειμενικότητα του δικαστηρίου αυτού.

Σε αντίθεση με την υπόθεση *Oleksandr Volko κατά Ουκρανίας*, δεν εντοπίστηκαν σοβαρά ζητήματα διαρθρωτικών αδυναμιών ή μεροληψίας ανάμεσα στο πορτογαλικό ΑΣΔΣ. Η ανεξαρτησία της δικαιοσύνης στην Πορτογαλία προστατευόταν τόσο από το Σύνταγμα όσο και από άλλες διατάξεις της εθνικής νομοθεσίας και το σύστημα που ορίζει δικαιοδοσία εκδίκασης από το Ανώτατο Δικαστήριο των προσφυγών κατά των αποφάσεων του ΑΣΔΣ έχει εγκριθεί σε πολλές περιπτώσεις από το Συνταγματικό Δικαστήριο. Επίσης, το γεγονός ότι οι δικαστές υπόκεινται στους κανόνες δικαίου γενικότερα και σε κανόνες πειθαρχικούς ειδικότερα δεν αμφισβητούσε την αμεροληψία τους. Οι δικαστές του Ανωτάτου Δικαστηρίου, οι οποίοι είχαν υψηλά προσόντα και βρίσκονταν συχνά στα τελευταία στάδια της καριέρας τους, δεν υπόκεινταν πλέον σε αξιολογήσεις απόδοσης ή δεν επεδίωκαν προαγωγή και η πειθαρχική δικαιοδοσία του ΑΣΔΣ όσον τους αφορά ήταν στην πραγματικότητα περισσότερο θεωρητική. Δεν υπήρχε επίσης αποδεικτικό στοιχείο έλλειψης αμεροληψίας. Συνεπώς, το γεγονός ότι οι δικάζοντες δικαστές εξετάζονταν πειθαρχικά δεν επαρκεί από μόνο του ως απόδειξη ύπαρξης παραβίασης των απαιτήσεων αμεροληψίας.

Επομένως, λαμβάνοντας υπόψη όλες τις ειδικότερες περιστάσεις της υπόθεσης και των εγγυήσεων που αποσκοπούν στην προστασία του Δικαστικού Τμήματος του Ανωτάτου Δικαστηρίου από εξωτερικές πιέσεις, οι φόβοι της προσφεύγουσας δεν κρίνονταν ως αντικειμενικά δικαιολογημένοι. Επίσης, το υφιστάμενο σύστημα εξέτασης των προσφυγών επί των πειθαρχικών αποφάσεων του ΑΣΔΣ, κυρίως η προσφυγή στο Δικαστικό Τμήμα, δεν

παραβίαζε την απαίτηση ανεξαρτησίας και αμεροληψίας που ορίζεται με το άρθρο 6 παρ. 1 της Σύμβασης.

Μη παραβίαση του άρθρου 6.

Αντικείμενο των αποφάσεων του ΑΣΔΣ ήταν εάν η προσφεύγουσα παραβίασε τις επαγγελματικές της υποχρεώσεις. Προκειμένου το ΑΣΔΣ να εξετάσει το εν λόγω ζήτημα, έπρεπε να ασκήσει τις εξουσίες διακριτικής ευχέρειάς του. Ως όργανο που συστάθηκε συγκεκριμένα για να ερμηνεύει και να εφαρμόζει τους κανόνες που ορίζουν τη διαγωγή των δικαστών, το ΑΣΔΣ είχε ως καθήκον να συμβάλει στην ομαλή λειτουργία του δικαστικού συστήματος. Ωστόσο, στην παρούσα υπόθεση, η εξέταση των πραγματικών περιστατικών και ο έλεγχος των επιβληθεισών πειθαρχικών κυρώσεων δεν απαιτούν εξειδικευμένη γνώση ή ειδική επαγγελματική εμπειρία. Όμως, θα μπορούσαν να αποτελέσουν αντικείμενο δικαιοδοσίας οποιουδήποτε δικαστηρίου. Η παρούσα υπόθεση δεν αφορούσε μια κλασσική περίπτωση άσκησης διοικητικής ευχέρειας σε ένα εξειδικευμένο νομικό πεδίο.

Κατά των αποφάσεων του ΑΣΔΣ είχαν ασκηθεί προσφυγές ενώπιον του Δικαστικού Τμήματος του Ανωτάτου Δικαστηρίου. Ο έλεγχος μιας απόφασης που επιβάλλει πειθαρχική ποινή διαφέρει από τον έλεγχο μιας διοικητικής απόφασης που δεν ενέχει τέτοιο κυρωτικό στοιχείο. Επίσης, οι πειθαρχικές διαδικασίες αφορούσαν δικαστή. Ο δικαστικός έλεγχος, συνεπώς, όφειλε να είναι κατάλληλος προς το αντικείμενο της διαφοράς, ήτοι την πειθαρχική φύση των εν λόγω διοικητικών αποφάσεων. Το στοιχείο αυτό είναι ακόμη περισσότερο απαραίτητο όταν αφορά σε πειθαρχικές διαδικασίες κατά δικαστών.

Η προσφεύγουσα κατά τη διάρκεια των διαδικασιών ενώπιον του ΑΣΔΣ, είχε τη δυνατότητα να αμυνθεί. Όμως, δεν υπήρξε ακροαματική διαδικασία παρά μόνο έγγραφη, παρόλο που υπήρχε ο κίνδυνος να επιβληθούν σοβαρές κυρώσεις στην προσφεύγουσα. Δεν είχε τη δυνατότητα να παρακολουθήσει καμία από τις τρεις συνεδριάσεις που αφορούσαν την υπόθεσή της, καθώς ο Νόμος δεν προέβλεπε δημόσιες ακροαματικές διαδικασίες ενώπιον του ΑΣΔΣ. Κατά συνέπεια, δεν είχε τη δυνατότητα να αναπτύξει προφορικά τα επιχειρήματά της είτε σχετικά με τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσής της και τις σχετικές κυρώσεις είτε εν σχέσει με διάφορα νομικά ζητήματα. Επίσης, δεν εισφέρθηκαν ενώπιον του ΑΣΔΣ μαρτυρικές καταθέσεις, παρόλο που διακυβευόταν όχι μόνο η αξιοπιστία της προσφεύγουσας αλλά και αυτή ουσιαστικών μαρτύρων. Συνεπώς, το ΑΣΔΣ άσκησε τις διακριτικές εξουσίες του βασιζόμενο σε ελλιπή αποδεικτικά στοιχεία επί των πραγματικών περιστατικών.

Ενώπιον του Δικαστικού Τμήματος του Ανωτάτου Δικαστηρίου, κατά την εξέταση των προσφυγών, η προσφεύγουσα αρνήθηκε επισταμένως τις πράξεις που της αποδόθηκαν από το ΑΣΔΣ. Οι πειθαρχικές κυρώσεις που της

επεβλήθησαν βασίστηκαν στην παραδοχή ότι παραβίασε τις επαγγελματικές της υποχρεώσεις ως δικαστής. Συνεπώς, ο χαρακτηρισμός της επαγγελματικής διαγωγής της προσφεύγουσας ήταν κρίσιμο ζήτημα. Η προσφεύγουσα διαμαρτυρήθηκε ότι οι επιβληθείσες κυρώσεις ήταν δυσανάλογες, όμως ένα δικαστικό όργανο δεν μπορούσε να ασκήσει πλήρη δικαιοδοσία, εκτός εάν μπορούσε να εξετάσει κατά πόσο η κύρωση ήταν ανάλογη προς την υπό εξέταση ανάρμοστη επαγγελματική διαγωγή.

Στο ειδικότερο πλαίσιο των πειθαρχικών διαδικασιών, τα ζητήματα ουσίας και τα νομικά ζητήματα είναι εξίσου κρίσιμα για το αποτέλεσμα των διαδικασιών αναφορικά με τα αστικής φύσεως δικαιώματα και τις υποχρεώσεις. Σε υποθέσεις που επιβάλλονται κυρώσεις είναι ιδιαίτερα σημαντικό να αποδεικνύονται πλήρως τα πραγματικά περιστατικά και, ιδίως, σε υποθέσεις πειθαρχικών κυρώσεων κατά δικαστών, καθώς οι τελευταίοι θα πρέπει να απολαμβάνουν τον απαιτούμενο για την εκτέλεση των καθηκόντων τους σεβασμό, ώστε να διασφαλίζεται η εμπιστοσύνη των πολιτών στη λειτουργία και στην ανεξαρτησία της δικαιοσύνης. Στην παρούσα υπόθεση, η απόδειξη των πραγματικών περιστατικών ήταν αποφασιστικής σημασίας για την προσφεύγουσα και δεν αποτελούσε δευτερεύουσας σημασίας εν σχέσει με τα ζητήματα που ενέπιπταν στη διακριτική εξουσία των διοικητικών αρχών. Η απόδειξη των πραγματικών περιστατικών αποτέλεσε αντικείμενο διαφωνιών ανάμεσα στα μέλη του ΑΣΔΣ και τα περιστατικά αυτά ήταν «αποφασιστικής σημασίας». Οι κατηγορίες κατά της προσφεύγουσας μπορούσαν να οδηγήσουν στην αποπομπή της από την υπηρεσία ή στην αναστολή άσκησης των καθηκόντων της, δηλαδή σε πολύ σοβαρές κυρώσεις που θα αποτελούσαν σημαντικό στιγματισμό και θα επέφεραν μη αναστρέψιμες επιπτώσεις στη ζωή και στην καριέρα της. Στην πραγματικότητα, της είχε επιβληθεί η πειθαρχική ποινή της αργίας για 240 ημέρες, παρόλο που στην πράξη τέθηκε σε αργία μόνο για 100 ημέρες.

Το Δικαστικό Τμήμα του Ανωτάτου Δικαστηρίου είχε δηλώσει ρητώς ότι δεν είχε πλήρη δικαιοδοσία επί της υπόθεσης, αλλά κλήθηκε να εξετάσει αποκλειστικά τη νομιμότητα των προσβαλλόμενων αποφάσεων. Εν όψει των ορίων που η νομοθεσία και η νομολογία του επέβαλαν, το Δικαστικό Τμήμα του Ανωτάτου Δικαστηρίου δεν είχε την εξουσία να εξετάσει τα αποφασιστικής σημασίας σημεία των υπό εξέταση διαδικασιών, αλλά μπορούσε μόνο «να εξετάσει κάθε αντίθεση, ασυμφωνία και ανεπάρκεια του αποδεικτικού υλικού και κάθε πρόδηλο σφάλμα της εν λόγω κρίσης, στο μέτρο που τα σφάλματα αυτά ήταν προφανή». Σύμφωνα με τη νομολογία του Δικαστικού Τμήματος του Ανωτάτου Δικαστηρίου, ένα «πρόδηλο σφάλμα» δεν αρκεί να είναι μόνο σοβαρό (σοβαρό υπό την έννοια να είναι προδήλως αντίθετο προς την κοινή λογική ή την

αλήθεια ή να αποτελεί ένδειξη ανεπαρκούς γνώσης). Θα πρέπει να είναι και κατάφωρα πρόδηλο.

Οι εν λόγω διαδικασίες δεν σχετίζονταν με αμιγώς νομικά ζητήματα περιορισμένου πεδίου εφαρμογής ή με ιδιαιτέρως τεχνικά ζητήματα, που μπορούσαν να εξεταστούν ικανοποιητικά με βάση τον φάκελο της υπόθεσης και μόνο. Αντιθέτως, οι προσφυγές της προσφεύγουσας αφορούσαν σε σημαντικά ουσιαστικά και νομικά ζητήματα. Ακόμη και αν το Ανώτατο Δικαστήριο έκρινε ότι δεν ήταν καθήκον του να επανεξετάσει το αποδεικτικό υλικό, όφειλε εντούτοις να εξακριβώσει εάν οι αποφάσεις του ΑΣΔΣ στηρίζονταν επαρκώς σε αντίστοιχα πραγματικά ευρήματα. Η διχογνωμία σχετικά με τα πραγματικά περιστατικά και τις επιπτώσεις των πειθαρχικών κυρώσεων στην υπόληψη της προσφεύγουσας καθιστούσαν απαραίτητο, για το Δικαστικό Τμήμα του Ανωτάτου Δικαστηρίου, τον επαρκώς ενδελεχή έλεγχο σε θέματα που αφορούσαν στην αξιοπιστία της προσφεύγουσας και των μαρτύρων. Ήταν αληθές ότι δεν ήταν αντίθετο προς τη Σύμβαση η μη δημόσια διεξαγωγή πειθαρχικών διαδικασιών. Όμως, η προσφεύγουσα ζήτησε τη διεξαγωγή της πειθαρχικής διαδικασίας που την αφορούσε σε δημόσια ακρόαση και, συνεπώς, θα έπρεπε να έχει τη δυνατότητα να διεξαχθεί η διαδικασία δημοσίως ενώπιον αρμοδίου οργάνου. Η κατ' αντιμωλία διεξαγωγή της διαδικασίας θα καθιστούσε δυνατή την προφορική αντιπαράθεση των μερών και τον έλεγχο των πραγματικών περιστατικών πιο ενδελεχή.

Το Δικαστικό Τμήμα του Ανωτάτου Δικαστηρίου δεν μπορούσε, σύμφωνα με τη νομολογία του, να υποκαταστήσει την κρίση ενός πειθαρχικού οργάνου. Ωστόσο, είχε την εξουσία να ακυρώσει μια απόφαση, συνολικά ή μέρος αυτής, σε περίπτωση «πρόδηλου, σοβαρού σφάλματος» και ιδίως εάν αποδείχθηκε ότι κατά τη διαδικασία λήψης της απόφασης παραβιάστηκε το ουσιαστικό δίκαιο ή η διαδικαστική προϋπόθεση της τήρησης αμεροληψίας. Με τον τρόπο αυτό, μπορούσε να παραπέμψει πίσω στο ΑΣΔΣ, ώστε το τελευταίο να εκδώσει νέα απόφαση σε συμμόρφωση προς οποιαδήποτε οδηγία εξέδωσε το Δικαστικό Τμήμα σχετικά με πιθανή παρατυπία.

Το Δικαστικό Τμήμα του Ανωτάτου Δικαστηρίου, κατά την έκδοση της απόφασής του στο πλαίσιο της δικαιοδοσίας που ορίζει η εθνική νομοθεσία και η νομολογία του, αιτιολόγησε επαρκώς τις αποφάσεις του αποκρινόμενο σε κάθε λόγο έφεσης που προέβαλε η προσφεύγουσα. Όμως, η έλλειψη ακροαματικής διαδικασίας αναφορικά με τα αποφασιστικής σημασίας αποδεικτικά στοιχεία, τα οποία αντιπαρήλθε το Δικαστικό Τμήμα επικαλούμενο την περιορισμένη φύση των εξουσιών του, είχε ως αποτέλεσμα το αιτιολογικό της απόφασης να μην περιλαμβάνει σκεπτικό σχετικό με τα ζητήματα αυτά. Λαμβάνοντας υπόψη, κυρίως, το συγκεκριμένο πλαίσιο άσκησης πειθαρχικών διαδικασιών κατά ενός δικαστή, τη σοβα-

ρότητα των κυρώσεων, το γεγονός ότι οι διαδικαστικές εγγυήσεις ενώπιον του ΑΣΔΣ ήταν περιορισμένης εμβέλειας και την ανάγκη εξέτασης των αποδεικτικών στοιχείων σχετικά με την αξιοπιστία της προσφεύγουσας και των μαρτύρων, τα οποία αποτελούν αποφασιστικής σημασίας πτυχή της υπόθεσης, τη συνδυαστική επίδραση δυο παραγόντων – ήτοι της ανεπάρκειας του δικαστικού ελέγχου από το Δικαστικό Τμήμα του Ανωτάτου Δικαστηρίου και της έλλειψης ακροαματικής διαδικασίας είτε κατά το στάδιο των πειθαρχικών διαδικασιών είτε κατά το στάδιο δικαστικού ελέγχου – το Δικαστήριο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η υπόθεση της προσφεύγουσας δεν εξετάστηκε σύμφωνα με τα όσα ορίζει το άρθρο 6 παρ. 1 της Σύμβασης.

Παραβίαση του άρθρου 6 παρ. 1.

Άρθρο 41: το Δικαστήριο απέρριψε το αίτημα επιδίκασης αποζημίωσης της αποθετικής ζημίας.

► Άρθρο 8 – Δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής

Υπόθεση *Catt* κατά *Ηνωμένου Βασιλείου* (Προσφυγή No 43514/15), απόφαση της 24ης Ιανουαρίου 2019

■ *ακτιβιστής – τήρηση στοιχείων – βάση δεδομένων αστυνομίας*

Ο προσφεύγων είναι ειρηνικός ακτιβιστής από το 1948. Το 2005 συμμετείχε σε διαδηλώσεις που οργάνωσε μια ομάδα που πίστευε στη βίαιη μορφή διαμαρτυρίας και οι διαδηλώσεις της οποίας επιβλέπονταν από σημαντική αστυνομική δύναμη. Ο προσφεύγων δεν καταδικάστηκε ποτέ για κάποιο αδίκημα και ο κίνδυνος να εμφανίσει βίαιη εγκληματική συμπεριφορά ήταν ελάχιστος.

Ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων ο προσφεύγων επεδίωξε τη διαγραφή των στοιχείων του από τη βάση δεδομένων που τηρούσε η αστυνομία, γνωστή ως «βάση δεδομένων εξτρεμιστών». Τα τηρούμενα στοιχεία περιλάμβαναν όνομα, διεύθυνση, ημερομηνία γέννησης και συμμετοχή σε διαδηλώσεις. Τα περισσότερα αρχεία αφορούσαν διαδηλώσεις που οργάνωσε η ομάδα βίαιων μορφών διαμαρτυρίας, ενώ άλλα τη συμμετοχή του προσφεύγοντος σε πολιτικές συγκεντρώσεις και εκδηλώσεις συνδικαλιστικών οργανώσεων.

Το Δικαστήριο δέχθηκε ότι υπήρχε επιτακτική ανάγκη συλλογής προσωπικών δεδομένων του προσφεύγοντος. Τα επίμαχα προσωπικά δεδομένα συγκεντρώνονταν φανερά. Ήταν τέτοια η φύση της συλλογής πληροφοριών που η αστυνομία έπρεπε πρώτα να συγκεντρώσει τα δεδομένα προτού αξιολογήσει την αξία τους. Η αστυνομία είχε τον αυτονόητο ρόλο να παρακολουθεί διαδηλωτές, όταν ήταν γνωστό ότι οι δραστηριότητες της οργανωτικής ομάδας είναι βίαιες και πιθανόν παράνομες. Συνε-

πώς, ακόμη και εάν ο προσφεύγων δεν ήταν ύποπτος άμεσης συμμετοχής στις εγκληματικές δραστηριότητες της ομάδας αυτής, εντούτοις ήταν δικαιολογημένο για την αστυνομία να συλλέγει προσωπικά του στοιχεία. Ούτως ή άλλως, είχε αποφασίσει επανειλημμένως και δημοσίως να συσχετίσει τον εαυτό του με τις δραστηριότητες μιας βίαιης ομάδας διαδηλωτών.

Το Δικαστήριο, αντίστοιχα, έκρινε ότι δεν υπήρχε επιτακτική ανάγκη να τηρηθούν τα προσωπικά στοιχεία του προσφεύγοντος. Ελλείψει κανόνων που να ορίζουν σαφώς ένα ανώτατο επιτρεπόμενο χρόνο τήρησης τέτοιων στοιχείων, ο προσφεύγων εξαρτιόταν εξ ολοκλήρου από την επιμελή εφαρμογή των ιδιαίτερος εύκαμπτων διαδικαστικών εγγυήσεων που περιείχε ο Κώδικας Διαδικασίας για τη διασφάλισή της, με βάση την αρχή της αναλογικότητας, τήρησης των δεδομένων του. Όταν ένα κράτος επιλέγει να θέσει σε εφαρμογή ένα τέτοιο σύστημα τήρησης δεδομένων, καθίσταται αποφασιστικής σημασίας η αναγκαιότητα ύπαρξης αποτελεσματικών διαδικαστικών εγγυήσεων. Οι εγγυήσεις αυτές θα πρέπει να προβλέπουν τη διαγραφή τέτοιου υλικού, μόλις η συνεχιζόμενη τήρησή του καθίσταται δυσανάλογη.

Τα προσωπικά δεδομένα του προσφεύγοντος θα μπορούσαν ενδεχομένως να τηρηθούν επ' αόριστον. Ενώ ο προσφεύγων θα μπορούσε να ζητήσει την αποκάλυψη και καταστροφή των στοιχείων του, η εγγύηση αυτή εμφανιζόταν να έχει περιορισμένο αντίκτυπο, δεδομένης της άρνησης να διαγραφούν τα στοιχεία του ή να του παρασχεθούν εξηγήσεις για τη συνεχιζόμενη τήρησή τους. Ήταν ιδιαίτερος ανησυχητική η έλλειψη διαδικαστικών εγγυήσεων στην υπόθεση του προσφεύγοντος, καθώς τα προσωπικά στοιχεία αφορούσαν πολιτικές πεποιθήσεις που έχρηζαν υψηλής προστασίας. Η ειρηνικής μορφής διαδηλώση προστατεύεται από το άρθρο 11 της Σύμβασης, που περιλαμβάνει και την ειδική προστασία των συνδικαλιστικών οργανώσεων, στις εκδηλώσεις των οποίων συμμετείχε και ο προσφεύγων.

Ο ορισμός του «εσωτερικού εξτρερισμού» στο πλαίσιο της «βάσης δεδομένων εξτρεμιστών» που παρείχε η εθνική νομοθεσία αναφερόταν στη συλλογή στοιχείων που αφορούσαν ομάδες και μέλη αυτών και που δρούσαν «εκτός δημοκρατικών διαδικασιών». Συνεπώς, η αστυνομία δεν φάνηκε να σεβάστηκε τον ορισμό που έδωσε η ίδια, κατά τη διαδικασία τήρησης των δεδομένων σχετικά με τη συμμετοχή του προσφεύγοντος σε ειρηνικές και πολιτικές εκδηλώσεις.

Η τήρηση, εν προκειμένω, των δεδομένων του προσφεύγοντος που αφορούν σε ειρηνικές διαμαρτυρίες δεν εμφανιζόταν ούτε απαραίτητη ούτε ότι εξυπηρετούσε τους σκοπούς μιας συγκεκριμένης διεξαγόμενης έρευνας. Το Δικαστήριο δεν δέχθηκε ότι η διαγραφή των στοιχείων θα ήταν υπέρμετρα δύσκολη ώστε να θεωρηθεί αβάσιμη. Θα ήταν καθόλα αντίθετο με την ανάγκη προστασίας της

προσωπικής ζωής που ορίζει το άρθρο 8 της Σύμβασης, εάν θα ήταν δυνατό για μια Κυβέρνηση να δημιουργήσει μια βάση δεδομένων με τέτοιον τρόπο ώστε να μην είναι εύκολος ο έλεγχος ή η τροποποίηση των τηρούμενων δεδομένων και, στη συνέχεια, να χρησιμοποιήσει το επιχείρημα αυτό ως δικαιολογία για την άρνηση της διαγραφής δεδομένων από αυτή τη βάση δεδομένων.

Παραβίαση του άρθρου 8.

Άρθρο 41: δεν υποβλήθηκε αίτημα επιδίκασης αποζημίωσης.

► Άρθρο 10 – Ελευθερία έκφρασης

Υπόθεση *Magyar Jeti Zrt κατά Ουγγαρίας (Προσφυγή No 11257/16)*, απόφαση της 4ης Δεκεμβρίου 2018

διαδικτυακό ειδησεογραφικό πόρταλ – ευθύνη – υπερσύνδεσμος – συκοφαντικό περιεχόμενο

Η προσφεύγουσα εταιρία λειτουργεί ένα δημοφιλές διαδικτυακό ειδησεογραφικό πόρταλ στην Ουγγαρία. Μετά από ένα περιστατικό όπου μεθυσμένοι οπαδοί ποδοσφαίρου έκαναν ρατσιστικά σχόλια και εκτόξευσαν απειλές κατά μαθητών σε σχολείο που φοιτούσαν κυρίως Ρομά, ο επικεφαλής της μειονότητας των Ρομά της τοπικής κυβέρνησης έδωσε συνέντευξη σε ένα δημοσιογραφικό πόρταλ με έμφαση σε ζητήματα των Ρομά. Αναφερόμενος στα περιστατικά, ο επικεφαλής δήλωσε, μεταξύ άλλων, ότι οι ποδοσφαιρικοί οπαδοί ήταν «σίγουρα μέλη των Jobbik»¹. Το ειδησεογραφικό μέσο δημοσίευσε το βίντεο στο Youtube. Η προσφεύγουσα εταιρία δημοσίευσε στην ιστοσελίδα της ένα άρθρο σχετικά με το περιστατικό, συμπεριλαμβάνοντας έναν υπερσύνδεσμο με το δημοσιευμένο στο Youtube βίντεο.

Το δεξιό πολιτικό κόμμα των Jobbik κατέθεσε αγωγή για συκοφαντική δυσφήμιση. Ισχυρίστηκε ότι, κάνοντας χρήση του όρου «Jobbik» για να περιγράψουν τους οπαδούς του ποδοσφαίρου και δημοσιεύοντας τον υπερσύνδεσμο με το διαθέσιμο στο Youtube βίντεο, οι ενάγοντες προσέβαλαν το δικαίωμα προστασίας της φήμης του. Η προσφεύγουσα εταιρία καταδικάστηκε για συκοφαντικές δηλώσεις, που προσέβαλαν το δικαίωμα στην υπόληψη του πολιτικού κόμματος. Οι εφέσεις της απορρίφθηκαν.

Οι αποφάσεις των εθνικών δικαστηρίων ισοδυναμούσαν με παρέμβαση στο δικαίωμα έκφρασης της προσφεύγουσας εταιρίας και είχαν ως έννομο σκοπό την προστασία των δικαιωμάτων των άλλων. Δεν ήταν απαραίτητο για το Δικαστήριο να αποφανθεί εάν οι σχετικές εθνικές νομοθετικές διατάξεις μπορούσαν να προβλεφθούν, καθώς το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι η παρέμβαση ήταν αναγκαία.

1. Κίνημα για μια καλύτερη Ουγγαρία.

Η υπόθεση της προσφεύγουσας εταιρίας αφορούσε στα «καθήκοντα και στις υποχρεώσεις» ενός διαδικτυακού ειδησεογραφικού πόρταλ, που απορρέουν από το άρθρο 10 της Σύμβασης στην περίπτωση που ένα διαδικτυακό δημοσιευμένο άρθρο συμπεριελάμβανε και έναν υπερσύνδεσμο με σχόλια που κρίθηκαν στη συνέχεια συκοφαντικά. Έχοντας υπόψη τον ρόλο του διαδικτύου στην ενίσχυση της πρόσβασης του κοινού σε νέα και πληροφορίες, ο υπέρτατος στόχος του υπερσυνδέσμου είναι, μέσω της παραπομπής σε άλλες σελίδες και ιστοτόπους, να επιτρέψει σε χρήστες του διαδικτύου να πλοηγηθούν σε ένα διαδικτυακό που χαρακτηρίζεται από έναν μεγάλο όγκο πληροφοριών. Οι υπερσύνδεσμοι συμβάλλουν στην ομαλή λειτουργία του διαδικτύου καθιστώντας προσβάσιμες τις πληροφορίες μέσω της σύνδεσης αυτών. Ως τεχνική δημοσιογραφίας είναι ουσιωδώς διαφορετικοί από τους άλλους τρόπους έκδοσης υλικού, καθώς κατά γενικό κανόνα απλώς κατευθύνουν τους χρήστες σε περιεχόμενο διαθέσιμο αλλού στο διαδίκτυο. Δεν παρυσιάζουν στο κοινό τις συνδεδεμένες απόψεις ή επικοινωνούν το περιεχόμενό τους, αλλά απλώς εφιστούν την προσοχή των αναγνωστών για την ύπαρξη υλικού σε άλλον ιστότοπο. Μια περαιτέρω ειδοποιός διαφορά των υπερσυνδέσμων, συγκριτικά με άλλες μορφές διάδοσης πληροφοριών, είναι ότι το πρόσωπο που αναφέρεται σε πληροφορίες μέσω ενός υπερσυνδέσμου δεν ασκεί έλεγχο στο περιεχόμενο του ιστοτόπου, στον οποίο δίνεται πρόσβαση μέσω του υπερσυνδέσμου και το οποίο (περιεχόμενο) ενδεχομένως να αλλάξει μετά από τη δημιουργία του συνδέσμου. Εξαίρεση αποτελεί η περίπτωση όπου ο υπερσύνδεσμος κατευθύνει σε περιεχόμενα που ελέγχονται από το ίδιο πρόσωπο με αυτό που αναφέρεται στον υπερσύνδεσμο. Επίσης, το περιεχόμενο του υπερσυνδέσμου έχει ήδη καταστεί διαθέσιμο από τον αρχικό εκδότη που παρείχε ελεύθερη πρόσβαση στο κοινό.

Το ζήτημα εάν η δημοσίευση ενός υπερσυνδέσμου μπορεί δικαιολογημένα, κατά την έννοια του άρθρου 10, να εγείρει την ευθύνη για το περιεχόμενο αυτού, απαιτεί μια κατά περίπτωση εξέταση λαμβάνοντας υπόψη διάφορα στοιχεία. Ειδικότερα, τα ακόλουθα στοιχεία είναι σχετικά για την ανάλυση της ευθύνης της προσφεύγουσας εταιρίας ως εκδότριας του υπερσυνδέσμου: α) είχε ο δημοσιογράφος εγκρίνει το επίμαχο περιεχόμενο, β) είχε ο δημοσιογράφος επαναλάβει το επίμαχο περιεχόμενο (χωρίς να το εγκρίνει), γ) είχε ο δημοσιογράφος απλώς συνδέσει το άρθρο του με υπερσύνδεσμο με το επίμαχο περιεχόμενο (χωρίς να το εγκρίνει ή να το επαναλαμβάνει), δ) γνώριζε ή μπορούσε να γνωρίζει ο δημοσιογράφος ότι το επίμαχο περιεχόμενο ήταν συκοφαντικό ή με κάποιον τρόπο παράνομο, ε) ενήργησε ο δημοσιογράφος καλή τη πίστει, με σεβασμό προς τη δημοσιογραφική δεοντολογία και υπέδειξε την απαιτούμενη επιμέλεια που απαιτείται στην υπεύθυνη δημοσιογραφία;

Το επίμαχο άρθρο απλώς ανέφερε ότι η συνέντευξη του επικεφαλής της μειονότητας των Ρομά της τοπικής κυβέρνησης ήταν διαθέσιμη στο Youtube και προσέφερε πρόσβαση σε αυτή μέσω ενός υπερσυνδέσμου, χωρίς περαιτέρω σχόλια ή αναφορά σε μέρη της συνέντευξης αυτής. Δεν έγινε μνεία στο πολιτικό κόμμα, ενώ σε κανένα σημείο του άρθρου δεν είχε υπονοήσει με οποιονδήποτε τρόπο ο συντάκτης ότι οι δηλώσεις στις οποίες παρέπεμπε ο υπερσύνδεσμος ήταν αληθείς ή ότι ενέκρινε το υλικό του υπερσυνδέσμου ή ότι αναλαμβάνει την ευθύνη γι' αυτό. Ούτε είχε κάνει χρήση του υπερσυνδέσμου με τρόπο που από μόνος του να προσδίδει συκοφαντική ερμηνεία. Συνεπώς, μπορεί να συναχθεί το συμπέρασμα ότι το επίμαχο άρθρο δεν ενέκρινε το ενοχοποιητικό περιεχόμενο.

Όσον αφορά το ζήτημα της αναδημοσίευσης, η τιμωρία ενός δημοσιογράφου για συμβολή στη διάδοση των δηλώσεων, στις οποίες προέβη στο πλαίσιο μιας συνέντευξης ένα άλλο πρόσωπο, θα έβλαπτε σοβαρά τη συμβολή του Τύπου στη συζήτηση ζητημάτων δημοσίου ενδιαφέροντος και θα πρέπει να προβλέπεται μόνο εάν υφίστανται σοβαροί λόγοι. Δεν αποκλείεται σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμη και η απλή αναδημοσίευση μιας δήλωσης, όπως στην περίπτωση ενός υπερσυνδέσμου, να εγείρει το ζήτημα της ευθύνης. Τέτοιες περιπτώσεις είναι όταν ο δημοσιογράφος δεν ενεργεί καλή τη πίστει, σύμφωνα με τη δημοσιογραφική δεοντολογία και με την προσδοκώμενη επιμέλεια κατά την υπεύθυνη άσκηση της δημοσιογραφίας σε ένα ζήτημα δημοσίου ενδιαφέροντος. Όμως, δεν ήταν τέτοια η περίπτωση της προσφεύγουσας εταιρίας όπου στο επίμαχο άρθρο δεν αναδημοσιεύονταν καμία από τις συκοφαντικές δηλώσεις και η δημοσίευση περιοριζόταν στην ανάρτηση του υπερσυνδέσμου.

Ως προς το ζήτημα εάν ο δημοσιογράφος και η προσφεύγουσα εταιρία γνώριζαν ή όφειλαν ευλόγως να γνωρίζουν ότι ο υπερσύνδεσμος προσέφερε πρόσβαση σε συκοφαντικό ή με άλλον τρόπο παράνομο περιεχόμενο, αυτό θα πρέπει να κριθεί υπό το πρίσμα της κατάστασης, όπως αυτή παρουσιάστηκε στον συντάκτη κατά την επίδικη περίοδο, παρά υπό το πρίσμα των πλεονεκτικών εκ των υστέρων διαπιστώσεων των εθνικών δικαστηρίων.

Ο δημοσιογράφος στην περίπτωση αυτή μπορούσε εύλογα να υποθέσει ότι το περιεχόμενο, στο οποίο παρέπεμπε και έδινε πρόσβαση, αν και αμφιλεγόμενο, θα κινούνταν στο πλαίσιο της αποδεκτής κριτικής των πολιτικών κομμάτων και κατ' αυτόν τον τρόπο θα ήταν νόμιμο. Παρόλο που οι δηλώσεις του επικεφαλής της μειονότητας των Ρομά κρίθηκαν τελικά συκοφαντικές επειδή υπονοούσαν, χωρίς αποδεικτικά στοιχεία, ότι άτομα που σχετίζονταν με το κόμμα Jobbik διέπραξαν τις πράξεις με ρατσιστικό κίνητρο, το Δικαστήριο δέχθηκε ότι τέτοιες δηλώσεις δεν μπορούν να θεωρηθούν εκ των προτέρων ως αμιγώς παράνομες.

Η σχετική ουγγρική νομοθεσία, όπως ερμηνεύθηκε από τα εθνικά δικαστήρια, δεν παρείχε κάποια έγκυρη αξιολόγηση των εκ του άρθρου 10 δικαιωμάτων ελεύθερης έκφρασης της προσφεύγουσας εταιρίας, σε μια περίπτωση όπου τέτοιοι περιορισμοί θα απαιτούσαν τον μεγαλύτερο έλεγχο, δεδομένης της συζήτησης επί ενός θέματος γενικότερου ενδιαφέροντος. Όντως, τα δικαστήρια έκριναν ότι οι υπερσύνδεσμοι αποτελούν τρόπο διάδοσης πληροφοριών και εγείρουν αντικειμενική ευθύνη – μια ενέργεια που απέκλεισε οποιαδήποτε ισορροπία ανάμεσα στα αλληλοσυγκρουόμενα δικαιώματα, το δικαίωμα προστασίας της υπόληψης του πολιτικού κόμματος και το δικαίωμα της ελευθερίας έκφρασης της προσφεύγουσας εταιρίας. Τέτοια αντικειμενική ευθύνη ενδέχεται να έχει προβλεπόμενες συνέπειες στη ροή των πληροφοριών στο διαδίκτυο, υποχρεώνοντας τους συντάκτες άρθρων και τους εκδότες να αποφεύγουν τη χρήση υπερσυνδέσμων, την πιθανή τροποποίηση του περιεχομένου των οποίων δεν μπορούν να ελέγξουν. Αυτό θα μπορούσε, άμεσα ή έμμεσα, να έχει δυσμενή επίδραση στην ελευθερία έκφρασης στο διαδίκτυο.

Η κρίση των εθνικών δικαστηρίων περί αντικειμενικής ευθύνης της προσφεύγουσας εταιρίας δεν βασίστηκε σε επαρκείς και λυσιτελείς λόγους. Συνεπώς, το επιβαλλόμενο μέτρο αποτέλεσε δυσανάλογο περιορισμό του δικαιώματος ελευθερίας έκφρασης.

Παραβίαση του άρθρου 10.

Άρθρο 41: το Δικαστήριο επιδίκασε το ποσό των 597,04 ευρώ για αποζημίωση της αποθετικής ζημίας της προσφεύγουσας. Δεν υποβλήθηκε αίτημα επιδίκασης αποζημίωσης ηθικής βλάβης.

► Άρθρο 1 Πρώτου Πρωτοκόλλου – Προστασία της ιδιοκτησίας

Υπόθεση Molla Sali κατά Ελλάδος (Προσφυγή Νο 20452/14), απόφαση της 19ης Δεκεμβρίου 2018 του Τμήματος Ευρείας Σύθεσης

Ισλαμικός νόμος (σαρία) – κληρονομία – Έλληνας Μουσουλμάνος

Βλ. στο παρόν τεύχος ΕΕΕυρΔ, Παρατηρήσεις Μ. Σαπαρδάνη, σ.103.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Β. Σχολιασμένη Νομολογία ΕΔΔΑ

► Απαγόρευση διακρίσεων

Ζήτημα υποχρεωτικής εφαρμογής της Σαρία στη μουσουλμανική μειονότητα της Δ. Θράκης

Συνθήκη της Λωζάννης – Ιερός Ισλαμικός Νόμος (Σαρία) – δικαιοδοσία Μουφτή – μουσουλμανική μειονότητα Δ. Θράκης – κληρονομική διαδοχή – σύνταξη δημόσιας διαθήκης – ακίνητα «καθαρής ιδιοκτησίας» – άρθρο 14 ΕΣΔΑ – άρθρο 1 Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ – διακριτική μεταχείριση λόγω θρησκευτικών πεποιθήσεων – προαιρετική εφαρμογή της Σαρία – δικαίωμα στον αυτοπροσδιορισμό – Ν. 4511/2018

ΕΔΔΑ, Προσφυγή Νο 20452/14, Υπόθεση Molla Sali κατά Ελλάδος, απόφαση της 19^{ης} Δεκεμβρίου 2018 του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης

Η Chatitze Molla Sali είναι Ελληνίδα υπήκοος και κάτοικος Κομοτηνής, ανήκει δε στη μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης. Ο σύζυγός της, επίσης μέλος της μουσουλμανικής μειονότητας, απεβίωσε την 21.03.2008 στην Κομοτηνή καταλείποντας πλησιέστερους συγγενείς κατά τον χρόνο του θανάτου του τη σύζυγό του και τις δύο αδελφές του. Δυνάμει δημόσιας διαθήκης, συνταχθείσας από συμβολαιογράφο κατά τα οριζόμενα στο ελληνικό κληρονομικό δίκαιο, ο θανών κατέστησε μοναδική κληρονόμο του συνόλου της περιουσίας του τη σύζυγό του. Οι δύο αδελφές του αποβίωσαντος διαθέτη, με αγωγή τους που κατατέθηκε ενώπιον του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Ροδόπης, αιτήθηκαν την αναγνώριση της ακυρότητας της δημόσιας διαθήκης με την αιτιολογία ότι εφαρμοστέο δίκαιο επί των κληρονομικών σχέσεων της μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης είναι το μουσουλμανικό κληρονομικό δίκαιο (φεραϊζ), στο οποίο είναι άγνωστος ο θεσμός της διαθήκης με τη μορφή και τη θέση που έχει στα σύγχρονα δίκαια. Με την υπ' αριθμ. 50/2010 οριστική απόφασή του, το Πολυμελές Πρωτοδικείο απέρριψε την αγωγή ως νομικά αβάσιμη.

Ακολούθως, το Εφετείο Θράκης, αποφαινόμενο επί έφεσης των ηττηθεισών πρωτοδίκως εναγουσών κατά της απόφασης του Πρωτοδικείου, επικύρωσε την πρωτοβάθμια κρίση και, με την υπ' αριθμ. 392/2011 απόφασή του, δέχθηκε ότι ο διαθέτης είναι ελεύθερος να προβεί στη σύνταξη δημόσιας διαθήκης κατά τον ελληνικό Αστικό Κώδικα χωρίς να απορρέει υποχρέωση υπαγωγής στο μουσουλμανικό δίκαιο παρά τη βούλησή του. Κοντολογίς, το Πολυμελές Πρωτοδικείο Ροδόπης και το Εφετείο Θράκης δέχθηκαν από κοινού ότι η ερμηνεία των άρθρων 4 του Ν. 147/1914 και 5 παρ. 2 του Ν. 1920/1991 κατά τρόπον ώστε να αφαιρούνται ατομικά δικαιώματα από τους μουσουλμάνους Έλληνες πολίτες, παρά τη ρητή δήλωσή τους να τα ασκήσουν, προσκρούει στο περιεχόμενο του ελληνικού Συντάγματος και της ΕΣΔΑ. Κατά το σκεπτικό

των ανωτέρω δικαστηρίων, η σύνταξη δημόσιας διαθήκης ενώπιον συμβολαιογράφου αποτελεί σιωπηρή αλλά σαφή εκδήλωση της πρόθεσης του διαθέτη να καθορίσει αυτοβούλως τον τρόπο και τα πρόσωπα στα οποία επιθυμεί να περιέλθει μετά θάνατον η περιουσία του, συνεπώς δεν υφίσταται νομική υποχρέωση υπαγωγής του μουσουλμανικό δίκαιο, το οποίο ούτως ή άλλως δεν ρυθμίζει ζητήματα δημόσιας διαθήκης.

Τηρώντας αμετάβλητη στάση επί του θέματος, ο Άρειος Πάγος αναίρεσε την εφετειακή απόφαση και κήρυξε ανίσχυρη τη συνταχθείσα διαθήκη, με το αιτιολογικό ότι, εφόσον τα κληρονομαία ακίνητα ανήκουν στην κατηγορία των καθαρής ιδιοκτησίας (μούλκια), εφαρμοστέο δίκαιο για τη ρύθμιση της κληρονομικής διαδοχής του θανόντος είναι το κληρονομικό δίκαιο του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου. Ο Άρειος Πάγος εστίασε στο γεγονός ότι η εκ διαθήκης διαδοχή δεν αποτελεί λόγο κλήσης στην κληρονομία κατά το μουσουλμανικό δίκαιο, το οποίο μόνο κατ' εξαίρεση επιτρέπει τη σύνταξη διαθήκης για φιλανθρωπικούς σκοπούς. Επομένως, εφόσον το διαπροσωπικό δίκαιο των μουσουλμάνων Ελλήνων υπηκόων αποτελεί, δυνάμει του άρθρου 28 παρ. 1 του Συντάγματος, αναπόσπαστο τμήμα του εσωτερικού ελληνικού δικαίου και υπερισχύει κάθε αντίθετης διάταξης νόμου, επιβάλλεται η κήρυξη του ανισχύρου της συνταχθείσας δημόσιας διαθήκης και η επίλυση της ένδικης διαφοράς υπό το πρίσμα του Ιερού Νόμου, αφ' ης στιγμής τα κληρονομαία ακίνητα ανήκουν στην κατηγορία των «καθαρής ιδιοκτησίας» ακινήτων. Η ως άνω με αριθμό 1862/2013 απόφαση του Αρείου Πάγου παρέπεμψε την υπόθεση για περαιτέρω εκδίκαση στο Εφετείο Θράκης, κληθέν να αποφανθεί με διαφορετική σύνθεση. Το δικαστήριο της παραπομπής, με την υπ' αριθμ. 183/2015 απόφασή του, συμμορφώθηκε προς την αρεοπαγίτικη απόφαση και έκρινε ότι η συνταχθείσα κατά τον ελληνικό Αστικό Κώδικα δημόσια διαθήκη δεν παράγει έννομα αποτελέσματα, καθόσον εφαρμοστέο δίκαιο είναι ο Ιερός Μουσουλμανικός Νόμος. Επομένως, η σύζυγος του τεθνεώτος δικαιούται μόνο το ¼ της κληρονομίας.

Την αναίρεση της τελευταίας αυτής απόφασης ζήτησε η ηττηθείς σύζυγος με αίτησή της ενώπιον του Ανωτάτου Ακυρωτικού επικαλούμενη, πρώτον, ότι η προσβαλλόμενη απόφαση στερείται νομίμου βάσεως ως μη έχουσα επαρκή αιτιολογία σε σχέση με το εάν ο θανών ήταν θρησκευόμενος μουσουλμάνος και, δεύτερον, ότι στηρίχθηκε σε εσφαλμένη ερμηνεία και εφαρμογή των άρθρων 5 παρ. 2 του Ν. 1920/1991, 10 του Ν. 2345/1920 και των άρθρων 1724, 174, 175 και 180 του Αστικού Κώδικα. Μετά την εκ νέου απόρριψη της αίτησης αναίρεσης με την υπ' αριθμ. 556/2017 απόφαση του Αρείου Πάγου, η οποία σηματοδοτεί την εξάντληση των εσωτερικών ενδίκων μέσων, η ηττημένη αναηρεσείουσα προσέφυγε ενώπιον του

ΕΔΔΑ επικαλούμενη την παραβίαση των άρθρων 6 παρ. 1 και 14 της ΕΣΔΑ, σε συνδυασμό με το άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της. Κατόπιν αιτήματος της ίδιας της προσφεύγουσας, η υπόθεση παραπέμφθηκε και δικάστηκε από το Τμήμα Ευρείας Σύνθεσης και κατέληξε – με θετική ψήφο και του Έλληνα δικαστή που μετείχε στη σύνθεση – σε ομόφωνη καταδίκη της χώρας μας για πρόδηλη παραβίαση διατάξεων της Σύμβασης.

Παρατηρήσεις

Μαρία Σαπαρδάνη*

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Το ζήτημα της νομικής προστασίας των θρησκευτικών και πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων των μουσουλμάνων Ελλήνων πολιτών χρονολογείται από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Με το άρθρο 8 της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης (20 Ιουνίου/ 2 Ιουλίου 1881), αναγνωρίστηκε για πρώτη φορά η λειτουργία ισλαμικών δικαιοδοτικών οργάνων στην ελληνική επικράτεια, αρμοδίων για την επίλυση ορισμένων κατηγοριών οικογενειακών και κληρονομικών διαφορών μεταξύ μουσουλμάνων το θρήσκευμα Ελλήνων υπηκόων. Ωστόσο, ο εκτελεστικός της Σύμβασης Νόμος «περί πνευματικών αρχών των μωαμεθανικών κοινοτήτων» της 22ας Ιουνίου 1882 αναγνώρισε μεν τις υφιστάμενες μουφτείες της Θεσσαλίας, αλλά απένειμε μόνο γνωμοδοτικές, και όχι δικαιοδοτικές, αρμοδιότητες στους Μουφτήδες¹. Μετά τη λήξη των Βαλκανικών Πολέμων, υπεγράφη η Σύμβαση των Αθηνών «περί ενδυναμώσεως της ειρήνης και της φιλίας μεταξύ της Ελλάδος και της Τουρκίας», η οποία προέβλεπε την εφαρμογή του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου επί ορισμένων εννόμων σχέσεων των κατοικούντων στην Ελλάδα μουσουλμάνων Ελλήνων πολιτών, ενώ παράλληλα αναγνώριζε στους Μουφτήδες, εκτός της αρμοδιότητάς τους επί των καθαρώς θρησκευτικών υποθέσεων και της εποπτείας αυτών επί της Διοικήσεως των βακουφικών κτημάτων, δικαιοδοσία σε θέματα γάμου, διαζυγίου, επιτροπείας, κηδεμονίας, χειραφεσίας ανηλίκων, ισλαμικών διαθηκών και εξ' αδιαθέτου διαδοχής².

Σε εκτέλεση των ανωτέρω διατάξεων της Σύμβασης, ψηφίστηκε τόσο το άρθρο 4 του Ν. 147/1914 όσο και το άρθρο 10 του μετέπειτα Ν. 2345/1920 «περί προσωρινού Αρχιμουφτή και Μουφτήδων των εν τω κράτει μουσουλμανικών κοινοτήτων» για την κατοχύρωση των

δικαιοδοτικών αρμοδιοτήτων του Μουφτή³. Ειδικότερα, το άρθρο 4 του Ν. 147/1914 αποτελεί διάταξη ουσιαστικού δικαίου που ρυθμίζει θέματα οικογενειακού δικαίου των Ελλήνων μουσουλμάνων, δηλαδή «τα του γάμου των εις το μουσουλμανικόν ή ισραηλιτικόν θρήσκευμα ανηκόοντων, ήτοι τα αφορώντα εις την νόμιμον σύστασιν και την διάλυσιν του γάμου και τας συνεστώτος αυτού προσωπικάς σχέσεις των συζύγων και τα των συγγενικών δεσμών». Κατά ρητή παραπομπή του άρθρου 4, οι εν λόγω περιοριστικώς αναφερόμενες έννομες σχέσεις διέπονται υπό του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου. Από την άλλη πλευρά, η δικονομικού δικαίου διάταξη του άρθρου 5 παρ. 2 του Ν. 1920/1991 ορίζει ότι «ο Μουφτής ασκεί δικαιοδοσία μεταξύ μουσουλμάνων Ελλήνων πολιτών της περιφέρειάς του επί γάμων, διαζυγίων, διατροφών, επιτροπείων, κηδεμονιών, χειραφεσίας ανηλίκων, ισλαμικών διαθηκών και της εξ αδιαθέτου διαδοχής, εφόσον οι σχέσεις αυτές διέπονται από τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο». Από τη συνδυαστική ερμηνεία του γράμματος των δύο διατάξεων προκύπτει ότι μόνο εκείνες οι διαφορές που εμπίπτουν στο κοινό πεδίο εφαρμογής τους επιλύονται από τον Μουφτή βάσει του μουσουλμανικού δικαίου⁴.

Ακολούθως, με τις διατάξεις των άρθρων 14 παρ. 1 της Συνθήκης των Σεβρών της 10ης Αυγούστου 1920 σχετικά με την προστασία των μειονοτήτων στην Ελλάδα (συμπεριλαμβανομένης της μόλις τότε προσαρτηθείσας στην ελληνική επικράτεια Θράκης) και των άρθρων 42 παρ. 1 και 45 της Συνθήκης της Λωζάννης της 24ης Ιουλίου 1923, αναγνωρίστηκε η υποχρέωση της ελληνικής κυβέρνησης περί εφαρμογής των μουσουλμανικών εθίμων στους μουσουλμάνους το θρήσκευμα Έλληνες υπηκόους και η αντίστοιχη υποχρέωση της τουρκικής κυβέρνησης να λάβει όλα τα κατάλληλα μέτρα για την εφαρμογή των εθίμων των εν Τουρκία μη μουσουλμανικών μειονοτήτων, όσον αφορά την οικογενειακή ή προσωπική τους κατάσταση. Οι ανωτέρω διατάξεις, πάντως, δεν αναφέρονται ειδικά σε δέσμευση της χώρας μας περί εφαρμογής της Σαρία ούτε σε ζητήματα αρμοδιότητας του Μουφτή.

Το καθεστώς αυτό δεν ανέτρεψε η θέση σε ισχύ του ελληνικού Αστικού Κώδικα το 1946 και του Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας το 1968, αφού με το άρθρο 6 του ΕισΝΑΚ δεν καταργήθηκε το άρθρο 4 του Ν. 147/1914 ως προς τους Έλληνες μουσουλμάνους το θρήσκευμα ούτε ο Ν. 2345/1920 περί δικαιοδοσίας των Μουφτήδων⁵, ενώ το άρθρο 8 του ΕισΝΚΠολΔ διατήρησε σε ισχύ το άρθρο 10 του Ν. 2345/1920. Μεταγενέστερα, το άρθρο 9 του Ν. 1920/1991, ο οποίος κύρωσε την από 24 Δεκεμβρίου

* Ασκ. Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ

1. Άρθρο 4 του Νόμου «περί πνευματικών αρχηγών των μωαμεθανικών κοινοτήτων» (ΑΛΗ' της 22ας Ιουνίου 1882).

2. Άρθρο 11 παρ. 8 και 9 της Σύμβασης των Αθηνών (1/14 Νοεμβρίου 1913).

3. Το άρθρο 10 του Ν. 2345/1920 επανέλαβε τροποποιημένη τη διάταξη του άρθρου 11 παρ. 9 της Συνθήκης των Αθηνών.

4. Βλ. ΜΠρΧαλκ 3136/2007, ΕλλΔνη, 2008, σ. 1536.

5. Αντίθετα, ο Αστικός Κώδικας εξαιρεί ρητώς την εφαρμογή του άρθρου 4 του Ν. 147/1914 ως προς τους Έλληνες Ισραηλίτες.

1990 Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου «περί Μουσουλμάνων θρησκευτικών λειτουργιών», κατήργησε τον Ν. 2345/1920 στο σύνολό του, ωστόσο με το άρθρο 5 παρ. 2 αυτού επαναλήφθηκε πανομοιότυπη η διάταξη του άρθρου 10 του καταργηθέντος Ν. 2345/1920, με αποτέλεσμα ορισμένες, περιοριστικές απαριθμούμενες, κατηγορίες εννόμων σχέσεων μεταξύ μουσουλμάνων Ελλήνων πολιτών να εξακολουθούν να διέπονται και μετά τον Ν. 1920/1991 υπό του Ιερού Ισλαμικού Νόμου.

II. Το ισχύον καθεστώς

Σήμερα, η ισχύς του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου στην ελληνική έννομη τάξη ερείδεται στο κοινό πεδίο εφαρμογής των άρθρων 4 του Ν. 147/1914 και 5 παρ. 2 του Ν. 1920/1991, έχει κριθεί δε ότι οι εν λόγω διατάξεις είναι σύμφωνες με το Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ⁶. Είναι γεγονός ότι μια μεγάλη μερίδα της νομικής θεωρίας και της νομολογίας ερμηνεύει τον όρο «συγγενικοί δεσμοί» του άρθρου 4 ως όρο που περιλαμβάνει στο πεδίο εφαρμογής του και τις κληρονομικές σχέσεις⁷. Έτσι, με μία σειρά αποφάσεων των δικαστηρίων της χώρας μας έχει εδραιωθεί η εφαρμογή του ισλαμικού δικαίου επί κληρονομικών διαφορών, ιδίως επί υποθέσεων εξ αδιαθέτου διαδοχής για ακίνητα «καθαρής ιδιοκτησίας»⁸. Απεναντίας, σε όλες τις άλλες περιπτώσεις επαγωγής της κληρονομιάς ή σε σχέση με τις λεγόμενες «δημόσιες γαίες», οι οποίες διέπονταν άλλοτε από την αυτοκρατορική οθωμανική νομοθεσία, εφαρμόζεται ο ελληνικός Αστικός Κώδικας⁹. Πράγματι, αν και η ελληνική νομολογία δεν τηρεί πάντοτε ομοιόμορφη στάση απέναντι σε υποθέσεις κληρονομικού δικαίου Ελλήνων μουσουλμάνων της μειονότητας της Δυτικής Θράκης, η συντριπτική πλειοψηφία των δικαστικών αποφάσεων δέχεται την εφαρμογή της Σαρία επί κληρονομικών σχέσεων εξ αδιαθέτου για ακίνητα «καθαρής ιδιοκτησίας» και το ανίσχυρο τυχόν συνταχθείσας (δημόσιας, ιδιόγραφης ή μυστικής) διαθήκης¹⁰, καθώς στο μουσουλμανικό δίκαιο δεν αναγνωρίζεται αντίστοιχος θεσμός ως

αντικείμενος στο Ιερό Κοράνιο¹¹. Και τούτο, ακόμα και σε περιπτώσεις όπου οι ίδιοι οι Έλληνες μουσουλμάνοι αποζητούν προστασία υπό τη σκέπη του ελληνικού Αστικού Κώδικα. Τίθεται, λοιπόν, το εύλογο ερώτημα εάν η απαγόρευση των Ελλήνων μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης να διαχειρίζονται την αστική περιουσία τους οικεία βουλήσει και να καθορίζουν τους κληρονόμους τους, «έχει ως συνέπεια την κατάργηση βασικών ελευθεριών και επομένως άγει στο αντίθετο αποτέλεσμα από αυτό που επιδιώχθηκε με την υπογραφή (της Συνθήκης της Λωζάννης)»¹². Η ομόφωνη καταδίκη της χώρας μας από το ΕΔΔΑ οφείλεται, δυστυχώς, στην αδυναμία του Ανωτάτου Ακυρωτικού Δικαστηρίου να συμβαδίσει με το περιεχόμενο διεθνών συμβατικών κειμένων περί ανθρωπίνων δικαιωμάτων και τις νεότερες εξελίξεις στο πεδίο του Διεθνούς Δικαίου, εκφέροντας κρίση περί μη δυνατότητας αυτο-εξαιρέσης των μουσουλμάνων Ελλήνων υπηκόων από τον Ιερό Ισλαμικό Νόμο και τη δικαιοδοσία του Ιεροδίκη όσον αφορά το δικαίωμα σύνταξης διαθήκης¹³.

III. Η διαδικασία ενώπιον του ΕΔΔΑ

1. Η επιχειρηματολογία της προσφεύγουσας

Ενώπιον του ΕΔΔΑ, η προσφεύγουσα επικαλέσθηκε παραβίαση του άρθρου 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ, μεμονωμένα και σε συνδυασμό με το άρθρο 14 ΕΣΔΑ και το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης. Βάσει του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου, υποστήριξε ότι, μολοντί ορίσθηκε κληρονόμος του συνόλου της περιουσίας του θανόντος συζύγου της, η αναίρετική κρίση του Αρείου Πάγου μετέβαλε ουσιωδώς την κατανομή της κληρονομιάς μεταξύ της ίδιας και των δύο αδελφών του κληρονομούμενου, με αποτέλεσμα να στερηθεί, λόγω θρησκευτικών πεποιθήσεων, τα $\frac{3}{4}$ της περιουσίας. Προσέθεσε ότι ο χαρακτηρισμός των επίδικων ακινήτων ως «καθαρής ιδιοκτησίας» δεν μπορεί να χρησιμοποιείται κατά την εφαρμογή του Αστικού Κώδικα, παρά μόνο κατά τη διευθέτηση κληρονομικών διαφορών από τον Μουφτή υπό του Ιερού Ισλαμικού Νόμου. Σε κάθε περίπτωση, ισχυρίσθηκε ότι το γεγονός ότι η δικαστική πρακτική εφαρμογής της Σαρία σε υποθέσεις κληρονομικής διαδοχής επί αστικών ακινήτων εξακολουθεί να είναι ενεργός στην ελληνική έννομη τάξη, δεν δικαιολογεί την προσβολή θεμελιωδών ελευθεριών και τη στέρηση αστικής φύσεως δικαιωμάτων των μελών της μουσουλμανικής μειονότητας, πολλώ δε μάλλον όταν οι ίδιοι οι μουσουλμάνοι Έλληνες πολίτες έχουν εκφράσει με τρόπο ανεπίδεκτο παρερμηνείας τη βούληση

6. ΑΠ 1097/2007, ΝΟΜΟΣ.

7. Μεταξύ άλλων, η ΑΠ 1041/2000, ΝοΒ, 2001, σ. 1449 και η ΑΠ 2113/2009.

8. Ενδεικτικά, οι ΟΛΑΠ 322/1960, ΕφΘρ 213/1991, ΑΠ 1097/2007 και ΑΠ 1497/2013. Αντίθετες οι ΕφΘρ 237/2011 και ΕφΘρ 642/2009. Περαιτέρω, βλ. Γ. ΚΑΛΟΥΤΑ, Οι δημόσιες γαίες του Οθωμανικού Νόμου περί Γαιών και τα δημόσια δάση – Δυνατότητα νομής και χρησιμότητας επ' αυτών, ΕφΑΔ, 2016, σσ. 461-470.

9. Β. ΒΑΘΡΑΚΟΚΟΙΛΗΣ, Η διεκδικητική αγωγή, εκδ. Σάκκουλα, 2014, σ. 487.

10. Κατ' εξαίρεση, επιτρέπεται η σύνταξη ισλαμικής διαθήκης μόνο μέχρι το 1/3 της κληρονομιαίας περιουσίας για φιλανθρωπικούς σκοπούς. Η διαθήκη αυτή τυγχάνει είδος απλής κληροδοσίας υπέρ τρίτου, ο οποίος δεν έχει την ιδιότητα του κληρονόμου κατά το ιερονομικό κληρονομικό δίκαιο. Βλ. ΑΠ 1370/2014, ΑΠ 411/2006.

11. Βλ. Γ. ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ, Ιερός νόμος του Ισλάμ και μουσουλμάνοι Έλληνες πολίτες, εκδ. Σάκκουλα, 2006.

12. ΑΠ 229/2017, ΕλλΔνη, 2017, σσ. 1428-1432.

13. Βλ. και Ε. FOKAS, The legal status of religious minorities: Exploring the impact of the European Court of Human Rights, Social Compass, 2018, σσ. 25-42.

σή τους να ασκήσουν ελεύθερα τα δικαιώματά τους υπό τους όρους του ελληνικού Αστικού Κώδικα.

2. Επί της ουσίας

Καθώς το Δικαστήριο δεν δεσμεύεται από τον νομικό χαρακτηρισμό των πραγματικών περιστατικών της υπόθεσης από την προσφεύγουσα, εξέτασε εν προκειμένω την υπόθεση μόνον υπό το πρίσμα του άρθρου 14 της Σύμβασης σε συνδυασμό με το άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της. Αρχικά δέχθηκε ότι, εφόσον ο διαθέτης εκπλήρωσε όλες τις προϋποθέσεις του Αστικού Κώδικα όσον αφορά τη σύνταξη δημόσιας διαθήκης, ενώ παράλληλα η σύζυγός του αποδέχθηκε την επαχθείσα σε αυτή κληρονομία με συμβολαιογραφική πράξη και η μεταβίβαση των επίμαχων ακινήτων μεταγράφηκε στο Κτηματολόγιο της Κομοτηνής με καταβολή του αντίστοιχου τέλους μεταγραφής, το αποκτηθέν κληρονομικό δικαίωμα δεν αμφισβητείται. Εξάλλου, με τις Αποφάσεις 50/2010 του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Ροδόπης και 392/2011 του Εφετείου Θράκης αναγνωρίσθηκε επαρκώς η εγκυρότητα της επίδικης διαθήκης κατά τέτοιο τρόπο ώστε η προσφεύγουσα να διατηρεί, ευλόγως, προσδοκία να κληρονομήσει το σύνολο της περιουσίας και να απολαύσει πλήρως το δικαίωμα κυριότητας επί των κληρονομιών ακινήτων. Εν προκειμένω, το περιουσιακό συμφέρον της προσφεύγουσας να κληρονομήσει τον σύζυγό της ήταν ικανοποιητικώς αναγνωρισμένο, ώστε να συνιστά «ιδιοκτησία» κατά την έννοια του άρθρου 1 παρ. 1 του Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης. Εκκινώντας από την παραδοχή αυτή, το Δικαστήριο κλήθηκε να εξετάσει εάν η Molla Sali είχε πράγματι υποστεί, κατά την απόλαυση του δικαιώματος στην ιδιοκτησία, αδικαιολόγητη άνιση μεταχείριση επί τη βάση ενός ή περισσότερων απαγορευμένων κατά το άρθρο 14 ΕΣΔΑ λόγων διάκρισης.

Αρχικά, το Δικαστήριο ήλεγξε εάν η κατάσταση της προσφεύγουσας, που κληρονομεί εκ διαθήκης σύμφωνα με τον Αστικό Κώδικα τον μουσουλμάνο στο θρήσκευμα σύζυγό της, είναι επαρκώς συγκρίσιμη με περίπτωση επαγωγής κληρονομίας εκ διαθήκης από μη μουσουλμάνο στο θρήσκευμα διαθέτη. Διαπιστώθηκε ότι, πράγματι, ως δικαιούχος διαθήκης συνταχθείσας από Έλληνα πολίτη μουσουλμανικού θρησκευματος, η προσφεύγουσα τελεί σε παρόμοια κατάσταση με εκείνη του δικαιούχου διαθήκης που συντάχθηκε από Έλληνα μη μουσουλμάνο και, εξ αυτού του λόγου, έχει υποστεί δυσμενή διακριτική μεταχείριση, αποκλειστικά λόγω των θρησκευτικών πεποιθήσεων του διαθέτη¹⁴. Αξίζει να σημειωθεί ότι, εν προκειμένω, η δυσμενής διακριτική μεταχείριση εντοπίζεται από το ΕΔΔΑ επί τη βάση των θρησκευτικών πεποιθήσεων του διαθέτη και όχι της προσφεύγουσας. Πρόκειται για

την πρώτη απόφαση με την οποία το Τμήμα Ευρείας Σύθεσης του ΕΔΔΑ αναγνωρίζει τη «διάκριση λόγω σχέσης» (discrimination by association)¹⁵. Αν και ο δικαστής Mits διατυπώνει την εν λόγω σκέψη με θετική χροιά, εκφράζει προβληματισμούς σχετικά με τη μη λήψη υπόψη των συμφερόντων της μουσουλμάνας συζύγου και των μουσουλμάνων αδελφών του διαθέτη που προστατεύονται εξίσου από το ειδικό καθεστώς της μειονότητας¹⁶.

Ακολούθως, το Δικαστήριο προέβη σε έλεγχο αναλογικότητας του εφαρμοζόμενου μέτρου, προκειμένου να εξακριβώσει εάν η διαφοροποίηση στη μεταχείριση της προσφεύγουσας μπορεί να δικαιολογηθεί αντικειμενικά ως επιδιώκουσα την επίτευξη ενός θεμιτού σκοπού. Το επιχείρημα της ελληνικής κυβέρνησης ότι η διαφορετική μεταχείριση εξυπηρετεί σκοπό γενικού συμφέροντος, ήτοι την προστασία της πολιτισμικής και θρησκευτικής ιδιαιτερότητας της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης, και ανταποκρίνεται σε διεθνείς δεσμεύσεις της χώρας, δεν έπεισε το Δικαστήριο. Απεναντίας, το ΕΔΔΑ τόνισε ότι οι Συνθήκες των Σεβρών και της Λωζάννης επιβάλλουν στην Ελλάδα μόνο την υποχρέωση σεβασμού των μουσουλμανικών εθίμων της μειονότητας της Θράκης χωρίς να αναφέρουν ρητά την υποχρέωση εφαρμογής της Σαρία, ενώ οι εκ διαμέτρου αντίθετες, πολλές φορές, αποφάσεις των ελληνικών δικαστηρίων επί του ζητήματος συμβατότητας του Ισλαμικού Νόμου με την αρχή της ίσης μεταχείρισης και τα θεμελιώδη δικαιώματα, δημιουργούν ανασφάλεια και παραβιάζουν την αρχή του κράτους δικαίου¹⁷. Προς επίρρωση τούτου, παρατίθεται η ανησυχία που είχε εκφράσει ο Επίτροπος για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα του Συμβουλίου της Ευρώπης σε έκθεσή του αναφορικά με τα δικαιώματα των μειονοτήτων στην Ελλάδα, κυρίως σε σχέση με τις διακρίσεις που γεννά η εφαρμογή της Σαρία σε βάρος των μελών της μειονότητας και δη στο πρόσωπο των γυναικών και των παιδιών εντός της ίδιας της μειονότητας¹⁸. Το Δικαστήριο παρατηρεί ότι, σε κάθε περίπτωση, η θρησκευτική ελευθερία δεν υποχρεώνει, καταρχήν, ένα κράτος να θεσπίζει ειδικά προνόμια για τα μέλη θρησκευτικής μειονότητας κατά τρόπον ώστε να υφίσταται διαφορετική μεταχείριση ως προς τα μη μέλη

14. Κατά το γράμμα του άρθρου 14 της Σύμβασης, εν προκειμένω υφίσταται διάκριση λόγω «άλλης κατάστασης». Βλ. σχολιαζόμενη απόφαση, παρ. 134 και 140-141.

15. Το Β' Τμήμα του ΕΔΔΑ είχε ήδη αναγνωρίσει τη «διάκριση λόγω σχέσης» στην υπόθεση *Guberina κατά Κροατίας* (Προσφυγή No 23682/13), απόφαση της 22^{ης} Μαρτίου 2016, παρ. 78 και, ακολούθως, στην υπόθεση *Skorjanec κατά Κροατίας* (Προσφυγή No 25536/14), απόφαση της 28^{ης} Μαρτίου 2017, παρ. 55. Αντίθετα, το ΔΕΚ αναγνώρισε τη «διάκριση λόγω σχέσης» ως απαγορευμένο λόγο δυσμενούς διαφορετικής μεταχείρισης με την απόφασή του στην υπόθεση *C-303/06, Coleman*, 17.07.2008, ECLI:EU:C:2008:415.

16. Βλ. τη σύμφωνη γνώμη του δικαστή Mits στο σώμα της σχολιαζόμενης απόφασης, παρ. 7-10.

17. Βλ. σχολιαζόμενη απόφαση, παρ. 151-153.

18. Ibid, παρ. 74-75.

της μειονότητας. Εάν, για οποιονδήποτε λόγο, καθιερώνεται ιδιαίτερο καθεστώς, πρέπει να εξασφαλίζεται ότι τα κριτήρια που θεσπίστηκαν για το δικαίωμα της μειονότητας στο καθεστώς αυτό εφαρμόζονται με τρόπο που δεν εισάγει διακρίσεις σε σχέση με τους υπόλοιπους πολίτες που δεν ανήκουν στη μειονότητα¹⁹.

Στη συνέχεια, με υποδειγματική σαφήνεια το Δικαστήριο εξηγεί ότι το γεγονός ότι ο αποβιώσας επέλεξε να συντάξει διαθήκη κατά τις διατάξεις του ελληνικού Αστικού Κώδικα δεν σημαίνει ότι αυτομάτως έχει απεμπολήσει το δικαίωμά του να μην υφίσταται διακρίσεις λόγω θρησκευτικών πεποιθήσεων. Κοντολογίς, το γεγονός ότι ο αποβιώσας ως μέλος της μουσουλμανικής μειονότητας τελεί σε ειδικό καθεστώς και απολαύει ιδιαίτερα προνόμια άρρηκτα συνδεδεμένα με τη θρησκεία του, δεν σημαίνει ότι στερείται του δικαιώματος του αυτοπροσδιορισμού και της επιλογής για τον εάν επιθυμεί να αντιμετωπίζεται ως μέλος της μειονότητας. Πρόκειται για την αρνητική πτυχή του δικαιώματος στην αυτοδιάθεση, εκδήλωση της οποίας αποτελεί το απεριόριστο δικαίωμα οποιουδήποτε να μην υπαχθεί ενάντια στην επιθυμία του σε ειδικό, προστατευτικό για τις μειονότητες, καθεστώς²⁰. Με άλλες λέξεις, η διαφορετική μεταχείριση των μειονοτικών πληθυσμών και η υπαγωγή τους στον Ιερό Ισλαμικό Νόμο επιτρέπεται μόνο εάν οι ίδιοι το επιλέξουν, διότι διαφορετικά στερούνται δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται στο Σύνταγμα και σε διεθνή συμβατικά κείμενα, προστατευτικά των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Συνεπώς, ο θανάων είχε το δικαίωμα να επιλέξει να συντάξει διαθήκη κατά το κοινό δίκαιο και να ορίσει αυτοβούλως τον τρόπο και τα πρόσωπα της κληρονομικής του διαδοχής. Η αδικαιολόγητη διαφορετική μεταχείριση που υπέστη η προσφεύγουσα, ως κληρονόμος διαθήκης που καταρτίστηκε σύμφωνα με τον Αστικό Κώδικα από μουσουλμάνο διαθέτη, συνιστά παραβίαση του άρθρου 14 ΕΣΔΑ σε συνδυασμό με το άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της. Το Δικαστήριο καταλήγει στη διαπίστωση ότι η Ελλάδα αποτελεί τη μοναδική μη μουσουλμανική χώρα, και δη τη μοναδική χώρα της Ευρώπης, που εμμένει στην υποχρεωτικότητα της Σαρία παρά την επιθυμία των ενδιαφερομένων και παρά τα σοβαρότατα ερωτήματα που εγείρονται ως προς τη συμβατότητα ενός θρησκευτικού κώδικα ηθικής με τις εγγυήσεις ενός σύγχρονου ευρωπαϊκού κράτους δικαίου.

3. Οι πρόσφατες νομοθετικές εξελίξεις

Καθίσταται σαφές ότι η εφαρμογή του Ισλαμικού Νόμου κατά την κληρονομική διαδοχή στερεί, εν προκειμένω, από την προσφεύγουσα συγκεκριμένα ατομικά δικαιώματα και την περιάγει σε μία νομική κατάσταση που δεν

επιθυμούσε ούτε η ίδια ούτε ο θανάων σύζυγός της²¹. Στο πλαίσιο αυτό, το Δικαστήριο δεν παρέλειψε να εκφράσει την ικανοποίησή του για την ψήφιση, με ευρύτατη πλειοψηφία από τη Βουλή, του πρόσφατου Ν. 4511/2018 για την τροποποίηση του άρθρου 5 της από 24 Δεκεμβρίου 1990 Πράξης Νομοθετικού Περιεχομένου «Περί Μουσουλμάνων Θρησκευτικών Λειτουργιών»²². Πράγματι, η επικείμενη καταδίκη της χώρας μας από το ΕΔΔΑ πυροδότησε τη νομοθετική πρωτοβουλία της ελληνικής κυβέρνησης για την καθιέρωση της προαιρετικής εφαρμογής της Σαρία εν Ελλάδι. Έτσι, με το άρθρο 1 του Ν. 4511/2018 προστέθηκε τέταρτη παράγραφος στο ως άνω άρθρο 5 της ΠΝΠ, σύμφωνα με την οποία το τεκμήριο αρμοδιότητας απονέμεται πλέον στα πολιτικά δικαστήρια, τα οποία έχουν τη δικαιοδοσία να κρίνουν επί συγκεκριμένης διαφοράς εφαρμόζοντας τις κοινές ουσιαστικές και δικονομικές διατάξεις του ελληνικού δικαίου, εφόσον ο ενδιαφερόμενος δεν επιθυμεί την υπαγωγή της υπόθεσής του στη δικαιοδοσία του Μουφτή²³.

IV. Κριτική

Η καταδικαστική απόφαση του ΕΔΔΑ αποτελεί αυστηρή απάντηση στο Ανώτατο Ακυρωτικό Δικαστήριο της χώρας μας για την οπισθοδρομική προσέγγιση του ζητήματος εφαρμογής της Σαρία στη Δυτική Θράκη εν γένει. Η αιτιολογία του Αρείου Πάγου σε παρόμοιες ως προς το επίμαχο νομικό ζήτημα εθνικές αποφάσεις ερειδείται στην αντίληψη ότι οι νόμοι της Σαρία είναι οπωσδήποτε προστατευτικοί για τα μέλη της θρησκευτικής μειονότητας, συνεπώς η επιθυμία υπαγωγής σε αυτούς είναι αυτονόητη και δεδομένη. Ωστόσο, δεν θα πρέπει να λησμονείται το γεγονός ότι πρόκειται για ένα «απολιθωμένο» σύστημα κανόνων με θεσμούς που συχνά προκαλούν την ανοχή των σύγχρονων κοινωνιών. Ο Ιερός Ισλαμικός Νόμος είναι, πρωτίστως, ένα αυστηρά θρησκευτικό σύνολο κανόνων, ακωδικοποίητο επί αιώνες, η ευλαβική τήρηση του οποίου ενέχει σοβαρότατους κινδύνους για την προστασία των θεμελιωδών ελευθεριών και αστικών δικαιωμάτων σε ένα σύγχρονο κράτος δικαίου. Οι κανόνες που ορίζουν ότι το κληρονομικό μερίδιο των ανδρών κληρονόμων είναι διπλάσιο σε σύγκριση με το αντίστοιχο των γυναικών και ότι η διαφορά στη θρησκεία αποκλείει την κληρονομική διαδοχή ή η εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή πραγματοποιείται αποκλειστικά κατά τάξεις είναι μερικά μόνο παραδείγματα που αποδεικνύουν ότι η εφαρμογή του Ιερού Ισλαμικού Νόμου δεν εγγυάται πάντοτε – και για όλους – την αποτελεσματικότερη προστασία των ατομικών δικαιωμάτων. Για τον λόγο αυτό, οι ίδιοι οι μουσουλμάνοι Έλληνες πολίτες δηλώνουν συχνά απεριφραστα τη βού-

19. Ibid, παρ. 155.

20. Βλ. το άρθρο 3 παρ. 1 της Σύμβασης-πλαισίου του Συμβουλίου της Ευρώπης για την προστασία των εθνικών μειονοτήτων.

21. Ό.π., υποσημ. 17, παρ. 158.

22. Ibid, παρ. 160.

23. Θ. ΚΑΡΔΙΜΗΣ, Πόσο αναγκαία είναι η απόφαση του ΕΔΔΑ στην υπόθεση Χατιτζέ Μολλά Σαλί; ΕλλΔνη, 2018, σσ. 626-632.

λησή τους να αποσυνδεθεί η θρησκευτική τους πίστη από το δικαιοδοτικό σύστημα στο οποίο θα υπαγάγουν τις ένδικες διαφορές τους.

Στην πράξη, τα μέλη της μειονότητας της Δυτικής Θράκης έχουν ενσωματωθεί σε τέτοιο βαθμό στον σύγχρονο τρόπο ζωής, ώστε συχνά να αποζητούν οικεία βουλήσει προστασία προστρέχοντας στην ελληνική έννομη τάξη με αίτημα την εφαρμογή ισονομίας, την εξάλειψη των διακρίσεων λόγω φύλου και την προάσπιση των ατομικών δικαιωμάτων τους²⁴. Συμβαίνει, λοιπόν, πολλές φορές να απευθύνεται Έλληνας πολίτης μουσουλμάνος το θρήσκευμα σε συμβολαιογράφο και να ζητά τη σύνταξη δημόσιας διαθήκης, υποδηλώνοντας σιωπηρά αλλά σαφώς την επιθυμία να μην υπαχθεί στον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο, αλλά στους κανόνες ενός κρατικογενούς δικαίου. Από την ίδια τη διατύπωση του άρθρου 5 παρ. 2 του Ν. 1920/1991 προκύπτει ότι η εφαρμογή της Σαρία ως προς τις κληρονομικές σχέσεις είναι προαιρετική και όχι υποχρεωτική και, οπωσδήποτε, εναπόκειται στην ελεύθερη επιλογή του ενδιαφερομένου²⁵. Παρ' ότι τα κατώτερα πολιτικά δικαστήρια έχουν αναγνωρίσει την παραπάνω δυνατότητα ως άσκηση νομίμου δικαιώματος που επιφέρει έννομες συνέπειες κατά τα άρθρα 1724 επ. του Αστικού Κώδικα²⁶, ο Άρειος Πάγος εμμένει στην αναχρονιστική αντίληψη ότι για τις κληρονομικές διαφορές, τουλάχιστον ως προς τα «καθαρής ιδιοκτησίας» ακίνητα, θεμελιώνεται αποκλειστική δικαιοδοσία του Μουφτή, ανεξάρτητα εάν τα εμπλεκόμενα μέρη έχουν εκδηλώσει την πρόθεσή τους να ασκήσουν αστικής φύσεως δικαιώματα του Αστικού Κώδικα.

Ωστόσο, η αναγκαστική εφαρμογή διατάξεων που ίσχυαν σε μεταβατικές περιόδους, ιστορικά και πολιτειακά, και επαναλήφθηκαν σε νεότερα νομοθετήματα για λόγους διατήρησης πολιτικών ισορροπιών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας είναι ασύμβατη με τη θεμελιώδη αρχή του δικαίου των μειονοτήτων, βάσει της οποίας κάθε μέλος εθνικής μειονότητας έχει δικαίωμα να επιλέγει αν θα αντιμετωπίζεται ή όχι με βάση αυτή την ιδιότητα. Εν προκειμένω, το γεγονός ότι ο διαθέτης αποτελούσε εν ζωή μέλος της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης δεν συνεπάγεται σε καμία περίπτωση απεμπόληση του δικαιωμάτων του να επιλέξει ελεύθερα τον τρόπο με τον οποίο θα κληρονομηθεί υπό τους ίδιους όρους με τους υπόλοιπους Έλληνες πολίτες. Εξάλλου, η δικαιοδοσία του Μουφτή δεν θα μπορούσε να αφορά τη βούληση του δια-

θέτη, την οποία ουδείς μπορεί να δεσμεύσει. Διαφορετικά θα επήρχετο διάκριση με βάση θρησκευτικό κριτήριο, το οποίο δεν μπορεί εύκολα να εντοπισθεί, διότι αγγίζει τον πυρήνα της ελεύθερης συνείδησης του ατόμου²⁷.

Η καθιέρωση ειδικού νομοθετικού καθεστώτος για τους μουσουλμάνους Έλληνες συμπολίτες μας έχει ως πρωταρχικό σκοπό την προστασία και προώθηση των πολιτισμικών και θρησκευτικών ιδιαιτεροτήτων της μειονότητας στην οποία ανήκουν υπό την αρχή του νομικού πλουραλισμού²⁸. Ωστόσο, «καταλήγει δυνητικά σε παραβίαση ατομικών δικαιωμάτων»²⁹ και, μεταξύ άλλων, θίγει την αρχή της κληρονομικής ελευθερίας και της ιδιωτικής αυτονομίας του διαθέτη, από τη στιγμή που το Ανώτατο Ακυρωτικό Δικαστήριο διαστρεβλώνει το γράμμα και το πνεύμα της Συνθήκης της Λωζάννης. Επί δεκαετίες, παραβλέπεται επιδεικτικά το γεγονός ότι η ελευθερία υπαγωγής στο κληρονομικό δίκαιο της Σαρία αναγνωρίζεται ως συλλογικό δικαίωμα της μειονότητας, προκειμένου να προστατευτούν τα έθιμα και οι ιδιαιτερότητές της. Πρόκειται ακριβώς για δικαίωμα, δηλαδή για δυνατότητα, και όχι για υποχρέωση. Όταν, λοιπόν, μουσουλμάνος Έλληνας πολίτης συντάσσει διαθήκη ενώπιον συμβολαιογράφου υποδηλώνει με υλική ενέργεια την πρόθεσή του να αποστασιοποιηθεί από το θρησκευτικής προέλευσης κληρονομικό δίκαιο, είτε διότι αποδοκιμάζει τους θεσμούς του ως ξεπερασμένους είτε γιατί με αυτόν τον τρόπο θεωρεί ότι θα εκφραστεί και θα υλοποιηθεί αποτελεσματικότερα η τελευταία βούλησή του. Σκοπός των διατάξεων του κληρονομικού δικαίου είναι η προσπάθεια διαφύλαξης της πραγματικής βούλησης του διαθέτη, κάτι που επιτυγχάνεται με την τήρηση αυστηρών τυπικών προϋποθέσεων κατά τη σύνταξη της διαθήκης. Η διανομή της κληρονομιαίας περιουσίας ενάντια στην επιθυμία του τεθνεώτος κατόπιν παρέμβασης του Μουφτή είναι ανεπίτρεπτη, διότι, με το πρόσχημα ότι εφαρμόζεται ένα περισσότερο προστατευτικό για τη μειονότητα καθεστώς, ο μουσουλμάνος διαθέτης απολαμβάνει τελικά λιγότερα δικαιώματα σε σύγκριση με τους χριστιανούς συμπολίτες του. Πρόκειται για τους λεγόμενους «εσωτερικούς περιορισμούς» που επιβάλλει η μειονότητα σε όσους διαφοροποιούνται ή αποδοκιμάζουν τους κανόνες και τις πρακτικές της³⁰. Εν

24. M. KOENIG, Europeanising the governance of religious diversity: An institutionalist account of Muslim struggles for public recognition, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2007, σσ. 911-932.

25. Κ. ΜΠΟΤΣΑΡΗΣ, Παρατηρήσεις στην ΕφΘρ 489/2011, ΕΠολΔ, 2013, σσ. 68-75.

26. Ενδεικτικά, ΕφΘρ 237/2011 και ΕφΘρ 642/2009.

27. Κ. ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ, Οι δικαιοδοσίες του Μουφτή ως Ιεροδίκη, Με αφορμή την απόφαση 405/2000 του ΜονΠρΘηβ, ΝοΒ, 2001, σ. 592.

28. Βλ. Κ. HENRARD, The European Court of Human Rights, Ethnic and Religious Minorities and the Two Dimensions of the Right to Equal Treatment: Jurisprudence at Different Speeds? *Nordic Journal of Human Rights*, 2016, σσ. 157-177.

29. Χ. ΚΑΥΚΑ, Εφαρμογή της Charia και περιορισμός των ατομικών δικαιωμάτων. Σχόλια στις ΑΠ 1862/2013 και 2138/2013, ΔΤΑ 75/2018, σσ. 179-185.

30. Δ. ΖΑΚΑΛΚΑΣ, Η πρόσβαση των μεταναστών στην ελληνική έννομη τάξη και το στοίχημα της πραγματικής ένταξης, εκδ. Σάκ-

τέλει, η παρεχόμενη προστασία καταλήγει να είναι «αναγκαστική» ή «κοινοτιστική» και να αγνοεί το δικαίωμα των μελών της μειονότητας στην ατομική αυτονομία, με πατερναλιστικές προεκτάσεις για τις γυναίκες³¹. Ο Άρειος Πάγος φαίνεται να αποδέχεται την παραβίαση της ιδιωτικής αυτονομίας και της μετά θάνατον ελεύθερης διάθεσης της περιουσίας του εκλιπόντος συζύγου, αλλά και τη συρρίκνωση της επαχθείσας στην προσφεύγουσα κληρονομιαίας περιουσίας μόλις στο ¼ αυτής, χάριν του σεβασμού της μειονοτικής θρησκευτικής τους ιδιαιτερότητας!

V. Συμπεράσματα

Από την ανάλυση που προηγήθηκε προκύπτει με σαφήνεια ότι η διαφύλαξη των παραδόσεων της μειονότητας δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να αποτελέσει αντικείμενο κανονιστικής ρύθμισης υπό τη μορφή της αναγκαστικής υπαγωγής των μελών της σε ιδιαίτερο καθεστώς, ενάντια στη θέλησή τους. Η διατήρηση της ισχύος του Ισλαμικού Νόμου στην ελληνική έννομη τάξη σκοπό είχε να ενισχύσει την ιδιαίτερη θρησκευτική και πολιτιστική ταυτότητα της μειονότητας της Θράκης, και όχι να στερήσει από τα μέλη της συγκεκριμένα αστικά δικαιώματα³². Η θέση του Ανώτατου Ακυρωτικού επί του ζητήματος αντιστρατεύεται το πνεύμα της νομικής προστασίας των πολιτισμικών και ιστορικών ιδιαιτεροτήτων της μειονότητας, αλλά και την γραμματική και τελεολογική ερμηνεία του ίδιου του άρθρου 5 παρ. 2 του Ν. 1920/1991. Ο Άρειος Πάγος δίνει την εντύπωση ότι «τιμωρεί» όσους ανήκουν στον μειονοτικό πληθυσμό εφαρμόζοντας υποχρεωτικά αναχρονιστικούς κανόνες δικαίου, παρά την επιθυμία των υποκειμένων. Ωστόσο, η αρνητική πτυχή του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας επιβάλλει να μην εξαναγκάζεται Έλληνας πολίτης μουσουλμάνος στο θρήσκευμα να δηλώνει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις ή να υπάγεται παρά τη βούλησή του στη δικαιοδοσία του Μουφτή. Συνεπώς, είναι προφανές ότι η αρμοδιότητα του Μουφτή θα πρέπει να αναγνωρίζεται ως συντρέχουσα προς τα τακτικά ελληνικά δικαστήρια, ώστε να υλοποιείται το συνταγματικώς κατοχυρωμένο θεμελιώδες δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας και να εξασφαλίζεται και στους Έλληνες μουσουλμάνους το αυτόνομο, «το δικαίωμα να προσφεύγουν στον τακτικό δικαστή για την παροχή έννομης προστασίας κατά τους κοινούς κανόνες και μόνον

εξαιρετικά, αν το επιθυμούν, να προσφεύγουν στις ρυθμίσεις της Σαρία και στη δικαιοδοσία του Μουφτή»³³.

Φυσικά, δεν παραγνωρίζεται το γεγονός ότι η εφαρμογή της Σαρία στη χώρα μας άπτεται και ζητημάτων εξωτερικής πολιτικής και διεθνών σχέσεων, με αποτέλεσμα να καθίσταται εξαιρετικά δυσχερής και πολύπλοκη η κατάργησή της. Ωστόσο, με την παρέμβαση του έλληνα νομοθέτη επιτρέπεται πλέον το προφανές, αναγνωρίζεται, δηλαδή, το δικαίωμα μουσουλμάνου Έλληνα πολίτη να απευθυνθεί σε συμβολαιογράφο και να συντάξει διαθήκη υπό τους ίδιους όρους με τους (χριστιανούς) συμπολίτες του. Με άλλα λόγια, ο Ν. 4511/2018 υλοποιεί το δικαίωμα εξόδου από το ειδικό καθεστώς της μειονότητας και καθιερώνει συντρέχουσα αρμοδιότητα, ήτοι το δικαίωμα επιλογής μεταξύ της δικαιοδοσίας του Μουφτή και των πολιτικών δικαστηρίων. Κατόπιν τούτου, η υποχρεωτική υπαγωγή υποθέσεων οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου στη δικαιοδοσία του Ιεροδίκη οφείλει να επαναπροσδιοριστεί μέσω της νομολογίας των τακτικών δικαστηρίων της περιφέρειας του Εφετείου Θράκης, τα οποία καλούνται να προβούν σε ρηξικέλευθες κρίσεις και να υλοποιήσουν τον νεοεισαχθέντα, στις αρχές του 2018, Νόμου περί προαιρετικότητας της Σαρία.

Από την άλλη πλευρά, το Ανώτατο Ακυρωτικό Δικαστήριο της χώρας οφείλει να διαφυλάσσει στο ακέραιο την υλοποίηση της πραγματικής βούλησης του μουσουλμάνου διαθέτη, χωρίς εξωτερικές παρεμβάσεις, όπως θα έπραττε στην περίπτωση οποιουδήποτε (Έλληνα) πολίτη ανεξαρτήτως θρησκειότητας. Άλλωστε, η ίση μεταχείριση και η μη διάκριση ενυπάρχει στο πνεύμα τόσο των μειονοτικών όσο και των γενικών δικαιωμάτων. Και μπορεί το άρθρο 13 του Συντάγματος και το αντίστοιχο άρθρο 9 της ΕΣΔΑ να περικλείουν και το «δικαίωμα αυτοδιοικήσεως» των θρησκειωμάτων³⁴, ωστόσο τα όρια της θρησκευτικής ελευθερίας βρίσκονται στο μεταίχμιο μεταξύ του δικαιώματος ατομικού αυτοπροσδιορισμού των μελών της μειονότητας και των διεθνών προτύπων προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Συνεπώς, ο Άρειος Πάγος ενθαρρύνεται να αναγνωρίσει με τόλμη σε μελλοντικές αποφάσεις του το αυτόνομο: η μειονοτική ιδιότητα επικρατεί έναντι της ιδιότητας του πολίτη μόνον εφόσον το επιθυμεί ο ενδιαφερόμενος, ενώ η διεθνής δέσμευση της χώρας μας για την προστασία της μειονότητας της Θράκης δεν μπορεί, σε καμία περίπτωση, να βρίσκεται απέναντι στην πραγματική βούληση των μελών της.

κουλα, 2016, σσ. 377-384.

31. Ν. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, Η θρησκευτική ελευθερία των μειονοτήτων: μεταξύ ισότητας και κοινοτισμού, σε: Α. Ανδρούτσου / Ν. Ασκούνη, Πολιτισμική ετερότητα και ανθρώπινα δικαιώματα, εκδ. Μεταίχμιο, 2011, σσ. 69-77· Α. ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, Γυναίκα και Ισλάμ, εκδ. Ακρίτα, 2005.

32. Βλ. Μ. ΜΑΡΚΟΒΙΤΙ, The ECtHR as a Venue for Greco-Turkish Relations: The Treaty of Lausanne and the Muslim Minority in Western Thrace, First presented at the ASN World Convention, 04.05.2017.

33. Γ. ΣΑΚΑΛΟΓΛΟΥ, Η δικαιοδοσία του Μουφτή σε υποθέσεις μεταξύ των Ελλήνων μουσουλμάνων πολιτών της περιφέρειας του Εφετείου Θράκης, ΧρΠΔ, 2015, σ. 268.

34. Κ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Παρατηρήσεις στην ΑΠ 2138/2013, ΕλλΔνη, 2014, σσ. 1648-1655.

► **Ελευθερία της έκφρασης και προσβολή θρησκευτικών πεποιθήσεων**

Ποινική καταδίκη λόγω προσβλητικών σχολίων σχετικά με τον Μωάμεθ που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια σεμιναρίων

ελευθερία της έκφρασης – θρησκευτική ελευθερία – θρησκευτικό συναίσθημα – βλασφημία – περιθώριο εκτίμησης – δίκαιη ισορροπία – κατηγορία θρησκευτικού προσώπου για παιδοφιλία – διατάραξη θρησκευτικής ειρήνης – ιστορικά γεγονότα – αξιακές εκτιμήσεις

ΕΔΔΑ, Προσφυγή Νο 38450/12, Υπόθεση ES κατά Αυστρίας, απόφαση της 25^{ης} Οκτωβρίου 2018

Στην υπόθεση αυτή, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (εφεξής, ΕΔΔΑ) κλήθηκε να αποφασίσει επί της ποινικής καταδίκης της προσφεύγουσας από τα εθνικά δικαστήρια της Αυστρίας, λόγω ορισμένων παρατηρήσεων που έκανε σχετικά με τον Μωάμεθ κατά τη διάρκεια σεμιναρίων που πραγματοποίησε. Το ΕΔΔΑ διαπίστωσε ότι τα εθνικά δικαστήρια της Αυστρίας, αξιολογώντας συνολικά το ευρύτερο πλαίσιο των δηλώσεων της προσφεύγουσας, εξασφάλισαν μία δίκαιη ισορροπία μεταξύ του δικαιώματος της προσφεύγουσας στην ελευθερία της έκφρασης με τα δικαιώματα των τρίτων στον σεβασμό του θρησκευτικού τους συναισθήματος και με τον θεμιτό σκοπό της διατήρησης της θρησκευτικής ειρήνης στην Αυστρία.

Τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης τοποθετούνται χρονικά στον Οκτώβριο και Νοέμβριο του 2009, όταν η προσφεύγουσα πραγματοποίησε δύο σεμινάρια με τίτλο «Βασικές πληροφορίες για το Ισλάμ» στο ακροδεξιό Bildungsinstitut der Freiheitlichen Partei Österreichs (Ινστιτούτο Εκπαίδευσης Κόμματος Ελευθερίας). Τα σεμινάρια είχαν διαφημιστεί στην ιστοσελίδα του Ινστιτούτου και ο επικεφαλής του είχε διανείμει ενημερωτικά φυλλάδια τα οποία απευθύνονταν σε νέους ψηφοφόρους. Κατά τη διάρκεια των σεμιναρίων, η προσφεύγουσα αναφέρθηκε στον γάμο του Προφήτη Μωάμεθ με την εξάχρονη Αϊσά, υπονοώντας ότι ο Προφήτης ήταν παιδόφιλος. Τα σεμινάρια παρακολούθησε δημοσιογράφος (με μυστική την επαγγελματική του ιδιότητα) και ενημέρωσε τις εθνικές αρχές, οι οποίες εν συνεχεία άσκησαν ποινική δίωξη εναντίον της προσφεύγουσας.

Στις 15 Φεβρουαρίου 2011, το Περιφερειακό Ποινικό Δικαστήριο της Βιέννης καταδίκασε την προσφεύγουσα για δυσφήμιση θρησκευτικού δόγματος και της επέβαλε την καταβολή προστίμου ύψους 480 ευρώ και των εξόδων της δίκης. Η προσφεύγουσα άσκησε έφεση, αλλά το Εφετείο της Βιέννης επικύρωσε την προηγούμενη απόφαση τον Δεκέμβριο του 2011, ενώ η αίτηση για ανανέωση της διαδικασίας απορρίφθηκε από το Ανώτατο Δικαστήριο στις 11 Δεκεμβρίου 2013.

Βασίζομενη στο άρθρο 10 (ελευθερία της έκφρασης), η προσφεύγουσα ισχυρίστηκε ότι τα εθνικά δικαστήρια παρέλειψαν να εξετάσουν την ουσία των επίμαχων δηλώσεων υπό το πρίσμα του δικαιώματος της ελεύθερης έκφρασης. Εάν το είχαν πράξει, δεν θα χαρακτήριζαν τις δηλώσεις της ως απλές αξιακές κρίσεις, αλλά ως κρίσεις βασισμένες σε γεγονότα. Επιπλέον, η κριτική της για το Ισλάμ έλαβε χώρα στο πλαίσιο μίας αντικειμενικής και ζωντανής συζήτησης και δεν είχε ως στόχο τη δυσφήμιση του Προφήτη του Ισλάμ. Τέλος, η προσφεύγουσα υποστήριξε ότι όλες οι θρησκευτικές ομάδες έπρεπε να ανεχθούν ακόμη και σοβαρές επικρίσεις.

Η συλλογιστική που ακολούθησε το ΕΔΔΑ αναδεικνύει τρία κρίσιμα ζητήματα: α) τη σύγκρουση μεταξύ δύο συνταγματικά κατοχυρωμένων έννομων αγαθών, ήτοι την ελευθερία της έκφρασης και τον σεβασμό του θρησκευτικού συναισθήματος, β) το ευρύ περιθώριο εκτίμησης των κρατών και γ) τη διάκριση μεταξύ αξιακών κρίσεων και πραγματικών γεγονότων.

Παρατηρήσεις

Νικόλαος Γαϊτενίδης*

1. Η ελευθερία της έκφρασης και ο σεβασμός του θρησκευτικού συναισθήματος

Το ΕΔΔΑ τόνισε, εξ αρχής, ότι η ποινική καταδίκη της προσφεύγουσας αποτελούσε περιορισμό της ελευθερίας της έκφρασης, όπως αυτή κατοχυρώνεται με το άρθρο 10 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (εφεξής, ΕΣΔΑ). Συνεπώς, για να είναι θεμιτός ο εν λόγω περιορισμός θα πρέπει α) να προβλέπεται από τον Νόμο, β) να επιδιώκει έναν θεμιτό σκοπό και γ) να είναι απαραίτητο μέτρο σε μία δημοκρατική κοινωνία. Το ΕΔΔΑ, αφού αποδέχθηκε ότι οι δύο πρώτες προϋποθέσεις πληρούνται – καθώς η ποινική καταδίκη της προσφεύγουσας βασίστηκε στο άρθρο 188 του Ποινικού Κώδικα της Αυστρίας και επεδίωκε τον θεμιτό σκοπό της εξασφάλισης της θρησκευτικής ειρήνης και της προστασίας των δικαιωμάτων τρίτων – εξέτασε, εν συνεχεία, εάν το μέτρο αυτό ήταν αναγκαίο «σε μία δημοκρατική κοινωνία».

Κατ' αρχάς, το ΕΔΔΑ περιέγραψε το πλαίσιο αρχών που έχει διαμορφωθεί από τη νομολογία του, πάνω στο οποίο βασίζει την αξιολόγησή του. Κατά το ΕΔΔΑ, λοιπόν, η ελευθερία της έκφρασης αποτελεί ένα από τα κυριότερα θεμέλια μίας δημοκρατικής κοινωνίας και δεν αφορά μόνο «πληροφορίες» ή «ιδέες» που είναι ευμενώς αποδεκτές, αλλά επίσης και πληροφορίες που είναι δυνατόν να

* Δρ. Διεθνών και Ευρωπαϊκών σπουδών, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ, Γραφείο Προγραμμάτων

προσβάλλουν, να σοκάρουν ή να ενοχλούν¹. Το Δικαστήριο, αναφορικά με το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ, δέχθηκε επίσης ότι «Εκείνοι που επιλέγουν να ασκήσουν την ελευθερία να εκδηλώνουν τη θρησκεία τους, ανεξάρτητα από το αν το κάνουν ως μέλη μιας θρησκευτικής πλειοψηφίας ή μειοψηφίας, ευλόγως δεν θα πρέπει να αναμένουν να εξαιρούνται από κάθε κριτική. Θα πρέπει να ανέχονται και να δέχονται την άρνηση από τους άλλους των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων και ακόμη και τη διάδοση από άλλους δογμάτων εχθρικών προς την πίστη τους»². Ειδικά στο πλαίσιο του πολιτικού διαλόγου, οι περιορισμοί που θέτει η παρ. 2 του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ θα πρέπει να ερμηνεύονται στενά³.

Από την άλλη πλευρά, το ΕΔΔΑ υπενθύμισε ότι, όποιος ασκεί την ελευθερία της έκφρασής του, υπόκειται σε «καθήκοντα κι ευθύνες», μεταξύ των οποίων η γενική απαίτηση να εξασφαλίζεται η ειρηνική απόλαυση των δικαιωμάτων που εγγυάται το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ και να αποφεύγονται, στο μέτρο του δυνατού, εκφράσεις που υπερβαίνουν τα όρια μίας κριτικής άρνησης των θρησκευτικών πεποιθήσεων άλλων ανθρώπων και που δύναται να προκαλέσουν θρησκευτική μισαλλοδοξία. Σε αυτές τις περιπτώσεις, το κράτος δύναται να εξετάσει την επιβολή αναλογικών περιοριστικών μέτρων⁴.

Με βάση τα ανωτέρω, το ΕΔΔΑ κατέληξε στο συμπέρασμα ότι, στην περίπτωση αυτή, τα εθνικά δικαστήρια αξιολόγησαν συνολικά το ευρύτερο πλαίσιο των δηλώσεων της προσφεύγουσας και «πέτυχαν» μία δίκαιη ισορροπία μεταξύ, αφενός, του δικαιώματός της στην ελευθερία της έκφρασης και, αφετέρου, του δικαιώματος των τρίτων στον σεβασμό των θρησκευτικών τους συναισθημάτων και τη διατήρηση της θρησκευτικής ειρήνης στην αυστριακή κοινωνία, καθώς διαπίστωσαν ότι οι δηλώσεις της προσφεύγουσας ήταν πιθανό να προκαλέσουν δικαιολογημένη αγανάκτηση στους μουσουλμάνους. Επιπλέον, το ΕΔΔΑ θεώρησε ότι οι αμφισβητούμενες δηλώσεις δεν διατυπώθηκαν ουδέτερα με σκοπό να αποτελέσουν αντικειμενική συμβολή στον δημόσιο διάλογο σχετικά με τους γάμους των ανηλικών, αλλά αποτελούσαν αυθαίρετη γενίκευση χωρίς πραγματική βάση. Το ΕΔΔΑ, λοιπόν, συντάσσεται με την άποψη των εθνικών δικαστηρίων ότι

τα επίδικα περιστατικά περιείχαν στοιχεία θρησκευτικής μισαλλοδοξίας και αποτελούσαν καταχρηστική επίθεση στον Προφήτη του Ισλάμ. Σε συνδυασμό με την αναλογικότητα της ποινικής κύρωσης (480 ευρώ πρόστιμο), το ΕΔΔΑ κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο περιορισμός του δικαιώματος της προσφεύγουσας βάσει του άρθρου 10 ανταποκρινόταν, πράγματι, σε μία πιεστική κοινωνική ανάγκη και ήταν ανάλογος προς τον επιδιωκόμενο θεμιτό σκοπό.

Η απόφαση επαναφέρει στον δημόσιο διάλογο το θέμα των ορίων της ελευθερίας του λόγου, όταν έρχεται σε σύγκρουση με το θρησκευτικό συναίσθημα. Σε διεθνές επίπεδο, η συζήτηση αφορά, κυρίως, δημιουργίες καλλιτεχνικής έκφρασης και τη νομοθεσία αρκετών κρατών περί βλασφημίας⁵, ωστόσο με την εξάπλωση του μισαλλόδοξου λόγου τα τελευταία χρόνια η σύγκρουση μεταξύ ελευθερίας της έκφρασης και σεβασμού του θρησκευτικού συναισθήματος τίθεται σε νέα βάση⁶.

Πράγματι, αρκετοί διεθνείς οργανισμοί έχουν ασχοληθεί με το ζήτημα της «δυσφήμισης της θρησκείας». Για παράδειγμα, το ζήτημα έχει απασχολήσει επανειλημμένα τον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών από το 1999, με αρκετά μη δεσμευτικά ψηφίσματα να καταδικάζουν τη «δυσφήμιση της θρησκείας»⁷. Από το 2001, εντοπίστηκε κατά τις διαπραγματεύσεις ένας σαφής διαχωρισμός μεταξύ, αφενός, των Ισλαμικών κρατών και αρκετών κρατών του «αναπτυσσόμενου κόσμου» που υποστήριξαν τα ψηφίσματα και, αφετέρου, των «δυτικών» κρατών που τοποθετούνται αρνητικά απέναντι στα εν λόγω ψηφίσματα. Για παράδειγμα, η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει επανειλημμένα εκφράσει τις ανησυχίες της σχετικά με τη γενική προσέγγιση, το εννοι-

1. Υπόθεση *Handyside κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (Προσφυγή Νο 5493/72), απόφαση της 7^{ης} Δεκεμβρίου 1976. Υπόθεση *Fressoz and Roire κατά Γαλλίας* (Προσφυγή Νο 29183/95), απόφαση της 21^{ης} Ιανουαρίου 1999.

2. Υπόθεση *Otto-Preminger-Institut κατά Αυστρίας* (Προσφυγή Νο 13470/87), απόφαση της 20^{ης} Σεπτεμβρίου 1994.

3. Υπόθεση *Baka κατά Ουγγαρίας* (Προσφυγή Νο 20261/12), απόφαση της 23^{ης} Ιουνίου 2016 του Τμήματος Ευρείας Σύμβασης.

4. Το ΕΔΔΑ υπενθύμισε, επίσης, πως εκφράσεις που επιδιώκουν να εξαπλωθούν, να υποκινήσουν ή να δικαιολογήσουν το μίσος που βασίζεται στη μισαλλοδοξία, συμπεριλαμβανομένης της θρησκευτικής μισαλλοδοξίας, δεν απολαμβάνουν της προστασίας που παρέχει το άρθρο 10 της ΕΣΔΑ.

5. Venice Commission, *Blasphemy, insult and hatred: finding answers in a democratic society*, Science and technique of democracy, No. 47, Council of Europe Publishing, Strasbourg Cedex, 2010, σσ. 19-20, διαθέσιμο σε: <http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-STD%282010%29047-e>.

6. A. WEBER, *Manual on hate speech*, Council of Europe Publishing, Strasbourg, 2009, διαθέσιμο σε: <https://book.coe.int/eur/en/human-rights-and-democracy/4198-pdf-manual-on-hate-speech.html>.

7. Ψηφίσματα σχετικά με την καταπολέμηση της «δυσφήμισης των θρησκειών» έχουν κατατεθεί και ψηφιστεί από τον ΟΗΕ σε ετήσια βάση από το 1999 μέχρι το 2010, για παράδειγμα Commission of Human Rights Resolution 2000/84 E/CN.4/RES/2000/84, 26 April 2000, 2001/4 E/CN.4/RES/2001/4, 18 April 2001, 2002/9, E/CN.4/RES/2002/9, 15 April 2002, 2003/4, E/CN.4/RES/2003/4, 14 April 2003, 2004/6, E/CN.4/RES/2004/6, 13 April 2004 και 2005/3, E/CN.4/RES/2005/3, 12 April 2005. Το πιο πρόσφατο ψήφισμα του Συμβουλίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ, για την καταπολέμηση της Δυσφήμισης των Θρησκειών, μεταξύ άλλων, καταδικάζει την απαγόρευση κατασκευής μιναρέδων στην Ελβετία. UN Human Rights Council, *Combating defamation of religions: resolution / adopted by the Human Rights Council*, 15 April 2010, A/HRC/RES/13/16.

ολογικό πλαίσιο και την ορολογία⁸. Το 2011, η Επιτροπή Ανθρώπινων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ, στο Γενικό Σχόλιο 34 που αφορά το περιεχόμενο και τους περιορισμούς της ελευθερίας της έκφρασης, όπως αυτή κατοχυρώνεται στο άρθρο 19 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα, έχει διατυπώσει ότι «Οι απαγορεύσεις στις δηλώσεις ασέβειας για μια θρησκεία ή για ένα άλλο σύστημα πίστεως, όπως οι νόμοι περί βλασφημίας, είναι ασύμβατοι με το Σύμφωνο, εκτός από τις ειδικές περιστάσεις που περιγράφονται στο άρθρο 20 παράγραφος 2 του Συμφώνου. Τέτοιοι περιορισμοί πρέπει επίσης να τηρούν τις αυστηρές προϋποθέσεις του άρθρου 19 παράγραφος 3, όπως κι αυτές των άρθρων 2, 5, 17, 18 και 26. Έτσι, για παράδειγμα, δεν θα ήταν επιτρεπτό αυτοί οι νόμοι να επιβάλλουν διακρίσεις υπέρ ή εναντίον άλλης θρησκείας ή συστήματος πίστεως ή στους πιστούς έναντι των μη-πιστών. Ούτε θα ήταν επιτρεπτό τέτοιες απαγορεύσεις να χρησιμοποιούνται για να αποτραπεί ή να τιμωρηθούν οι επικρίσεις θρησκευτικών ηγετών ή ο σχολιασμός στο θρησκευτικό δόγμα ή δόγματα»⁹. Όπως γίνεται αντιληπτό, η Επιτροπή διατυπώνει σημαντικές ενστάσεις για την ύπαρξη των Νόμων περί βλασφημίας θεωρώντας ότι οι διατάξεις για τα θρησκευόμενα δεν έπρεπε να υπάρχουν στον Ποινικό Κώδικα, ενώ ο ΟΗΕ επισημαίνει ότι εξαίρεση αποτελεί το άρθρο 20 παρ. 2 του Διεθνούς Συμφώνου, κατά το οποίο «Κάθε επίκληση εθνικού, φυλετικού ή θρησκευτικού μίσους, που αποτελεί υποκίνηση διακρίσεων, εχθρότητας ή βίας απαγορεύεται από το νόμο».

Στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης, η Κοινοβουλευτική Συνέλευση ασχολήθηκε με το ζήτημα του κατά πόσον και σε ποιον βαθμό ο σεβασμός των θρησκευτικών πεποιθήσεων θα πρέπει να περιορίσει την ελευθερία της έκφρασης στο Ψήφισμά του 1510 (2006) σχετικά με την ελευθερία της έκφρασης και τον σεβασμό των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Εξέφρασε την άποψη ότι η ελευθερία της έκφρασης δεν πρέπει να υπόκειται σε περαιτέρω περιορισμούς προκειμένου να ικανοποιεί αυξημένες ευαισθησίες συγκεκριμένων θρησκευτικών ομάδων, αλλά υπογράμμισε ότι η ρητορική μίσους ενάντια σε κάθε θρησκευτική ομάδα είναι ασύμβατη με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Ανθρώπινων Δικαιωμάτων. Η Συνέλευση αποφάσισε να επανέλθει στο θέμα αυτό με βάση την έκθεση σχετικά με τη νομοθεσία για τη βλασφημία, τις θρησκευτικές προσβολές και τη ρητορική μίσους εναντίον προσώπων λόγω της θρησκείας τους, αφού προέβη σε απολογισμό των διαφορετικών προσεγγίσεων στην Ευρώπη, συμπεριλαμβανομένης της έκθεσης και των συστάσεων της Επιτροπής της Βενετίας¹⁰. Στη Σύστασή της 1805 (2007)

σχετικά με τη βλασφημία, τις θρησκευτικές προσβολές και τη ρητορική μίσους εναντίον προσώπων λόγω της θρησκείας τους, η Κοινοβουλευτική Συνέλευση θεώρησε ότι το εθνικό δίκαιο θα πρέπει να τιμωρήσει μόνο εκφράσεις σχετικά με θρησκευτικά ζητήματα, τα οποία σκόπιμα και σοβαρά διαταράσσουν τη δημόσια τάξη και καλούν σε δημόσια βία¹¹.

Η συλλογιστική του ΕΔΔΑ δεν απομακρύνεται από την πάγια νομολογία του. Για παράδειγμα, στην υπόθεση *I.A. κατά Τουρκίας*, που αφορούσε την καταδίκη ενός εκδότη βιβλίων για τη δημοσίευση προσβολών εναντίον «του Θεού, της θρησκείας, του Προφήτη και του Ιερού Βιβλίου», το Δικαστήριο δέχθηκε ότι οι πιστοί θα μπορούσαν δικαιολογημένα να αισθάνονται ότι ορισμένα αποσπάσματα του βιβλίου αποτελούσαν προσβλητική επίθεση εναντίον τους. Ως εκ τούτου, η καταδίκη του εκδότη ήταν ένα μέτρο που είχε ως στόχο να παράσχει προστασία έναντι προσβλητικών επιθέσεων σε θέματα που θεωρούνται ιερά από τους μουσουλμάνους. Δεδομένου ότι το βιβλίο δεν κατασχέθηκε και ο εκδότης υποχρεώθηκε να πληρώσει ένα ασήμαντο πρόστιμο, το ΕΔΔΑ κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι τουρκικές αρχές δεν παραβίασαν το δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης¹².

Όπως σημειώνεται από τη βιβλιογραφία, σε υποθέσεις στις οποίες διώκεται ποινικά ο ασκών κριτική σε κάποια ηγετική μορφή μιας θρησκείας επηρεάζοντας με αυτόν τον τρόπο το θρησκευτικό συναίσθημα μεμονωμένων θρησκευτικών σωματείων, το ΕΔΔΑ εξετάζει α) το περιεχόμενο του λόγου και β) την ενδεχόμενη επίπτωση στη θρησκευτική πίστη των ενδιαφερομένων. Για παράδειγμα, στην υπόθεση *Giniewski*¹³ το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η κριτική ανάλυση της παπικής εγκυκλίου «Η Λάμψη της Αλήθειας» δεν αποτελούσε άρθρο «αδικαιολόγητα προσβλητικό» και δεν υποκινούσε μισαλλοδοξία ή ασέβεια¹⁴.

Στην προκειμένη περίπτωση, το ΕΔΔΑ δίνει μεγάλη σημασία στον σκοπό των επίμαχων εκφράσεων της προσφεύγουσας. Κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο σκοπός της προσφεύγουσας δεν ήταν να συμβάλει σε μία δημόσια συζήτηση δημοσίου συμφέροντος, αλλά να αποδείξει ότι ο Μωάμεθ δεν ήταν άξιος λατρείας. Συμφώνησε με τα εθνικά δικαστήρια ότι η προσφεύγουσα έπρεπε να γνω-

(2006), Freedom of expression and respect for religious beliefs.

11. Council of Europe, Parliamentary Assembly Recommendation 1805 (2007), Blasphemy, religious insults and hate speech against persons on grounds of their religion.

12. Υπόθεση *I.A. κατά Τουρκίας* (Προσφυγή No 42571/98), απόφαση της 13^{ης} Σεπτεμβρίου 2005.

13. Υπόθεση *Giniewski κατά Γαλλίας* (Προσφυγή No 64016/00), απόφαση της 31^{ης} Ιανουαρίου 2006.

14. Τ. ΣΤΑΥΡΙΝΑΚΗ, Άρθρο 10, σε: Λ.-Α. Σισιλιάνος (επιμ.), Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Ερμηνεία κατ' άρθρο, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2017, σσ. 475-518.

8. http://www.eu-un.europa.eu/articles/en/article_6489_en.htm.

9. UN Human Rights Committee (HRC), General comment no. 34, Article 19, Freedoms of opinion and expression, 12 September 2011, CCPR/C/GC/34, παρ. 48.

10. Council of Europe, Parliamentary Assembly Resolution 1510

ρίζει ότι οι δηλώσεις της βασίζονταν εν μέρει σε αναληθή γεγονότα και είναι ικανές να προκαλέσουν προκατάληψη. Έτσι, ο συσχετισμός του Μωάμεθ με την παιδοφιλία, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη το ιστορικό υπόβαθρο, αφενός, δεν επέτρεπε μία σοβαρή συζήτηση για το θέμα αυτό, αφετέρου, περιείχε στοιχεία θρησκευτικής μισαλλοδοξίας.

Από την άλλη πλευρά, το ΕΔΔΑ δεν έλαβε υπόψη επαρκώς, όπως έκανε σε άλλες περιπτώσεις¹⁵, το πλαίσιο εντός του οποίου έλαβαν χώρα οι επίμαχες δηλώσεις και το εύρος των αποδεκτών, το οποίο στη συγκεκριμένη περίπτωση ήταν αρκετά περιορισμένο. Τέλος, όπως σημειώνεται από τη βιβλιογραφία, η γλώσσα που χρησιμοποιείται σε αυτή την υπόθεση φαίνεται να αποκλίνει από την απόφαση-ορόσημο του ΕΔΔΑ, *Otto-Preminger*¹⁶. Το Δικαστήριο στην υπόθεση αυτή, θεωρεί επαρκές κριτήριο για τον περιορισμό της ελευθερίας της έκφρασης την προκλητική παρουσίαση αντικειμένων θρησκευτικής λατρείας, με αποτέλεσμα να θιγούν τα αισθήματα των πιστών, και την παραβίαση του πνεύματος της ανοχής. Η προσέγγιση αυτή απομακρύνεται αισθητά από το κριτήριο του «αδικαιολόγητα και προδότηως προσβλητικού χαρακτήρα» που χρησιμοποιείται στην υπόθεση *Otto-Preminger*. Επιπλέον, η έμφαση στο υποκειμενικό κριτήριο της δικαιολογημένης αγανάκτησης συσχετίζει το επίπεδο προστασίας της ελευθερίας έκφρασης¹⁷.

II. Το περιθώριο εκτίμησης των κρατών μελών

Το ΕΔΔΑ παρέπεμψε στη θεωρία του «περιθωρίου εκτίμησης» για τη φύση και το εύρος των περιοριστικών μέτρων. Έτσι, σύμφωνα με το ΕΔΔΑ, το θέμα ήταν ιδιαίτερα ευαίσθητο και τα (δυσνητικά) αποτελέσματα των αμφισβητούμενων δηλώσεων εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από την κατάσταση στο κράτος, τον χρόνο και το πλαίσιο εντός του οποίου έλαβαν χώρα οι δηλώσεις. Επομένως, οι εγχώριες αρχές διέθεταν ευρύ περιθώριο εκτίμησης στην προκειμένη περίπτωση, διότι ήταν σε θέση να εκτιμήσουν καλύτερα ποιες δηλώσεις ήταν πιθανόν να διαταράξουν τη θρησκευτική ειρήνη στη χώρα τους και, συνεπώς, για την αξιολόγηση της αναγκαιότητας μίας τέτοιας παρέμβασης στο δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης.

Το ευρύ περιθώριο εκτίμησης αποτέλεσε τη βάση για την εκτίμηση του ΕΔΔΑ σε αρκετές ανάλογες περιπτώσεις¹⁸.

15. Υπόθεση *Wingrove* κατά *Ηνωμένου Βασιλείου* (Προσφυγή No 17419/90), απόφαση της 25^{ης} Νοεμβρίου 1996· Υπόθεση *Klein* κατά *Σλοβακίας* (Προσφυγή No 72208/01), απόφαση της 31^{ης} Οκτωβρίου 2006.

16. Ο.π., υποσημ. 2.

17. E. BOUGIAKIOTIS, *E.S. v Austria: Blasphemy Laws and the Double Standards of the European Court of Human Rights*, U.K. Const. L. Blog, 22 November 2018, διαθέσιμο σε: <https://ukconstitutionalaw.org/>.

18. Βλ. σχετικά, Council of Europe Factsheets, Factsheet on freedom of expression and respect for religious beliefs: striking the right

Το ΕΔΔΑ λαμβάνει υπόψη τρία κριτήρια για την εφαρμογή του, ήτοι α) τη φύση του δικαιώματος, β) τους σκοπούς που επιδιώκονται και γ) την πιθανή ύπαρξη ομοφωνίας σε ευρωπαϊκό επίπεδο σχετικά με το περιεχόμενο του δικαιώματος ή τη σημασία των συγκρουόμενων συμφερόντων¹⁹.

Το περιθώριο εκτίμησης δίνει την ευελιξία που απαιτείται για να αποφευχθούν οι επιζήμιες αντιπαραθέσεις μεταξύ του ΕΔΔΑ και των κρατών και επιτρέπει στο Δικαστήριο να εξισορροπήσει την κυριαρχία των κρατών μελών με τις υποχρεώσεις τους που απορρέουν από τη Σύμβαση²⁰, καθώς θα ήταν δύσκολο να εντοπιστούν ενιαία ευρωπαϊκά πρότυπα για τα ανθρώπινα δικαιώματα²¹.

Από την άλλη πλευρά, η συχνή επίκληση του περιθωρίου εκτίμησης έχει οδηγήσει μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας να επικρίνει το ΕΔΔΑ για ατολμία, δυσκολία στο να διαμορφώσει κοινά ευρωπαϊκά επίπεδα προστασίας των δικαιωμάτων και αδυναμία να ανταποκριθεί στο «συνταγματικό» ρόλο που του έχει ανατεθεί από την ΕΣΔΑ²².

III. Αξιακές κρίσεις και πραγματικά γεγονότα

Η συλλογιστική του Δικαστηρίου ακολούθησε, επίσης, και τη διάκριση μεταξύ αξιακών κρίσεων και πραγματικών γεγονότων. Η διάκριση αυτή έχει υιοθετηθεί πολλές φορές από το ΕΔΔΑ, κυρίως σε υποθέσεις που αφορούσαν δυσφήμιση προσώπων²³. Έτσι, το ΕΔΔΑ έχει κρίνει ότι «ενώ η ύπαρξη γεγονότων μπορεί να αποδειχθεί, η αλήθεια των αξιακών κρίσεων δεν είναι επιδεικτική απόδειξης. Η απαίτηση να αποδειχθεί η αλήθεια μίας αξιακής κρίσης δεν είναι δυνατόν να εκπληρωθεί και παραβιάζει την ίδια την ελευθερία της γνώμης, η οποία αποτελεί θεμελιώδες τμήμα του δικαιώματος που κατοχυρώνεται από το άρθρο 10. Ο

balance, September 2017, διαθέσιμο σε: <https://rm.coe.int/factsheet-on-freedom-of-expression-and-freedom-of-religion-15september/1680748443>.

19. Υπόθεση *Dickson* κατά *Ηνωμένου Βασιλείου* (Προσφυγή No 44362/04), απόφαση της 4^{ης} Δεκεμβρίου 2007 του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης.

20. H. FENWICK, *Civil Liberties and Human Rights*, Cavendish Publishing Limited, London, 2005, σσ. 34-37. Βλ. και Υποθέσεις *Pretty* κατά *Ηνωμένου Βασιλείου* (Προσφυγή No 2346/02), απόφαση της 29^{ης} Απριλίου 2002 και *Handyside* κατά *Ηνωμένου Βασιλείου*, ό.π., υποσημ. 1.

21. Βλ. αναλυτικότερα A. OSTROVSKY, *How the Margin of Appreciation Doctrine Preserves Core Human Rights within Cultural Diversity and Legitimises International Human Rights Tribunals*, *Hanse Law Review*, 2005, σσ. 47-64, διαθέσιμο σε: <http://ssrn.com/abstract=716242>.

22. C.M. ZOETHOUT, *Margin of Appreciation, Violation and (in) Compatibility: Why the ECtHR Might Consider Using an Alternative Mode of Adjudication*, *EPL*, 2014, σσ. 309-330.

23. Βλ. για παράδειγμα την Υπόθεση *Petrenco* κατά *Μολδαβίας* (Προσφυγή No 20928/05), απόφαση της 30^{ης} Μαρτίου 2010.

χαρακτηρισμός μίας δήλωσης ως πραγματικό γεγονός ή ως αξιακή κρίση είναι θέμα που εμπίπτει, κατ' αρχάς, στο περιθώριο εκτίμησης των εθνικών αρχών, ιδίως των εθνικών δικαστηρίων. Ωστόσο, ακόμη και όταν μία δήλωση ισοδυναμεί με αξιακή κρίση, πρέπει να υπάρχει επαρκής τεκμηρίωση σε γεγονότα που να την υποστηρίξει, ελλείψει τέτοιας τεκμηρίωσης η αξιακή κρίση θα είναι υπερβολική»²⁴.

Στην υπό εξέταση περίπτωση, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι ο χαρακτηρισμός του Μωάμεθ ως παιδόφιλου αποτελούσε αξιακή κρίση, ωστόσο δεν αμφισβήτησε το γεγονός του γάμου του με την ανήλικη Αϊσά. Αποδέχθηκε την άποψη των εθνικών δικαστηρίων, σύμφωνα με τα οποία ο συσχετισμός του Μωάμεθ με την παιδοφιλία είναι βεβαιωμένος, καθώς ο γάμος του με την Αϊσά διήρκεσε πέραν της παιδικής της ηλικίας και, γενικά, ο Μωάμεθ δεν είχε τέτοια τάση. Επιπλέον, η προσφεύγουσα δεν ενημέρωσε το ακροατήριό της με αντικειμενικό τρόπο για το ιστορικό πλαίσιο. Έτσι, το ΕΔΔΑ συμφώνησε με την εκτίμηση των εθνικών δικαστηρίων πως η αξιολογική κρίση της προσφεύγουσας δεν είχε «επαρκή τεκμηρίωση στη βάση των πραγματικών περιστατικών» και, συνεπώς, είναι δυνατόν να μην προστατεύεται από το άρθρο 10 της ΕΣΔΑ.

Η αξιολόγηση του ΕΔΔΑ αναφορικά με τη συγκεκριμένη διάκριση είναι αρκετά αμφισβητούμενη. Αφενός, η διάκριση μεταξύ πραγματικών περιστατικών και αξιακών κρίσεων στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι αρκετά δύσκολη διαδικασία με δεδομένα τα ιστορικά, θρησκευτικά και μεταφυσικά χαρακτηριστικά του υπό εξέταση ζητήματος²⁵. Αφετέρου, το ΕΔΔΑ δεν λαμβάνει υπόψη πως σε

ορισμένες περιπτώσεις, οι οποίες αντικατοπτρίζουν την πολυπλοκότητα των καθημερινών χρήσεων της γλώσσας, το ενδεχόμενο οι δηλώσεις πραγματικών γεγονότων να υποστηρίζονται από αξιολογικές κρίσεις και αντιστρόφως²⁶. Αντιθέτως, το ΕΔΔΑ εισαγάγει ένα επιπλέον κριτήριο, αυτό της αντικειμενικότητας/ουδετερότητας της έκφρασης, το οποίο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μη εφαρμόσιμο²⁷.

IV. Τελικές παρατηρήσεις

Η απόφαση του ΕΔΔΑ πυροδότησε έναν νέο κύκλο συζητήσεων, σε διεθνές επίπεδο, σχετικά με τα όρια της ελευθερίας της έκφρασης όταν συναντώνται με το δικαίωμα του σεβασμού του θρησκευτικού συναισθήματος τρίτων. Το ΕΔΔΑ ακολούθησε την πάγια νομολογία του επιχειρώντας να εξασφαλίσει μία δίκαιη ισορροπία μεταξύ της ελευθερίας έκφρασης και της θρησκευτικής ελευθερίας, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα ένα ευρύτατο περιθώριο εκτίμησης στο ενδιαφερόμενο κράτος. Ωστόσο, στη συγκεκριμένη περίπτωση, η στάθμιση των εννόμων αγαθών από το ΕΔΔΑ προκρίνει νέα κριτήρια, τα οποία δεν αναπτύσσονται επαρκώς, προκειμένου ο ερμηνευτής του δικαίου να προβεί σε έλεγχο της αναγκαιότητας και αναλογικότητας των περιοριστικών μέτρων.

24. Υπόθεση *Genner κατά Αυστρίας* (Προσφυγή No 55495/08), απόφαση της 12^{ης} Ιανουαρίου 2016.

25. *S. SMET, E.S. v. Austria: Freedom of Expression versus Religious Feelings, the Sequel*, 7 November 2018, διαθέσιμο σε: [https://](https://strasbourgoobservers.com/2018/11/07/e-s-v-austria-freedom-of-expression-versus-religious-feelings-the-sequel/)

strasbourgoobservers.com/2018/11/07/e-s-v-austria-freedom-of-expression-versus-religious-feelings-the-sequel/.

26. C. STRATILATIS, On the distinction between statements of fact and value judgments: A comment on *Petrenco v. Moldova*, *Annuaire International des Droits de l'Homme*, 2014, σσ. 725-749.

27. E. BOUGIAKIOTIS, ό.π.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

III. ΕΘΝΙΚΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ

► Υποχρέωση αποστολής ελληνικού προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ κατ' άρθρο 267 ΣΛΕΕ

Μη υποχρέωση αποστολής προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ, εφόσον ο λόγος αναίρεσης, στο πλαίσιο του οποίου ανακύπτει ζήτημα ερμηνείας διάταξης του δικαίου της Ένωσης, απορρίπτεται ως απαράδεκτος – αντίθετη μειοψηφία

άρθρο 267 ΣΛΕΕ – άρθρο 53 παρ. 3 Π.Δ. 18/1989 – μη ύπαρξη νομολογίας ή ύπαρξη αντίθετης νομολογίας – προϋποθέσεις παραδεκτού αίτησης αναίρεσης ενώπιον του ΣτΕ – μη υποχρέωση αποστολής προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ – αντίθετη μειοψηφία – δικονομική αυτονομία κρατών μελών – αρχή ισοδυναμίας – αρχή αποτελεσματικότητας – ερμηνεία άρθρου 53 παρ. 3 υπό το φως του δικαίου της Ένωσης – παραδεκτός ο λόγος αναίρεσης – υποχρέωση αποστολής προδικαστικού ερωτήματος

ΣτΕ (Τμ. Β'επταμ.), απόφαση αριθμ. 2568/2018, 05.12.2018

Με την κρινόμενη αίτηση αναίρεσης, η οποία λόγω σπουδαιότητας εισήχθη στην επταμελή σύνθεση του Β' Τμήματος του ΣτΕ, ζητείται η αναίρεση της υπ' αριθμ. 1121/2017 απόφασης του Διοικητικού Εφετείου Πειραιά. Με την απόφαση αυτή απορρίφθηκε κατ' έφεση προσφυγή της ήδη αναιρεσείουσας εταιρείας κατά πράξης του Διευθυντή του Ζ' Τελωνείου Ελευθέρων Τελωνειακών Συγκροτημάτων Πειραιά με την οποία η εν λόγω εταιρεία είχε κηρυχθεί, δυνάμει των άρθρων 99 παρ. 2 και 108 του Τελωνειακού Κώδικα, ως αλληλεγγύως υπόχρη για την καταβολή πολλαπλών τελών και δασμολογικών επιβαρύνσεων που είχαν καταλογιστεί σε βάρος των υπαίτιων για παραβάσεις λαθρεμπορίας καυσίμων. Η αναιρεσείουσα εταιρεία προέβαλε, μεταξύ άλλων, ότι η κήρυξή της ως αλληλεγγύως υπεύθυνης συνιστά κατάφωρη παραβίαση των αρχών της αναλογικότητας και της ασφάλειας δικαίου, όπως αυτές έχουν ερμηνευθεί από την απόφαση *Καρέλιας* του ΔΕΕ, καθώς η ίδια δεν γνώριζε τις λαθρεμπορικές παραβάσεις των υπαίτιων, εν προκειμένω τελωνειακών υπαλλήλων και πρατηρίου καυσίμων, για τις οποίες χαρακτηρίστηκε ως αλληλεγγύως υπεύθυνη, ούτε είχε τη δυνατότητα να τις γνωρίζει ή να τις εμποδίσει. Επιπλέον, η συνευθύνη της αναιρεσείουσας για την καταβολή του συνόλου των καταλογισθέντων πολλαπλών τελών, που ανέρχονται στο τετραπλάσιο των διαφυγόντων δασμών και φόρων, συνεπάγεται παραβίαση της αρχής της αναλογικότητας, όπως αυτή έχει ερμηνευθεί από το ΔΕΚ και το ΕΔΔΑ στις αποφάσεις *Λουλουδάκης* και *Μαμιδάκης κατά Ελλάδας* αντίστοιχα, λόγω του ύψους των επιβαλλόμενων τελών.

Η πλειοψηφία της επταμελούς σύνθεσης του Β' Τμήματος του ΣτΕ έκρινε τους προβαλλόμενους από την αναιρεσεί-

ουσα λόγους αναίρεσης ως απαράδεκτους, επισημαίνοντας, ειδικότερα, ότι δεν συντρέχουν οι προϋποθέσεις παραδεκτού του άρθρου 53 παρ. 3 του Π.Δ. 18/1989, καθώς υπάρχει νομολογία του ΣτΕ σχετικά με το επίμαχο νομικό ζήτημα, ήτοι τις προϋποθέσεις κήρυξης νομικού προσώπου ως αλληλεγγύως υπεύθυνου κατ' άρθρο 108 του Τελωνειακού Κώδικα. Επιπλέον, η επικαλούμενη από την αναιρεσείουσα απόφαση *Καρέλιας* του ΔΕΕ δεν αφορά το ίδιο νομικό ζήτημα με την υπό κρίση αναίρεση, ώστε να θεμελιώνεται το παραδεκτό του προβαλλόμενου λόγου αναίρεσης. Συνέπεια του απαραδέκτου του προβαλλόμενου λόγου αναίρεσης είναι η μη υποχρέωση αποστολής προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ κατ' άρθρο 267 παρ. 3 ΣΛΕΕ.

Αντίθετα, η μειοψηφία προχωρά σε μια σύμφωνη με τις αρχές της υπεροχής, της πλήρους αποτελεσματικότητας και της ενιαίας εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης, αλλά και του άρθρου 267 ΣΛΕΕ, ερμηνεία του άρθρου 53 παρ. 3 του Π.Δ. 18/1989. Με βάση αυτή την ερμηνεία, η μειοψηφία καταλήγει ότι, αν με τον προβαλλόμενο λόγο αναίρεσης τίθεται ένα ουσιώδες για την επίλυση της διαφοράς ζήτημα ερμηνείας πράξης του ενωσιακού δικαίου (εν προκειμένω της Οδηγίας 92/12/ΕΟΚ σχετικά με τους ειδικούς φόρους κατανάλωσης, συμπεριλαμβανομένων των πετρελαιοειδών και της Οδηγίας 77/388/ΕΟΚ για το κοινό σύστημα φόρου προστιθέμενης αξίας), το οποίο καθεαυτό δεν έχει επιλυθεί από το ΔΕΕ και σε σχέση με το οποίο υπάρχει σχετική απόφαση του ΣτΕ, η οποία εξεδόθη χωρίς προηγουμένως να λάβει χώρα αποστολή προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ, ο συγκεκριμένος λόγος θα πρέπει να κριθεί παραδεκτός και, ενόψει των εύλογων αμφιβολιών που δημιουργούνται στο δικαστήριο, να αποσταλεί σχετικό προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ. Επιπλέον, σύμφωνα με τη μειοψηφία, η ερμηνεία των προϋποθέσεων παραδεκτού των λόγων αναίρεσης, υπό το άρθρο 53 παρ. 3 του Π.Δ. 18/1989, που προβάλλεται από την πλειοψηφία είναι αντίθετη προς τις αρχές της υπεροχής και της αποτελεσματικότητας του δικαίου της Ένωσης και οδηγεί σε αθέμιτο περιορισμό της υποχρέωσης αποστολής προδικαστικού ερωτήματος που υπέχει το ΣτΕ, ως ανώτατο δικαστήριο οι αποφάσεις του οποίου δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα. Τέλος, η μειοψηφία επισημαίνει ότι μετά την έκδοση της προδικαστικής απόφασης επί της υπόθεσης *Καρέλιας*, το ΣτΕ επανερχόμενο στην υπόθεση ενώπιόν του ερμήνευσε τα άρθρα 99 παρ. 2 και 108 του Τελωνειακού Κώδικα σύμφωνα με την ενωσιακή απόφαση και αντίθετα με όσα είχε κάνει δεκτά με προγενέστερες αποφάσεις του. Αυτή η νομολογιακή μεταστροφή συνεπάγεται, κατ' εξαίρεση, το παραδεκτό του προβαλλόμενου λόγου αναίρεσης και την ύπαρξη ευλόγων αμφιβολιών ως προς την ερμηνεία της επίμαχης διάταξης, ώστε να καθίσταται αναγκαία η αποστολή προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ.

Παρατηρήσεις

Έλλη Τσιτσιπά*

I. Εισαγωγή

Η τροποποίηση του άρθρου 53 παρ. 3 του Π.Δ. 18/1989 και των προϋποθέσεων παραδεκτού των αιτήσεων αναίρεσης ενώπιον του ΣτΕ με το άρθρο 12 παρ. 1 του Ν. 3900/2010 είχε ως σκοπό την αποσυμφόρηση του δικαστηρίου αυτού και την αποφυγή άσκησης προπετών ενδίκων μέσων¹. Έτσι, για το παραδεκτό της αίτησης αναίρεσης απαιτείται η επίκληση από τον διάδικο στο εισαγωγικό δικόγραφο συγκεκριμένου ισχυρισμού ότι δεν υπάρχει για το επίμαχο νομικό ζήτημα νομολογία του ΣτΕ ή ότι η προσβαλλόμενη απόφαση είναι αντίθετη με νομολογία του ΣτΕ ή άλλου ανώτατου δικαστηρίου ή αντίθετη προς ανέκκλητη απόφαση διοικητικού δικαστηρίου². Μέσω της συγκεκριμένης προϋπόθεσης παραδεκτού, επιχειρείται η διήθηση των ενδίκων μέσων που ασκούνται ενώπιον του ΣτΕ, ενώ, σύμφωνα με την αιτιολογική έκθεση του Ν. 3900/2010, εξασφαλίζεται και η ενότητα της νομολογίας του δικαστηρίου αυτού.

Η υπό σχολιασμό απόφαση αναδεικνύει σε σχέση με τη συγκεκριμένη ρύθμιση δύο θεμελιώδη ζητήματα: πρώτον, την έκταση της υποχρέωσης ανώτατου δικαστηρίου, δυνάμει του άρθρου 267 ΣΛΕΕ, να αποστείλει προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ, όταν ο λόγος αναίρεσης απορρίπτεται ως απαράδεκτος και, δεύτερον, την επίδραση μεταγενέστερων αποφάσεων, τόσο του ΔΕΕ όσο και του ίδιου του ΣτΕ, με την οποία παρατηρείται νομολογιακή μεταστροφή ως προς το επίμαχο ζήτημα κατά την εξέταση της συνδρομής της προϋπόθεσης παραδεκτού της αίτησης αναίρεσης του άρθρου 53 παρ. 3 του Π.Δ. 18/1989. Πριν την εξέταση των δύο αυτών ζητημάτων, όπως αντιμετωπίζονται από την πλειοψηφία και τη μειοψηφία της σχολιαζόμενης απόφασης, κρίνεται σκόπιμη μια σύντομη

* Ασκ. Δικηγόρος

1. Αναλυτικά επί των τροποποιήσεων που εισήγαγε το άρθρο 12 του Ν. 3900/2010 βλ. Ι. ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗΣ, *Δυσπρόσιτα ένδικα μέσα ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας*: Το παραδεκτό της έφεσης και της αναίρεσης μετά το νόμο 3900/2010 και ο ενοποιητικός ρόλος του δικαστηρίου, ΘΠΔΔ, 2015, σ. 734.
2. Η ίδια προϋπόθεση εισήχθη με την παρ. 2 του ίδιου άρθρου και ως προς το παραδεκτό της έφεσης (άρθρο 58 Π.Δ. 18/1989), σε σχέση με την οποία μάλιστα το ΕΔΔΑ έκρινε στην υπόθεση *Παπαϊωάννου κατά Ελλάδας*, ότι δεν συντρέχει παραβίαση του άρθρου 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ για το δικαίωμα στη δίκαιη δίκη, βλ. *Υπόθεση Παπαϊωάννου κατά Ελλάδας*, (Προσφυγή Νο 18880/15), απόφαση της 2ας Ιουνίου 2016. Σχετικά βλ. Α. ΚΑΛΛΙΔΟΥ, *Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ Παπαϊωάννου κατά Ελλάδας*, Το δικαίωμα δίκαιης δίκης κατά το άρθρο 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ, ΕΕΕυρΔ, 2016, σ. 385.

αναφορά στον θεσμό της προδικαστικής παραπομπής του άρθρου 267 ΣΛΕΕ και της λειτουργίας του στο δικαιοδοτικό σύστημα της Ένωσης.

II. Η λειτουργία του μηχανισμού της προδικαστικής παραπομπής

Ο θεσμός της προδικαστικής παραπομπής αποτελεί το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα θεσμοθετημένου διαλόγου μεταξύ των εθνικών δικαστηρίων και του ΔΕΕ και έχει διαδραματίσει αποφασιστικό ρόλο στην ευρωπαϊκή ενοποίηση και την ομοιόμορφη εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης³. Μέσω των προδικαστικών ερωτημάτων που απευθύνουν τα εθνικά δικαστήρια στο ΔΕΕ, το τελευταίο αποφαίνεται επί του κύρους διατάξεων του δευτερογενούς δικαίου και επί της ερμηνείας διατάξεων τόσο του πρωτογενούς όσο και του δευτερογενούς δικαίου, παρέχοντας έτσι στον εθνικό δικαστή την αναγκαία συνδρομή κατά την εφαρμογή και ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου.

Το άρθρο 267 ΣΛΕΕ διακρίνει δύο κατηγορίες δικαστηρίων που μπορούν να απευθύνουν στο ΔΕΕ προδικαστικά ερωτήματα: αφενός, τα δικαστήρια που έχουν διακριτική ευχέρεια να αποστείλουν τέτοια ερωτήματα (παρ. 2)⁴ και, αφετέρου, τα δικαστήρια των οποίων οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα και έχουν υποχρέωση αποστολής προδικαστικού ερωτήματος (παρ. 3)⁵. Το ΔΕΕ έχει, σε αρκετές περιπτώσεις, επισημάνει ότι διάταξη εθνικού δικαίου ή νομολογιακή πρακτική δεν θα πρέπει να οδηγεί σε περιστολή της διακριτικής ευχέρειας των εθνικών δικαστηρίων να κάνουν χρήση του μηχανισμού της προδικαστικής παραπομπής⁶.

Σε σχέση με την υποχρέωση των δικαστηρίων της παρ. 3 να ενεργοποιούν τον μηχανισμό της προδικαστικής πα-

3. Ε. ΣΑΧΠΕΚΙΔΟΥ, *Ευρωπαϊκό Δίκαιο*, 2^η εκδ., εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σ. 617 επ.
4. Εφόσον, όμως, ανακύπτει ζήτημα κύρους πράξης του δευτερογενούς δικαίου της Ένωσης και ο εθνικός δικαστής έχει σχετικές αμφιβολίες, βαρύνεται με υποχρέωση αποστολής προδικαστικού ερωτήματος, καθώς το ΔΕΕ είναι το ίδιο αποκλειστικά αρμόδιο να αποφαινεται για την ισχύ των πράξεων του ενωσιακού δικαίου. Βλ. ΔΕΚ C-314/85, *Foto-Frost/Hauptzollamt Lübeck-Ost*, 22.10.1987, ECLI:EU:C:1987:452, σκ. 14-15.
5. Πρόκειται κατά βάση για τα ανώτατα δικαστήρια ενός κράτους μέλους, όπως εν προκειμένω το Συμβούλιο της Επικρατείας, αλλά και για δικαστήρια που είναι μεν κατώτερα, αλλά εκδίδουν αποφάσεις μη δυνάμενες να προσβληθούν με ένδικο μέσο ή στο πλαίσιο του διαθέσιμου ενδίκου μέσου δεν είναι δυνατός ο έλεγχος της συμβατότητας του εθνικού δικαίου με το δίκαιο της Ένωσης, π.χ. ΔΕΕ C-416/10, *Križan κ.λπ.*, 15.01.2013, ECLI:EU:C:2013:8, σκ. 72.
6. Ενδεικτικά: ΔΕΚ C-243/78, *Simmenthal*/Επιτροπή, 09.03.1978, ECLI:EU:C:1980:65· ΔΕΕ C-188/10, *Melki* και *Abdeli*, 22.06.2010, ECLI:EU:C:2010:363· ΔΕΕ C-416/10, *Križan κ.λπ.*, 15.01.2013, ECLI:EU:C:2013:8· ΔΕΕ C-614/14, *Ognyanov*, 05.07.2016, ECLI:EU:C:2016:514.

ραπομπής, το ΔΕΚ έκρινε στην πλέον γνωστή απόφαση του επί της υπόθεσης *CILFIT* ότι εθνικό δικαστήριο απαλλάσσεται της σχετικής υποχρέωσης σε τρεις περιπτώσεις: πρώτον, αν το ίδιο ζήτημα έχει ήδη αντιμετωπιστεί από προηγούμενη απόφαση του Δικαστηρίου, δεύτερον, αν σε σχέση με παρόμοιο ζήτημα υπάρχει πάγια νομολογία του ΔΕΚ (και πλέον ΔΕΕ) και, τρίτον, αν η ερμηνεία της επίμαχης διάταξης είναι τόσο σαφής, ώστε να μην καθίσταται αναγκαία η αποστολή του προδικαστικού ερωτήματος (*acte clair*)⁷. Σε σχέση με την τελευταία περίπτωση, πρέπει να αναφερθεί ότι ερμηνεύεται πολύ διασταλτικά από το ΔΕΕ, καθώς δεν θα πρέπει να δημιουργείται καμία απολύτως αμφιβολία στον εθνικό δικαστή για την ερμηνεία της επίμαχης διάταξης. Μάλιστα, στην πρόσφατη απόφαση επί της υπόθεσης *Επιτροπή κατά Γαλλίας* το ΔΕΕ έκανε για πρώτη φορά δεκτή προσφυγή κατά κράτους μέλους λόγω της παραβίασης της υποχρέωσης δικαστηρίου της παρ. 3 του άρθρου 267 ΣΛΕΕ (εν προκειμένω του γαλλικού Συμβουλίου της Επικρατείας) για αποστολή προδικαστικού ερωτήματος. Το ΔΕΕ δεν έκανε δεκτή την ύπαρξη *acte clair* σε σχέση με την επίμαχη διάταξη, ενώ επεσήμανε ότι ο σκοπός της θέσπισης υποχρέωσης αποστολής προδικαστικών ερωτημάτων από τα εθνικά δικαστήρια, οι αποφάσεις των οποίων δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα, εξυπηρετεί τον σκοπό της αποφυγής «διαμόρφωσης στα κράτη μέλη εθνικής νομολογίας μη συμβατής με τους κανόνες του δικαίου της Ένωσης»⁸.

III. Η απόρριψη του λόγου αναίρεσης ως απαράδεκτου και η μη υποχρέωση αποστολής προδικαστικού ερωτήματος

Η πλειοψηφία στην υπό σχολιασμό απόφαση θεμελιώνει τη μη ύπαρξη υποχρέωσης αποστολής προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ όχι σε κάποια από τις περιπτώσεις της νομολογίας *CILFIT* που αναφέρθηκαν ανωτέρω, αλλά στην απόρριψη ως απαράδεκτου του λόγου αναίρεσης από τον οποίο θα μπορούσε να ανακύψει ζήτημα ερμηνείας διάταξης του ενωσιακού δικαίου.

7. Για τις συνέπειες παραβίασης της υποχρέωσης αποστολής προδικαστικού ερωτήματος βλ. M. BROBERG, National Courts of Last Instance Failing to Make a Preliminary Reference: The (Possible) Consequences Flowing Therefrom, EPL, 2016, σ. 243.

8. ΔΕΕ C-416/17, *Επιτροπή/Γαλλία*, 04.10.2018, ECLI:EU:C:2018:811, ιδίως σκ. 109. Σημαντική επίσης και η απόφαση ΔΕΕ C-160/14, *Ferreira da Silva e Brito κ.λπ.*, 09.11.2015, ECLI:EU:C:2015:565, με την οποία το ΔΕΕ για πρώτη φορά έκρινε ότι δικαστήριο της παρ. 3 παραβίασε την υποχρέωση αποστολής προδικαστικού ερωτήματος επικαλούμενο την ύπαρξη *acte clair*, με αποτέλεσμα να δημιουργείται ζήτημα εξωσυμβατικής ευθύνης του κράτους μέλους λόγω παραβίασης του δικαίου της Ένωσης. Για την επίδραση της απόφασης *Ferreira da Silva* κατά την εφαρμογή των κριτηρίων *CILFIT* βλ. Κ. ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ: Ζητήματα (μη) προδικαστικής παραπομπής στο ΔΕΕ: μια νομολογιακή προσέγγιση, ΘΠΔΔ, 2017, σ. 935 και Α. ΚΟΡΝΕΖΟΒ, The new format of the *acte clair* doctrine and its consequences, CMLR, 2016, σ. 1317.

Πρόκειται για μια ερμηνεία της υποχρέωσης του άρθρου 267 παρ. 3 που έχει ήδη γίνει δεκτή από το ΔΕΕ στην απόφαση *Aquino*⁹ – στην οποία μάλιστα παραπέμπει και η πλειοψηφία του ΣΤΕ – και βασίζεται τόσο στον διαχωρισμό μεταξύ ελέγχου του παραδεκτού και εξέτασης της ουσίας του λόγου αναίρεσης όσο και στην απαίτηση λυσιτέλειας των υποβαλλόμενων με βάση το άρθρο 267 ΣΛΕΕ προδικαστικών ερωτημάτων. Σύμφωνα με πάγια νομολογία του ΔΕΕ, «ο δικαιολογητικός λόγος της προδικαστικής παραπομπής δεν έγκειται στη διατύπωση συμβουλευτικής γνώμης επί γενικών ή υποθετικών ζητημάτων, αλλά στην ανάγκη αποτελεσματικής επίλυσης μιας ένδικης διαφοράς»¹⁰, ενώ η ενεργοποίηση του άρθρου 267 ΣΛΕΕ απαιτεί την ύπαρξη εκκρεμούς ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου υπόθεσης. Στο πλαίσιο αυτό, η απόρριψη ενός ενδίκου μέσου ως απαράδεκτου κατ'εφαρμογή εθνικών δικονομικών κανόνων – οι οποίοι προσδιορίζονται από το κράτος μέλος στο πλαίσιο της δικονομικής του αυτονομίας – και η συνακόλουθη μη αποστολή προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ δε φαίνεται, καταρχήν, να αντιτίθεται στο άρθρο 267 ΣΛΕΕ.

Ωστόσο, η εφαρμογή των εθνικών δικονομικών κανόνων έχει, όπως επισημαίνεται από το ΔΕΕ στην απόφαση *Aquino* και από το ίδιο το ΣΤΕ στη σχολιαζόμενη απόφαση¹¹, ως όρια τις αρχές της ισοδυναμίας και της αποτελεσματικότητας και, επομένως, δεν θα πρέπει οι κανόνες αυτοί να είναι λιγότερο ευμενείς από τους διέποντες παρόμοιες καταστάσεις του εσωτερικού δικαίου ή να καθιστούν πρακτικώς αδύνατη ή υπερβολικά δυσχερή την άσκηση των δικαιωμάτων που απορρέουν από το δίκαιο της Ένωσης. Η εξέταση εν προκειμένω της επίμαχης εθνικής διάταξης, ήτοι του άρθρου 53 παρ. 3 του Π.Δ. 18/1989, με βάση τις αρχές αυτές και, ιδίως, την αρχή της αποτελεσματικότητας¹² αποτελεί και την αφετηρία της διαφορετικής προσέγγισης μεταξύ πλειοψηφίας και μειοψηφίας ως προς το παραδεκτό των προβαλλόμενων λόγων αναίρεσης και, τελικά, ως προς την ύπαρξη υποχρέωσης αποστολής προδικαστικού ερωτήματος.

Κατά την πλειοψηφία, το άρθρο 53 παρ. 3 του Π.Δ. 18/1989 είναι συμβατό με την αρχή της αποτελεσματικό-

9. ΔΕΕ C-3/16, *Aquino*, 15.03.2017, ECLI:EU:C:2017:209.

10. Με πιο πρόσφατη την ΔΕΕ C-621/18, *Wightman κ.λπ.*, 10.12.2018, ECLI:EU:C:2018:999, σκ. 28 και την εκεί παρατιθέμενη νομολογία.

11. Σκ. 48 της απόφασης *Aquino* (προπαρατεθείσα υποσημ. 9) και σκ. 9 και 14 της σχολιαζόμενης απόφασης με αναφορά της πλειοψηφίας και της μειοψηφίας, αντίστοιχα, στις αρχές της ισοδυναμίας και της αποτελεσματικότητας.

12. Σχετικά με την αρχή της ισοδυναμίας δεν αμφισβητείται, εν προκειμένω, ότι οι προϋποθέσεις παραδεκτού του άρθρου 53 παρ. 3 του Π.Δ. 18/1989 εφαρμόζονται αδιακρίτως σε όλες τις υποθέσεις, ανεξαρτήτως της επίκλησης παραβίασης διατάξεων του εσωτερικού ή του ενωσιακού δικαίου.

τητας, καθώς το δικαίωμα αποτελεσματικής δικαστικής προσφυγής δεν επιβάλλει την ύπαρξη δύο βαθμών δικαστικής δικαιοδοσίας ή αναιρετικού ελέγχου, αλλά «*αρκεί οι υποχρεώσεις που απορρέουν από [το δίκαιο της Ένωσης] να τηρούνται τουλάχιστον σε έναν από τους βαθμούς δικαιοδοσίας που προβλέπει το εθνικό δίκαιο, προκειμένου να ικανοποιούνται οι απαιτήσεις που απορρέουν από το δικαίωμα αποτελεσματικής δικαστικής προσφυγής*». Ο έλεγχος, λοιπόν, της επίμαχης διάταξης με βάση την αρχή της αποτελεσματικότητας γίνεται αποκλειστικά με βάση το δικαίωμα σε αποτελεσματική δικαστική προσφυγή.

Αντίθετα, η μειοψηφία δεν περιορίζει τον έλεγχο της τήρησης της αρχής της αποτελεσματικότητας μόνο στο συγκεκριμένο δικαίωμα, αλλά τον επεκτείνει, γενικότερα, στη διασφάλιση της αποτελεσματικής εφαρμογής του άρθρου 267 ΣΛΕΕ. Επί τη βάση του ελέγχου αυτού και της ερμηνείας της επίμαχης εθνικής διάταξης σύμφωνα με τις αρχές της υπεροχής, της πλήρους αποτελεσματικότητας και της ενιαίας εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης, η μειοψηφία προβαίνει σε έναν επαναπροσδιορισμό της προϋπόθεσης περί μη ύπαρξης νομολογίας του ΣτΕ ή ύπαρξης αντίθετης νομολογίας του ΣτΕ ή άλλου ανώτατου δικαστηρίου, ώστε κατά την εξέταση της συνδρομής του συγκεκριμένου λόγου απαραδέκτου να λαμβάνεται υπόψη η επίκαιρη νομολογία του ΣτΕ ή των άλλων ανώτατων δικαστηρίων και, επομένως, να καθίσταται δυνατή η εξέταση των νομολογιακών μεταστροφών που ενδέχεται να έχουν συντελεστεί.

IV. Η εξέταση του απαραδέκτου του λόγου αναίρεσης υπό το φως της μεταγενέστερης νομολογίας

Το σύστημα της αλληλέγγυας ευθύνης νομικού προσώπου για την καταβολή των πολλαπλών τελών που καταλογίζονται στον υπαίτιο της τελωνειακής παράβασης έχει απασχολήσει σε αρκετές περιπτώσεις το ΣτΕ¹³ και οδήγησε, μάλιστα, στην αποστολή προδικαστικού ερωτήματος ενώπιον του ΔΕΕ επί του οποίου εκδόθηκε η επικαλούμενη από την αναιρεσείουσα απόφαση *Καρέλια*¹⁴. Με την τελευταία αυτή απόφαση το ΔΕΕ διευκρίνισε ότι, ελλείψει σχετικής πρόβλεψης της Οδηγίας 92/12/ΕΟΚ σχετικά με τους ειδικούς φόρους κατανάλωσης¹⁵, εναπόκειται στα

κράτη μέλη να προβλέψουν τις επιβαλλόμενες κυρώσεις για τις σχετικές παραβάσεις. Επομένως, ένα σύστημα αλληλέγγυας ευθύνης, όπως αυτό που καθιερώνεται από το άρθρο 108 του Τελωνειακού Κώδικα, δεν είναι, καταρχήν, αντίθετο με τις αρχές της αναλογικότητας και της ασφάλειας δικαίου, αρκεί να παρέχεται η δυνατότητα στο νομικό πρόσωπο που χαρακτηρίζεται ως συνυπεύθυνο να αποδείξει ότι δεν υπείχε καμία ευθύνη για τις πράξεις των υπαιτίων της παράβασης και, επομένως, δεν υπέπεσε το ίδιο σε κάποιο πταίσμα.

Εξετάζοντας τη συνδρομή της προϋπόθεσης παραδεκτού του άρθρου 53 παρ. 3 του Π.Δ. 18/1989, η πλειοψηφία αναφέρεται, αφενός, στο γεγονός ότι, αντίθετα προς όσα προβάλλει η αναιρεσείουσα, υπάρχει νομολογία του ΣτΕ σε σχέση με το υπό κρίση νομικό ζήτημα, με παραπομπή, μεταξύ άλλων, στις αποφάσεις ΣτΕ 3626/2014, ΣτΕ 590/2015, ΣτΕ 909/2015 και ΣτΕ 1186/2015 και, αφετέρου, στο γεγονός ότι η επίκληση της απόφασης *Καρέλια* του ΔΕΕ στην προκειμένη περίπτωση δεν οδηγεί σε θεμελίωση του παραδεκτού του προβαλλόμενου λόγου αναίρεσης, καθώς το κρινόμενο στην απόφαση *Καρέλια* νομικό ζήτημα διαφέρει από το τιθέμενο με την επίδικη αναίρεση ζήτημα¹⁶. Επιπλέον, ούτε η επίκληση των αποφάσεων *Λουλουδάκης* και *Μαμιδάκης* κατά *Ελλάδας* ασκεί κάποια επιρροή επί του παραδεκτού του σχετικού με την τήρηση της αρχής της αναλογικότητας – λόγω του ύψους του προστίμου για το οποίο η εταιρεία καθίσταται συνυπεύθυνη – λόγου αναίρεσης, καθώς οι εν λόγω αποφάσεις δεν αφορούσαν *ad hoc* το ζήτημα της αλληλέγγυας ευθύνης νομικού προσώπου¹⁷.

Σύμφωνα, όμως, με την άποψη της μειοψηφίας, η απόφαση *Καρέλια* του ΔΕΕ, η οποία μάλιστα είναι μεταγενέστερη των αποφάσεων που επικαλείται η πλειοψηφία κατά την αναφορά της στην ύπαρξη προηγούμενης απόφασης του ΣτΕ, οδήγησε σε δύο περιπτώσεις σε μεταστροφή της νομολογίας του ΣτΕ¹⁸, ώστε εύλογα να δημιουργούνται αμ-

13. Ενδεικτικά βλ. ΣτΕ 3626/2014, ΣτΕ 590/2015, ΣτΕ 909/2015 και ΣτΕ 1186/2015.

14. ΔΕΕ C-81/15, *Καπνοβιομηχανία Καρέλια*, 02.06.2016, ECLI:EU:C:2016:398. Σχετικά με τη συγκεκριμένη απόφαση, βλ. Α.Ν. ΛΕΛΕΚΗ, Παρατηρήσεις στην υπόθεση ΔΕΕ C-81/15, *Καπνοβιομηχανία Καρέλια*, 02.06.2016, Ευθύνη εγκεκριμένου αποθηκευτή για λαθρεμπορική παραβίαση, ΕΕΕυρΔ, 2016, σ. 225.

15. Η οποία πλέον αντικαταστάθηκε από την Οδηγία 2008/118/ΕΚ του Συμβουλίου, της 16ης Δεκεμβρίου 2008, σχετικά με το γενικό καθεστώς των ειδικών φόρων κατανάλωσης και για την κατάργηση της Οδηγίας 92/12/ΕΟΚ, ΕΕ 2008 L 9/12.

16. Όπως επισημαίνει το ΣτΕ, σε αντίθεση με την απόφαση *Καρέλια* όπου δεν υπήρχε κάποια σχέση που να συνδέει τον παραβάτη με την κηρυχθείσα ως αλληλέγγυως υπεύθυνη εταιρεία, στην προκειμένη περίπτωση η αναιρεσείουσα εταιρεία συνδέεται συμβατικά με τον παραβάτη παραγγελιοδόχο της.

17. ΔΕΚ C-262/99, *Λουλουδάκης*, 12.07.2001, ECLI:EU:C:2001:407 και ΕΔΔΑ Υπόθεση *Μαμιδάκης* κατά *Ελλάδας* (Προσφυγή Νο 35533/04), απόφαση της 11^{ης} Ιανουαρίου 2007. Η πρώτη απόφαση αφορούσε την αναλογικότητα προστίμων λόγω παραβίασης της αρχής της αναλογικότητας από επιβολή προστίμων σε περίπτωση παράβασης του συστήματος προσωρινής εισαγωγής της Οδηγίας 83/182/ΕΟΚ, ενώ στην απόφαση *Μαμιδάκης* εξετάστηκε η τήρηση της αρχής της αναλογικότητας από την επιβολή σε φυσικό πρόσωπο, και όχι νομικό, προστίμου ίσου με το οκταπλάσιο, και όχι το τετραπλάσιο όπως στην υπό κρίση υπόθεση, των διαφυγόντων δασμών.

18. Η μειοψηφία αναφέρεται συγκεκριμένα στην απόφαση του ΣτΕ 2330/2016, η οποία εκδόθηκε επί της υπόθεσης *Καρέλιας* μετά

φιβολίες για την ορθή ερμηνεία της διάταξης του ενωσιακού δικαίου και των αρχών της ασφάλειας δικαίου και της αναλογικότητας, αλλά και για την ορθότητα της προγενέστερης νομολογίας του ΣτΕ, την οποία επίσης επικαλείται η πλειοψηφία για τη θεμελίωση του λόγου απαραδέκτου. Ενόψει των εν λόγω αμφιβολιών και της ανάγκης διαφύλαξης της ομοιόμορφης εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης, μέσω της διασφάλισης της αποτελεσματικότητας του μηχανισμού της προδικαστικής παραπομπής του άρθρου 267 ΣΛΕΕ, οι σχετικοί λόγοι αναίρεσης θα πρέπει «κατ' εξαίρεση» να κριθούν ως παραδεκτοί, προκειμένου να καταστεί δυνατή η αποστολή προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ.

Η μειοψηφία, περαιτέρω, διατυπώνει επιπλέον κάποιες πολύ ενδιαφέρουσες σκέψεις για τη δεσμευτικότητα των αναιρετικών αποφάσεων, προβαίνοντας σε μια αναλογική εφαρμογή της απόφασης του ΔΕΕ στην υπόθεση *Križan*¹⁹ και στις περιπτώσεις ελέγχου του παραδεκτού αίτησης αναίρεσης κατ' άρθρο 53 παρ. 3 Π.Δ. 18/1989. Σύμφωνα, λοιπόν, με τη μειοψηφία, η δεσμευτικότητα της αναιρετικής απόφασης για τον μετ' αναίρεση επιλαμβανόμενο δικαστή, οι αποφάσεις του οποίου δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα, δεν κάμπει την υποχρέωσή του να αποστείλει προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ, εφόσον ανακύπτουν ουσιώδη για την επίλυση της διαφοράς ζητήματα ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης. Αντίστοιχα, η ύπαρξη προγενέστερης νομολογίας του ΣτΕ στο πλαίσιο της ίδιας ή και άλλης απόφασης, η οποία μάλιστα διαμορφώθηκε χωρίς την αποστολή προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ, δεν κάμπει την υποχρέωση ενεργοποίησης του μηχανισμού της προδικαστικής παραπομπής του άρθρου 267 ΣΛΕΕ. Η συγκεκριμένη ερμηνεία των προϋποθέσεων παραδεκτού του άρθρου 53 παρ. 3 του Π.Δ. 18/1989 όχι μόνο συμβιβάζεται με τις αρχές της υπεροχής και της πλήρους αποτελεσματικότητας του δικαίου της Ένωσης και την ανάγκη αποτροπής διαμόρφωσης εθνικής νομολογίας αντίθετης με αυτό, αλλά περαιτέρω λαμβάνει υπόψη την εξελικτική λειτουργία της νομολογίας, ξεπερνώντας, έτσι, ένα από τα κυριότερα σημεία μομφής κατά της τροποποίησης που εισήχθη με το άρθρο 12 του Ν. 3900/2010²⁰.

Με βάση την ερμηνεία αυτή, η κρίση επί του παραδεκτού ενός λόγου αναίρεσης εμπλουτίζεται με το στοιχείο του

«επίκαιρου» της υπάρχουσας νομολογίας²¹, ώστε να καθίσταται δυνατή νέα κρίση του ΣτΕ επί νομικού ζητήματος για το οποίο έχει ήδη, με προγενέστερη απόφασή του, αποφανθεί, ειδικά όταν η νέα αυτή κρίση καθίσταται αναγκαία λόγω των εξελισσόμενων συνθηκών αλλά και λόγω μεταγενέστερης απόφασης του ΔΕΕ, η οποία δημιουργεί αμφιβολίες ως προς την ορθότητα της υπάρχουσας εθνικής νομολογίας.

V. Συμπέρασμα

Το ενδιαφέρον της σχολιαζόμενης υπόθεσης δεν εντοπίζεται τόσο στο υλικό αντικείμενο της επίδικης διαφοράς, ήτοι στις τελωνειακές παραβάσεις και την αλληλέγγυα συνευθύνη του κυρίου εμπορευμάτων κατ' άρθρα 99 παρ. 2 και 108 του Τελωνειακού Κώδικα, αλλά στα θεσμικής φύσεως ζητήματα που θέτει σε σχέση με την υποχρέωση εθνικών δικαστηρίων να απευθύνουν προδικαστικά ερωτήματα στο ΔΕΕ. Η διαφορετική προσέγγιση της πλειοψηφίας και της μειοψηφίας σε σχέση με το παραδεκτό των προβαλλόμενων λόγων αναίρεσης αναδεικνύει λεπτά ερμηνευτικά ζητήματα σε σχέση με τη δικονομική αυτονομία των κρατών μελών, τη διαφύλαξη της αρχής της αποτελεσματικότητας του δικαίου της Ένωσης και, τέλος, τις περιπτώσεις ύπαρξης και παραβίασης της υποχρέωσης αποστολής προδικαστικού ερωτήματος.

Η συστατική ερμηνεία των προϋποθέσεων παραδεκτού του άρθρου 53 παρ. 3 του Π.Δ. 18/1989 και της τήρησης της αρχής της αποτελεσματικότητας μόνο σε σχέση με το δικαίωμα σε αποτελεσματική δικαστική προσφυγή οδηγεί την πλειοψηφία στο συμπέρασμα ότι δεν υφίσταται υποχρέωση αποστολής προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ, εφόσον ο σχετικός λόγος αναίρεσης απορρίπτεται ως απαράδεκτος, ενώ παράλληλα παραβλέπει το ενδεχόμενο να καθίσταται αναγκαία, λόγω μεταγενέστερων πραγματικών και νομολογιακών μεταβολών, η εκ νέου δικαστική κρίση του σε σχέση με ζήτημα για το οποίο υπάρχει προγενέστερη νομολογία του ΣτΕ.

Αντίθετα, η σύμφωνη με τις αρχές της υπεροχής, της πλήρους αποτελεσματικότητας και της ενιαίας εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης ερμηνεία των προϋποθέσεων παραδεκτού του άρθρου 53 παρ. 3 του Π.Δ. 18/1989 από την πλευρά της μειοψηφίας αποτιμάται θετικά τόσο από άποψη ενωσιακού δικαίου, καθώς διασφαλίζει την αποτελεσματικότητα του μηχανισμού της προδικαστικής παραπομπής μέσω της κατάφασης της ύπαρξης, εν προκειμένω, υποχρέωσης αποστολής προδικαστικού ερωτήματος,

την έκδοση της προδικαστικής απόφασης του ΔΕΕ, με την οποία οι διατάξεις του Τελωνειακού Κώδικα ερμηνεύτηκαν αντίθετα με όσα είχαν γίνει δεκτά από την πλειοψηφία στην απόφαση 144/2015, με την οποία απεστάλη προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ και στην, επίσης μεταγενέστερη της απόφασης *Καρέλιας*, απόφαση ΣτΕ 1366/2017.

19. ΔΕΕ C-416/10, *Križan κ.λπ.*, ό.π., υποσημ. 5.

20. Σχετικά βλ. Ι. ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗ, ό.π., υποσημ. 1 και Χ. ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ, Η μη ύπαρξη νομολογίας ή η ύπαρξη αντίθετης νομολογίας ως προϋπόθεση του παραδεκτού της αίτησης αναίρεσης ενώπιον του ΣτΕ, ΘΠΔΔ, 2015, σ. 506.

21. Ε. ΠΑΥΛΙΔΟΥ, Παρατηρήσεις στην απόφαση ΣτΕ 2568/2018 Τμ. Β' επταμ., ΘΠΔΔ, 2019, σ. 50 και Ε. ΠΡΕΒΕΔΟΥΡΟΥ, Κήρυξη του κυρίου ή του παραλήπτη του λαθρεμπορεύματος «αλληλεγγύως συνυπεύθυνου αστικώς» με τον υπαίτιο του αδικήματος. Σύμφωνη προς το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία του άρθρου 53 παρ. 3 πδ 18/1989 (ΣτΕ 2568/2018), διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <https://www.prevedourou.gr/>.

όσο και από άποψη εθνικού δικαίου, καθώς συμβάλλει στη διασφάλιση της εξέλιξης του νομολογίας του ΣτΕ μέσω του εμπλουτισμού της προϋπόθεσης παραδεκτού του άρθρου 53 παρ. 3 του Π.Δ. με το στοιχείο του «επίκαιρου» της υπάρχουσας νομολογίας. Η προτεινόμενη, μάλιστα, από τη μειοψηφία ερμηνεία της συγκεκριμένης προϋπόθεσης παραδεκτού εκτείνεται και σε πέραν των σχετικών με τελωνειακές παραβάσεις υποθέσεις και μπορεί να αποτελέσει ευρύτερα εργαλείο για την εξέλιξη της υπάρχουσας νομολογίας του ΣτΕ.

Τέλος, αξίζει να επισημανθεί ότι η άποψη της νομολογίας περί μη ύπαρξης υποχρέωσης αποστολής προδικαστικού

ερωτήματος, ως συνέπεια του απαραδέκτου του σχετικού λόγου αναίρεσης, βρίσκει εν μέρει έρεισμα στην απόφαση *Aquino* του ΔΕΕ. Εντασσόμενη, ωστόσο, στο γενικότερο πλαίσιο εφαρμογής του άρθρου 53 παρ. 3 του Π.Δ. 18/1989 και ύπαρξης αντίθετων νομολογιακών τάσεων ως προς την ερμηνεία του άρθρου 108 του Τελωνειακού Κώδικα, υπό το φως των αρχών της αναλογικότητας και της ασφάλειας δικαίου, οδηγεί αναπόφευκτα στον κίνδυνο διαμόρφωσης εθνικής νομολογίας αντίθετης με το δίκαιο της Ένωσης, ενδεχόμενο που αποτρέπεται μέσω της τήρησης της υποχρέωσης αποστολής προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ, δυνάμει του άρθρου 267 παρ. 3 ΣΛΕΕ.

► **Πρόγραμμα Διδυμοποίησης με το Αζερμπαϊτζάν «Ενίσχυση του Υπουργείου Φορολογίας της Δημοκρατίας του Αζερμπαϊτζάν σε θέματα ενδο-ομιλικών συναλλαγών και στην ανάπτυξη μέτρων κατά της φοροαποφυγής» – Επίσκεψη εργασίας στελεχών της ΑΑΔΕ στο Υπουργείο Φορολογίας του Αζερμπαϊτζάν με αντικείμενο τις «συμφωνίες προκαθορισμένων τιμών»**

Από τις 14 έως τις 18 Ιανουαρίου 2019, τα στελέχη της Ανεξάρτητης Αρχής Δημοσίων Εσόδων (ΑΑΔΕ) και Αικατερίνη Πέρρου, κα Λυδία-Ελισάβετ Σωφρονά και κα Χαρίκλεια Λιβιτσάνου επισκέφθηκαν το Υπουργείο Φορολογίας του Αζερμπαϊτζάν για την ανταλλαγή απόψεων σχετικά με τον προσδιορισμό και την ανάπτυξη του κατάλληλου για τη Γεωργία συστήματος συμφωνιών προκαθορισμένων τιμολογήσεων (Advance Pricing Agreements – APAs-system) στις ενδο-ομιλικές συναλλαγές. Αφού παρουσιάστηκαν από τα στελέχη της Αρχής οι πρακτικές που ισχύουν σε διεθνές επίπεδο για τις συμφωνίες αυτές, στην συνέχεια, μετά από μία εβδομάδα εποικοδομητικής συνεργασίας, διαμορφώθηκε ένα κείμενο συστάσεων (recommendation package) για το σύστημα “ΑΡΑ” που αρμόζει να εφαρμοστεί στο Αζερμπαϊτζάν.

Βασίλειος Κόνιαρης

► **Πενθήμερο σεμινάριο για τη βελτίωση της χρήσης των εγχώριων και διεθνών βάσεων δεδομένων και των πλατφορμών διαχείρισης γνώσης στο πλαίσιο των ενδο-ομιλικών συναλλαγών**

Από τις 21 έως τις 25 Ιανουαρίου 2019 πραγματοποιήθηκε στο Μπακού σεμινάριο με εισηγητές τα στελέχη της Ανεξάρτητης Αρχής Δημοσίων Εσόδων (ΑΑΔΕ), κ.κ. Αικατερίνη Οικονομάκου, Αλέξανδρο Ρούκαλη και Μάρκο Ξυδά και συμμετέχοντες στελέχη από το Υπουργείο Φορολογίας του Αζερμπαϊτζάν. Οι εμπειρογνώμονες-εισηγητές επικεντρώθηκαν στην εκπαίδευση των συμμετεχόντων σε εκείνες τις βάσεις δεδομένων που χρησιμοποιούνται ευρέως, όπως είναι οι “TP Catalyst”, “Bloomberg” και “Thomson Reuters”, επισημαίνοντας τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα καθεμίας και δίνοντας τη δυνατότητα στους συμμετέχοντες να τις χρησιμοποιήσουν οι ίδιοι.

Βασίλειος Κόνιαρης

► **Πρόγραμμα Διδυμοποίησης με τη Γεωργία «Ενδυνάμωση των ικανοτήτων της Υπηρεσίας Λογιστικής, Αναφοράς και Ελέγχου στη Γεωργία»**

Το ΚΔΕΟΔ, σε συνεργασία με την Επιτροπή Λογιστικής Τυποποίησης και Ελέγχων (ΕΛΤΕ), ανέλαβε από τον Σεπτέμβριο του 2018 να εκτελέσει με τη Γεωργία ένα μεγάλο ευρωπαϊκό πρόγραμμα διδυμοποίησης, προϋπολογισμού 1.250.000 ευρώ, που αφορά στον τομέα της εποπτείας του επαγγέλματος των ορκωτών ελεγκτών. Το πρόγραμμα ανατέθηκε στην ελληνική πλευρά κατόπιν επιτυχημένης υποβολής γραπτής πρότασης και προφορικής υποστήριξής της, υπό την προετοιμασία και τον συντονισμό του Γραφείου Προγραμμάτων του ΚΔΕΟΔ.

Το διάρκειας 21 μηνών πρόγραμμα αποτελεί μία σημαντική ευκαιρία ανάδειξης της υψηλής κατάρτισης και εξειδίκευσης των ελληνικών φορέων και εμπειρογνώμωνων προς το εξωτερικό. Στο πλαίσιο του προγράμματος, Έλληνες εμπειρογνώμονες θα μεταβαίνουν ανά τακτά χρονικά διαστήματα στη Γεωργία με σκοπό τη μεταφορά τεχνογνωσίας, την εξοικείωση των ομολόγων τους με το Ευρωπαϊκό κεκτημένο και τις βέλτιστες ευρωπαϊκές πρακτικές.

Το πρόγραμμα αυτό, σε συνέργεια με άλλες υπό υλοποίηση δραστηριότητες, αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης διαδικασίας μεταρρύθμισης στη Γεωργία. Στο πλαίσιο της Συμφωνίας Σύνδεσης ΕΕ-Γεωργίας, η Γεωργία έχει αναλάβει την υποχρέωση μεταρρύθμισης του συστήματος ελέγχου και χρηματοοικονομικής πληροφόρησης, με σκοπό την περαιτέρω ενίσχυση της αποτελεσματικότητας λήψης οικονομικών αποφάσεων μέσω διαφανών και αξιόπιστων συστημάτων εποπτείας και αναφοράς.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα προγράμματα διδυμοποίησης αποτελούν εφελτήριο για μία μονιμότερη μελλοντική συνεργασία μεταξύ των εμπλεκόμενων φορέων σε εθνικό επίπεδο. Η ενδυνάμωση αυτής της συνεργασίας συνεισφέρει ενεργά στον ρόλο της ελληνικής πολιτείας για την προώθηση του ευρωπαϊκού κεκτημένου προς χώρες σε διαδικασία ένταξης στην Ευρωπαϊκή Ένωση ή σε χώρες της Ευρωπαϊκής Πολιτικής Γειτονίας.

Βασίλειος Κόνιαρης

► **Ημερίδα ΚΔΕΟΔ με τη δωρεά του ΙΣΝ «Διαχείριση Αποβλήτων – Επίκαιρα νομικά ζητήματα»**

Τη Δευτέρα, 11 Φεβρουαρίου 2019, έλαβε χώρα στις εγκαταστάσεις του ΚΔΕΟΔ, με τη δωρεά του Ιδρύματος

Σταύρος Νιάρχος (ΙΣΝ), ημερίδα για τα νομικά ζητήματα που ανακύπτουν κατά τη διαχείριση των αποβλήτων.

Στην ημερίδα προήδρευσε η αναπληρώτρια καθηγήτρια του τμήματος Νομικής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, κα Άννα Γκιζάρη-Ξανθοπούλου. Στην πρώτη συνεδρία, ο κ. Γεώργιος Κρεμλής, Διευθυντής ε.π. της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, Εντεταλμένος Σύμβουλος για θέματα Κυκλικής Οικονομίας και Νησιωτικότητας της Γενικής Διεύθυνσης Περιβάλλοντος της Επιτροπής, ανέλυσε διεξοδικά τις βασικές παραμέτρους και τις νεότερες εξελίξεις που αφορούν τη διαχείριση αποβλήτων και τη μετάβαση στο μοντέλο της «κυκλικής οικονομίας». Στη δεύτερη εισήγηση της συνεδρίας, η κα Αγγελική Χαροκόπου, δικηγόρος, αναφέρθηκε λεπτομερώς στα κρίσιμα νομικά ζητήματα της διαχείρισης αποβλήτων, όπως αυτά έχουν αναδειχθεί στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας.

Στο πλαίσιο της δεύτερης συνεδρίας, η κ. Ιωάννα Κουφάκη, ΔΝ, δικηγόρος και σύμβουλος στη Μόνιμη Ελληνική Αντιπροσωπεία στην Ευρωπαϊκή Ένωση για τον τομέα των μεταφορών, επικεντρώθηκε στην οικονομική διάσταση των αποβλήτων στην Ένωση και αναφέρθηκε στη σχετική νομολογία του ΔΕΕ. Τέλος, η δικηγόρος και ερευνήτρια του ΚΔΕΟΔ στον τομέα ενέργειας και περιβάλλοντος, κα Χριστίνα Χατζηκωνσταντίνου, ανέπτυξε στην εισήγησή της εκείνες τις πτυχές της διαχείρισης αποβλήτων που συνδέονται με τη συμμετοχή των ιδιωτών, δίδοντας έμφαση στις συμπράξεις δημοσίου και ιδιωτικού τομέα (ΣΔΙΤ) βάσει του ν. 3389/2005.

Και οι δύο συνεδρίες πλαισιώθηκαν με ενδιαφέρουσες ερωτήσεις εκ μέρους των συμμετεχόντων και ζωντανό διάλογο με τους εισηγητές. Η ημερίδα προσέφερε μία σφαιρική παρουσίαση του ρυθμιστικού πλαισίου για τη διαχείριση των αποβλήτων, καθώς και των νομολογιακών εξελίξεων σε εθνικό και ενωσιακό επίπεδο. Παράλληλα, μέσω των εισηγήσεων και του γόνιμου διαλόγου, ανέδειξε την υφιστάμενη σήμερα κατάσταση στην Ελλάδα και τις μελλοντικές εξελίξεις και τις προοπτικές του τομέα διαχείρισης των αποβλήτων.

Στην εκδήλωση, που είχε διεπιστημονικό ενδιαφέρον, συμμετείχαν ακαδημαϊκοί, εκπρόσωποι της τοπικής αυτοδιοίκησης και του ιδιωτικού τομέα, μηχανικοί και φοιτητές από τους κλάδους τόσο της Νομικής όσο και του Πολυτεχνείου.

Τα πρακτικά της ημερίδας θα δημοσιευτούν προσεχώς.

Χριστίνα Χατζηκωνσταντίνου

► Ημερίδα ΚΔΕΟΔ με τη δωρεά του ΙΣΝ «Θρησκευτική Ελευθερία – Επίκαιρα νομικά ζητήματα»

Με ιδιαίτερη επιτυχία πραγματοποιήθηκε τη Δευτέρα, 25 Φεβρουαρίου 2019, στο αμφιθέατρο «Δημήτριος Ευρυγένης» η ημερίδα με τίτλο: «Θρησκευτική Ελευθερία – Επίκαιρα νομικά ζητήματα», που διοργάνωσε το ΚΔΕΟΔ με τη δωρεά του Ιδρύματος Σταύρος Νιάρχος (ΙΣΝ).

Στην πρώτη συνεδρία της ημερίδας, στην οποία προήδρευσε ο Πρόεδρος του ΚΔΕΟΔ, καθηγητής κ. Βασίλειος Σκουρής, ο αναπληρωτής καθηγητής του ΑΠΘ, κ. Κωνσταντίνος Παπαγεωργίου, ανέλυσε ένα από τα πλέον επίκαιρα ζητήματα της υπό εξέλιξη συνταγματικής αναθεώρησης και, συγκεκριμένα, τις σχέσεις μεταξύ κράτους και εκκλησίας, όπως αυτές ρυθμίζονται βάσει του άρθρου 3 του Συντάγματος και αναφέρθηκε, μεταξύ άλλων, στην υπό διαμόρφωση πρόταση για την προσθήκη στο άρθρο αυτό ρήτρας σχετικά με την κατοχύρωση της θρησκευτικής ουδετερότητας του κράτους. Ο κ. Παπαγεωργίου εξέτασε κατά πόσον ο προτεινόμενος όρος της «ουδετεροθρησκείας» συμβιβάζεται με την ήδη υπάρχουσα στο άρθρο 3 αναφορά στην «επικρατούσα θρησκεία» ή εάν προκαλεί ενδοσυνταγματικές ερμηνευτικές συγκρούσεις, καθώς και ποιες θα ήταν οι έννομες συνέπειες από την ενδεχόμενη μελλοντική συνύπαρξη των δύο όρων.

Κατόπιν, ο κ. Ιωσήφ Κτενίδης, αναπληρωτής καθηγητής του ΑΠΘ, επικεντρώθηκε στη θρησκευτική ελευθερία σε σχέση με την αρχή της ίσης μεταχείρισης υπό το φως της πρόσφατης νομολογίας του ΔΕΕ και ανέπτυξε διεξοδικά τις ιδιαιτερότητες της προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας στο ενωσιακό δίκαιο. Ο κ. Κτενίδης παρουσίασε ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες υποθέσεις σχετικά με την εκδήλωση της θρησκευτικής πίστης και την απαγόρευση των διακρίσεων λόγω θρησκείας στον εργασιακό χώρο, με μνεία στις συναφείς διατάξεις του παραγώγου ενωσιακού δικαίου και τις έννοιες των άμεσων και έμμεσων διακρίσεων. Τέλος, τόνισε την ανάγκη ύπαρξης υψηλών προδιαγραφών στην αιτιολόγηση των αποφάσεων που εισάγουν αποκλίσεις από τον κανόνα της απαγόρευσης των διακρίσεων, επισημαίνοντας τη δυσκολία της στάθμισης μεταξύ των διακυβευόμενων έννομων αγαθών.

Στη δεύτερη συνεδρία, υπό την προεδρία της Διευθύντριας του ΚΔΕΟΔ, καθηγήτριας κας Χριστίνας Δεληγιάννη-Δημητράκου, η κα Αθηνά Κοτζάμπαση, καθηγήτρια του ΑΠΘ, αναφέρθηκε στα ειδικότερα θέματα θρησκευτικής ελευθερίας που ανακύπτουν στις οικογενειακές σχέσεις. Διακρίνοντας τη θετική και αρνητική όψη του δικαιώματος, η κα Κοτζάμπαση έδωσε έμφαση στα επιμέρους θέματα του διαζευκτικού συστήματος ως προς τον τύπο της τέλεσης του γάμου (πολιτικό ή θρησκευτικό), της επιλογής του θρησκευόμενου των τέκνων, καθώς και των διακρίσεων, με βάση το θρήσκευμα του γονέα, στο

πλαίσιο ανάθεσης της γονικής μέριμνας και των πράξεων που, σύμφωνα με τη νομολογία, περιλαμβάνονται στον πυρήνα της. Τέλος, υπεισήλθε σε ζητήματα σχετικά με τη σαρία όσον αφορά το δικαίωμα των Ελλήνων μουσουλμάνων να επιλέγουν την κατ' αυτόν τον τρόπο ρύθμιση των οικογενειακών εννόμων σχέσεών τους.

Η κα Αφροδίτη Δημοπούλου, δικηγόρος, ερευνήτρια του ΚΔΕΟΔ στον τομέα της Ευρωπαϊκής Προστασίας Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, προσέγγισε τη θρησκευτική ελευθερία από τη σκοπιά της νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Η κα Δημοπούλου περιέγραψε το οικείο κανονιστικό πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, εστιάζοντας στη συνέχεια στην αρνητική όψη του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας που συναρτάται, μεταξύ άλλων, και με υποθέσεις ελληνικού ενδιαφέροντος. Τέλος, αναφέρθηκε σε θέματα που βρίσκονται στη νομική και όχι μόνο επικαιρότητα, όπως το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας στο χώρο της εκπαίδευσης και η χρήση θρησκευτικών συμβόλων, καθώς και η διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών.

Η ημερίδα ολοκληρώθηκε με την παρέμβαση της κας Λίνας Παπαδοπούλου, αναπληρώτριας καθηγήτριας του ΑΠΘ και ακαδημαϊκής συντονίστριας του Κέντρου Αριστείας Jean Monnet ΑΠΘ, η οποία επιχείρησε μια συνολική κριτική αποτίμηση των ζητημάτων που συζητήθηκαν στην εκδήλωση.

Την ημερίδα παρακολούθησαν ακαδημαϊκοί, δικαστικοί λειτουργοί, δικηγόροι και φοιτητές. Μετά την ολοκλήρωση των ομιλιών ακολούθησε εκτενής διάλογος, με εξαιρετικά ενδιαφέροντα ανταλλαγή απόψεων μεταξύ εισηγητών και κοινού.

Τα κείμενα των εισηγήσεων θα δημοσιευθούν στον τόμο των πρακτικών της ημερίδας.

Αφροδίτη Δημοπούλου

► Πρόγραμμα JUSTICE - Πενθήμερο σεμινάριο ΚΔΕΟΔ «Η καταπολέμηση της ρητορικής μίσους και των εγκλημάτων μίσους στην Ευρώπη»

Το ΚΔΕΟΔ, σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Frederick της Κύπρου και την Έδρα UNESCO του Πανεπιστημίου Μακεδονίας «Διαπολιτισμικής Πολιτικής για μία δραστήρια και αλληλέγγυα ιθαγένεια», στο πλαίσιο της δράσης «Εκπαίδευση για έναν Ευρωπαϊκό Χώρο Δικαιοσύνης» (Training for a European Area of Justice) του προγράμματος JUSTICE της ΕΕ διοργάνωσε, από τη Δευτέρα 18 έως και την Παρασκευή 22 Φεβρουαρίου 2019 στο αμφιθέατρο «Δημήτριος Ευρυγένης» του ΚΔΕΟΔ, σεμινάριο για τη ρητορική μίσους (hate speech) και τα εγκλήματα μίσους

(hate crime) στην Ευρώπη. Το σεμινάριο ήταν συνολικής διάρκειας 25 ωρών και συνδύαζε θεωρητική κατάρτιση και πρακτική εφαρμογή, με την παρουσίαση εισηγήσεων και την πραγματοποίηση workshop. Οι συμμετέχοντες, 40 περίπου άτομα, ήταν δικαστές, δικηγόροι και ασκούμενοι δικηγόροι από την Ελλάδα και την Κύπρο.

Κατά την πρώτη ημέρα του σεμιναρίου, η αναπληρώτρια καθηγήτρια του ΑΠΘ και ακαδημαϊκή συντονίστρια του Κέντρου Αριστείας Jean Monnet, κα Λίνα Παπαδοπούλου, ανέλυσε σε βάθος και, κατόπιν, αξιολόγησε από συνταγματική σκοπιά την ποινική αντιμετώπιση της ρητορικής μίσους από το ελληνικό Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

Η δεύτερη ημέρα του σεμιναρίου περιελάμβανε τρεις εισηγήσεις, από τις οποίες τις δύο πρώτες παρουσίασε η κα Δέσποινα Αναγνωστοπούλου, αναπληρώτρια καθηγήτρια του ΠΑΜΑΚ, ακαδημαϊκή συντονίστρια του Κέντρου Αριστείας Jean Monnet και διευθύντρια Έδρας UNESCO. Η κα Αναγνωστοπούλου εξέτασε τα ζητήματα της ρητορικής και των εγκλημάτων μίσους, καθώς και του ρατσισμού και της ξενοφοβίας, στο επίπεδο, αφενός του ΟΗΕ και υπό το πρίσμα της Διεθνούς Σύμβασης για την καταπολέμηση των φυλετικών διακρίσεων και του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα και, αφετέρου του Συμβουλίου της Ευρώπης και της Ευρωπαϊκής Ένωσης βάσει της Απόφασης-πλαίσιο 2008/913/ΔΕΥ. Στην τρίτη και τελευταία εισήγηση της δεύτερης ημέρας, η κα Ασημίνα Γκοντόλια, Τμηματάρχης του Τμήματος Αντιμετώπισης Ρατσιστικής Βίας της Διεύθυνσης Ασφαλείας Θεσσαλονίκης, εξέτασε την πρακτική διάσταση της ποινικής διερεύνησης περιστατικών με φερόμενο ρατσιστικό κίνητρο.

Η τρίτη ημέρα περιελάμβανε, επίσης, τρεις εισηγήσεις. Ο κ. Πέτρος Αλικάκος, ΔΝ, Πρόεδρος Πρωτοδικών και εκπρόσωπος της Εθνικής Σχολής Δικαστικών Λειτουργιών στο Ευρωπαϊκό Δίκτυο Δικαστικής Εκπαίδευσης (EJTN), ανέπτυξε δύο επιμέρους θέματα, το πρώτο για την έννοια και το περιεχόμενο του όρου «περιστατικό της ρατσιστικής/μισαλλόδοξης βίας» και το δεύτερο για τον ιστορικό αναθεωρητισμό και την οριοθέτησή του ως προς την ρητορική μίσους, με παραπομπή σε υποθέσεις από τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Στη συνέχεια, η κα Αθηνά Γιαννακούλα, ΔΝ, επιστημονική συνεργάτις της Νομικής Σχολής του ΔΠΘ και μεταδιδασκτορική ερευνήτρια στο ΑΠΘ, προέβη σε μία συγκριτική επισκόπηση των ποινικών διατάξεων για τον ρατσισμό σε διεθνές, ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο.

Την τέταρτη ημέρα, ο κ. Κωνσταντίνος Κουρούπης, λέκτορας του Πανεπιστημίου Frederick της Κύπρου, επικεντρώθηκε στο φαινόμενο της ρητορικής μίσους στο διαδίκτυο σε σχέση με την ελευθερία της έκφρασης, ενώ ο κ. Ανδρέας Πασχαλίδης, πρώην Δικαστής του Ανωτάτου Δικαστηρίου Κύπρου, διδάσκων του Τμήματος Νομι-

κής Πανεπιστημίου Frederick της Κύπρου, αναφέρθηκε εκτενώς στην προσέγγιση για τη ρητορική μίσους της Ευρωπαϊκής Επιτροπής κατά του Ρατσισμού και της Μισαλλοδοξίας (European Commission against Racism and Intolerance – ECRI), της οποίας είναι μέλος. Η τέταρτη ημέρα ολοκληρώθηκε με την εισήγηση του κ. Ξενή Ξενοφώντος, Επαρχιακού Δικαστή Κύπρου, ο οποίος παρουσίασε αναλυτικά τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου για τη ρητορική μίσους.

Κατά την πέμπτη και τελευταία ημέρα του σεμιναρίου, η κα Λένα Ζερβογιάννη, επίκουρη καθηγήτρια του ΑΠΘ, ανέδειξε τα ζητήματα που προκαλεί η ρητορική μίσους στο επίπεδο της προστασίας της προσωπικότητας, όπως αυτή κατοχυρώνεται στον Αστικό Κώδικα. Ο κ. Στέργιος Κοφίνης, ΔΝ, Πρωτοδίκης Διοικητικών Δικαστηρίων και μέλος της Ανεξάρτητης Επιτροπής Προσφυγών, ανέπτυξε τους προβληματισμούς του για τον εθνοτικό και φυλετικό χαρακτηρισμό (profiling), που συνιστά μία πρόκλη-

ση για το δίκαιο απαγόρευσης των διακρίσεων, καθώς αφορά την πρακτική κατά την οποία οι αποφάσεις επιβολής του Νόμου (διοικητικές κυρώσεις και δικαστικές αποφάσεις) στηρίζονται αποκλειστικά ή κατά κύριο λόγο στη φυλή, στην εθνοτική καταγωγή ή στη θρησκεία ενός ατόμου. Τέλος, ο κ. Αλέξανδρος Οικονόμου, ειδικός επιστήμονας στο Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης, συνόψισε τα συμπεράσματα του ιδιαίτερα ενδιαφέροντος πενθήμερου σεμιναρίου.

Οι συμμετέχοντες, που αξιολόγησαν το σεμινάριο ως χρήσιμο και επίκαιρο, έλαβαν μέρος την πρώτη, την τρίτη και την πέμπτη ημέρα σε workshop, με αντικείμενο την εξέταση, υπό την καθοδήγηση των εισηγητών, πρακτικών παραδειγμάτων (case studies), τα οποία, στη συνέχεια, αναλύθηκαν διεξοδικά με συζήτηση και ανταλλαγή απόψεων.

Βασίλειος Κόνιαρης

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

I. Βιβλιοπαρουσιάσεις

H. RUIZ-FABRI / E. GAILLARD (eds), EU law and international investment arbitration, IAI series on international arbitration No. 11, 2018, 717 σελ.

Η σειρά εκδόσεων του Διεθνούς Ινστιτούτου Διαιτησίας (IAI) περιλαμβάνει επιστημονικά έργα που εστιάζουν σε επίκαιρα ζητήματα διεθνούς διαιτησίας, όπως αυτά έχουν αναλυθεί και έχουν τύχει αντικείμενο επιστημονικής συζήτησης και επεξεργασίας κατά τη διάρκεια συνεδρίων που διοργανώνονται υπό τον συντονισμό και την επιστημονική εποπτεία του Ινστιτούτου. Το παρόν έργο με τίτλο «EU Law and International Investment Arbitration» αποτελεί το ενδέκατο κατά σειρά βιβλίο εκδόσεων του Ινστιτούτου και βασίζεται στη Στρογγυλή Τράπεζα που έλαβε χώρα τον Απρίλιο του 2018 στην Καβάλα υπό τη συνδιοργάνωση του Διεθνούς Ινστιτούτου Διαιτησίας και του Ινστιτούτου Max Planck (MPI) for Procedural Law του Λουξεμβούργου. Πρόκειται για το προϊόν της πρώτης – μετά την έκδοση της πολύκροτης απόφασης του ευρωπαϊκού Δικαστηρίου επί της υπόθεσης *Achmea* – επίσημης επιστημονικής συνάντησης μελών του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του Διεθνούς Δικαστηρίου, εθνικών δικαστών, διακεκριμένων διαιτητών και επιφανών ακαδημαϊκών.

Το πρώτο μέρος του παρόντος έργου υπό τον τίτλο «International Investment Law and EU Law: Are There Systemic Conflicts and Incompatibilities?» αποτυπώνει την εναρκτήρια συνεδρία κατά την οποία ο Πασχάλης Πασχαλίδης, référendaire στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εξέτασε πολύπλευρα περιπτώσεις πιθανής ασυμβατότητας μεταξύ ενωσιακού δικαίου και διεθνούς επενδυτικού δικαίου και διαιτησίας. Το παρόν πρώτο μέρος διαρθρώνεται σε τέσσερις θεματικές υποενότητες. Με παιδαγωγικό τρόπο, η πρώτη υποενότητα (υπό II) παρουσιάζει τα διαφορετικά είδη επενδυτικών συμφωνιών που δύνανται να συναφθούν από την Ένωση και τα κράτη μέλη της και να θέσουν ζητήματα κατανομής αρμοδιοτήτων και ασυμβατότητας με την αυτονομία της ενωσιακής έννομης τάξης εν γένει, όπως είναι οι διεθνείς επενδυτικές συμφωνίες που συνάπτονται αποκλειστικά από την Ένωση, οι μεικτές διεθνείς συμφωνίες που συνάπτονται από την Ένωση ομού με τα κράτη μέλη, οι διμερείς επενδυτικές συμφωνίες μεταξύ κράτους μέλους και τρίτης χώρας και οι ενδοενωσιακές διμερείς επενδυτικές συμφωνίες. Με συνεχείς αναφορές στις Γνωμοδοτήσεις 1/91 και 2/15 του Δικαστηρίου, ο κ. Πασχαλίδης επιχειρεί να οριοθετήσει την κατ' άρθρο 207 ΣΛΕΕ αποκλειστική εξωτερική αρμοδιότητα της Ένωσης για τη σύναψη εμπορικών συμφωνιών και δη σφαιρικών οικονομικών συμφωνιών, που

περιλαμβάνουν – μεταξύ άλλων – διατάξεις για την προστασία των ξένων επενδύσεων, ενώ ταυτόχρονα αναδεικνύει τις προϋποθέσεις και τους περιορισμούς άσκησης της εν λόγω αρμοδιότητας μέσα από ενδελεχείς αναφορές στην πρόσφατη νομολογία του Δικαστηρίου. Σημείο αναφοράς αποτελεί η απόφαση *Achmea* ως προς τη συμβατότητα με το δίκαιο της Ένωσης των υφιστάμενων ενδοενωσιακών διμερών επενδυτικών συμφωνιών και των διαιτητικών μηχανισμών επίλυσης διαφορών που θεσπίζονται από αυτές. Η υπό II υποενότητα ολοκληρώνεται επιφυλάσσοντας ειδική μνεία στη Συνθήκη για τον Χάρτη Ενέργειας (ECT), ως χαρακτηριστικό παράδειγμα μεικτής διεθνούς συμφωνίας που περιέχει ρήτρα διεθνούς διαιτησίας.

Η επόμενη υποενότητα (υπό III) αναδεικνύει περαιτέρω τα κοινά σημεία και τις ιδιαιτερότητες μεταξύ ενωσιακού και διεθνούς δικαίου ως προς την προστασία των (ξένων) επενδύσεων, επί των οποίων εξετάζεται η ύπαρξη ασυμβίβαστων συγκρούσεων μεταξύ των δύο διακριτών εννόμων τάξεων. Καταρχάς, ο κ. Πασχαλίδης μελετά εν συντομία θεμελιώδεις αρχές που διαπνέουν εγγενώς καθεμία από τις εν λόγω έννομες τάξεις στο σύνολό τους και εγείρουν ζητήματα ασυμβατότητας, ενώ στη συνέχεια δίνει έμφαση σε συγκεκριμένους κανόνες που περιλαμβάνονται κατεξοχήν σε διεθνείς επενδυτικές συμφωνίες. Πρόκειται, μεταξύ άλλων, για τη ρήτρα του μάλλον ευνοούμενου κράτους, την απαγόρευση παράνομης απαλλοτρίωσης και τους κανόνες περί εισόδου ξένων επενδυτών στο κράτος υποδοχής και προώθησης/προστασίας της ξένης επένδυσης. Ειδική αναφορά επιφυλάσσεται στους προβλεπόμενους από επενδυτικές συμφωνίες μηχανισμούς επίλυσης διαφορών μεταξύ επενδυτή και κράτους υποδοχής της επένδυσης και επιχειρείται η ανάλυση των προϋποθέσεων υπό τις οποίες οι εν λόγω μηχανισμοί μπορούν να κριθούν συμβατοί με το δικαιοδοτικό σύστημα της Ένωσης. Παράλληλα, κρίσιμο αναδεικνύεται το ζήτημα της συμβατότητας με το δίκαιο της Ένωσης επιδικασθείσας – από διαιτητικό όργανο – αποζημίωσης σε ζημιωθέντα επενδυτή.

Η τρίτη θεματική υποενότητα (υπό IV) εξετάζει τις διαθέσιμες μεθόδους επίλυσης των συγκρούσεων που ενδεχομένως ανακύπτουν μεταξύ ενωσιακού δικαίου και διεθνών επενδυτικών συμφωνιών. Σε αυτές εντάσσεται η επαναδιαπραγμάτευση ασύμβατων με το δίκαιο της Ένωσης διατάξεων διεθνών συμφωνιών και η ευχέρεια των διαιτητικών οργάνων να απευθύνουν προδικαστικά ερωτήματα στο Δικαστήριο αναφορικά με την ερμηνεία και εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου, αν και η τελευταία

αυτή περίπτωση αποκλείστηκε ρητά ως δυνατότητα από το Δικαστήριο στην υπόθεση *Achmea*. Το πρώτο μέρος του έργου ολοκληρώνεται με την υπό V υποενότητα, η οποία επιχειρεί εν συντομία να διαπιστώσει εάν τα προβλεπόμενα ένδικα μέσα κατά διαιτητικών αποφάσεων είναι σε θέση να αντιμετωπίσουν επαρκώς ζητήματα ασυμβατότητας με το ενωσιακό δίκαιο.

Στο δεύτερο μέρος του παρόντος έργου υπό τον τίτλο «Recourse to International Arbitration as a means of settlement of disputes to which EU law may be applicable», ο Καθηγητής και πρώην Πρόεδρος του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Βασίλειος Σκουρής, προχωρεί σε διεξοδικότερη ανάλυση της πολυδιάστατης και περίπλοκης σχέσεως μεταξύ ενωσιακού και διεθνούς επενδυτικού δικαίου. Η ιδιαιτερότητα της εν λόγω σχέσεως εγείρει πλείονες προβληματισμούς που εντοπίζονται σε τρία κυρίως σημεία: στην απαγορευμένη από το δίκαιο της Ένωσης δυσμενή διάκριση που εισάγουν οι διμερείς επενδυτικές συμφωνίες, στην εξασθένηση του ρόλου της αρχής της αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ των κρατών μελών όσον αφορά την επίλυση επενδυτικών διαφορών από τα τακτικά δικαστήρια του κράτους υποδοχής και στη σχέση των ενδοενωσιακών διμερών επενδυτικών συμφωνιών με τις κρατικές ενισχύσεις, όταν κράτος μέλος καλείται να καταβάλει αποζημίωση προς συμμόρφωση σε διαιτητική απόφαση. Ακολουθώντας, ο κ. Σκουρής επιχειρεί την εις βάθος ανάλυση της επιχειρηματολογίας του Γενικού Εισαγγελέα Wathelet και του Δικαστηρίου της Ένωσης επί της πρόσφατης απόφασης *Achmea*, αναδεικνύοντας την προστιθέμενη αξία της.

Στο τρίτο και τελευταίο μέρους του έργου υπό τον τίτλο «Substantive standards of investment protection under EU law and International Investment Law», ο Martins Paparinskis, αναπληρωτής Καθηγητής Δημοσίου Διεθνούς Δικαίου, προβαίνει σε μία συγκριτική ανάλυση των κανόνων ουσιαστικής προστασίας των επενδύσεων που ισχύουν σε ενωσιακό και διεθνές επίπεδο. Σε ένα πρώτο στάδιο, ο κ. Paparinskis επισημαίνει τα σημεία τριβής μεταξύ των δύο εννόμων τάξεων, εκτός των άλλων από την άποψη των θεσμικών οργάνων, του πεδίου εφαρμογής των κανόνων και των προβλεπόμενων ενδίκων μέσων. Σε δεύτερο στάδιο, γίνεται αναφορά σε συγκεκριμένους κανόνες ουσιαστικής προστασίας των επενδύσεων που περιέχονται σε διεθνείς επενδυτικές συμφωνίες, οι οποίοι συχνά επικαλύπτονται μερικώς από το δίκαιο της Ένωσης. Πρόκειται, συγκεκριμένα, για την απαγόρευση των παράνομων απαλλοτριώσεων, τη δίκαιη και ίση μεταχείριση των επενδύσεων, την πλήρη προστασία και ασφάλεια των επενδύσεων, την αρχή της εθνικής μεταχείρισης και του μάλλον ευνοούμενου κράτους και τη ρήτρα τήρησης των συμβατικών δεσμεύσεων που αποκαλείται «umbrella clause». Η εξέταση των εν λόγω κανόνων επιστεγάζεται

με συνεχείς αναφορές στις εκτιμήσεις του Γενικού Εισαγγελέα Wathelet επί της υπόθεσης *Achmea*.

Καθένα από τα επιμέρους τρία μέρη του παρόντος έργου συνοδεύεται από διευκρινιστικές παρατηρήσεις, σχόλια και προβληματισμούς, όπως διατυπώθηκαν από τους συμμετέχοντες του συνεδρίου μετά το πέρας των εισηγήσεων. Στο έργο επισυνάπτονται, ακόμη, εκτενή παραρτήματα (Annexes 1-16), τα οποία περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, τις ιδρυτικές Συνθήκες της Ένωσης, βασικές διεθνείς επενδυτικές συμφωνίες και θεμελιώδεις Αποφάσεις/Γνωμοδοτήσεις του Δικαστηρίου.

Αναμφίβολα, πρόκειται για ένα ολοκληρωμένο έργο που αποτυπώνει τον ακαδημαϊκό «διάλογο» διακεκριμένων προσωπικοτήτων της νομικής επιστήμης, προερχόμενων από διαφορετικές έννομες τάξεις, που μετέρχονται συστηματικά το ενωσιακό δίκαιο ή/και το διεθνές επενδυτικό δίκαιο. Ο τρόπος γραφής και η διάρθρωση του βιβλίου δίνουν την εντύπωση μιας ζωντανής επικοινωνίας του αναγνώστη με τους εισηγητές και μίας ειλικρινούς αλληλεπίδρασης του με τους συμμετέχοντες του συνεδρίου. Η αμεσότητα της γραφής και οι συνεχείς αναφορές σε πρόσφατες διαιτητικές και δικαστικές αποφάσεις κρατούν τον αναγνώστη σε εγρήγορση και του δίνουν την ευκαιρία να κατανοήσει την πολυπλοκότητα των ζητημάτων που εγείρονται στη σχέση μεταξύ ενωσιακού δικαίου και διεθνών επενδυτικών συμφωνιών. Το παρόν έργο, παρά τη σφαιρική και πολυεπίπεδη προσέγγιση των ζητημάτων που αναλύει, επιφυλάσσεται μελλοντικού εμπλουτισμού των κανόνων που διέπουν τη σχέση μεταξύ δικαίου της Ένωσης και διεθνούς επενδυτικού δικαίου, ενόψει και της πολυαναμενόμενης Γνωμοδότησης 1/17 του Δικαστηρίου. Η εν λόγω Γνωμοδότηση, η οποία αφορά τη συμβατότητα του διαιτητικού συστήματος που προβλέπεται στη CETA με το δίκαιο της Ένωσης, αναμένεται να λειτουργήσει καθοριστικά για το μέλλον των διεθνών συμφωνιών ελεύθερων συναλλαγών «νέας γενιάς» της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Μαρία Σαπαρδάνη

ΜΑΡΚΟΣ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΗΣ, Η τρομοκρατία στον χώρο ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2019, xxviii+643 σελ.

Το παρόν έργο υπό τον τίτλο «Η τρομοκρατία στον χώρο ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης της Ευρωπαϊκής Ένωσης» φιλοδοξεί να αναδείξει το φαινόμενο της διεθνούς τρομοκρατίας, το οποίο κατά τα τελευταία χρόνια έχει προκαλέσει βαθιά οδύνη σε ολόκληρη την υφήλιο. Στα δύο πρώτα κεφάλαια, ο συγγραφέας αρχικά διαπιστώνει την αδυναμία διατύπωσης ενός κοινού ορισμού της γενικής τρομοκρατίας από τη διεθνή κοινότητα, αδυναμία η οποία οφείλεται εν πολλοίς στα συνεχώς με-

ταβαλλόμενα χαρακτηριστικά που στοιχειοθετούν την πολύπτυχη έννοια της τρομοκρατικής δράσης. Είναι γεγονός ότι τα ισχυρότερα εμπόδια κατάληξης σε έναν γενικό ορισμό της τρομοκρατίας εντοπίζονται σε διαφωνίες των κρατών ως προς τον χαρακτηρισμό ως τρομοκρατικών ενεργειών της άσκησης του δικαιώματος αυτοδιάθεσης των λαών και της κρατικής καταστολής ως μορφής εκδήλωσης πολιτικής εξουσίας. Ο συγγραφέας καταλήγει εξαρχής στη διαπίστωση αυτή μέσω της ιστορικής παράθεσης τρομοκρατικών επιθέσεων από τις αρχές του 20ού αιώνα μέχρι και σήμερα, ενώ δεν διστάζει να προβεί και σε τολμηρή αναζήτηση των βαθύτερων αιτιών του φαινομένου.

Οι πολύχρονες προσπάθειες για τη θέσπιση ενός κοινού νομικού πλαισίου καταπολέμησης της τρομοκρατίας σε διεθνές επίπεδο απέβησαν άκαρπες, καθώς κατέληγαν σχεδόν πάντοτε σε έντονες πολιτικές αντιπαραθέσεις και σύγκρουση συμφερόντων. Το τοπίο άρχισε να μεταβάλλεται ουσιαστικά μετά τις τρομοκρατικές επιθέσεις κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του '70 και του '80, οπότε και κατέστη σαφές ότι η τρομοκρατία έχει πλέον διεθνοποιηθεί. Πράγματι, τα αιματηρά τρομοκρατικά γεγονότα εκείνων των δεκαετιών θορύβησαν τη διεθνή κοινότητα και ανέδειξαν την ανάγκη άμεσης ανάληψης παγκόσμιας αντιτρομοκρατικής δράσης. Σε πρώτο στάδιο, η συντονισμένη αντίδραση της διεθνούς κοινότητας αποτυπώθηκε σε τομεακές διεθνείς συμφωνίες, που αντιμετώπιζαν μεμονωμένα εκδηλώσεις του φαινομένου της τρομοκρατίας υπό το πρίσμα του ποινικού δικαίου. Σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης, τα κράτη μέλη συμφώνησαν ότι ποινικού δικαίου διατάξεις της ΕΕ δεν μπορούν απευθείας να εφαρμοστούν στο εσωτερικό τους, πλην όμως διαπίστωσαν ότι για την καταπολέμηση του φαινομένου απαιτείται να συμφωνηθεί ένας ελάχιστος κοινός παρονομαστής που θα εναρμονίσει επαρκώς τα επιμέρους εθνικά ποινικά δίκαια. Η κοινή απάντηση των κρατών μελών απέναντι στην τρομοκρατία εκφράστηκε σύντομα πιο συντεταγμένα με την υιοθέτηση των Αποφάσεων-πλαίσιο 2002/584/ΔΕΥ για το ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης και 2002/475/ΔΕΥ για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας, όπως η τελευταία τροποποιήθηκε με την 2008/919/ΔΕΥ Απόφαση-πλαίσιο και αντικαταστάθηκε με την Οδηγία 2017/541/ΕΕ. Ολοκληρώνοντας το δεύτερο κεφάλαιο του έργου, ο συγγραφέας προβαίνει σε μία πρώτη σύντομη ανάλυση του περιεχομένου των ως άνω ενωσιακών πράξεων που συνθέτουν, μεταξύ άλλων, την ενιαία αντίδραση της Ένωσης απέναντι σε τρομοκρατικά φαινόμενα.

Στο τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου του, ο κ. Παπακωνσταντής εξετάζει την καταπολέμηση της τρομοκρατίας, αφενός μεν σε επίπεδο διεθνών περιφερειακών οργανισμών, αφετέρου δε σε επίπεδο Ηνωμένων Εθνών. Αρχικά, ο συγγραφέας επιφυλάσσει ειδική μνεία στο έργο μιας σειράς περιφερειακών και υποπεριφερειακών οργανισμών, με-

ταξύ των οποίων του Συμβουλίου της Ευρώπης και του Οργανισμού Αμερικανικών Κρατών, οι οποίοι συμβάλουν αποτελεσματικά με τη δράση τους στην αντιμετώπιση περιφερειακών ζητημάτων σχετικών με απειλές κατά της ειρήνης και της ευημερίας των πολιτών. Ακολούθως, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στον τρόπο αντιμετώπισης της διεθνοποιημένης, πλέον, τρομοκρατίας από τον Οργανισμό των Ηνωμένων Εθνών, το Συμβούλιο Ασφαλείας και τα επικουρικά όργανα που έχουν συσταθεί από τα κύρια όργανα του Οργανισμού αποκλειστικά για την τρομοκρατία. Με υποδειγματική σαφήνεια, ο συγγραφέας αναφέρεται στον ρόλο των κυριότερων οργάνων, ενώ δεν παραλείπει να εξετάσει και τον βαθμό επίδρασης του διεθνούς δικαίου στο ενωσιακό δίκαιο μέσω της παράθεσης πρόσφατων αντιπροσωπευτικών νομολογιακών παραδειγμάτων.

Στη συνέχεια, στο τέταρτο κεφάλαιο το παρόν βιβλίο επικεντρώνεται λεπτομερέστερα στο «νομικό οπλοστάσιο» της αντιτρομοκρατικής πολιτικής της Ένωσης, ξεκινώντας από τις πρώτες προσπάθειες των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων ήδη από τη δεκαετία του '70 και καταλήγοντας στο παρόν στάδιο εξέλιξης του ενωσιακού δικαίου στον τομέα της αντιμετώπισης της τρομοκρατίας εντός του Χώρου Ελευθερίας, Ασφάλειας και Δικαιοσύνης, με ενδελεχείς αναφορές στις πρωτοβουλίες που έχει αναλάβει η Ένωση για τη χάραξη πολιτικών και την παραγωγή κανόνων. Ο συγγραφέας δεν διστάζει να επισημάνει ότι, παρά τις προωθημένες μορφές υπερεθνικής δράσης που συναντούμε σήμερα, η οριοθέτηση των αρμοδιοτήτων μεταξύ της Ένωσης και των κρατών μελών στον τομέα της αντιτρομοκρατικής πολιτικής δεν αποδείχθηκε μία εύκολη και σύντομη διαδικασία. Απεναντίας, το όλο εγχείρημα εναρμόνισης των κανόνων καταπολέμησης της τρομοκρατίας σε ενωσιακό επίπεδο μεταφράστηκε από την πλειονότητα των κρατών μελών ως εκχώρηση εξουσιών του σκληρού πυρήνα της εθνικής τους κυριαρχίας και αντιμετώπιστηκε με καχυποψία. Με αργά αλλά σταθερά βήματα, η δράση της Ένωσης διαρθρώνεται σήμερα σε πληθώρα πράξεων του δευτερογενούς ενωσιακού δικαίου, προγραμμάτων και στρατηγικών σχεδιασμών, ενώ περιλαμβάνει και συνεργασία με τρίτες χώρες και διεθνή/ευρωπαϊκά όργανα και οργανισμούς για την πρόληψη της ριζοσπαστικοποίησης και την προώθηση της αλληλεγγύης και της ανεκτικότητας εντός της Ένωσης.

Το πέμπτο κεφάλαιο του έργου είναι αφιερωμένο στο πολιτικό πλαίσιο καταπολέμησης της τρομοκρατίας εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπως εκφράζεται μέσα από την ανάπτυξη ενός χώρου ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης. Στο παρόν κεφάλαιο επιχειρείται να σκιαγραφηθούν τα στάδια εξέλιξης της συνεργασίας στον χώρο αυτό, μέσω της εξέτασης των κυριότερων προγραμμάτων και στοχευμένων δράσεων και στρατηγικών της Ένωσης στον τομέα της καταπολέμησης των απειλών κατά της

ειρήνης και της κοινής ασφάλειας. Παράλληλα, το επόμενο κεφάλαιο εξετάζει τους κυριότερους εξειδικευμένους οργανισμούς που έχουν συσταθεί και λειτουργούν, τόσο προληπτικά όσο και κατασταλτικά, σε ενωσιακό επίπεδο και αναλύει τα μέσα υλοποίησης των αντιτρομοκρατικών δράσεων και τον τρόπο αλληλεπίδρασής τους με τα θεσμικά όργανα της Ένωσης.

Το τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου επιχειρεί μια λεπτομερή αναφορά των δράσεων καταπολέμησης της τρομοκρατίας σε εθνικό και ενωσιακό επίπεδο γύρω από τους άξονες της πρόληψης, της προστασίας, της καταστολής και της αντίδρασης, γεγονός που δικαιολογεί και την ιδιαίτερα μεγάλη έκτασή του. Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στην αποτροπή χρήσης των μέσων κοινωνικής δικτύωσης με σκοπό την υποκίνηση ριζοσπαστικοποίησης και τη διάδοση πληροφοριών που υποβοηθούν τρομοκρατικές δράσεις, καθώς και στην ενίσχυση των ελέγχων στα εξωτερικά σύνορα της Ένωσης μέσω της στενής συνεργασίας και ανταλλαγής δεδομένων με τρίτες χώρες και διεθνείς οργανισμούς.

Το έργο του κ. Παπακωνσταντή επιχειρεί τη σφαιρική προσέγγιση της αντιτρομοκρατικής πολιτικής της Ένωσης, αναδεικνύοντας ενδελεχώς το πολιτικό και πρωτο-

γενές νομικό πλαίσιο καταπολέμησης της τρομοκρατίας. Παράλληλα, είναι αξιοσημείωτη η προσπάθεια του συγγραφέα να παρουσιάσει, κατά το δυνατόν πληρέστερα, τα πολυάριθμα όργανα που έχουν συσταθεί σε επίπεδο Ένωσης για την ενίσχυση της ασφάλειας και του κράτους δικαίου. Πρόκειται για ένα ολοκληρωμένο εγχειρίδιο, επίκαιρο όσο ποτέ, που δεν περιορίζεται σε απλή παρουσίαση του ισχύοντος δικαίου. Απεναντίας, αναλύει την πολυσχιδή αντιτρομοκρατική πολιτική της Ένωσης και τη σχέση μεταξύ ενωσιακού και διεθνούς δικαίου με αναφορές στη νομολογία του Δικαστηρίου, χωρίς να διστάζει να ασχοληθεί και με εκ της φύσεώς τους ευαίσθητα ζητήματα, όπως με την κοινωνιολογική διάσταση του φαινομένου της τρομοκρατίας και τις αιτίες που το προκαλούν. Οπωσδήποτε, το βιβλίο αποτελεί πολύτιμο εργαλείο για κάθε επιστήμονα που επιθυμεί να αποκτήσει μια συνολική και εμπειριστατωμένη εικόνα ως προς την ένταση της τρομοκρατίας σήμερα και τα μέσα κατοχύρωσης της ασφάλειας και ευημερίας των Ευρωπαίων πολιτών εντός του Χώρου Ελευθερίας, Ασφάλειας και Δικαιοσύνης.

Μαρία Σαπαρδάνη

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

II. Το δίκαιο ΕΕ στα ελληνόγλωσσα νομικά περιοδικά:

Δ' Τρίμηνο 2018 - Α' Τρίμηνο 2019

Επιμ.: Σοφία Σώμη, Μαλαματή Ζάχου

Τα περιοδικά που αποδελτιώθηκαν είναι:

Αρμενόπουλος (Αρμ)

Δελτίο Φορολογικής Νομοθεσίας (ΔΦΝ)

Δίκαιο Επιχειρήσεων και Εταιριών (ΔΕΕ)

Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΔτΑ)

Διοικητική Δίκη (ΔιΔικ)

Ελληνική Δικαιοσύνη (ΕλλΔνη)

Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου (ΕΕΕυρΔ)

Επιθεώρηση του Εμπορικού Δικαίου (ΕΕμπΔ)

Επιθεώρησης Εργατικού Δικαίου (ΕΕργΔ)

Επισκόπηση Εμπορικού Δικαίου (ΕπισκΕΔ)

Ευρωπαϊκό Δίκαιο (ΕυΔικ)

Εφαρμογές Αστικού Δικαίου & Πολιτικής Δικονομίας (ΕφΑΔΠολΔ)

Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου (ΕφημΔΔ)

Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου (ΘΠΔΔ)

Νομικό Βήμα (ΝοΒ)

Περιβάλλον και Δίκαιο (ΠερΔικ)

Ποινικά Χρονικά (ΠοινΧρ)

Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου (ΧριΔ)

ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

ΣΑΒΒΑΪΔΟΥ Κ., Το μέλλον της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής: η θέση του Ευρωπαϊκού Ελεγκτικού Συνεδρίου επί της Ανακοίνωσης της Ευρωπαϊκής Επιτροπής αναφορικά με το μέλλον της γεωργίας μετά το 2020, ΘΠΔΔ 1/2019, σ. 89

ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Χ., Το ποινικό δίκαιο και η εγκληματολογία υπό το φως των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, ΝοΒ 10/2018, σ. 1793

ΑΣΚΗΤΗΣ Α., Η καθιέρωση της συντρέχουσας αρμοδιότητας του Μουφτή στο πεδίο των οικογενειακών διαφορών: η σαρία αντιμέτωπη με τις προκλήσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της θρησκευτικής διαμεσολάβησης, ΕφΑΔΠολΔ 2/2019, σ. 166

ΒΑΤΑΛΛΗΣ Κ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΜΔΠρΘεσ 3037/2018. Ο συγκεκριμένος έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων και της συμβατότητάς τους με την ΕΣΔΑ ως έλεγχος της εφαρμογής του νόμου, ΔιΔικ 6/2018, σ. 952

ΒΛΑΧΟΥ-ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ Μ.-Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 18/2019. Η καθιέρωση της αρχής ως υποχρεωτικής αργίας και εξαιρέσεις, ΘΠΔΔ 2/2019, σ. 144

ΚΑΡΔΙΜΗΣ Θ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 04.10.2018 στην υπόθεση Λ. κατά Ελλάδα. Η «συμβατότητα» της έρευνας και κατάσχεσης σε δικηγορικό γραφείο, ΕλλΔνη 1/2019, σ. 290

ΚΑΡΔΙΜΗΣ Θ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 19.12.2018 στην υπόθεση Χατιτζέ Μολλά Σαλί κατά Ελλάδα. Το δικαίωμα σύνταξης διαθήκης, ως απόρροια του δικαιώματος ελεύθερου αυτοπροσδιορισμού (droit de libre identification) των μουσουλμάνων στο θρησκευμα Ελλήνων πολιτών, ΕλλΔνη 1/2019, σ. 298

ΚΑΡΔΙΜΗΣ Θ., Πόσο σύμφωνος είναι ο υποχρεωτικός διορισμός αντικλήτου με τις απαιτήσεις του δικαιώματος δίκαιης δίκης; ΕλλΔνη 1/2019, σ. 62

ΜΠΑΛΑΦΟΥΤΑ Β., Η εξελικτική ερμηνεία των περιφερειακών και διεθνών συνθηκών. Αναλογική εφαρμογή της νομολογίας ΕΣΔΑ και επί άλλων συμβάσεων, ΔτΑ 77/2018, σ. 589

ΝΤΟΥΡΑΚΗ Θ., Poverty, Vulnerability, Marginalization Defending the Roma Social Rights, ΔτΑ 78/2018, σ. 903

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ. / ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ Α., Ζητήματα σχετικά με τη μοναστηριακή περιουσία της Κρήτης: με αφορμή την ΑΠ ΟΛ 15/2017, ΕφΑΔΠολΔ 1/2019, σ. 12

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ., Εκκλησιαστική περιουσία και μισθοδοσία του ορθόδοξου κλήρου, ΘΠΔΔ 1/2019, σ. 14

ΠΙΧΟΥ Μ., Η αναχαίτιση στην ανοιχτή θάλασσα και η διαχείριση των μεταναστευτικών ροών στη Μεσόγειο υπό το πρίσμα της νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ΔτΑ 78/2018, σ. 927

ΣΤΡΑΤΗ-ΒΑΝΤΖΟΥ Α., Η «λογιστικοποίηση» των δικαιωμάτων των πολιτών και η ασυμβατότητά της με τις θεμελιώδεις αρχές του δικαίου, ΕφημΔΔ 6/2018, σ. 708

ΤΕΡΖΙΔΟΥ Κ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 13.09.2018 στην υπόθεση Big Brothers Watch και λοιποί κατά Ηνωμένου Βασιλείου. Μυστική παρακολούθηση και δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής ζωής, ΕΕΕυρΔ 4/2018, σ. 573

ΧΕΙΡΔΑΡΗΣ Β., Σχόλιο στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 28.08.2018 στην υπόθεση Savva Terentyev κατά Ρωσίας. Ελευθερία της έκφρασης και χυδαίες εκφράσεις. Προστασία της μορφής και του ύφους της διάδοσης ιδεών και πληροφοριών, ΝοΒ 10/2018, σ. 1889

ΧΕΙΡΔΑΡΗΣ Β., Σχόλιο στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 15.01.2019 στην υπόθεση Matasaru κατά Μολδαβίας. Η ελευθερία της έκφρασης δικαιολογεί ακραία και άσεμνη διαμαρτυρία κατά ανώτατων εισαγγελέων, ΝοΒ 1/2019, σ. 160

ΧΕΙΡΔΑΡΗΣ Β., Σχόλιο στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 19.12.2018 στην υπόθεση Molla Sall κατά Ελλάδα. Η Σαρία στο Στρασβούργο: οι νόμοι πρέπει να ισχύουν για όλους χωρίς διακρίσεις, ΝοΒ 2/2019, σ. 366

ΨΥΧΟΜΑΝΗΣ Σ., Η «ύβρις» του συμφώνου συμβίωσης, ΕλλΔνη 1/2019, σ. 305

ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ

ΖΑΠΡΙΑΝΟΣ Ν., Σε αναζήτηση του «παραβάτη» – Υπόχρεοι προς αποζημίωση επί παραβάσεων του δικαίου του ελεύθερου ανταγωνισμού, ΧρΙΔ 3/2019, σ. 170

ΖΕΥΓΩΛΗΣ Ν., Διευθέτηση (settlement) στην ελληνική έννομη τάξη: δύο χρόνια από τη θέση σε ισχύ του συγκεκριμένου θεσμού, ΕυΔικ 1/2019, σ. 49

ΚΑΡΥΔΗΣ Γ., Κανονιστική ρύθμιση τιμών και κανόνες του ενωσιακού δικαίου περί θεμελιωδών ελευθεριών και ανταγωνισμού, ΕυΔικ 2/2019, σ. 140

ΜΑΡΙΝΟΣ Μ.-Θ., Ρήτρες απαγορεύσεως ανταγωνισμού και αποκλειστικής προμήθειας υπέρ δεσπόζουσας επιχειρήσεως, ΕυΔικ 1/2019, σ. 9

ΜΑΡΙΝΟΣ Μ.-Θ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-109/17, Bankia, 19.09.2018, ECLI:EU:C:2018:735. Αθέμιτες εμπορικές πρακτικές εις βάρος καταναλωτών – Διαδικασία αναγκαστικής εκτέλεσης ενυπόθηκτης απαίτησης, ΧρΙΔ 2/2019, σ. 142

ΜΑΡΙΝΟΣ Μ.-Θ., Παρατηρήσεις στις αποφάσεις του ΔΕΕ C-84/17 P, C-85/17 και C-95/17 P, Société des produits

Nestlé κατά Mondelez UK Holdings & Services, 25.08.2018, ECLI:EU:C:2018:596. Απόδειξη διακριτικού χαρακτήρα σήματος, ο οποίος αποκτήθηκε δια της χρήσεως, ΧρΠΔ 3/2019, σ. 221

ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΗ ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ

ΓΟΥΛΑΣ Δ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-68/17, IR, 11.09.2018, ECLI:EU:C:2018:696. Απαγόρευση των διακρίσεων λόγω θρησκείας, ΕΕΕυρΔ 4/2018, σ. 554

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Μ., Η αρχή της απαγόρευσης των διακρίσεων λόγω θρησκείας υπό το φως της πρόσφατης νομολογίας του ΔΕΕ. Οι αποφάσεις του ΔΕΕ στις υποθέσεις Achbita (C-157/15) και Bougnaoui (C-188/15), ΕΕργΔ 1/2019, σ. 21

ΤΑΚΗΣ Α., Παρατηρήσεις στις αποφάσεις του ΔΕΕ C-68/17, IR, 11.09.2018, ECLI:EU:C:2018:696 και C-25/17, Jehovan todistajat, 10.07.2018, ECLI:EU:C:2018:551. Διαφορετική μεταχείριση λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων – Προστασία φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, Αρμ 6/2018, σ. 1039

ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΗ

ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ Ι., Δεκαπέντε έτη από τη θέση σε ισχύ του νέου κώδικα αναγκαστικών απαλλοτριώσεων ακινήτων, Αρμ 5/2018, σ. 745

ΑΣΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΒΛΑΔΙΚΑ Β., Η αξίωση επί αναγκαστική εκτελέσει υπό το πρίσμα της ΕΣΔΑ, απόκτηση ακινήτων του δημοσίου με χρησικτησία (Ν. 3127/2003) και νομολογιακή αντιμετώπιση του ζητήματος επί ακίνητης περιουσίας ΟΤΑ, Αρμ 7/2018, σ. 1248

ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ Ε., Καταστροφικές ζημιές και συστήματα αποκατάστασής τους, ΕφΑΔΠολΔ 2/2019, σ. 121

ΑΣΤΥΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΙΣ ΠΟΙΝΙΚΕΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ

ΤΑΚΗΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-220/18 PPU, Generalstaatsanwaltschaft (Conditions de détention en Hongrie), 25.07.2018, ECLI:EU:C:2018:589. Ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης, Αρμ 7/2018, σ. 1213

ΤΖΩΡΤΖΗ Β., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-216/18, Minister for Justice and Equality, 25.07.2018, ECLI:EU:C:2018:586. Η ύπαρξη συστημικών πλημμελειών στο δικαστικό σύστημα του κράτους μέλους που εξέδωσε ΕΕΣ ενδέχεται να δικαιολογήσει την άρνηση εκτέλεσής του, ΕΕΕυρΔ 4/2018, σ. 538

ΑΣΥΛΟ

ΣΙΑΡΚΟΥ Α., Σχόλιο στην απόφαση του ΜΔΠρΛαρ 148/2018. Σκέψεις για την κράτηση των αιτούντων άσυλο αλλοδαπών, ΔιΔικ 1/2019, σ. 121

ΧΟΤΟΥΡΑΣ Δ., Αποκλεισμός από το καθεστώς του πρόσφυγα μεθοδολογική και θεωρητική προσέγγιση, ΘΠΔΔ 2/2019, σ. 109

ΦΩΤΙΑΔΟΥ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ Ολ. 1694/2018. Αναγνώριση της ιδιότητας του πρόσφυγα και παροχή διεθνούς προστασίας, ΕΕΕυρΔ 4/2018, σ. 579

ΑΣΦΑΛΙΣΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΡΟΚΑΣ Ι., Ο νόμος 4583/2018 για την εναρμόνιση του ελληνικού δικαίου με τις διατάξεις της Οδηγίας 2016/97 για την διανομή ασφαλιστικών προϊόντων, ΝοΒ 1/2019, σ. 3

ΓΕΝΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΚΑΛΛΙΔΟΥ Α. / ΦΩΤΙΑΔΟΥ Ε., Οι εξελίξεις στην ΕΕ: επικαιρότητα ΕΕ, ΕΕΕυρΔ 4/2018, σ. 493

ΚΟΥΒΑΡΑΣ Η., Ορόσημο νομολογιακής μεταστροφής στην αντίληψη περί δημοσίου συμφέροντος: σχόλιο στην ΟΛΣΕ 1738/2017, ΔτΑ 77/2018, σ. 685

ΜΕΤΑΞΑΣ Α., Η έκτακτη ανάγκη ως η νέα legitimas: προκαταρκτικές σκέψεις για μια διεπιστημονική προσέγγιση του ευρωπαϊκού δικαίου, ΕφημΔΔ 6/2018, σ. 642

ΠΑΥΛΙΔΟΥ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 2568/2018. Το επίκαιρο της υφιστάμενης νομολογίας ως πρόσθετη προϋπόθεση για το απαράδεκτο λόγου αναιρέσεως με αφορμή τα ζητήματα ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης, ΘΠΔΔ 1/2019, σ. 57

ΔΗΜΟΣΙΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗ

ΞΗΡΟΣ Θ., Η ένταξη νομικού προσώπου ιδιωτικού δικαίου στο Μητρώο Φορέων Γενικής Κυβέρνησης. Η δημοσιονομική πειθαρχία στις αποφάσεις ΣτΕ 1587/2016 και 2966/2017, ΔιΔικ 6/2018, σ. 881

ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΡΓΑ – ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ – ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΙ

ΓΑΛΑΝΗΣ Θ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-260/17, Anodiki Services EPE, 25.10.2017, ECLI:EU:C:2018:864. Αποφάσεις δημόσιων νοσοκομείων περί συνάψεως συμβάσεων εργασίας ορισμένου χρόνου για την κάλυψη των αναγκών εστίασεως, σιτίσεως και καθαριότητας. Εφαρμογή Οδηγιών 2014/23/ΕΕ και 89/665/ΕΟΚ, ΕΕΕυρΔ 4/2018, σ. 529

ΣΑΜΑΡΤΖΗΣ Κ., Σχόλιο στην απόφαση του ΣτΕ 1685/2018. Ακύρωση δημόσιας σύμβασης, ΝοΒ 10/2018, σ. 1860

ΧΑΤΖΗΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Β., Το έννομο συμφέρον προσφέροντος σε διαδικασία σύναψης δημόσιας σύμβασης – Η έννοια του οριστικώς αποκλεισθέντος, ΕΔΔΔΔ 1/2019, σ. 14

ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ – ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΕΣ

ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ Κ., Οι εξελίξεις στην ΕΕ: e-επίκαιρα νομικής πληροφορικής, ΕΕΕυρΔ 4/2018, σ. 501

ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΚΑΙΟ

ΜΠΡΕΔΗΜΑΣ Α., Αποσχιστικά φαινόμενα στην ευρωπαϊκή ήπειρο: το διεθνές δίκαιο ανάμεσα στις εθνικές επιδιώξεις και τα κρατικά και διεθνή συμφέροντα, ΕΕΕυρΔ 4/2018, σ. 485

ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ – ΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ

ΒΗΛΑΡΑΣ Μ., Δικαστική ανεξαρτησία και αρχές αμοιβαίας εμπιστοσύνης και αναγνώρισης στην πρόσφατη νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ΕυΔικ 2/2019, σ. 128

ΓΑΜΠΑΔ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-416/17, Επιτροπή/Γαλλία, 04.10.2018, ECLI:EU:C:2018:811. Παράβαση κράτους μέλους λόγω παράλειψης υποβολής προδικαστικού ερωτήματος από ανώτατο δικαστήριο, ΕΕΕυρΔ 4/2018, σ. 534

ΔΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΦΟΥΡΚΑΣ Β., Η λειτουργία των προϋποθέσεων της έγγραφης απόδειξης και του βέβαιου και εκκαθαρισμένου της απαίτησης στην διαδικασία έκδοσης και ακύρωσης διαταγής πληρωμής. Το βάρος απόδειξης στη σχετική δίκη, Αρμ 6/2018, σ. 915

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ – ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΔΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗΣ Ι., Αμετάκλητη «ποινική» και εν συνεχεία «διοικητική» κύρωση; – Η επίδραση της αρχής ne bis in idem στην διάταξη του άρ. 5 παρ. 2 ΚΔΔ σε περίπτωση προηγηθείσας αμετάκλητης ποινικής καταδίκης, Αρμ 7/2018, σ. 1236

ΠΡΕΒΕΔΟΥΡΟΥ Ε., Η σύμφωνη προς το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία της προϋπόθεσης του παραδεκτού αιτήσεως αναρέσεως κατά το άρθρο 53 παρ. 3 του ΠΔ 18/1989 (γνwm.), ΘΠΔΔ 3/2019, σ. 193

ΤΣΙΡΩΝΑΣ Α., Ο ενδικοφανής χαρακτήρας της προδικαστικής προσφυγής ενώπιον της ΑΕΠΠ και οι ιδιαιτερότητές του, ΘΠΔΔ 2/2019, σ. 97

ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΚΕΦΑΛΑΙΩΝ

ΜΠΑΖΙΝΑΣ Γ., Συλλογικοί λογαριασμοί τίτλων και αφερεγγυότητα διαμεσολαβητή: ζητήματα προστασίας επενδυτών, ΔΕΕ 1/2019, σ. 31

ΣΑΜΑΡΑΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-190/17, Zheng, 31.05.2018, ECLI:EU:C:2018:357. Έλεγχος στις κινήσεις ρευστών διαθεσίμων, ΕυΔικ 1/2019, σ. 99

ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΠΡΟΣΩΠΩΝ

ΤΑΚΗΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-673/16, Coman and Others, 05.06.2018, ECLI:EU:C:2018:385. Το δίκαιο της Ένωσης υποχρεώνει τα κράτη μέλη να αναγνωρίσουν τις ενώσεις προσώπου του ίδιου φύλου για τους σκοπούς της ελεύθερης κυκλοφορίας, Αρμ 5/2018, σ. 872

ΤΑΚΗΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-89/17, Banger, 12.07.2018, ECLI:EU:C:2018:570. Δικαίωμα των πολιτών της Ένωσης να κυκλοφορούν και να διαμένουν ελεύθερα στην επικράτεια της Ένωσης, Αρμ 7/2018, σ. 1220

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ

ΓΑΜΠΑΔ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-416/17, Επιτροπή/Γαλλία, 04.10.2018, ECLI:EU:C:2018:811. Παράβαση κράτους μέλους λόγω παράλειψης υποβολής προδικαστικού ερωτήματος από ανώτατο δικαστήριο, ΕΕΕυρΔ 4/2018, σ. 534

ΙΟΡΔΑΝΙΔΟΥ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 1591/2018. Κριτική θεώρηση της παγιοποιούμενης νομολογίας επί του νοσοκομειακού clawback, Διδικ 6/2018, σ. 921

ΕΝΕΡΓΕΙΑ

ΜΕΤΑΞΑΣ Α., Επενδυτική προστασία στο πλαίσιο της Συνθήκης για τον Χάρτη Ενέργειας (Energy Charter Treaty), ΕυΔικ 2/2019, σ. 166

ΕΞΩΤΕΡΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

ΓΚΛΑΒΙΝΗΣ Π., Η αδύνατη ένωση της Μεσογείου: δέκα χρόνια από την ίδρυση της «Ένωσης για τη Μεσόγειο», ΕυΔικ 2/2019, σ. 154

ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ

ΜΠΑΖΙΝΑΣ Γ., Συλλογικοί λογαριασμοί τίτλων και αφερευγυτότητα διαμεσολαβητή: ζητήματα προστασίας επενδυτών, ΔΕΕ 1/2019, σ. 31

ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΓΟΥΛΑΣ Δ., Το νομικό πλαίσιο ρύθμισης του κατώτατου μισθού, ΕΕργΔ 1/2019, σ. 1

ΔΟΥΛΤΣΙΝΟΥ Ε., Τα δικαιώματα των εργαζομένων στην εκ του νόμου εκκαθάριση συστημάτων επαγγελματικής ή διεπαγγελματικής ασφάλισης, ΝοΒ 2/2019, σ. 384

ΕΤΑΙΡΙΕΣ

ΝΙΚΟΥ Π., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-320/17, Marle Participations, 05.07.2018, ECLI:EU:C:2018:537. Δικαίωμα έκπτωσης ΦΠΑ: μία ευκαιρία για τις εταιρίες χαρτοφυλακίου στην ΕΕ, ΕλλΔνη 1/2019, σ. 267

ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ Γ., Εταιρική κοινωνική ευθύνη: περιεχόμενο, ισχύον δίκαιο και προοπτικές, ΕΕμπΔ 1/2019, σ. 32

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΥΜΒΑΣΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

(Βλ. λήμμα Ανθρώπινα Δικαιώματα)

ΘΕΣΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΠΕΡΑΚΗΣ Μ., Η επιστροφή του «ασώτου»: Είναι νόμιμη η ανάκληση της γνωστοποίησης εξόδου ενός κράτους μέλους από την Ευρωπαϊκή Ένωση; ,ΕυΔικ 1/2019, σ. 22

ΤΣΙΛΙΩΤΗΣ Χ., Το άρθρο 50 ΣΕΕ στην απόφαση Miller του Ανώτατου Δικαστηρίου του Ηνωμένου Βασιλείου: συνταγματικής φύσεως ζητήματα του Brexit, ΕυΔικ 1/2019, σ. 33

ΙΘΑΓΕΝΕΙΑ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

ΤΑΚΗΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-673/16, Coman and Others, 05.06.2018, ECLI:EU:C:2018:385. Το δίκαιο της Ένωσης υποχρεώνει τα κράτη μέλη να αναγνωρίσουν τις ενώσεις προσώπου του ίδιου φύλου για τους σκοπούς της ελεύθερης κυκλοφορίας, Αρμ 5/2018, σ. 872

ΙΣΟΤΗΤΑ – ΙΣΗ ΜΕΤΑΧΕΙΡΙΣΗ

ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-451/16, MB και pension de retraite, 26.06.2018, ECLI:EU:C:2018:492. Διάκριση λόγω φύλου υπό την ειδική έκφραση της διάκρισης λόγω αλλαγής φύλου, ΕΕΕυρΔ 4/2018, σ. 547

ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΕΣ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΔΟΥ Ε., Οι αρχές της αποτελεσματικότητας και της ισοδυναμίας ως κατευθυντήριες γραμμές κατά την ερμηνεία από το ΔικΕΕ των οδηγιών για την προστασία του καταναλωτή, ΔΕΕ 2/2019, σ. 145

ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Χ., Το πρότυπο του «μέσου καταναλωτή» στην προστασία από παραπλάνηση και η επίδραση του συμπεριφορικού δικαίου (behavioral law), ΧρΙΔ 1/2019, σ. 74

ΜΑΡΙΝΟΣ Μ.-Θ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-109/17, Bankia, 19.09.2018, ECLI:EU:C:2018:735. Αθέμιτες εμπορικές πρακτικές εις βάρος καταναλωτών – Διαδικασία αναγκαστικής εκτέλεσης ενυπόθηκης απαίτησης, ΧρΙΔ 2/2019, σ. 142

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΣΦΑΛΙΣΗ

ΞΥΛΑΚΗ Π., Παρατηρήσεις στην ΜΔΠρΑθ 391/2019. Οι αξιώσεις αποζημίωσης εξαιτίας των περικοπών συντάξεων, ΘΠΔΔ 3/2019, σ. 273

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

ΑΛΙΚΑΚΟΣ Π., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-684/16, Max-Planck-Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften, 06.11.2018, ECLI:EU:C:2018:874. Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων ΕΕ και η κάμψη της εθνικής νομοθεσίας στο πλαίσιο κοινωνικών δικαιωμάτων, ΕλλΔνη 1/2019, σ. 248

ΓΟΥΛΑΣ Δ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-68/17, IR, 11.09.2018, ECLI:EU:C:2018:696. Απαγόρευση των διακρίσεων λόγω θρησκείας, ΕΕΕυρΔ 4/2018, σ. 554

ΓΟΥΛΑΣ Δ., Το νομικό πλαίσιο ρύθμισης του κατώτατου μισθού, ΕΕργΔ 1/2019, σ. 1

ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-451/16, MB και pension de retraite, 26.06.2018, ECLI:EU:C:2018:492. Διάκριση λόγω φύλου υπό την ειδική έκφραση της διάκρισης λόγω αλλαγής φύλου, ΕΕΕυρΔ 4/2018, σ. 547

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Μ., Η αρχή της απαγόρευσης των διακρίσεων λόγω θρησκείας υπό το φως της πρόσφατης νομολογίας του ΔΕΕ. Οι αποφάσεις του ΔΕΕ στις υποθέσεις Achbita (C-157/15) και Bougnaoui (C-188/15), ΕΕργΔ 1/2019, σ. 21

ΤΑΚΗΣ Α., Παρατηρήσεις στις αποφάσεις του ΔΕΕ C-68/17, IR, 11.09.2018, ECLI:EU:C:2018:696 και C-25/17, Jehovan todistajat, 10.07.2018, ECLI:EU:C:2018:551. Διαφορετική μεταχείριση λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων – Προστασία φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, Αρμ 6/2018, σ. 1039

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ

ΝΑΪΝΤΟΣ Χ., Ζητήματα συμμετοχής στα εγκλήματα υποβοήθησης της παράτυπης μετανάστευσης, ΠοινΧρ 3/2019, σ. 172

ΠΙΧΟΥ Μ., Η αναχαίτιση στην ανοιχτή θάλασσα και η διαχείριση των μεταναστευτικών ροών στη Μεσόγειο υπό το πρίσμα της νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ΔτΑ 78/2018, σ. 927

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΜΗΛΙΩΝΗΣ Ν., Προβλήματα λογοδοσίας στην ευρωπαϊκή δημοσιονομική διακυβέρνηση, ΕφημΔΔ 6/2018, σ. 679

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ Δ., Το ειδικό δικαίωμα στην πρόσβαση στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικές υποθέσεις, ΠερΔικ 3/2018, σ. 453

ΒΑΣΕΝΧΟΒΕΝ Λ., Θεωρία του σχεδιασμού: η πρόκληση της θαλάσσιας χωροταξίας, ΠερΔικ 4/2018, σ. 562

ΓΑΚΗ Ε., Εισαγωγή στην πράσινη εγκληματολογία τον 21ο αιώνα, ΠερΔικ 3/2018, σ. 384

ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ Ε., Η εφαρμογή της Σύμβασης του Άαρχους στην Ελλάδα. Πρόσβαση σε περιβαλλοντικές πληροφορίες. Αποζημίωση πολιτών για τη μη τήρηση των προθεσμιών παροχής των σχετικών πληροφοριών, ΠερΔικ 3/2018, σ. 465

ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΣ Π. / ΚΟΚΟΡΗΣ Ι., Τα δάση της Ελλάδας, οι οικοδομικές τους υπηρεσίες και ένα πολύ-παραγοντικό σύστημα αποτίμησης της αξίας τους, ΔιΔικ 5/2018, σ. 804

ΗΛΙΑΔΟΥ Αικ., Περιβάλλον και πληροφορία: η πρόσβαση σε περιβαλλοντική πληροφορία κατά τη Σύμβαση του Aarhus και την εθνική έννομη τάξη, ΠερΔικ 3/2018, σ. 434

ΚΩΤΣΗ Δ., Ο διάλογος των δικαστηρίων για το περιβάλλον, ΠερΔικ 3/2018, σ. 457

ΛΙΑΣΚΑ Α., Πολιτική συμμετοχή σε περιβαλλοντικά θέματα, ΠερΔικ 3/2018, σ. 451

ΜΑΡΙΑ Ε.-Α., Δασικοί γενετικοί πόροι: νέες προκλήσεις ενόψει του πρωτοκόλλου της Ναγκόγια, ΔιΔικ 5/2018, σ. 767

ΜΗΤΣΗ Χ. / ΜΑΡΚΟΥ Μ. / ΑΡΧΟΝΤΑΚΗ Μ., Πρόσβαση στην πληροφορία για θέματα περιβάλλοντος, ΠερΔικ 3/2018, σ. 415

ΜΗΤΣΗ Χ. ... [κ.ά.], Το δικαίωμα στην περιβαλλοντική διαβούλευση, ΠερΔικ 3/2018, σ. 441

ΜΠΑΛΙΑΣ Γ., Η νομική προστασία των δασών στις περιοχές του ευρωπαϊκού δικτύου NATURA 2000: η περίπτωση του δάσους Białowieża (Πολωνία), ΔιΔικ 5/2018, σ. 808

ΝΤΙΝΟΚΑΣ Δ., Αειφορική διαχείριση δασών και αξιοποίηση δασικών πόρων (μη ξυλοπαραγωγικών λειτουργιών του δάσους), ΔιΔικ 5/2018, σ. 779

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Κ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 2688/2018. Προστασία του φυσικού περιβάλλοντος και πλείονες λύσεις αποζημίωσης του θιγόμενου ιδιοκτήτη, ΘΠΔΔ 3/2019, σ. 243

ΠΑΠΑΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Α., Το δικαίωμα πρόσβασης στην περιβαλλοντική πληροφορία, ΠερΔικ 3/2018, σ. 438

ΠΟΥΪΚΛΗ Κ., Κυκλική οικονομία και ενωσιακό δίκαιο περιβάλλοντος: θεμέλια, περιεχόμενο, προοπτικές, ΠερΔικ 4/2018, σ. 591

ΤΡΑΝΤΑΣ Γ., Η Σύμβαση του Aarhus στην ελληνική έννομη τάξη: μερικές επισημάνσεις, ΠερΔικ 3/2018, σ. 428

ΤΣΟΥΚΑΛΙΔΟΥ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 1362/2018. Η προστασία του περιβάλλοντος και έργα στρατηγικής σημασίας, ΠερΔικ 3/2018, σ. 500

ΧΑΤΖΗΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-57/16 P, ClientEarth/Επιτροπή, 04.09.2018, ECLI:EU:C:2018:660. Πρόσβαση σε έγγραφα της Επιτροπής που αφορούν το περιβάλλον, ΕΕΕυρΔ 4/2018, σ. 562

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

ΓΑΛΑΝΗΣ Θ., Η πρόσληψη της νησιωτικότητας από το δίκαιο και τις πολιτικές της Ένωσης, ΕυΔικ 2/2019, σ. 175

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ

ΚΡΙΚΕΤΟΥ Β., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ στην υπόθεση C-527/17, Boston Scientific, 25.10.2018, ECLI:EU:C:2018:867. Συμπληρωματικό πιστοποιητικό προστασίας για τα φάρμακα, ΧρΙΔ 1/2019, σ. 54

ΜΑΡΙΝΟΣ Μ.-Θ., Διερεύνηση της συμφωνίας του άρθρου 18 παρ. 3 του Ν. 2121/1993 (δικαίωμα συμμετοχής εκδότη στην εύλογη αμοιβή) προς το ενωσιακό δίκαιο, ΧρΙΔ 1/2019, σ. 65

ΜΑΡΙΝΟΣ Μ.-Θ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-396/2016, T-2, 08.03.2018, ECLI:EU:C:2018:109. Κοινωνικά σχέδια ή υποδείγματα, ΔΕΕ 2/2019, σ. 215

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Κ., Προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς και διανοητική ιδιοκτησία: μία σχέση με εντάσεις, ΕφΑΔΠολΔ 1/2019, σ. 32

ΠΟΙΝΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΠΟΙΝΙΚΗ ΔΙΚΟΝΟΜΙΑ

ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Χ., Το ποινικό δίκαιο και η εγκληματολογία υπό το φως των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, ΝοΒ 10/2018, σ. 1793

ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗΣ Ι., Αμετάκλητη «ποινική» και εν συνεχεία «διοικητική» κύρωση; – Η επίδραση της αρχής *ne bis in idem* στην διάταξη του άρ. 5 παρ. 2 ΚΔΔ σε περίπτωση προηγηθείσας αμετάκλητης ποινικής καταδίκης, Αρμ 7/2018, σ. 1236

ΝΑΪΝΤΟΣ Χ., Ζητήματα συμμετοχής στα εγκλήματα υποβοήθησης της παράτυπης μετανάστευσης, ΠοινΧρ 3/2019, σ. 172

ΠΑΠΑΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ Χ., Δικαιώματα των μερών και ιδεολογικές τους χρήσεις, ΠοινΧρ 2/2019, σ. 81

ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Κ., Προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς και διανοητική ιδιοκτησία: μία σχέση με εντάσεις, ΕφΑΔΠολΔ 1/2019, σ. 32

ΠΡΟΣΒΑΣΗ ΣΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ

ΧΑΤΖΗΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-57/16 P, ClientEarth/Επιτροπή, 04.09.2018, ECLI:EU:C:2018:660. Πρόσβαση σε έγγραφα της Επιτροπής που αφορούν το περιβάλλον, ΕΕΕυρΔ 4/2018, σ. 562

ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ – ΑΠΟΡΡΗΤΟ

ΒΕΝΕΡΗΣ Α., Ο περιορισμός της επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα στην Οδηγία 2016/680/ΕΕ: δικαίωμα του υποκειμένου των δεδομένων ή «δικαίωμα» των αρμοδίων αρχών;, ΕΕΕυρΔ 4/2018, σ. 477

ΚΑΤΣΑΝΟΣ Σ., Συγκριτική αποτίμηση του νέου κανονιστικού πλαισίου για την προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, ΕυΔικ 1/2019, σ. 63

ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ Ε., Προσωπικά δεδομένα στα συστήματα Franchising, ΧρΔ 3/2019, σ. 233

ΠΕΡΑΚΗΣ Π., Το ζήτημα του ορισμού υπεύθυνου προστασίας δεδομένων (DPO) σε ελληνική εμπορική εταιρία, ΝοΒ 1/2019, σ. 8

ΤΑΚΗΣ Α., Παρατηρήσεις στις αποφάσεις του ΔΕΕ C-68/17, IR, 11.09.2018, ECLI:EU:C:2018:696 και C-25/17, Jehovan todistajat, 10.07.2018, ECLI:EU:C:2018:551. Διαφορετική μεταχείριση λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων – Προστασία φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, Αρμ 6/2018, σ. 1039

ΧΑΤΖΗΓΕΩΡΓΙΟΥ Μ., Σχόλιο στην απόφαση του ΑΠ 252/2018. Η συλλογή και επεξεργασία των προσωπικών δεδομένων κατά την άσκηση δικαιώματος ενώπιον δικαστηρίου, ΕλλΔνη 1/2019, σ. 127

ΧΙΟΥ Θ., Η συμμόρφωση με βάση τον κίνδυνο στον Γενικό Κανονισμό για την Προστασία Δεδομένων, ΕΕΕυρΔ 4/2018, σ. 467

ΣΗΜΑ

ΜΑΡΙΝΟΣ Μ.-Θ., Παρατηρήσεις στις αποφάσεις του ΔΕΕ C-84/17 P, C-85/17 και C-95/17 P, Société des produits Nestlé κατά Mondelez UK Holdings & Services, 25.08.2018, ECLI:EU:C:2018:596. Απόδειξη διακριτικού χαρακτήρα σήματος, ο οποίος αποκτήθηκε δια της χρήσεως, ΧρΔ 3/2019, σ. 221

ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΒΡΕΛΛΗΣ Σ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 2003/2018. Συνταγματικότητα συμφώνου συμβίωσης, ΘΠΔΔ 2/2019, σ. 122

ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ Σ., Καθαρισμός δημόσιων νοσοκομείων μόνον από φυσικά πρόσωπα – Αντισυνταγματικότητα, ΔτΑ 78/2018, σ. 967

ΤΡΑΠΕΖΙΚΟ ΚΑΙ ΧΡΗΜΑΤΙΣΤΗΡΙΑΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΚΙΚΙΝΗ Ε., Η υποχρέωση προς δημοσιοποίηση προνομιακών πληροφοριών κατά τον Κανονισμό 596/2014 για την κατάχρηση της αγοράς (MAR), ΕλλΔνη 1/2019, σ. 14

ΚΡΙΚΑ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-15/16, Baumeister, 19.06.2018, ECLI:EU:C:2018:464. Επαγγελματικό απόρρητο των εθνικών εποπτικών αρχών του χρηματοπιστωτικού συστήματος, ΕΕΕυρΔ 4/2018, σ. 543

ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ

ΓΚΟΡΤΣΟΣ Χ., Προσδιορισμός της έννοιας του όρου «πελάτης» σύμφωνα με τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας που διέπει την πρόληψη και καταστολή της νομιμοποίησης εσόδων από εγκληματικές δραστηριότητες και της χρηματοδότησης της τρομοκρατίας (γνωμ.), ΔΕΕ 2/2019, σ. 154

ΔΟΥΒΛΗΣ Β., Η υποχρεωτική αυτόματη ανταλλαγή φορολογικών πληροφοριών και η επέκταση της στις διασυνοριακές ρυθμίσεις με την Οδηγία 2018/822/ΕΕ, ΔΕΕ 1/2019, σ. 1

ΝΙΚΟΥ Π., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-320/17, Marle Participations, 05.07.2018, ECLI:EU:C:2018:537. Δικαίωμα έκπτωσης ΦΠΑ: μία ευκαιρία για τις εταιρίες χαρτοφυλακίου στην ΕΕ, ΕλλΔνη 1/2019, σ. 267

ΠΑΝΟΥΣΗΣ Α., Η φορολογική μεταχείριση των θρησκευμάτων, ΘΠΔΔ 1/2019, σ. 28

ΦΟΥΦΟΠΟΥΛΟΣ Γ., Η νομολογία του ΕΔΔΑ σχετικά με την εφαρμογή του Πρώτου Συμπληρωματικού Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ σε φορολογικές υποθέσεις, ΔΕΕ 2/2019, σ. 175

ΧΑΡΤΗΣ ΘΕΜΕΛΙΩΔΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

ΣΑΡΜΑΣ Ι., Η ελευθερία ίδρυσης ιδιωτικών πανεπιστημίων ως ενωσιακό θεμελιώδες δικαίωμα. Το άρθρο 14 παρ. 3 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ΔτΑ 77/2018, σ. 647

ΧΩΡΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ, ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ, ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

ΑΝΘΙΜΟΣ Α., Ζητήματα μετάβασης από τον Κανονισμό 44/2001 στον Κανονισμό 1215/2012 στο πεδίο της εκτέλεσης, Αρμ 5/2018, σ. 895

ΒΑΘΡΑΚΟΚΟΙΛΗΣ Α., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-296/17, Wiemer & Trachte, 14.11.2018, ECLI:EU:C:2018:902. Διεθνής δικαιοδοσία για τις υποθέσεις της διασυνοριακής αφερεγγυότητας, ΕλλΔνη 1/2019, σ. 261

ΚΑΡΑΜΕΡΟΣ Σ., Ζητήματα διεθνούς δικαιοδοσίας σύμφωνα με τον Κανονισμό 1215/2012 επί κάμψευς της αυτοτέλειας νομικού προσώπου, Αρμ 5/2018, σ. 881

ΤΣΙΚΡΙΚΑΣ Δ., Έναρξη προθεσμίας προς άσκηση εφέσεως με την επίδοση οριστικής απόφασεως σε αντίκλητο διαδικού με έδρα στο εξωτερικό: εύρος της ρήτηρας περί διορισμού αντικλήτου, ΕφΑΔΠολΔ 1/2019, σ. 6

ΧΩΡΟΤΑΞΙΑ – ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ

ΒΑΣΕΝΧΟΒΕΝ Λ., Θεωρία του σχεδιασμού: η πρόκληση της θαλάσσιας χωροταξίας, ΠερΔικ 4/2018, σ. 562

ΤΡΟΒΑ Ε., Η υπόθεση των αστικών αναπλάσεων και ο νόμος 4539/2018. Σύσταση φορέα αναπλάσεων της πόλης των Αθηνών, ΔτΑ 77/2018, σ. 613